

Doktori értekezés

RÁCZ ANITA

**A középkori Bihar vármegye településneveinek
névrendszertani vizsgálata**

Debrecen, 2000

Előszó

Az ómagyar kor névanyagának módszeres nyelvi vizsgálatával napjainkig nagyon kevés munka foglalkozott. Pedig a magyar nyelv történetének megismerésében igen jelentős szerepet játszanak a személy- és különösen a helynevek, hiszen mint szórványok idegen nyelvi környezetben a magyar nyelv írásban is megjelenő legkorábbi állapotáról adhatnak képet, s változásuk a nyelv egészének változására világíthat rá. Éppen ezért a névanyag rendszerszerű vizsgálata nagyobb ívű következtetésekre adhat lehetőséget.

A napjainkig megszületett feldolgozó munkák csupán egy-egy nyelvemlék vizsgálatára vállalkoztak. Nagy nyelvtörténeti szintézis létrehozását tűzte ki célul maga elé „A magyar nyelv történeti nyelvtana” (I. 1991., II/1. 1992., II/2. 1995.) című munka, ám a fentebb említett szórványok vizsgálatának hiánya erre a munkára is rányomta bélyegét. Mindenképpen szükséges tehát, hogy a nyelvnek ezt a rétegét is alapos elemzés alá vonjuk. E vizsgálatok a grammatika szintjén elsősorban hangtani és nyelvjárástani eredményeket hozhatnak, ám éppen ezekből az ismeretekből lehet tovább indulni a nyelv rendszerének vizsgálata felé.

Ezeket a problémákat felismerve a KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetében néhány éve egy olyan számítógépes adatbázis kiépítése indult meg Magyar Névarchívum néven, amely a korai ómagyar kor okleveles névanyagának feldolgozását tűzte ki célul. A Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból (HA.) című sorozat eddig megjelent két kötete e megindult feldolgozó munka eredménye: a korai ómagyar kor óriási névanyagának mikrotoponimiai rétegét veszi vizsgálat alá megyék szerint ábécé-rendben haladva. A munkát végző alkotócsoporthoz a kezdetektől magam is tagja vagyok, s Bihar vármegye névkincsének vizsgálata szinte magától értetődő volt.

A jó értelemben vett lokálpatriotizmuson túl több érv szól amellet, hogy e terület névanyagának feldolgozása monografikus nagyságrendet igényel. A megye kiválasztása mellett szól, hogy a nagy kiterjedésből is adódóan a földrajzi viszonyai változatosak, névanyaga különlegesen gazdag, s a népesség sem egységesen magyar. A megye hatalmas kiterjedése miatt azonban a névanyagnak csupán egyik részével, mégpedig a településnevek csoportjával foglalkozom. A településnevek vizsgálatát GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” (I. Bp. 1963, II. és III. Bp. 1987, IV. Bp. 1998) munkája alapján kezdtem el, amelynek időbeli határa az 1332–37-es pápai tizedjegyzék volt (ebből az anyagból született meg a szakdolgozatom), s

később ezt az anyagot a különböző forrásmunkákból (Anjou-kori oklevéltár. *Documenta Res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustranta*. I., II., III., IV., V., VII., VIII., IX., XI., XXIII. 1990–1999; Anjoukori okmánytár. *Codex diplom. Hungaricus Andegavensis*. I–VII. Szerk.: NAGY IMRE, TASNÁDI NAGY GYULA. Bp. 1878–1920; CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp. 1890–1913; Zsigmondkori oklevéltár I–II. Összeállította: MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp. 1951–1958; GEORG HELLER, *Comitatus Bihariensis*. München, 1986; JAKÓ ZSIGMOND, Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp. 1940. (Település- és népiségtörténeti értekezések 5.); Nyelvtörténeti adatok. A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke. Kiadja: JAKUBOVICH EMIL. *MNy*. 22 (1926): 220–3, 298–301, 357–63; K. FÁBIÁN ILONA, *A Váradi Regestrum helynevei*. Szeged, 1997. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13.)) kiegészítettem, s a vizsgálati korszak határát a korai ómagyar kor helyett az ómagyar kor egészére kiterjesztettem, s a legkésőbbi adatok 1600-as datálásúak. A munka első lépéseként az összegyűjtött névanyagból egy történeti-etimológiai szótárt hoztam létre, amely e dolgozat alapját jelenti. A szótár bár szerves része a munkának, a dolgozat része az ismert terjedelmi megkötések miatt nem lehet.

Dolgozatom hat nagyobb egységből áll. Az első fejezetben Bihar vármegye településtörténetét vázolom fel áttekintve az idegen népesség helyzetét is. A második részben a Kárpát-medence névkontinuitásának kérdéséről szólok, a harmadik egység pedig a névtudomány kutatástörténeti vázlatát rajzolja meg. Ahogyan azt korábban említettem, a korai névanyag vizsgálata nagyban hozzájárulhat a magyar hang- és nyelvjárástörténetről alkotott kép kiteljesítéséhez. A következő nagy fejezetben a névanyag ilyen irányú elemzését végeztem el, tehát nem a korszak általános hangtörténetét adom, hanem az adott névanyagban megfigyelhető jellemzőket veszem vizsgálat alá. A településnevek névrendszertani vizsgálatát az ötödik és hatodik fejezet tartalmazza: a leíró elemzést követi a keletkezéstörténeti vizsgálat. A disszertációhoz több térkép is tartozik: egy térkép minden lokalizálható településnevet tartalmaz, ám emellett a megye egyes névtípusait tartalmazó térképek is születtek. E térképek segíthetik a térbeli tájékozódást, s egyes névtípusok területi sajátosságait, arányait is jól mutatják.

I. Bihar vármegye településtörténete

1. Természeti viszonyok

A középkori Bihar vármegye a Tiszántúl legnagyobb megyéje volt, ezért a megye megjelölésére igen gyakran használták a “Biharország” megnevezést. Már BALÁSSY FERENC megállapította, hogy Bihar olyan óriási kiterjedésű megye, amely “nem is annyira megye, mint inkább tartomány volt, és négy középszerű vármegyével felért” (BALÁSSY 1873: 163). A honfoglalástól az 1332–7-es pápai tizedlajstromig GYÖRFFY Árpád-kori történeti földrajzában 455 települést sorakoztat fel, s az esetleges hiányzó helységeket is figyelembevételre 500 körülire becsüli az e korban ténylegesen fennállott települések számát (Gy. 1: 590–692). A megye ekkori területét 11.000 km²-re teszi (Gy. 1: 589). JAKÓ 1600-ig 754 helységet számlál e megyében (JAKÓ 1940: 5).

A magyar honfoglalás idején a Kárpát-medence keleti területére érkező magyarság a majdani Biharban vegyes természeti tulajdonságú területen találta magát. A megye földrajzi tényezőit vizsgálva azt láthatjuk, hogy a hegységek és a síkság területi megosztottsága nagyjából fele-fele arányú. A síkvidék a megye Ny-i és E-i területén található, míg az erdős hegyvidéki részek a megye K-i és D-i részein húzódnak. Az ÉK-i részen volt a sokat emlegetett *Igyfon* erdőség. A hegyvidék az erdélyi határnál a legmagasabb, s nyugat felé fokozatosan lejt. A bihari hegyeknek — magasságuknál és kiterjedtségükönél fogva — fontos tájelhatároló szerepük is lehetett, amit az *Erdély* név etimológiája is mutat: ennek az eredeti ’erdőn túli’ jelentése (vö. *Transsylvania*) a bihari hegyekhez való viszonyítást jelöl (FNESz. 1: 422). A megye meghatározó folyói északon a Berettyó, a megye közepén a Sebes-Körös, Örvénd-Körös, Várad-Körös, Nagy-Körös és a déli részen a Fekete-Körös (Középső-Körös), illetve az ezekből kiszakadó vagy ezekbe ömlő közepes nagyságú folyók, például az Ér, a Kölesér és a Gyepes. Ezek mellett számos kisebb, névvel is említett vízfolyás található a középkori Biharban: Almás, Árkos-patak, Bályok pataka, Csokud-ér, Csorgó-ér, Füzegy, Hájó, Hidas, Hodos, Józás, Kegyek, Kék-Kálló, Kenderes, Koppány-könyök, Kutas, Külső-Berettyó, Medest, Méh-séd pataka, Neresz, Omsó-ér, Pap ága, Sárd, Serges, Szakál-ér, Tekerő (HA. 1: 75–80). A megye településtörténete szempontjából azt is fontos megjegyezni, hogy a folyók áradásakor a síkvidéken igen nagy kiterjedésű mocsaras területek jöttek létre, amelyek akár tartósak is lehettek, hiszen a korabeli vízfolyásoknak sokszor nem is volt határozott medrük. A megye Ny-i részén hatalmas kiterjedésű mocsárvilág alakult ki, amelyben minden fent említett folyóvíz

találkozott: a Kis- és Nagysárrét. E terület kiemelkedései apró kis halászfalvaknak adtak otthont, rétségein pedig szilaj állattartással foglalkozhattak a lakosok.

2. A vármegye magyarsága

A korai Magyarország trónörökösének hercegi birtoka az ún. dukátus volt. A dukátus három elkülönülő tömbből állt, ezek egyike Bihar körül, a másik Nyitra körül terült el, a harmadik feltehetően az Al-Duna mellett volt. A bihari központ jól mutatja a megye X. századi jelentőségét. A bihari dukátust valószínűleg Árpád örököse, Szabolcs szervezhette meg, akinek a nevét a szabolcsi földvár őrzi, illetve hozzá kapcsolható a Várad közelében található Szabolcs település elnevezése is. Szabolcs után Árpád fiai következtek az öröklésben: Tarhos, Üllő, majd Zolta. Anonymus is Zolta uralma alatt tartja számon a dukátust (vö. Mo.tört. I/1: 622). Mindezekon túl a történeti források arra engednek következtetni, hogy Szent István olyan területek kialakításával kísérletezett uralkodásának korai időszakában, amelyek 5–6 vármegyét tömörítettek volna magukba, s élükre rokonait vagy hűséges híveit ültette volna (GYÖRFFY GY. 1977: 523). A bihari vidék központja Bihar vára volt, s maga a dukátus az ország közel egyharmadát tette ki. Bihar vármegye kora-középkori jelentőségét mindez igen szemléletesen mutatja.

A régészeti leletek tanúsága szerint a honfoglalás utáni időszakban a magyarság által legsűrűbben lakott terület megyénkben a Berettyó és a Sebes-Körös közötti vidék volt, amelynek nyugati határát a Sárrét jelentette, a másik oldalon pedig a bihari földvár és a Sebes-Körös szegélyezte mocsarakkal, szigetekkel, amelyek a magyarság megtelepedésében ideális körülményeket biztosított. A megtelepedés legkeletibb határa a Várad—Les—Árpád vonal lehetett, a Berettyótól északra pedig a Ér mocsarai jelentették a letelepedés határát (vö. JAKÓ i. m. 27). A területfoglalás első időszaka után indult meg a vidék végleges benépesítése, a még lakatlanul hagyott területek meghódítása is. A X–XI. század folyamán vonta hatalma alá a magyarság a Sebes-Körös völgyét. Megkezdődött a folyóvölgyek általános megszállása is: előbb mint legeltetésre alkalmas területet használták ezeket a vidékeket nyári szállásként, majd itt alakították ki állandó lakhelyüket is. A nomád életmód megszűnte, a törzsszövetség felbomlása után az addig lakatlan területek megszállásában nagy szerepe volt a szétszóródó törzseknek, amit a megye törzsnévi eredetű helynevei is mutatnak.

Az egyházmegye telepítésére vonatkozóan a történeti irodalom korábban Szent László nevét említette (LÁNYI 1866), s a mai álláspontot PAULER GYULA alapozta meg, aki egy olyan forrásból indul ki, amely I.

András korában már a bihari püspökről beszél (GOMBOS 1937–1938: 969). Ennek eredményeként azt a tanulságot vonja le, hogy a bihari püspökség Szent István alapításának tekinthető, Szent László csupán a székhelyet helyezte át Biharból Váradra (vö. PAULER 1899: 398). KRISTÓ GYULA úgy foglalja össze a kronológiai kérdést, hogy “a bihari püspökség nem létesülhetett az 1020-as éveknél korábban, illetve az 1040–1050-es éveknél későbbben. Erre az időközre tehetjük a bihari egyházmegye egészére kiterjedő Bihar megye létrejöttét, ami nagyjából összecseng a szakirodalom azon megállapításával, hogy a nagy kiterjedésű Bihar megye Szent István alatt kelt életre” (KRISTÓ 1988: 475). A megye ispánjáról már egy 1067 körüli, majd egy 1111 és 1113-as oklevél is beszél, 1075-ben pedig Bihar vár határát, azaz megyéjét említik.

A Bihar megye területére eső esperességek kiterjedése jól mutatja az Árpád-kor végi megye területi kiterjedését a sík vidéke, s a betelepülés mértékét a hegyvidéken. A *bihari* főesperesség a megye északi és nyugati, síkvidéki területére terjedt ki, ahol ez Váradnál véget ért, ott kezdődött a *kalotai* főesperesség, amely hosszan nyúlt el egészen a megye keleti határáig. A megye déli és délnyugati részén terült el a *homorogi*, illetve a vele Bihar délnyugati részén osztozó *köleséri* főesperesség, amely még Zaránd megye északi részére is kiterjedt: a Fekete-Körös északi partvidékétől a Fehér-Körösig húzódott (ld. KRISTÓ i. m. 477–80).

A szomszédos megyék közül Békés és Zaránd igen szorosan kapcsolódott Bihar vármegyéhez¹, de a történeti források arra utalnak, hogy Zaránd igen korán önállósult. A hatalmas kiterjedésű Bihar vármegye a XI–XII. században sem osztódott kisebb részekre, pusztán Békés vármegye vált ki belőle, de még Imre király 1203-as oklevele is azt hangsúlyozta, hogy a két megye kapcsolata még ebben az időben is igen szoros volt, ami arra mutat, hogy ez az önállósodás nem lehetett gyors ütemű. A középkor folyamán a megye pontos határai változtak, a korai Árpád-korhoz képest a XVI. századra területe keleti–délkeleti és déli irányába jelentősen nőtt (vö. Gy. 1: 573, KRISTÓ i. m. 472–4).

Bihar birtokos nemzetségei közül az Ákos-nem és a Barsa-nem kezdetei visszavezethetők a X. századba. Az Ákos-nem minden ága birtokolt megyénkben, mégpedig a Berettyó vidékén. Szintén a bihari terület lehetett a Barsa-nem ősi birtoka is, amelyek a Berettyó, a Fekete-

---

¹ Imre király által a váradi püspöknek adományozott bihari vámok kérdéséről rendelkező oklevélben a következő két szövegvariáns található: “egész Bihar megye, mind Bihar körül, mind Zaránd és Békés körül”, illetve “egész Bihar megye, mind Bihar körül, mind Zaránd körül” (A. IV, 292, SRH. I, 211).

és a Sebes-Körös mentén terültek el. A megye korai birtokosai közé tartozott még a Turul-nem, amely a Berettyó vidékén és a nyíri területeken birtokolt, Ohat nemzetsége Debrecen körül, illetve a Told-nem a Körösköz környékén. A hercegi kíséret tagjaként birtokolt vidékünkön a Gút és Keled, illetve a Hont és Pázmány német testvérpár, előbbiek a nyíri területen, utóbbiak a Berettyó és a Sebes-Körös környékén (vö. JAKÓ i. m. 27, 30; Gy. 1: 576).

Magyarország népességének XI. századi állapotát KNEZSA ISTVÁN három tudományos pillérre támaszkodva vizsgálta meg (1938: 365–472). E három pillér a történeti, nyelvészeti és régészeti kutatások eredményei voltak. Módszerének alapjául MELICH korszakos munkáját „A honfoglalás kori Magyarország” (Bp. 1925–9) címűt tette meg. A kora középkori, XI. századi Bihar megye területének döntő részén Kniezsa szerint magyar ajkú népesség élt. A három Körös köze bizonyosan ehhez a területhez tartozott. A Berettyó és legjelentősebb mellékvíze, az Ér egész hosszában magyar szállásterület volt, s teljesen magyar lakossága volt a dél felé teljesen a Sebes-Körös forrásvidékéig terjedő területnek. Ez utóbbi vidéken bár szórványos szláv nyomok is találhatóak, de az esetleges román nevek igazolhatóan mind a magyarból származtathatók.

A Fekete-Körös völgyében Belényesig jutott a magyarság, hiszen a szűk felső völgy már a XIII. század óta a románok kizárólagos birtoka. Hasonló a helyzet a Belényestől É-ra lévő hegyvidéken, ahol azonban néhány magyar csíra is megtalálható, amelyek később sem szilárdultak meg. Belényestől és a béli hegyektől Ny-ra talált helynevek kivétel nélkül a magyarból eredeztethetőek.

A Fehér-Körös völgyében a magyar helynevek határa a Jósás-pataknál ér véget, ahol a XV. század előtti román nevek szintén magyar eredetűek. Ettől K-re csupán egy-két magyar nyom található (*Halmágy*).

3. Székelyek

Tudjuk, hogy a csatlakozott népek keleti minta szerint a trónörökös uralma alá kerültek. A megye népességének sarkalatos pontja a bihari székelység problémája, amely azért nem egyszerű, mert a székelyek kérdése általában véve is igen ingatag pontja történetírásunknak. Bihar vármegyére vonatkozó megállapításainkhoz kiindulópontot ismét ANONYMUS jelent. 1200 körül született munkájának 50. és 51. capitulumában részletesen foglalkozott a székelységgel: a székelyek a Kárpát-medencébe érkező Ösbő és Velek serege elé vonultak, hogy együttes erővel küzdjenek meg Mén-Marót csapataival, s foglalják el Bihar várát. Részletesen leírja a vonuló hadak útját: a magyar sereg a Duna–Tisza közén átlovagolva a mai Szentés mellett kelt át a Tiszán, s ott

letáboroztak. Az ide érkező székelyek békésen csatlakoztak hozzájuk, majd ők vonulva a sereg élén tovább indultak. A mai Szarvasnál átkeltek a Körösön, majd a Tekerő patak mellett haladva a Jószás mellett táboroztak le, s másnap következett Bihar várának ostroma. Az útvonalat hitelesnek kell elfogadnunk, hiszen a helynevek — mind a településnevek, mind a víznevek — valóban megtalálhatóak voltak e vidéken², s e nevek felsorakoztatásával a leírás a Névtelen igen pontos helyrajzi ismeretéről tanúskodik.

A székelységekre vonatkozó XII–XIV. századi történeti források, illetve oklevelek egy önálló népnévvel, saját hagyománytudattal rendelkező (Attila/Csaba-hagyomány), katonáskodó, a magyarságtól területileg, közigazgatásilag elkülönülő, sajátos jogállású népességet rajzolnak meg.³

A székelység nevének vizsgálata eredményeként a mai tudományos körökben legelfogadottabb elmélet szerint mint nép a bolgár-török (volgai bolgár) *'s.g.l ~ 's.k.l* törzsből származtatható: nevüket *eszekel, eszekil, eszikil* stb. formában szokták olvasni. (A törzsnevet legújabban *Āskāl* formában rekonstruálták, s így az összevetés nehezebbé vált⁴.) Mindez azonban — még ha igaz lenne is — nem jelenti feltétlenül a nép helyes eredetmagyarázatát is. BENKŐ e kérdéssel kapcsolatban arra hívja fel a figyelmet, hogy egy népnév igen ritkán születik úgy, hogy azt a kérdéses etnikum maga adja magának: többnyire a mások által használt elnevezéseket veszik át. A néveredetnek tehát semmi köze a nép eredetéhez (vö. BENKŐ 1950b: 110). A hely- és személynévanyagra támaszkodva továbbá megállapítja, hogy a székely nép betelepülésekor magyar volt (i. m. 115).

A székelység — mint adott néphez csatlakozott népesség — keleti szokás szerint a trónörökös uralma alatt állt (ANONYMUS szerint Zolta herceg tartománya volt Bihar földje és vára), s a harcok során minden alkalommal az elő- és utóvéd szerepét töltötték be, s letelepedésük után gyakran a határvédelemben kaptak igen komoly szerepet. A székelység előbbi funkciójának betöltéséről már igen korai időből származó történeti munkák is tudósítanak: a már említett Anonymuson kívül KÉZAI SIMON krónikája is beszél erről a szerepről. Történetileg bizonyítható, hogy a X.

---

² A *Jószás* és *Tekerő* pontos azonosításának új kísérlete BENKŐ LORÁND nevéhez fűződik (1998a: 140–2).

³ A székelység eredetének kutatását egyik legújabban összefoglaló munka KORDÉ ZOLTÁN írása (1993: 21–39).

⁴ A probléma áthidalását kísérte meg GYÖRFFY GYÖRGY *A magyarság keleti elemei* (1990a: 65–66) című munkájában, ám megoldási javaslatát NÉMETH GYULA (1991: 17) könyvében kritika alá vette. A kérdésre ld. még KRISTÓ, 1996a.

század második felétől a székelyek elsősorban a magyar állam nyugati–délnyugati és esetleg keleti határain teljesítettek határvédő szolgálatot. Amikor a XII. század elejétől az ország nyugati határain már a harcok elcsitultak, s ezen a területen kevesebb határőr is elegendő volt, a keleti végen egyre égetőbbé vált a helyzet a pogány népek becsapásai miatt. Ekkor helyezhették át ide a székely határőrség nagyobb csoportjait, akik először talán a már e vidéken (Biharban, Szabolcsban, Ugocsában és Aradban) élő székelyekhez csatlakozhattak, s a rákövetkező időkben pedig erről a vidékről vonulhattak tovább kelet felé, az erdélyi területekre, későbbi lakóhelyükre. BENKŐ a vándorlást legvalószínűbbnek Baranya → Bihar → Telegdiszék irányában látja (i. m. 117).

A történeti irodalomban felvetődött a székely kabar (kazár) azonosság gondolata, erre azonban Anonymus szövegéből nem lehet következtetni. GYÖRFFY a kérdést a helynevek tanúságával kívánja megoldani, s ehhez a magyar törzsnevek tulajdonságait veszi alapul. Végső következtetése, hogy a “*Székely* helynevek elterjedése ezektől elüt, így a székelyek nem tekinthetők a kabarok egyik törzsének. ... de az sem bizonyítható, hogy a kabarságot magyar nyelven székelynek nevezték volna. Mindamellet ugyanolyan csatlakozott nép volt, mint a kabar, s a »fekete magyar« megnevezés bizonyára őrájuk is vonatkozott” (GYÖRFFY GY. 1990a: 89–90, 92). KRISTÓ véleménye szerint a kabarok a csatlakozott segédnépek összefoglaló neve lehetett. E szervezet körvonala a székelyek csatlakozása után a kazárok közül kivált kavarok magyarokhoz csapódásakor alakult ki a IX. század közepén. A három kabar törzs egyike, vagy azok egyikének része volt a székelység (i. m. 56). A kabarok székelyeken kívüli része az északi és a déli határ védelmét látták el, míg a székelység a nyugat–délnyugati és a keleti térség őrzését kapta feladatul.

A székely lakosságnak több nyoma van megyénk területén. Beszédes a megye D-i részén Váradtól D-re a Nyárér patak bal partján fekvő *Székelytelek* ([1291–4]: *Zekulteluk* (Gy. 1: 666)), és az ÉK-i részen, az Ér bal partján található *Székelyhid* (1278/317/323/401: *Zekulhyd*, t. (Gy. 1: 666)) települések elnevezése. Szintén székely lakosságra utal a *Székely*-kezdetű víznév is: eredetileg víznév lehetett az írott forrásokban már csak possessióként szereplő *Szekelyjó* (1461: poss. *Zekelyo* (Cs. V. 405), vö. 1672: *Szekelyo* (SZABÓ T. 1942: 50)). Közvetettebben utal e népszerűségi jelenlétére, hogy a megye Ny-i részén Kölesértől É-ra fekvő *Ebej* lakói 1217-ben a Székelyszáz centurionátusba tartozó várnépek voltak (1217/550: *Bichorienses de centurionatu Sceculzaz* (VárReg. 208)) (vö. BENKŐ 1998a: 144). Nagyon fontos bizonyíték, hogy a későbbi erdélyi székelyek csíki, marosi és udvarhelyi csoportját a közös “telegdi” jelzővel illették, utalva eredeti településükre, központjukra, *Telegd* településre.

Szintén a székelyek bihari — Erdélyhez viszonyított eredeti — megtelepülését bizonyítja a névköltöztetés útján Erdélybe került településnevek csoportja is. A későbbi Telegdiszék (Udvarhelyszék) területén több olyan földrajzi név is felbukkan, amely a közép-bihari területen középkori adatoltsággal rendelkezik. Ilyen névnek tekinthető például a bihari Száldobágy mellett eredő, s a Biharfőlegyháza mellett a Berettyóba ömlő *Kösmőd* patak neve, amelynek írásos adata a XIV. század végi Biharban jelenik meg (1369: unum fluvium *Kusmewd* (JAKÓ, 325)). Lexikailag azonos ezzel a Kisküküllő bal oldali mellékvizének elnevezése Udvarhely megyében, amelyről egy XVI. század végéről származó adat tudósít (1597: *Kwsmöd wize* (ÚjSzékOkl. II, 325)). Ez utóbbi vízfolyás lehetett a névadója a pápai tizedlajstromban felbukkanó településnek: 1332–7: *Cusmend f: Cusmeud* (ORTVAY, 1891–1892: II, 73). Szintén ebbe a sorba illeszthető be a Telegdtől ÉK-re, Örvénd és Kövesd között eredő, Poklosteleknél a Berettyóba torkolló Gyepes pataknak a Körös völgyéhez közelebb eső felső és középső részének elnevezése: *Lok*, majd *Lokság* neve. A helynév magyar eredetű. BENKŐ (1948a: 52, vö. K. SAL 1958: 391, PAIS 1956: 270) és KNIEZSA (1944: 29, 1974: 879) véleménye szerint talán a székely *lok* 'kis völgy, mélyedés' jelentésű közszóra vezethető vissza, amely helységnevekben és határnevekben egyaránt előfordult. A közszó főként Udvarhely és Csík nyelvjárásában él, és az ottani helynévanyagban jelenik meg, illetve szórványos előfordulásai figyelhetők meg Biharban, Kalotaszegen és az Érmelléken (ld. MTSz., ÚMTSz.). Főleg Udvarhelyszék gazdag helynévi előfordulásai: 1589: az *Lokon* (ÚjSzékOkl. I, 79, Székelyudvarhely), 1591: Az *Lokon* (uo. 240, Keresztúrfalva), 1592: az *Lokban* (ÚjSzékOkl. II, 121, Boldogasszonyfalva), 1596: az *Lok* mellett (uo. 284, Béta), 1597: Az *Lokon* (uo. 329, Szombatfalva). Láthatjuk, hogy a fenti adatok mind a XVI. század végéről valók, ám a *-d* képzővel is előforduló, XVI. század elején megjelenő formája (1505: *Lokud* [SzékOkl. VII, 220, a mai udvarhelyi Lokod]) arra utalhat, hogy a kései adatolástól függetlenül jóval korábbi születésű lehetett. Mindezek is meggyőző bizonyítékai lehetnek a névköltöztető székely lakosság korábbi bihari megtelepedésének.

4. Törökségi népek

ANONYMUS munkájából kiderül, hogy a Sebes-Köröstől É-ra elterülő vidéken a magyarság görög uralom alatt álló, Bihar központú fejedelemséget talált, amelynek Mén-Marót volt a vezére, s népe kazár volt. Ma már tudjuk, hogy Anonymus a régen felbomlott törzsek X. századi szállásterületeiből konstruálta Magyarország honfoglalás előtti "országait". A fentebb említett kazár vonal annak emlékét őrzi, hogy a

honfoglalás után ezen a területen lakott a magyarsághoz csatlakozott, a magyar törzsszövetségbe tartozó kazár kabarok egy törzse. Hogy Marót vezért miért éppen Bihar vármegyébe tette Anonymus, annak (történetírói módszerét ismerve) a megye területén található *Marótlaka* településnév és a Marót-nem jelenléte lehet a magyarázata (vö. BENKŐ 1998c: 11–39).

A Kárpát-medencébe érkező magyarság köréhez a honfoglalástól több alkalommal is csatlakoztak besenyők, akiket a belső viszályok, majd a nomád népek kelet–nyugat irányú mozgása kényszerített ilyen lépésre. Töredékeik még a XI. század folyamán is (nagyobb hányaduk a század második felében) csatlakozhattak a magyarokhoz, s a társadalom fegyveres-lovas rétegéhez tartoztak. E nép esetében is látszik az uralkodóknak az a taktikája, hogy a csatlakozott, veszélyesnek ítélt népeket széttelepítették az ország egész területén, hiszen a helynevek tanúsága szerint minden megyében jelen voltak⁵ (vö. KNIEZSA 1938: 437–8). SZABÓ ISTVÁN számításai szerint az ország területén mintegy 40–45 helységben említettek besenyőket, ezeken kívül még ugyanennyi település nevében szerepel a népnév, illetve 15–16 helység tulajdonosa besenyő nemzetiségű, vagy ilyen nevet viselő személy (SZABÓ 1990: 38). Megyénkben hat település neve hozható egyértelmű kapcsolatba e néppel: három *Besenyő* (Váradtól DNy-ra, Váradtól ÉNy-ra, illetve egy bizonytalan lokalizálású), *Besenyőtelek*, *Talmács*, *Balkány* (ez utóbbiakra ld. FNESz.). E települések Várad környékén látszanak csoportosulni, minden bizonnyal a vizenyősebb, sárréti peremterületek lakói voltak, hiszen nagyállattartó voltak ez kedvezett. Természetesen olyan településen is lakhattak besenyők, amelyek elnevezése egyáltalán nem utalt jelenlétükre. Hogy számuk nem lehetett igazán számottevő, a gyér helynévi adatok is mutatják, s azt is tudjuk, hogy a magyarság e népet a XIV. századra teljesen magába olvasztotta (vö. KNIEZSA 1938: 436–9).

5. Szlávok

A honfoglalás idején és azt követően Bihar területén élt idegen népek között első helyen említhetjük a szláv népességet. A cseh történetírás egyik régebbi képviselője, CHAULOUPECKY VACLÁV a század elején azon az állásponton volt, hogy a Tiszántúl területére érkező honfoglaló magyarság jelentős szláv fejedelemséget talált, amelynek lakossága a honfoglalást követő időszakban még legalább egy évszázadig megőrizte népességét. Véleménye szerint Bihar régi lakossága orosz és bolgár volt, s a tiszántúli szlávok központja Várad volt, ahol még a XII. század végén

---

⁵ A besenyők lokalizálható helynévi emlékeit sorolja fel GYÖRFFY GYÖRGY *Besenyők és magyarok* (1990a: 94–192) című munkájában.

is orosz püspökség állt, s a váradi tüzesvaspróbák látogatottsága is a régi központ megszokásával magyarázható. Mindezt azzal is alátámasztva látja, hogy a megyét “confinium Ruthenorum” címmel is illették (CHALOUPECKY 1923).

MELICH azonban egészen más álláspontot képviselt. A honfoglalás korának helyneveit vizsgálva több olyan megállapítást tett, amely a fentieknek ellentmond: 1. a Körös név biztosan török közvetítéssel kerülhetett a magyar nyelvbe, 2. a kisebb folyók neve között sincs szláv eredetű, 3. a Mén-Marót területén lévő honfoglalás kori helynevek etimológiája vagy a török, vagy a magyar nyelvből magyarázható, 4. két helynév, *Bihar* és *Szerep* tekinthető szláv eredetűnek, ám mivel e nevek személynévre mennek vissza, a magyarban vagy a bolgár-törökben jövevényként használatos személynévek lehettek (vö. MELICH 1925b: 21). Mindemellett történeti tény, hogy Várad nem lehetett szláv centrum, orosz püspöki székhely, hiszen a vidék központja ebben az időben nem Várad, hanem Bihar volt, s magát Váradot is jóval később Szent László alapította. A Melich által levont végső tanulság tehát, hogy a Tiszántúl területén a honfoglalás idején, illetve a X–XIII. században jelentős szlávtság, amely az itteni névkincsben is nyomot hagyott volna, nem volt. ANONYMUSTól tudjuk, hogy a fent említett szláv népesség nem pusztult el a magyarság harccal történt területszerzésekor, hiszen Mén-Marót — miután hatalmát megtörték — Árpád alárendeltjeként visszakapta fejedelemségét. Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy az általuk használt helyneveket akár át is örökíthették az újonnan érkezett népességnek. A fenti véleményeket támaszthatja alá az a régészeti tény is, hogy Bihar megye területén csupán két-három szláv lelet ismeretes.

Mindez persze nem azt jelenti, hogy a szláv népesség jelenlétét teljesen ki kellene zárunk. A honfoglalás kori állapotot a XI. századi viszonyokból való visszakövetkeztetéssel határozhatjuk meg. Abban az időben ugyanis a szláv lakosság a síkság és a hegyek határánál, víz közelében telepedett meg, így a legtöbb szláv helynevet a hegyek és a folyók találkozásánál találhatjuk meg, ott, ahol a víz az alföldre ér. Nyomaikat a Berettyó mellett, főleg a folyó felső folyásánál, Szilágy vármegyében, illetve a középső szakaszánál, Biharban mutathatjuk ki a Sárrét területén, Debrecen és Szoboszló környékén, Báród körül és Várad alatt voltak. KNIEZSA ezt *Derna*, *Szalacs*, *Tóti*, *Marót*, *Csatár*, *Szeben*, *Esztár*, *Konyár*, *Terebes*, *Valkó* településnevekkel bizonyítja (KNIEZSA 1938: 414). Abból a tényből, hogy Bihar környékén viszonylag több szláv eredetű településnév található, feltehetjük, hogy Bihar vára is szlávok által épített földvár volt.

A Sebes-Körös forrásvidékén, illetve völgyében a névanyag alapján

csupán gyér szláv szórványra következtethetünk. Főként a Királyhágó bejárata előtt, Báród vidékén, s egy-két nyom utal a folyó alföldi szakaszán szláv jelenlétre: *Báródbeznye*, *Bertény*, *Kalota*. A Sebes-Körös rétségein felbukkanó szláv nyomok (*Tóti*, *Peszere*) már későbbi telepítés emlékei lehetnek, s minden bizonnyal szintén ilyen szláv népektől származtatható a Berettyó mellékvizének, *Besztercének* az elnevezése is. A Fekete-Körös mentéről csupán néhány adatot tudunk felhozni, de a hegység vonalán ezek sem terjednek túl: *Szalonta*, *Olcsa*. Láthatjuk tehát, hogy eredetileg a szláv népesség zömmel a megye északi területére korlátozódott. A XI. századtól kezdve azonban megkezdődött Magyarország területén az uralkodók által szervezett, tervszerű telepítés: a fogságba esett vagy bevándorolt idegen népességet nem egy tömbben telepítették le, hanem szétszórták őket az országban, hogy ezzel is segítsék beolvadásukat.⁶ Ennek értelmében pedig aligha telepítettek volna Biharba szlávokat abban az esetben, ha itt jelentős szláv népesség élt volna. Márpedig tudjuk, hogy szláv népességre utaló települések kialakulásában a telepítéseknek és a kései bevándorlásnak fontos szerepe volt. A Váradtól D-re, a Hegyes patak bal partján fekvő, s a XIII. század elején felbukkanó *Csehi* településsel kapcsolatban JAKÓ megjegyzi, hogy megülői belviszályok elől menekültek hazánkba (JAKÓ 1940: 119). Ugyanebből az időből adatható a Cséffától Ny–DNy-ra található *Oroszi* elnevezése, amely a XIII. századi Kissárrébeli katonai telepítésre, esetleg szórványosan beköltöző agrártelepésekre utalt (GYÖRFFY GY. 1977: 513, JAKÓ i. m. 310).

Mindezek a szláv helynevek már a XI. században is feltétlenül megvoltak. Ha e két fentebb mondott idegen eredetű névcsoport kronológiai viszonyait vesszük szemügyre, egyértelműen látszik a szláv réteg régisége. A szláv nevek legkésőbbi első említései megfigyelhetők még a XVI. század végén is. Az 1588-as dézsmajegyzék tartalmazza például *Szohodol* nevét is.

A fenti fejtegetésekből tehát az következik, hogy a honfoglaláskor már

---

⁶ Györffytől eltérő véleményen van KRISTÓ GYULA: “Nem csupán a források hiánya, hanem a történeti helyzet sem engedi meg annak feltételezését, hogy intenzív, erőszakos fejedelmi (illetve királyi) telepítéssel számoljunk a 10. század közepe utáni évtizedekben. Teljességgel kizárni ilyenek létét persze nem lehet, de hogy ez szűk térben, kevés számú embert megmozgatva zajlott le — ha lezajlott egyáltalán —, e tekintetben aligha lehetnek kétségeink. Forrásainkból ugyanis éppen nem a tudatos telepítés, hanem a spontán elvándorlás ténye állapítható meg. A királyi hatalom szerepe a készítésben legfeljebb az elűzésig terjedt, de a lakhely megválasztása, a település már inkább a helyet változtatók önkéntes elhatározásából következett be” (2000: 137–49).

itt talált csekély szlávság és a később betelepített vagy betelepült szláv népesség igen hamar beolvadhatott a magyarságba úgy, hogy a fentiekén kívüli igazán jelentős településnévi nyomot nem hagyott maga után, hiszen Biharban összegyűjtött névanyagunkból mindössze 19 település neve vezethető vissza bizonyosan szláv eredetre.

6. Románok

Az ország keleti végén fekvő Bihar vármegye népessége a kalandozások után egyre csökkent, bár népsűrűsége eredetileg sem volt a legnagyobbak között (vö. SZABÓ 1941: 21). A vármegyét igen érzékenyen érintette a tatárok pusztítása 1241-ben, akik elől a magyarság a mocsaras területekre, illetve a hegyvidéki részekbe menekülhetett. A megye településeinek — GYÖRFFY számításai alapján — 18%-a pusztult el végleg e harcok eredményeként (Gy. 1: 578). A váradi püspök ekkor kapott mentességet az uralkodótól, V. Istvántól birtokai és népei számára minden uralkodói jog alól. Ennek következményeként az elpusztult (adózó) népesség pótlására lehetővé vált a püspök számára az idegen, román lakosság betelepítése. Románokról e területen még a XIII. század elején sem beszélhetünk. A Váradi Regestrum, amely Bihar történetének igen fontos és gazdag történeti forrása, az 1208–1235 közötti időszakból egyetlen jogügylet során sem említ vlach lakost, pedig orosz (rutén), izmaelita (mohamedán) olasz és német emberekről szó esik benne. A helynevek sem támasztják alá korábbi megjelenésüket. Bizonyos tehát, hogy román lakossággal a XIII. század második felétől számolhatunk főképpen — életmódjuknak megfelelően — a hegyvidéki völgyekben, a Fekete-Körös völgyében, s a XIII. század végén a fenesi vár közelében is megjelennek (vö. SZABÓ i. m. 47–8).

A Bihar vármegyében a XVII. századig előforduló idegen származású helynevek döntő többsége (53) a román nyelvből került át a magyarba. A román helynevek kérdése a román kutatások miatt egyébként is igen fontos vizsgálati téma. Hogy a román nép nem lehet a dáciai római telepések utóda, azt a történészek már bebizonyították. A római városok helyén fekvő mai városok és helységek nevei mind a magyarból, vagy a szlávból vannak átvéve. Ha bevándorlásukat a magyar honfoglalás előtti időre tennénk, a legősibbnek és legtovább élőnek mondott víznevek román eredetével kellene szembetalálnunk magunkat. Ilyen víznévrétegre azonban nincs adat: ez a névanyag magyar és szláv eredetű. Mindez azt bizonyíthatja, hogy a románokat mindkét másik nép megelőzte a területen. Román eredetű nevek legkorábban a XIV. században bukkannak fel, a nép XIII. század előtti jelenlétére semmi nem mutat. Vizsgált neveink között a legkorábbi datálású bizonyosan román eredetű

név az 1374-es datálású *Dombrovica* település neve, s első névelőfordulásokkal még 1600-ban is találkozhatunk: *Krajova*, *Dombrovány*, *Magorán*, *Pojam*, *Karbonár*, *Segestély*, *Lelestyén* stb. A névadatok zöme a XVI. század második feléből származik, az 1552-es, s főképpen az 1588-as dézsmajegyzékben fordulnak elő igen nagy számban.

Már KNEZSA megállapította, hogy “találkozhatunk olyan helységnevekkel is, amelyeket már a forrásokban is csak román néven neveznek. Ezek azonban csak egészen kis területre korlátozódnak” (1943b: 146). Ez a kis terület többek között a Fekete-Körös felső völgyét is jelenti: *Lelesd*, *Foltest*, *Kolest* stb. Ezek azonban kivétel nélkül a XVI. században és még később keletkeztek. Ez azt is jelenti, hogy az *-ești* képzős nevek a román helynévrendszer legfiatalabb rétegéhez tartoztak. A XVI. század folyamán az *-ești*, *-eni*, *-easa* román képzős alak viszonylag gyakorinak mondható a Fekete-Körös felső völgyében: *Terpest* (*Törpefalva*), *Dusest* (*Dusafalva*) stb. Ezeknél az elnevezéseknél általában párhuzamos helynévadásról lehet szó. Érdekes megfigyelni a Belényestől K–DK-re fekvő *Szénfalva* névadatait. Korszakunk végéig összesen egy adattal áll előttünk az 1588-as legkorábbi, magyar említésén kívül. A másik adatot mindössze két évvel később jegyezték le, ám román nyelven: *Korbonar* alakban. Ennek a településnek a neve tipikus példája a KNEZSA által vizsgált párhuzamos helynévadás jelenségének.

II. Névtelenség és elnevezés: névkontinuitás

1. A honfoglalást megelőző időszak az ázsiai, kelet-európai népek életében igen mozgalmas korszak volt. A nagy népvándorlás kora ez, amikor hatalmas népmozgás indult meg keletről nyugat felé. Ennek részeként a IX. század végén a pásztorkodó, állattartó magyar nép elfoglalta szállásterületét a Kárpát-medencében, annak is füves mezőségi területeit, ligetes erdővidékeit szállták meg, ám területhódításuk a zárt tölgy- és bükkerdőségek határán megállt. Természetes igényként jelenhetett meg számukra az új haza egyes részeinek, helyeinek, folyóinak, a fokozatosan kialakuló településeknek a tulajdonnévvel való megjelölése.

2. A hagyományos névtani felfogás szerint a név megszületésének útja egy korai, elsődlegesnek tekinthető köznévi helymegjelölésen át vezet a későbbi, másodlagosnak mondható, valódi tulajdonnévig. A másodlagosságnak ez a gondolata jelenik meg LŐRINCZE LAJOS tanulmányában is, amikor az ún. természetes elnevezés nem tudatos, hanem ösztönös jellegéről szól: “az elnevezőközösség nem tulajdonnevet ad, hanem megjelöli a többitől megkülönböztetendő tájrészt annak valamilyen tulajdonságával. A névvé válás tehát másodlagos fejlemény” (1967: 23). Evidenciaként jelenti ki KÁLMÁN BÉLA is népszerű munkájának első kiadásához írott bevezetőjében, hogy “Minden tulajdonnév végső soron köznéből származik” (1989: 5), ám ez a megállapítás egy kicsit óvatosságra is inti az értő olvasót. A “végső soron” fordulat azt sugallja, hogy nem szabad minden egyes alkalommal a név közszoói előzményét keresnünk, mert az a név megfejtésében tévútra vezethetne bennünket. INCZEFI GÉZA megfogalmazása szerint “a földrajzi nevek nagyobb részben eredetileg a föld köznévi megjelölései voltak, és ezért bizonyos határok között a név használójának alkalmi megszerkesztésükre volt lehetősége. A hosszas használat folytán azonban a nevek nagy részének alakja megmerevedett” (1970b: 56).

Ugyanezen a véleményen van BÁRCZI is, de ő egy másik fontos tényezőre is felhívja a figyelmet: “A földrajzi neveket az esetek messze túlnyomó részében a közösség adja, mégpedig nem tudatosan, elnevezési szándékkal, hanem mintegy természetesen, tájékozódás céljából, oly módon, hogy a nép gondolkodásmódjának, lelki világának megfelelően a szokásban levő földrajzinév-típusok valamelyikéhez alkalmazkodva (olykor azonban új névtípust indítva el) valamely adott indíték alapján nevet alkot” (1958a: 146). A korban általános lelki tényező kiemelése

mellett abban ad újat, hogy tulajdonképpen arról a jelenségről beszél talán legelőször, amelyet újabban *modellhatás* néven szokás emlegetni.

Azt a tételt, miszerint tehát a tulajdonnevek másodlagosan kialakult nyelvi elemek, el kell utasítanunk. HOFFMANN alapvető módszertani hibának nevezi mind magának a tételnek a megfogalmazását, mind pedig alkalmazását: “ebben a megközelítésben összekeverednek a kategória egészének, illetőleg egyes elemeinek keletkezési körülményei. Ami igaz egy osztály egészére, nem feltétlenül igaz az osztály elemeire is” (HOFFMANN 1993: 21). A tulajdonnévi kategória másodlagosságának gondolatát azonban ő sem veti el abban az értelemben, hogy minden névadás során kizárólag olyan denotátumok kaphatnak tulajdonnevet, amelyek közszóval is megjelölhetők, ám ezek a közszói és tulajdonnévi megnevezések nyelvtanilag egymástól teljesen függetlenek is lehetnek (vö. i. h.).

3. Amikor egy nép számára új helyen telepedik meg, a tájékozódás szükségessége következtében természetes módon megindul a névadás folyamata. Amennyiben már megszállt, illetve lakott területre érkezik, az őshonos népektől “örökölheti” a névkincset vagy legalábbis annak egy részét. Vizsgáljuk meg, hogy ez a névfolytonosság mennyiben érvényesülhetett a letelepedő magyarság esetében, azaz beszélhetünk-e a Kárpát-medence neveinek kontinuitásáról.

A földrajzi nevek eltűnésének oka legtöbbször a népesség kipusztulása. A Kárpát-medencében ez történt az egykori pannóniai, római városnevekkel. A név fennmaradása függ a táj jellegének és felszínének állandóságától, a névörző és hagyományörző ember folytonosságától: a nagyobb területen több ember által ismert név állandóbb jellegű (vö. LŐRINCZE 1967: 20). A visszamaradó lakosság őrzi és hagyományozza tovább a névanyagot, az új lakosság pedig átveszi a régi névkészletet, de új neveket is ad.

A kutatások azt igazolták, hogy a legszívósabb névréteg a vízneveké, mégpedig azoké a folyóneveké, amelyek bővizűek és jelentős hosszúságúak. A víz az ember számára éltető elem, s a térbeli tájékozódásban is jelentős szerepe van, így érthető, hogy elnevezése minden más névfajtánál jobban hagyományozódhat a történelem során népről népre. A víznevek a településtörténet számára is fontos információt hordozhatnak: általános helynévtani tételnek mondják azt, hogy egy vegyes népi összetételű vidék lakosságából az tartható ősibbnek, amely a vizek nevét adta. A Kárpát-medence vízneveinek részletes vizsgálatával több kutatónk is foglalkozott, többek között MELICH JÁNOS (1925b), KNEZSA ISTVÁN (1942, 1943a), KISS LAJOS (1994, 1996, 1997a), s

különböző eredetbeli rétegeket állapítottak meg.

A korai adatolású helynevek népes felvonultatásának gátat szab a X. századi írott források szegénysége. Ebből az időszakból csekély külföldi források állnak a kutatók rendelkezésére, s még a XI–XII. század adatai is igen szegényesnek mondhatók, hiszen a magyarországi írásbeliséget ebben az időszakban fejletlenség jellemezte. Az írott források számának ugrásszerű emelkedése a XIII. századra tehető, amikor is a közigazgatás igényeinek megfelelő színvonalú írásosság kezd kialakulni, s a jelentős számú határleírás, birtokösszeírás, birtokadományozás, birtokpercek stb. eredményeként helynevek tömegét örökítették meg az oklevelek. A korábban említett víznevek mellett ezekben jelennek meg tömegesen a hegynevek s a településnevek. A hegységeknek sajátos szerepe volt a magyarság megtelepedésében: életmódjukból adódóan kezdetben az alacsonyabb dombvidéket és a hegységek alacsonyabb részeit szállták meg, míg a magasabban fekvő vidékeken, a bükk- és fenyőerdők határán felüli területeken a szláv és a vlach népesség lett uralkodóvá. Az “osztokodásnak” ez a formája évszázadokon keresztül élt, s még a telepítések korában is jellemzőnek mondható.

4. A Kárpát-medence településneveinek kontinuitási kérdését több tudományág (a történettudomány, a régészet, a nyelvészet) kutatói vizsgálják, s a *kontinuitás* fogalmát háromféle értelemben használják: 1. társadalomkontinuitás, 2. településkontinuitás, 3. romkontinuitás (vö. KISS 1997c: 187–8). Az *társadalomkontinuitásra* szemléletes példa a római társadalom, amely adott lakóterületén úgy élt évszázadokon át, hogy anyagi és szellemi produktumait, intézményeit képes volt megőrizni. Az ilyen háborítatlan fejlődés során a helységnevek, hegynevek, víznevek stb. az adott nyelvben végbement fejlődésnek megfelelően alakilag, hangtanilag megváltozott formában tovább élhettek, de ki is cserélődhettek. A *településkontinuitás* esetében az eredeti lakosság nem maradt helyén, hanem elhagyta eredeti lakóhelyét, ám társadalmi szervezetét, nyelvét, kultúrkincsét az újonnan megjelent nép a magáéval váltotta fel. Ennek a jelentős váltásnak lett a következménye, hogy a földrajzi nevek jóval kisebb számban maradtak meg, s amelyek tovább éltek, jelentősen torzult formában illeszkedtek be az illető új nyelv névkincsébe. Jellemző példaként szokták emlegetni *Konstantinápoly* nevét (*Κωνσταντινοῦπολις* ’Konstantin városa’), amely 1453-ban kicserélődött: a bizánci görög nevet a török *Istanbul* ~ *Stambol* váltotta fel. A *romkontinuitás* formája a névkészlet legcsekélyebb részét őrizte meg: amikor a régi lakosok teljesen kipusztultak, esetleg elvándoroltak, s helyükön újabb népek telepedtek meg, a romladozó építmények, várak,

nagyobb települések neve mellett leginkább a jelentősebb víznevek maradhattak meg. A Dáciához hasonló esetekben pedig, amikor a városok nevei nyom nélkül eltűntek *semmiféle kontinuitásról* nem beszélhetünk.

KÁLMÁN BÉLA tudománynépszerűsítő munkájában e kérdésben is állást foglalt: “A római birodalom bukása után is szinte a népek országútja volt a Kárpátok-medencéje... Ezért a honfoglaló magyarság sem nevezett el minden tájegységet saját maga, hanem sok helyen átvette az akkor itt talált lakosságtól hallott helyneveket” (1989: 112). Szerinte tehát beszélhetünk folytonosságról, de azt a településnevekre nem értelmezhetjük: “Ha viszont a vízneveket tekintjük, akkor éppen legnagyobb folyóink neve nemcsak hogy nem magyarok, de nem is szláv, sőt még nem is latin, hanem kelta vagy még a kelták előtti korból talán részben illír, részben még korábbi indoiráni népek nyelvéből való 3–4 ezer évvel ezelőtről vagy még régebből (i. m. 125).”

Írott forrásaink legnagyobb számban településneveket tartalmaznak. Arra a kérdésre, hogy mely településnevek maradhattak fenn a honfoglalás előtti időből, GYÖRFFY egyértelműen fogalmaz: “A Kárpát-medence IX. és XI–XIII. századi helységneveinek összehasonlító vizsgálata egyértelműen bizonyítja, hogy a 895–900 között beköltözött magyarság egy esetben sem vette át korábban itt létező falvak, várak és városok nevét, s a honfoglalás a helységneveket illetően »tabula rasa«-t teremtett. A régi lakóhelye közelében maradt szláv lakosság és elszórt avar kori onogur-bolgár maradvány népesség csak vízneveket mentett át a IX. századból, amelyek másodlagosan falunévvé is válhattak azokon a helyeken, ahol a terület ura településhelyet jelölt ki a köznépnek” (Gy. 3: 327).

Ennek a megállapításnak ellentmondani látszik SZABÓ ISTVÁN munkája, amelyben a szerző tudományos vizsgálódásai eredményeként a X–XI. századra 2.500–6.500 faluval számol, s a XV–XVI. századi Magyarország területén 20–21.000 település (királyi város, mezőváros, falu, faluszerű telep) létrejöttét látja bizonyíthatónak (vö. SZABÓ 1966: 70, 79). A X. századból nem maradt fenn jól azonosítható név, holott — a fenti számarányokat figyelembevéve — akkoriban kellett keletkeznie helyneveink jelentős hányadának. Szabó régióként különbségeket állapít meg: az ország területének nagyobb része, főleg az Alföld területe szinte településtelen lehetett, ám a Dunántúlon és az ÉNy-i területeken talán más lehetett a helyzet.

KRISTÓ GYULA Szabó István és Györffy György nézetéhez megosztva kapcsolódik. Szerinte a honfoglalás előtti földrajzi névanyag a nagy folyók és néhány (elenyésző számú) helységnév kivételével nem élt tovább. A honfoglaláskor ide érkező magyarság nem talált itt lakó

népességet, s így persze már létező névanyaggal sem szembesült, hiszen nem volt a térségben azt közvetítő nép. A Kárpát-medence korai névanyaga tehát döntő többségében a magyarság névadásából eredeztethető (vö. KRISTÓ 1976: 7). Kristó fenti véleményét pontosította majd egy évtizeddel később: “A Kárpát-medence nyugati felében, ahonnan — ha szórványosan is — vannak írott források a magyar honfoglalást megelőző évtizedek településeire és helyneveire, bizonyos helynévanyag (településnév, folyónév, hegynév) kontinuitását, továbbélését a magyar honfoglalást követően valószínűsíteni lehet. ... Sokkal nehezebb az állásfoglalás a kontinuitás kérdésében a Kárpát-medence keleti felében, ahonnan nincsenek IX. századi, a magyarok jövetele előtti írott adatok” (KRISTÓ 1985: 19). Ez utóbbi terület vizsgálatához kiinduló pontként azokat a településneveket látja alkalmasnak, amelyeknek vagy csupán szláv nyelvi megnevezése létezett (*Csongrád, Visegrád, Nógrád, Zemplén*), vagy volt magyar és szláv alakja is (*Székesfehérvár — Bellegrava, Dunaföldvár — Zemony*). Felteszi, hogy az ilyen településneveket a magyarok ideérkezésükkor már itt találták, s ezek bizonyítékkul szolgálhatnak a Kárpát-medence középső és keleti fele névanyagának kontinuitásához. Emellett azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy nem minden magyar megfelelőt nélkülöző helynév vezethető vissza 895 előttre, hiszen azután is jelentős számban keletkezettek hasonló elnevezések, mivel nagy tömegben éltek a medence területén különböző idegen népek is.

A pannóniai helynevek kontinuitásának kérdéséről a legújabb részletező tanulmány KISS LAJOS nevéhez fűződik, aki az ősi indoeurópai, ókori vagy tévesen ókori, illetve Karoling-kori víznevek, az ókori tartománynevek, az ókori, Karoling-kori helységnevek, illetve a Karoling-kori hegynevek továbbélését vizsgálja. A mi szempontunkból lényeges, honfoglalást túlélő településnevekről összefoglalóan azt állapítja meg, hogy igen magas közöttük azoknak az elnevezéseknek a száma, amelyek az illető település víz melletti megtelepedésével kapcsolatosak, s alakjukban azonosak az adott víz nevével, vagy éppen annak származékai (vö. KISS 1997c: 187–97).

Bihar vármegye általunk vizsgált névanyaga a honfoglalástól adatolható. Településnevei között egyről sem bizonyítható honfoglalás előtti léte, viszont a nagy folyók között létezik olyan, amelynek eredete korábbi időkre megy vissza. A Bihar hegységben három ágból eredő *Körös* folyó neve az ősi indoeurópai névrétegbe tartozik, ókori neve *Grisia* volt. A Biborbanszületett Konstantin által lejegyzett alakja *Krisos* (*Κρῶσος*) volt. A név etimológiája vitatott. Végső forrása talán egy dák **k(w)rḥso-s* ’fekete’ melléknév lehetett. Esetleg egy hangutánzó **kr-*

rejlík benne. A magyar nyelvbe szláv közvetítéssel kerülhetett (vö. FNESz. 795, Kiss 1997a: 200).

III. A magyar névtudomány kutatástörténete

1. A névtan, mint a nyelvtudomány önálló tudományága — mások szerint a nyelvtudománytól is elkülönült tudományszak — nem túl régi kezdetekre tekinthet vissza. A korai idők érdeklődő laikusai, majd tudósai elsősorban azokat a helyneveket kezdték vizsgálat alá venni, amelyek valamilyen szempontból különlegeseznek tűntek, feltűnőek voltak számukra. Talán nem haszontalan, ha mindenekelőtt végigkísérjük azt az utat, amely a ma létező ún. *önelvű névtudomány* kialakulásához elvezetett.

A nevek, legyenek azok személynévek vagy helynevek, mindig is érdekelték az embereket, s ez az érdeklődés legelőször talán a nevek eredete iránti kíváncsiságban, az etimologizálásban nyilatkozott meg. Az indok lehetett a puszta kíváncsiság, de valamely valós, vagy valósnak beállított történeti tény igazolásához is kereshettek alapot a nevekben. A legkorábbi, általánosan ismert etimologizáló munka ANONYMUS *Gesta Hungarorum*a a XII. századból, s ez a vonulat egészen a XIX. századig húzódik. Anonymus munkája több vonatkozásban szól a bihari területekről is, bihari személyeket és településneveket említve és magyarázva.

2. A XVIII. század fordulatot jelent a földrajzi nevek megítélésének kérdésében, ugyanis ekkor ismerik fel a szókincsben elfoglalt helyük jelentőségét, azt, hogy szerves részei a magyar nyelv szókincsének. A helynevek iránt a figyelem azonban igazából csak a múlt században ébredt fel: “akkori vizsgálatukat a tudománytörténeti előzmények címszó alá sorolhatnánk leginkább” (HOFFMANN 1993: 8). A földrajzi nevek gyűjtésének megindulása nagyobb arányban a XIX. századhoz köthető, ám ezek még nem a nyelvi feldolgozáshoz való adatszolgáltatás céljával készültek, sokkal inkább földrajzi statisztikai munkaként születtek. Nagy haszonnal forgathatják, forrásként igen jól használhatjuk LIPSZKY JOANNES országtérképét és a hozzá kapcsolódó *Repertorium locorum Hungariae etc.* 1808. című névmutatóját, amely városok és falvak nevének történeti kutatásában sokszor segítséget nyújthat. E században a földrajzi nevek magyar nyelvben való helyének és jelentőségének felismerése nyomán GR. TELEKI JÓZSEF a Magyar Nemzeti Múzeum 1815–1817. évi “jutalomfeleleteire”-re készített munkájában olyan szótár tervét vetette fel, amelynek külön függeléke földrajzi neveket tartalmazott volna (Egy tökéletes magyar szótár’ elrendeltetése, készítés módja: *Jutalomfeleletek* II, 17). Megjegyzi e névcsoportról, hogy a helyük ugyan inkább egy kifejezetten földrajzi neveket tartalmazó lexikonban lenne, de

mivel a köznyelvnek is állandó használatú szócsoportja, és mivel vizsgálatuk egész nyelvünkre nézve is tanulságul szolgálhat, teljes joggal szerepelhetnek egy ilyen fajta szótárban (illetve ennek függelékében) is.

Az 1837-ben a Magyar Tudós Társaság nyolcadik nagygyűlése által kiírt pályázat földrajzi nevek megfejtését tűzte ki célul: “Melyek a’ két hazában és hajdani magyar tartományokban részint fenlévő, részint régi emlékekben található, azon magyar hangzatú helyírási (topographiai) és család-nevek, mellyeknek eredeti jelentését bizonyossággal vagy legalább hihetőséggel meghatározhatni?” (idézi SZABÓ T. 1988: 14 kk.) A pályázatnak tudományos értékű sikere nem volt ugyan, de mégsem volt egészen hatástalan.

A XIX. század közepe, második fele a földrajzi nevek rendszeres gyűjtésének korszaka lesz: határrészneveket, dűlőneveket egyaránt gyűjtenek. A gyűjtők közül kiemelendő RÉVÉSZ IMRE, akinek kezdetleges közlésével látványosan megindul e mozgalom (ÚjMMúz. 1850–52). Fontos kezdeményezése a helynevek lokalizálása, legalább vidékhez kötése. Az egész korszakra jellemző az a különlegességekre érzékeny szemlélet, amelyet az összegyűjtött nevekkel kapcsolatban kinyilvánít: “egy sincs, mely egy vagy más tekintetben nyelvészeti nevezetességgel ne bírna, miután a mindenki által érthető, vagy semmi nyelvtani érdekekkel nem bíró helyneveket gyűjteményemben fel sem vettem” (ÚjMMúz. V–1953. I, 80). Elméleti fejtegetéseivel először mutat rá arra, hogy a régi helynevek rendkívül fontosak mint szórványemlékek: “a magyar helyneveket úgy tekinthetjük, mint a régi időkből ránk szállott nyelvemlékeket, a nyelv folytonosan fejlődő életfájának elhullott ugyan, de semmivé nem lett, sőt mintegy petrificálva megmaradt leveleit” (A magyar helynevek nyelvészeti tekintetben. ÚjMMúz. 1953. I, 76–91). RÉVÉSZ munkásságát SZABÓ T. ATTILA így értékeli: “nemcsak önmagában, az elért bármilyen szerény gyűjtési eredmények, illetőleg a sokkal jelentősebb, maradandóbb elméleti felismerések miatt jelentős, hanem a kortársakra tett hatása miatt is. Egyéni eredmények életrehívói és az Akadémia újabb ilyen irányú kísérletezéseinek megindítói voltak RÉVÉSZ közleményei” (1988: 26).

SZABÓ KÁROLY szintén a gyűjtött anyag közlése terén jeleskedett, s a földrajzi nevek gyűjtése kapcsán módszertani kérdéseket is felvetett (A magyar helynevekről. ÚjMMúz. 1850/1. I, 370–7). Az ő tevékenységében figyelhető meg először az igény arra, hogy teljes helynévanyagot gyűjtsön fel, s közzétette szülőfaluja, a Békés megyei Köröstarcsa névanyagát. Gondolkodásában egyértelműen meghatározó szerepet játszott a Révész által kimunkált elméleti vonal.

1853-ban az Akadémia újabb gyűjtésre való felhívással fordult az arra

érzékenyek felé, s hogy minél szélesebb körhöz jusson el a felszólítás, az Új Magyar Múzeum hasábjain kívül (Felszólítás a' magyar helyírási nevek' ügyében. 1855. II, 319–22) a nagyobb napilapokban is megjelentették. Figyelemre méltó eredménye azonban az 1837-es pályázathoz hasonlóan ennek a felhívásnak sem volt.

S hogy a nevekkel való “foglatoskodás” kezd valóban tudományá válni, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy PESTY FRIGYES számon tartja a külföldi tudományos eredményeket is. A helytartótanács hivatalos segítségével indította meg gyűjtőmozgalmát 1864-ben, amelynek eredményeként még ugyanebben az évben igen nagy mennyiségű, értékes anyag gyűlt össze. Célja tulajdonképpen egy országos történeti helynévtár létrehozása volt. Nagyon erőteljes a gyűjtésének a történeti irányultsága, amit az is mutat, hogy PESTY lankadatlanul hangsúlyozza az oklevelek, telekkönyvi térképek névanyagának felhasználását, jelentőségét. Az ő munkája eredményeként született meg 1865–66-ra az a 68 kötetnyi, kéziratban lévő anyag, amely a korban kiemelkedően egyedülálló eredménynek számít (Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. I., 1888). A 68 kötet a történeti névtan kutatója számára nagy értékű forrásmunka, kincsesbánya, amelynek teljes feldolgozása azonban várat magára. A gyűjtemény X–XI. kötete tartalmazza a Bihar megyei anyagot, amelynek A-tól K-ig tartó részét 1996-ban, K-tól Zs-ig terjedő részét pedig 1998-ban közzétette HOFFMANN ISTVÁN és KIS TAMÁS (HOFFMANN—KIS 1996, 1998). A gyűjtés hét pontból álló kérdőívét Pesty maga szerkesztette meg. E kérdőpontokból a településnevek szempontjából a második, harmadik, negyedik és hatodik kérdésre adott válaszok lehetnek fontosak: (2.) a településnek hányféle neve él, s azok milyen elterjedtségűek? (3.) volt-e a községnek korábban más neve? (4.) mikor említették legkorábban a települést? (6.) mit lehet tudni a név eredetéről? Persze bizonyos kérdések megválaszolásában segítséget jelenthet a többi pont is (honnan népesült be a falu?, és milyen mikronevek ismeretesek a településen, illetve határában?). Ez a munka tehát a XIX. század második felében élő állapotot rögzíti 340 bihari településre vonatkozóan. A kutatók számára való felhasználhatósága településenként más és más, hiszen az összeírást végző jegyzők, tanítók, papok változó lelkesedéssel végezték a munkát, s volt, ahonnan kimerítő részletességű válasz érkezett vissza, volt, ahonnan csupán néhány sor.

Pesty maga is hozzákezdett névanyaga értékeléséhez. Feldolgozását erős történeti szempontú közelítés jellemzi. Nagy körültekintéssel fog hozzá a helynevek elemzéséhez, s mivel a történeti anyag biztos háttérrel jelent számára, névmagyarázatainak egy része napjainkban is megállja

helyét.

3. Ettől az időtől kezdve az érdeklődés a víznevekre és a településnevekre irányult elsősorban, s a század utolsó negyedében a kutatás három ágra szakadt: a történeti földrajzi, a nyelvészeti és a néprajzi vonulatra. Ebből a sorból emelkedik ki a történész ORTVAY TIVADAR tevékenysége, aki Magyarország régi vízneveit gyűjtötte össze történeti forrásokból, útleírásokból, térképekből (ORTVAY 1882), s mintegy 3050 folyóvíz és 1050 állóvíz hajdani létezését bizonyította be adataival. A neveket szótárszerűen sorolja fel, s helyenként — óvatos mértéktartással — az eredetük megfejtésére is vállalkozik.

A helynévkutatás történetében szintén jelentős helyet foglal el ORTVAY másik munkája (ORTVAY 1891–92), amely fontos középkori forrást dolgozott fel: a pápai tizedszedők 1281–1375 közötti összeírásait (Monumenta Vaticana Hungariae. Ser. I. Tom. I. Bp. 1887). A korszak helynévanyagát a maga teljességében vizsgálja és azonosítja. Ez utóbbi mozzanatnak azért van különös jelentősége, mert az egyházi összeírók idegenek lévén sok esetben annyira eltorzították a neveket, hogy azokat igen nehéz felismerni. Ezt a munkát is elvégzi ORTVAY, s művéhez kellő módon közelítve ma is jól használhatjuk eredményeit.

Bihar vármegye jelentős egyházi szervezetének, a Várad püspökségnek a történetét BUNYITAY VINCE írta meg a múlt század végén, e század elején (BUNYITAY 1883–1884, 1935), s bár e munka is kifejezetten történeti irányultságú, adataival sokat segíthet a névkutatónak.

A század vége jelenti a gyűjtőmunka nagyarányú kiszélesedését, számos monográfia megszületésének „klasszikus” korszakát (MAJLÁTH BÉLA, RÉTHY LÁSZLÓ, TAGÁNYI KÁLMÁN, NAGY GÉZA, TÉGLÁSI GÁBOR, LEHOTZKY TIVADAR). Ebből az időszakból CSÁNKI DEZSŐ történeti földrajzi munkája (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Bp. 1890–1913) jól mutatja a törekvések fő irányát, s ezeknek mintegy csúcsteljesítményeként született meg. Az eredeti tervek szerint három kötet dolgozta volna fel az egész ország területének történeti földrajzi anyagát, s a negyedik tartalmazta volna a mutatót. Az első kötetben 26 vármegye anyaga kapott helyet, s ez a szám már önmagában is jól mutatja, hogy kicsit elnagyolt a közlés: sok esetben a fellelhető adatok közül csupán a legrégebbi időből származó szerepel a címszó után. Sajnos Bihar megye névanyaga is ebben a bemutatkozó, legkevésbé részletezőre sikerült kötetben látott napvilágot, aminek számunkra az a következménye, hogy időnként még pontos évszámot sem találunk egy-egy adat mellett, csupán a század jelzése szerepel. Mindez a

későbbi kötetekben megváltozik: a második kötet 12 — bár jelentős kiterjedésű — déli megyét foglal össze, s a harmadik már csak 8 dunántúli vármegye helynévanyagát tartalmazza. A munka előrehaladtával világossá vált, hogy a tervezett kötetek száma túl kevés a felgyűlő anyag mennyiségéhez képest. Végül öt kötet látott napvilágot, amelyeket forrásmunkaként ma is használhatunk.

4. A néprajz kutatói közül talán első helyen kell említenünk JANKÓ JÁNOS nevét, akinek tevékenysége a magyar helynévkutatás történetében máig ható irányt jelölt ki. Első lépésként 1890-ben a Kalotaszeg című hetilap hasábjain tett közzé egy felhívást család- és helynevek gyűjtésére. Maga is, etnográfiai kutatásai során, mintegy annak részeként folytatott helynévgyűjtő tevékenységet, amelynek első terméke Kalotaszeg neveit dolgozta fel (JANKÓ 1892). Jankó a kutatási módszer kidolgozásában igen kiemelkedő szerepet töltött be: határozott gyűjtési elveket fogalmazott meg, amelynek legnagyobb újdonsága az élőnyelvi, szóbeli közlésen alapuló gyűjtés fontosságának hangsúlyozása volt. Módszerének továbbfejlesztése a Balaton vidéki néprajz tanulmányozása során született dolgozatának soraiban is megmutatkozik (JANKÓ 1902). Újítása a térképhasználat, amely nélkül napjainkban már nehezen képzelhető el a gyűjtés és feldolgozás. A helyneveket a kikérdezések során számokkal látta el, s a kataszteri vagy a katonai térképek megfelelő helyére e számokat írta be, azaz elvégezte a lokalizálás feladatát. Helynévkutató munkásságának kiemelendő értéke, hogy nem pusztán gyűjtötte a névanyagot, de megpróbálta fel is dolgozni azt.

5. A századforduló után a fent említett három ág egyre jobban kezd összefonódni, s a viszonylagos sokszempontúságot mindinkább a történeti szempont egyeduralma váltja fel. A helynévkutatás a történeti diszciplínáknak (történeti földrajz, településtörténet, gazdaságtörténet, társadalomtörténet) lesz a segédtudománya, s ennek következtében a nevek nyelvi szempontú vizsgálata nem tud igazán kibontakozni. A történészek saját szempontjaik szerint nyúltak a földrajzi nevekhez: MÁLYUSZ ELEMÉR, BÉLAY VILMOS, ILA BÁLINT, JAKÓ ZSIGMOND, KOVÁCS MÁRTON, MAKSAI FERENC, SZABÓ ISTVÁN, GYÖRFFY ISTVÁN és mások ilyen irányú munkássága a későbbi évtizedekre vonatkozóan is meghatározónak bizonyult.

A század végén végre a nyelvészek érdeklődését is felkeltették a helynevek. A SZARVAS GÁBOR által 1872-ben megindított Magyar Nyelvőr sorra közli az ország minden részéből küldött gyűjtéseket, többnyire pusztán névfelsorolásokat, ám mivel ezek közreadása minden kritika és rendszer nélkül történt, nem jelentettek nagyobb előrelépést. A

földrajzi nevek kérdésének elvi problémáival pedig még egyáltalán nem foglalkoztak.

Bihar megye történetírásában kiemelkedő szerepet tölt be JAKÓ ZSIGMOND „Bihar megye a török pusztítás előtt” (Budapest, 1940) című monográfiája, amely egy akkoriban induló sorozat egyik része volt. Első nagy egységében a terület történeti és földrajzi viszonyait írja le igen nagy alaposággal, s a második rész az adatközlésé. A szerző igyekszik minden egyes települést az első előfordulásától adatalni, s utolsó adatai 1600-ból valók. A települések történetének átfogó rajzát adja, képet nyújt a népiségéről, s ezekkel az esetek nagy többségében megbízható támpontot ad egy-egy településnév-etimológiához is. Azt gondolom, a megye egybeszerkesztett és kiadott névanyagának Györffy később írott történeti földrajzi munkája mellett legértékesebb és leginkább használható darabja.

Nem sokkal később ezt a munkát folytatja MEZŐSI KÁROLY műve, a „Bihar megye a török uralom megszűnése idejében (1692)” (Bp. 1943). Ettől fogva a megye település-monográfiái jelentek meg: VARGA GYULA, Egy falu az országban. (Kismarja életrajza a felszabadulásig.) Db. 1978; SZENDREY ISTVÁN—NYAKAS MIKLÓS, Derecske története. Db. 1980; Berettyóújfalu története. Szerk.: VARGA GYULA. Berettyóújfalu, 1981; Bakonszeg története és néprajza. Szerk.: UJVÁRY ZOLTÁN. Bakonszeg, 1990; Biharnagybajom története és néprajza. Szerk.: UJVÁRY ZOLTÁN. Db. 1992 stb.

A XX. század második felében született meg GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” (I. Bp. 1963, II. és III. Bp. 1987, IV. Bp. 1998) című — bátran mondhatjuk — korszakalkotó munkája, amely óriási segítséget nyújt középkori földrajzinév-kutatásunkhoz, s ebből következően talán nem túlzás azt állítani, hogy az egész magyar nyelvtörténeti kutatásnak is komoly bázisa. Napjainkig négy kötete jelent meg, Magyarország megyéivel ábécé-rendben haladva a sorozat Pilis megyénél tart. Megyénként röviden áttekinti a középkori történeti-földrajzi viszonyokat, majd adattári részében az okleveles anyagot a honfoglalástól az 1332–7-es pápai összeírásig teljességre törekvően adja közre. Bihar vármegye településnévanyaga az első kötetben található, s hatalmas adatmennyiséget ölel át.

Szintén az 1920-as–30-as évektől jelentkezik az a nyelvész-generáció, amelyet a szakirodalom „budapesti iskola” néven szokott emlegetni (vö. BENKŐ 1991: 1–14), s amelynek gyökerei a század elejétől indulnak. Képviselőinek munkáit alapvetően meghatározta a nyelvtörténeti szemlélet akár részproblémáról, akár átfogó nyelvtudományi kérdéstről legyen is szó. Ennek az általános történeti irányultságnak olyan munkák, szótárak létrejöttét köszönhetjük a század elején, mint a SZAMOTA

ISTVÁN—ZOLNAI GYULA által kiadott Magyar oklevél-szótár. (Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Bp. 1902–1904), amelyet a mai nyelvtörténettel foglalkozó kutató is haszonnal forgat, majd az egy évtizeddel később megszületett GOMBOCZ ZOLTÁN—MELICH JÁNOS szerzőpárhoz kötődő Magyar etymológiai szótár (I. kötet *A–érdem*. Bp. 1914–1930, II. kötet befejezetlen *Erdő–geburnus*. 1934–1944), amely “a maga korában teljes joggal törhetett volna világelsőségre” (BENKŐ i. m. 12).

Ennek a kutatói vonalnak a gerincét a hangtörténeti és az alaktörténeti vizsgálat adta, amely GOMBOCZ és BÁRCZI munkáiban jól követhető. Emellett ez az időszak igen jelentős volt a szótörténeti-etimológiai, illetve a névtani kutatás szempontjából is. Az etimológiai kutatások körében kiemelkedő tanulmányok születtek MELICH, GOMBOCZ, MÉSZÖLY, PAIS, BÁRCZI, KNEZSA, LIGETI és mások tollából, s a névtudományban ma is megállja helyét elsősorban SZABÓ T. ATTILA, PAIS és KNEZSA sok-sok névfejtése. Munkáikban — akár monográfia terjedelműek, akár tanulmányok — a történelem, művelődéstörténet, társadalomtörténet és nyelvtörténet együtt, egymást kiegészítve van jelen.

A XX. század elejének történeti érdeklődésű vonalának részben továbbvivő, részben új vizsgálati szempontokat érvényesítő tudományos eredménye MELICH JÁNOS műve (A honfoglaláskori Magyarország. Bp. 1925–9), amely a földrajzi nevek alapos etimológiai, nyelvtörténeti elemzésén alapul, de címében is kifejeződő módon a Kárpát-medence honfoglalás utáni nyelvi-etnikai képének rekonstrukcióját tekinti fő feladatának.

SZABÓ T. ATTILA tevékenysége vetette meg a manapság “erdélyi iskola” néven emlegetett névtani tudományos vonulat alapjait. Legnagyobb hatást talán a helynévanyag gyűjtésének elméleti jelentőségét hangsúlyozó és a gyakorlati megvalósítását körvonalazó munkájával érte el a névtudományban (A helynévgyűjtés jelentősége és módszere. MNy. 30: 160–80). Hangsúlyozza, hogy a földrajzi nevek helytálló magyarázatához a név történeti előzményeit is ismerni kell, szükség van legalább a XVI–XVII. századig visszanyúló történeti-levéltári források feltárására, mert a “mennyiségileg minél nagyobb és történeti egymásutánban minél bőségesebb helynévanyag” (i. m. 163) segítségével a napjainkban már értelmetlennek tűnő helynevek is magyarázatot nyerhetnek. Rámutat arra is, hogy a régi, mára elpusztult településnevek nagyon sokszor bukkannak fel határ- vagy dűlőnevekben. A földrajzi nevek általános nyelvtörténeti értékét is kiemeli, hiszen a köznyelvből vagy a nyelvjárárból kiveszett elemek nagyon gyakran fennmaradnak a nevekben.

A történeti és élő névanyag gyűjtését rendkívül fontos feladatnak tekintette, s hogy élete során merre járt, hol időzött el hosszabban, munkák, tanulmányok sora jelzi: Adatok Nagyenyed XVI–XX. századi helyneveinek ismeretéhez (Erdélyi Múzeum XXXVIII. (1933), 212–42), Zilah helynévtörténeti adatai a XIV–XIX. században (Erdélyi Tudományos Füzetek 86. sz. (1936) 43–1), Dés helynevei (Erdélyi Tudományos Füzetek 101. sz. (1937)), Gyergyói helynevek a XVII–XIX. századból (Bp. 1940) stb. A Kalotaszeg helynevei (I. Adatok. Kolozsvár, 1942) című munkájába a korábban kifejtett elvek és módszerek szerint a nyelvjárási gyűjtésből nyert névanyaghoz a történeti réteget is hozzáépíti.

Már a harmincas évek közepétől nagy erővel fogott hozzá az Erdélyi Múzeum levéltárában a történeti helynévanyag, majd az élőnyelvi anyag összegyűjtéséhez, s e fél évszázados munka eredménye az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár (megyéenként, azon belül falvanként, sorozatban tervezte a kiadását), amely 80 dobozban tárolva mintegy 700.000 névadatot tartalmaz. A gyűjtés nemcsak az egykori Erdélyre (Alsó-Fehér, Háromszék, Kis-Küküllő, Kolozs, Maros-Torda, Nagy-Küküllő, Szatmár, Szilágy, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Udvarhely), hanem a Partiumra (Máramaros, Szatmár, Arad, Bihar megye egy részére) is kiterjedt. Az anyag egy része már nyomtatásban is megjelent vagy monografikus feldolgozások formájában (Nagyenyed, Dés, Zilah, Kolozsvár, Szászníres helynevei) vagy adattárszerűen (Kalotaszeg, Gyergyó, Borsavölgy, a Dobokai és a Tőki völgy földrajzi nevei). Anyagának egy része a nevekben előforduló közszavak szócikkeihez kapcsolódóan bekerült az Erdélyi Szótörténeti Táriba, a hatalmas adattár egésze azonban sajnos nem jelent meg.

SZABÓ T. ATTILA tudományos tevékenysége azonban nem merült ki a gyűjtésben. Tanulmányainak, dolgozatainak tömege foglalkozott a névanyag feldolgozásával is.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy SZABÓ T. ATTILA a rendszeres adatgyűjtést nem önmagáért való munkának tekintette, hanem a gyűjtött anyag feldolgozását is szorgalmazta. Rámutatott, hogy a majdani rendszerezőnek “a magyar nyelvterület egészére kiterjedő bőséges gyűjtemények alapján nagyon érdekes vizsgálatot lehet majd folytatnia abban az irányban, hogy bizonyos helynév-csoportok vagy helynévtípusok a magyar nyelvterület melyik pontján terjedtek el” (SZABÓ T. 1940b: 122).

6. A magyar helynévtipológia igazán az 1930-as–40-es években született meg. KRISTÓ megfogalmazása szerint a magyar helyneveknek kétféle tipológiája jött létre. Egyik a névélettani szempontú tipológia,

amelynek vizsgálati központjában maga a név áll (ld. később), a másik a történeti tipológia, amely a legrégebbi településnév-típusok, azaz a puszta törzsnévből, személynévből, népnévből alakult helynevek, az *-i*, *-d* képzős nevek, illetve a *-falva*, *-háza*, *-laka* stb. utótaggal létrejött összetett helynevek kérdése iránt érdeklődik (vö. KRISTÓ 1976: 3).

A helynévtipológia alapjait MOÓR ELEMÉR (1936: 110–7) és KERTÉSZ MANÓ (1939: 33–9, 67–77) vetette meg, hogy a rendszer a maga teljességében KNIEZSA ISTVÁN tolla alatt bontakozzon ki (1938, 1943b, 1960). Kniezsa tudományos, névtani tevékenysége különös fontossággal bír: több régi forrás helyneveit magyarázta meg és lokalizálta, településtörténeti munkák nyelvészeti része dicséri munkáját, népességtörténeti problémákat vetett fel, s a történeti névtan egyik sarkalatos kérdését: a történeti névadás időrendi gondjait is megpróbálta tisztázni, továbbá különös figyelmet fordított a nyelvek egymásra hatásának kérdésére a helynevek síkján (KNIEZSA 1944).

7. Századunk közepe táján újabb jelentős változás figyelhető meg a kutatási vonulatban: egyrészt a névkutatásban egyre erősebben kezdett érvényesülni a nyelvtudományi szempont, másrészt ezzel összefüggésben a nevek kutatása kezd kibontakozni segédtudományi szerepköréből, sőt megfogalmazódik önállóságának gondolata is.

1947-ben két, a névtani kutatási terület kiszélesítését szolgáló meghatározó munka látott napvilágot. LŐRINCZE LAJOS főleg a határrész- és dülőneveket (későbbi terminológiával: mikrotoponimiai anyagot) vizsgálva állítja fel a névtudomány elméleti alapvetését, igényeit és szempontrendszerét, s eljut a napjainkban általánosan használt *névélettani szempont* megfogalmazásához: “jogosnak és szükségesnek tartjuk egy önelvű, saját szempontú: *névélettani* vizsgálat megkísérlését, amelynek középpontjában nem a földrajzi neveknek valamely tudományággal, hanem az élettal való kapcsolata áll: célja rekonstruálni azt a lélektani helyzetet, embernek és tájnak azt a kapcsolatát, amely földrajzi nevek különböző formái keletkezésének alapja, kutatni a változások, elmúlások okait, megállapítani azok törvényszerűségeit” (LŐRINCZE 1967: 4).

A fenti szemlélet vezérgondolata az a lélektani szemlélet, amely a korszak jellemzőjének tekinthető. Az ember és a táj kapcsolatát lélektani alapra helyezi, s az elnevezés motivációjának is ezt tekintve (az ember emlékezete, fantáziája) határozza meg a földrajzi nevek fajtáit: a természeti nevek (az embertől független tájat jelöli, az ember szerepe pusztán az elnevezés), műveltségi nevek (az ember szerepe kettős: a táj alakítása és elnevezése — itt szerepelteti a személynévből keletkezett

helyneveket is) és eseménynevek csoportját különítve el. Az utolsó csoport igazából nem illik a sorba, maga a szerző is “egyelőre és jobb híján” (i. m. 5) megjegyzéssel alakította ki. Ezt felismerve a későbbi tanulmányírók csupán az első két névtípuscsoportot veszik át, s a harmadikat ezek valamelyikébe sorolják be. Elemzését tekintve igen fontos újdonsága a tanulmánynak, hogy a nevek változási folyamatait is figyelemmel kíséri: mely névtípus állandóbb, melyik változik vagy múlik el hamarabb, s ennek mik az okai, feltételei és törvényszerűségei. Egyedüli hiányossága talán az, hogy kizárólag az elsődleges, primer névadásról szól, a mindenkor meglévő neveknek a névadásban betöltött szerepét nem veszi tekintetbe (vö. HOFFMANN 1993: 12). Tulajdonképpen ugyanezt a gondolatot viszi tovább egy későbbi tanulmányában (LŐRINCZE 1949), amelyben a jövő tennivalóiról is beszél: “Az ország lehetőleg minden táját magábafoglaló névanyag ismerete és az egyes típusok vizsgálata után megkísérelhetjük a magyar földrajzinevek végleges rendszerének megalkotását is” (i. m. 15).

Ugyanebben az évben jelent meg BENKŐ LORÁND “A Nyárádmente földrajzinevei” (1947a) című tanulmánya, amelynek a közelítésmódja azonban alapvetően más. E munka az erdélyi iskola legjelesebb képviselője, SZABÓ T. ATTILA által kialakított névmonográfia-típus utolsó, módszerében a legmesszebbre jutott példája. Egy zárt földrajzi terület, egy viszonylag nagy tájegység (32 község) szinkron névanyagát vonja vizsgálat alá, s a következő földrajzinév-csoportokat állapítja meg: 1. településnév, 2. határnév, 3. víznév, 4. idegen eredetű nevek. Láthatjuk, hogy az ő névtípusai sem igazán egyneműek: míg az első három csoportot az objektum típusa szerint határozza meg, a negyediknél már az eredet a rendezőelv. Munkájában LŐRINCZÉHEZ képest előrelépésnek tekinthető a névrendszerszerűség, a modellhatás jelentőségének felismerése.

Mindketten egyfajta névelemzési keretet, sokak által követett mintát adtak a későbbi tudományos munkákhoz.

LŐRINCZE a földrajzi neveket általában vizsgálja a magyar nyelvterület bármely részéről vett földrajzi nevek példáival, BENKŐ egy tájegység névanyagának feldolgozására vállalkozik, egy lépéssel előrébb haladva KÁZMÉR MIKLÓS próbálkozik meg a történeti anyag hasznosításával az Alsó-Szigetköz földrajzinevei (1957) című munkájában. Kizárólag a földrajzi nevek keletkezését vizsgálja, s ennek következtében nagyon erős hangsúlyt kap a történeti szempont, amelyet az okleveles és térképes anyag feldolgozása tesz lehetővé. A névadásban betöltött funkciójuk szerint két alapvető névösszetevőt állapít meg: a megkülönböztető elemek és az alapelemek csoportját. Fel kellett ismernie azonban, hogy vannak olyan névalkotók is, amelyek akár az egyik, akár a másik körbe egyaránt

besorolhatók. Ezért alakította ki a 3. csoportot, amelynek tagjait kettős funkciójú elemeknek nevezte el. A három típus felállítása tükrözi, hogy a szerző világosan látta, milyen nagy szerepe van a nevek vizsgálatában a szerkezeti elemzésnek, másrészt a névadásban a modellhatásnak, annak, hogy az új földrajzi nevek kialakulása egyáltalán nem független a már meglévőktől. KÁZMÉR nevéhez fűződik egy új módszernek, a névadási típusok statisztikai vizsgálatának bevezetése a névtudományba, amelynek az a célja, hogy összehasonlíthatóvá tegye a különböző földrajzi területek név-adási szokásait.

8. 1958-ban ült össze az első névtudományi konferencia, amely a hazai tudomány első ilyen megmozdulása volt. Nagyon nagy névtani vállalkozást ugyan nem indított meg, de a figyelmet újra felhívta a nevek tudományos fontosságára, a kutatókedvet is növelte. Anyaga könyv alakban is napvilágot látott. Érdekes vita is lefolyt az ülésen DEME LÁSZLÓ és KÁZMÉR MIKLÓS között. Deme “Gondolatok a helynév kutatásról” (1958) című írásában azt próbálja bizonyítani, hogy a településnevek, víznevek, hegynevek minőségileg különböznek a dűlőnevektől is, Kázmér “A földrajzi nevek egyik elméleti kérdéséhez” (1958) című tanulmányában erre válaszolva kifejti, hogy a különbségek szerinte csupán mennyiségiek.

Ugyanekkor látott napvilágot BÁRCZI GÉZA “A magyar szókincs eredete” című munkája (1958a), amelynek a földrajzi nevekkal foglalkozó részében tulajdonképpen KNEZSA tudományos eredményeit tette ismertté, illetve néhol pontosította is azokat. Áttekintette a magyar névtani tudomány addigi történetét, beszélt a névadás általános kérdéseiről, leírta a földrajzi név fogalmát, funkcióját, keletkezését és változásait, illetve kifejtette a régi magyar földrajzinév-adás kérdését is. Az egyetemi tankönyvben megírt fejezet elegáns összefoglalása a tudomány addig elért eredményeinek.

A hatvanas évek második felében KÁLMÁN BÉLA olyan tudománynépszerűsítő munkát írt, amely a névtant a laikusok számára is elérhető közelségbe hozza (1989). A könyv olyannyira népszerűvé vált, hogy napjainkig öt kiadást élt meg (Bp. 1967, 1969, 1973, Debrecen, 1989) s angol nyelven is megjelent (The World of Names, Bp. 1978). Az áttekintés kategóriái, valamint fogalomrendszere a már korábban megjelent munkák alapján áll.

Igazi továbblépést a történész KRISTÓ GYULA “revíziós” kísérlete (1976) jelentett arra vonatkozóan, hogy a KNEZSA—BÁRCZI által felállított, megítélése szerint merev kronológiai keretet kitágítsa, mégpedig az egyes helynévtípusoktól függően akár egy-kétszáz évvel.

Ugyanakkor arra hívja fel a figyelmet, hogy “a valóságot legpontosabban tükröző névtipológiai szintézist csak valamennyi névtípus monografikus feldolgozása után lehet majd adni” (KRISTÓ i. m. 5). Ez a kísérlet azonban a KNIEZSA kutatási vonalát követőknél merev ellenállásba ütközött. Az elutasításuk MAKKAI LÁSZLÓ cikkében öltött testet, amelyben a szerző visszautasítja, sőt egyenesen károsnak tartja a tanulmányt. A kemény bírálatra válaszként megszületett KRISTÓnak a maga véleményét védő írása, amelyben felhívja a figyelmet arra, hogy a tudománynak az előrelépéshez szüksége van a kritikára, ám annak mindig objektívnek kell lennie (1980).

A névtudományi vizsgálatok útja az 1970–80-as években egyre inkább olyan irányba fordult, amelyet a helynevek rendszerszerűségének felismerése tett lehetővé.

Két alapmunka született meg ennek szellemében: KÁZMÉR MIKLÓS “A »falu« a magyar helynevekben” (1970) és MEZŐ ANDRÁS “A magyar hivatalos helységnévadás” (1982) címmel. KÁZMÉR a *-falu* utótagú településnevek vizsgálatára vállalkozott: megállapította a szerkezeti típusokat és a változási irányokat. Kísérletet tett a vizsgált névtípus tér- és időbeli határainak megrajzolására is a névföldrajzi és a kronológiai szempontok figyelembevételével. MEZŐ nem egyetlen névtípust vont vizsgálat alá, hanem a településnevek minden szerkezeti típusát, azok változási lehetőségeit próbálta összefoglalni. Kronológiai rendszerében a hivatalos névadás megjelenése és formái játsszák a főszerepet, s ennek nyomán a névadás és névhasználat problémakörét is tisztázta. Tudományos tevékenységük egyértelmű bizonyítéka annak, hogy a névélettani szempontok maximálisan alkalmazhatók a településnevek elemzésében is.

INCZEFI GÉZA 1970-ben próbálkozott meg azzal, hogy Makó környékének neveit vizsgálata alá vonva kialakítson egy olyan komplex leírási keretet, amelybe a földrajzi nevekről szerzett minden tudás belesűríthető (hangtan, mondattan, jelentéstan), és egyben mintául is szolgálhat más elemzők számára (1970b). Meg kell jegyeznünk azonban, hogy ez a földrajzi nevek kialakulásának, a motivációk sokféleségének, a névrendszerek összetettségének, a szerteágazó problémáknak a következtében nem valósítható meg. A szerző maga is érezhetett ebből valamit, hiszen kénytelen volt egy rendkívül bonyolult rendszert felépíteni, de még ebben sem tudott tiszta szempontokat és kategóriákat kidolgozni: sokszor még fogalmi rendszere sem következetes. Monográfiáján kívül számos tanulmánya foglalkozik a földrajzi nevek elméleti problémáival (az összetett földrajzi név fogalma, a névátvitel kérdése, a nevek differenciálódása, a névtipológia, a névadás, a laza

szerkezetű földrajzi nevek kérdése stb.).

A magyar helynév-tipológia tulajdonképpen a század elejétől töretlenül fejlődött. Főleg nyelvészeti folyóiratokban a névfejtések százai, ezrei jelentek meg. Legmozgalmasabb etimológusaink még a háború után is MELICH és PAIS voltak, de a magyar nyelvtörténészek legkiválóbbjai (csak néhányat említve közülük: BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, KNEI ZSA ISTVÁN, SZABÓ T. ATTILA, KÁLMÁN BÉLA, MOLLAY KÁROLY) és a főleg kifejezetten névkutatásokkal foglalkozók (mint például MIKESY SÁNDOR, KÁZMÉR MIKLÓS, REUTER CAMILLÓ stb.) is ontották a helynévfejtéseket. A magyar helynév-etimológia nagy szintézisének megalkotása KISS LAJOS nevéhez fűződik, akinek korszakos jelentőségű összefoglaló munkája (FNESz.) a magyar településnevek legtöbbszörének, illetve nagy számú víznévnek, tájnévnek és mikrotoponimának a névfejtését tartalmazza. A munka első kiadása 1978-ban egy kötetben jelent meg, ám az újabb, 4. kiadás az eredeti anyagmennyiség dupláját tartalmazza immár két kötetben. A laikus érdeklődő és a tudós kutató egyaránt haszonnal forgathatja a szótár e két kötetét. A méltán sokat emlegetett szintézis mellett feltétlenül szólnunk kell arról a szintén összefoglaló dolgozatról, amely a helynevek változási folyamatait veszi vizsgálat alá (1995).

A korszerű névtudományi vizsgálatok számára használható, egységes leírási, elemzési keret kialakításának szándékával írta meg HOFFMANN ISTVÁN "Helynevek nyelvi elemzése" (Debrecen, 1993) című munkáját. A dolgozat sajátossága, hogy a rendszer felől közelíti meg az alkotóelemeket, azaz az egyedi neveket. Elsősorban a mikrotoponimák funkcionális-szerkezeti leírásának próbál keretet adni, de ez nem zárja ki, hogy rendszere a makrotoponimák körében is sikeresen alkalmazható legyen.

A szerző rendszerének bemutatása közben folyamatosan próbál egyértelmű helyzetet teremteni mindenekelőtt a saját terminus technicus-használata terén. A tudománytörténeti áttekintést a névélettani vizsgálatok, majd a névelméleti alapvetések követik. A tárgyalt általános elméleti kérdések (helynevek keletkezése, a motiváltság stb.) közül ki kell emelnünk a névadási norma és a "névjárás" problémáját. "A névadási normát úgy értelmezem, mint egy-egy névközösség által elfogadott, használatba vett névalkotó elemek és (különböző szintű) produktív névalkotó szabályok összességét. E normát egzakt módon megragadni másban nem tudjuk, csak abban, amiben ezek az elvont értékek objektívalódnak, megtestesülnek: a névközösségek által létrehozott helynevek rendszerében. E normában ... földrajzi eltérések is mutatkozhatnak" (HOFFMANN 1994: 118–9). A névjárás kérdésével kapcsolatban a szerző kijelenti: "A névjárások ... lexikailag feltétlenül

kapcsolódnak a nyelvjárásokhoz, mert a táji kötődésű lexémák névelemként is csak ott jelenhetnek meg, ahol közszóként is léteznek” (i. h.).

Ezután következik az elemzési modell bemutatása, amelyen belül két alapszinten történik a nevek vizsgálata: a szerkezeti elemzés szintjén a nevek funkcionális-szemantikai, lexikális-morfológiai és szintagmatikus elemzése történik meg.

Újabb nagy egységet alkot a földrajzi nevek keletkezéstörténeti vizsgálata, amelyen belül a szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek, a morfematikai szerkesztéssel alkotott nevek, a jelentésbeli névalkotással létrejött, a szerkezeti változással alakult helynevek, illetve a névátvétellel született földrajzi nevek különülnek el. A modell egyaránt alkalmazható a mikrotoponimák és a makrotoponimák névtudományi vizsgálatára, bár természetes, hogy akadnak nevek, amelyek nehezen helyezhetők el az elemzés valamely szintjén, hiszen névkincsünk olyan gazdag, a nyelvi valóság olyan bonyolult, hogy a rendszerbeli kategóriákat tekintve bizonytalan megítélésűnek mondott nevek létezése egyáltalán nem meglepő. A szerzőnek a fő kategóriák létrehozásával az volt a célja, hogy a névkeletkezés legfontosabb típuseseteit tudja azonos szintű kategóriális rendszerrel megragadni.

Bihar vármegye településnévanyagának vizsgálatakor e rendszer szempontjait vettem alapul, kategóriáit a megye sajátosságaihoz igazítva. Úgy gondolom, ez nem pusztán a megye helynévkincsének alapos, többszintű és irányú szemügyre vételét teszi lehetővé, de egyúttal azt is bizonyíthatja, hogy ez a névvizsgálati modell nagy mennyiségű, heterogén összetételű, viszonylag zárt névanyag áttekintő elemzésére is alkalmas.

IV. Az ómagyar-kori Bihar megye településneveinek hangtörténeti elemzése

A korai magyar nyelvjárások kérdése

A magyar nyelvjárások történeti vizsgálatával kutatóink viszonylag későn kezdtek foglalkozni. Amikor a XIX. század második felében megindult nyelvemlékeink tanulmányozása, legfeljebb egy-egy élő nyelvjárás emlékét vélték felismerni bennük. A mai nyelvjárások történetének vizsgálata során jutottak el azután a régi nyelvjárások egyre tüzetesebb megismeréséhez.

A tudósok hosszú ideig úgy vélték, hogy a honfoglaló magyarság egységes nyelvvel érkezett a Kárpát-medencébe, amelynek területi tagolódása a későbbiek során következett be az idegen népesség beolvadása, és a végleges letelepedés következményeként. Ma egyöntetű az a tudományos álláspont, amely szerint már a honfoglalást megelőző időben kirajzolódhattak a magyar nyelv nyelvjárásai, noha ezek a vándorlások korában inkább a törzsi szervezethez kapcsolhatók. Ennek megokolásához alap lehet az a tapasztalati tény, hogy egy nagyobb terület nyelvében szükségképpen mindig kialakulnak nyelvjárások. A másik megragadható tény, hogy a kutatások során felállított ún. hangtörvények alól jócskán vannak kivételek. Ezeket a kivételeket bizonyos esetekben nyelvjárásai különbségekkel lehet magyarázni. BÁRCZI egészen korai időszakig megy vissza a kérdés vizsgálatában: “Végső elemzésben a nyelvjárásai eredet kérdése felvethető minden finnugor alapnyelvi hang elágazó, kettős vagy hármas magyar fejlődése esetén” (1980: 306). Ugyanakkor az ómagyar-kor nyelve sem volt végletesen tagolt: “A magyar nyelv újabb kori meg mai földrajzi tagolódása az európai nyelvek legtöbbszöréhez mérten igen egységes, lényeges különbségekkel nem nagyon tagolt képet mutat. Az Árpád-kor nyelvi anyaga még ehhez a későbbi-mai helyzethez képest is feltűnően integratív jellegű: az akkori nyelvterület egyetlen része sem mutat ... a magyar nyelv egészétől jelentékenyebben eltérő arculatot sem a belső magyar nyelvi jelenségek egymáshoz mért viszonylatában, sem az idegen nyelvi hatások tekintetében” (BENKŐ 1996a: 400).

A magyarok Kárpát-medencébe való megérkezése után az állandó letelepedést — minden valószínűség szerint — törzsek szerint kezdték meg. Eredeti szálláshelyeik kiderítésére történtek próbálkozások (erről részletesebben lásd később a törzsnévi helynevekkel foglalkozó fejezetben), s a földrajzi nevekből bizonyos következtetéseket le is vonhatunk erre vonatkozóan. Már az első fejezetben szó esett arról, hogy

Bihar vármegye a csatlakozott kabar törzsek lakóhelye lehetett, Bihar és Nyitra központú territoriális dukátus. Krónikaíróink nem helyeztek ide egyetlen törzs- vagy nemzetségfőt sem.

A nyelvjárási különbségek további alakulásában nagyon nagy szerepet kapott a letelepedés, a tartós helyhezköttőség és az életmód megváltozása. A X–XII. században a területi nyelvjárások képe hatalmas változáson ment át. A korábbi, feltételezhetően törzsi különbségek lassan-lassan területi különbségekké alakultak át. Arról is szoltunk korábban, hogy az ország területén a honfoglalást követően távolról sem volt egységes a népsűrűség. A honfoglalók megszállásának súlypontja a nyugati, dunántúli területekre esett, ahol a népsűrűség nagyobb volt, mint a keleti végen, a későbbi Bihar területén, sőt a korai időkben természetesen lakatlan területekkel is számolni kell (az Erdélyi Érchegeység, a Duna–Tisza-közi homokmezők, a sárréti mocsárvidék stb.). A nagy területen való megtelepedéshez viszonyított csekély lakosság szám és a területi elszigetelődés tartós jellege kedvezett a nyelvi különbségek kialakulásának és megszilárdulásának. Tudjuk azonban azt is, hogy a magyar nyelv nyelvjárásai soha nem különültek el annyira, mint például az egyes francia nyelvjárások, ahol a különbségek az egyes területi nyelvváltozatokat beszélőknek meg-értési problémát jelentett. Ezt a magyar nyelvben több tényező is gátolta, vagyis több tényező hatott a nyelvi egységesülés felé: ilyenek voltak például a kalandozások, vándorlások, amelyek a magyarság nagy részét mozgatták meg. Ugyanakkor a hatalmi rendszer átalakulása is ebbe az irányba hatott, hiszen a törzsi szervezet bomlása következtében az ország területén belül is jelentős tömeg mozgott (vö. BENKŐ 1957: 70–3). A telepítések vagy települések következtében a korábbiakban mondottak szerint változott Bihar népessége is. Mivel a nagyobb népsűrűség a nyugati területeket jellemezte, általános jelenség volt a lakosság nyugat–keleti irányú mozgása, amely még igen sokáig tartott: a Kárpát-medence nyugati részéből többek között Bihar vármegyébe is érkezett vándorló népesség, amelyek közül a székelység szerepét emelhetjük ki. A fentebb mondott népmozgások következménye a nyelvjárásokra vetítve olyan következménnyel járt, hogy a már addig kialakult területi változatokat összekeverte. Az egységesítő és széttagoló erők a magyarság története során állandóan jelen voltak, s hol egyik, hol másik látszott erősebb hatásúnak, s kiegyenlítődsük nagyjából a XV. századra tehető.

A névkutatásban egyre gyakrabban hangoztatott vélemény szerint egy jól körülhatárolható területről származó, megfelelően nagy névanyag vizsgálata lehetőséget teremthet arra, hogy névtörténeti, névjárástani,

nyelvföldrajzi következtetéseket vonjunk le.⁷ Úgy gondolom, Bihar vármegye névkincsének gazdagsága és területi kiterjedése egyaránt megengedi számunkra az ilyenfajta vizsgálódást is.

A névföldrajzi vizsgálatokat a nyelv különböző szintjein lehet megvalósítani: megrajzolhatjuk egy terület nyelvjárásának hangtani jellemzőit, képet kaphatunk morfológiai és lexikális sajátosságairól, sőt a helynevek szerkezete is lehet ilyen elemzés tárgya (vö. BÁRCZI 1958a: 149). Az ilyen irányú vizsgálódásoknak az adhat alapot, hogy egy-egy terület névkincse mindig sajátos: a nyelv általános névkeletkezési szabályainak megfelelően kialakult névrendszeren belül a szabályok figyelembevételével létrejött, mindig felismerhető, önálló részrendszert alkot.

Az ómagyar kor a magyar nyelv fejlődésében igen nagy jelentőséggel bír. A honfoglalástól Mohácsig tartó időszakban talán több változás zajlott le, mint Mohácstól napjainkig. Nyelvünknek ezt a szakaszát bátran nevezhetjük a “korai nyelvújítás korának”. A változások a hangok szintjén követhetők legvilágosabban.

Az ómagyar kor nyelvjárási viszonyainak megismerését már írásos emlékek, nyelvemlékek vizsgálata teszi lehetővé. A nyelvjárási sajátosságok vizsgálatának első megközelítési szintje a hangtani állapot vizsgálata. A nyelvjárások közötti eltéréseket alapszinten mindig a hangtan oldaláról kezdik szemügyre venni a dialektológusok. Ahogyan léteznek ma területi különbségek a magyar nyelv rendszerében, ugyanúgy számolhatunk az ómagyar kori Magyarország területén is velük. Az alapvető hangtani különbséget az egyes nyelvjárások között abban az időben is a *labiális–illabiális* magánhangzók gyakorisága jelentette. A mi elemzésünk alapját a Bihar megyei helynévanyag jelenti. Ebből az következik, hogy bár egy-egy nyelvjárást egyformán jellemezhetnek hangtani, szóképzéssel és nyelvtani szerkezeti sajátosságok, a helynevek tanúsága leginkább a hangtani és szóképzéssel jellemezők vizsgálatát teszi lehetővé. Mivel a nevek további elemzésében a bennük levő szókincs bemutatása kiemelt szerepet kap, külön fejezetet nem látok szükségesnek a hangtani kérdésnek szentelni. A továbbiakban a szokásos rendben, kategóriákban tárgyalva tekintem át az ómagyar kor nyelvének hangállapotát és az időszakban lefolyó hangtörténeti változásokat. A szakirodalomból főleg azokra a megjegyzésekre fordítok figyelmet, amelyek a jelenségek területi sajátosságait, különbségeit érintik. Ezekhez próbálom viszonyítani Bihar vármegye helyneveinek hangtörténeti

---

⁷ A téma alapos összefoglalása Tóth Valéria Ómagyar helyneveink és a névföldrajz című tanulmánya (TÓTH, 1998).

jellegetességét.

1. Labiális–illabiális megfelelések

1.1. Az ősmagyar kor nyelvjárási időszakában már létezett az *i ~ ü* labiális–illabiális szembenállás, amely a honfoglalás utáni időszakban csak megerősödni látszik, s talán a legkönnyebben kitapintható nyelvjárási sajátossággá lesz. Az általános nyelvfejlődési tendencia az *ü* számszerű szaporodásának kedvez, hiszen a korszakot jellemzi a labializáció folyamata, s az eredetibb *i*-k e tendenciának engedelmessé válva *ü*-vé váltak. Emellett vizsgált korszakunkban zajlik a szóvégi spiránsok, a *Ű* és a *Ū* vokalizációja is, amelyek gyakrabban váltak labiális, mint illabiális magánhangzóvá (vö. BÁRCZI 1958b: 47–53, BENKŐ 1957: 73). A magánhangzók minősége azonban területenként változhatott: a nyelvterület legnagyobb részén a két magánhangzót együtt, ingadozó használattal alkalmazták, míg ettől eltérően egyes vidékeken az *ü* használata látszik jellemzőnek (leginkább az ómagyar kori Nyugat-Dunántúlon), más területeken az *i* élvezhetett nagyobb népszerűséget (főleg az északi, északkeleti részekén). Ez utóbbi területi csoportba sorolható a korszak Bihar vármegyéje is, amelynek nyelvjárása az illabializáló nyelvjárások tulajdonságait mutatja: a labiális magánhangzók helyén jóval gyakoribb az illabiális magánhangzók előfordulási gyakorisága.

Jól példázza fenti megállapításunkat néhány lexéma hangtani felépítése, amelyekben az *ü* helyén igen nagy számban az *i* hang jelenik meg. A földrajzi köznevek közül igen tanulságos e szempontból kiemelni az *-ülés(e)* főnevet. A TESz.-ben előforduló legkorábbi adata a XII. század elejéről való: 1138/1329: In villa Kalsar. *vleu* (TESz. 3: 1051), s a további korai adataiban is váltakozva szerepel a labiális és illabiális magánhangzó. A szó eredete ismeretlen, így az eredeti magánhangzó megállapítása is nehézségekbe ütközik.

A *Bálintülés* (1477: *Balyntilese* (J: 205)) — *Battyánülés* (1353: *Bathanylisy* (J: 205) ~ *Bathanylysy*, p. (ComBih. 33)) — *Gyarmánülés* (1472: *Gyarman Ilese* (Cs. I, 609)) — *Péntekülés* (1370: *Penthekylese* (J: 322)) — *Harápsülés* (1471: *Harapsyles* (Cs. I, 610, J: 255)) — *Péterülés* (1308/585: *Peterilese* (Gy. 1: 654, AO. II, 202: 466)) — *Szólátülés* (1277/282: *Zolathylusy* (Gy. 1: 672), 1308/313/425: *Zalachyulese*, t. (Gy. 1: 672), 1308/313/425/XVIII: *Zalachvelese* (AO. II, 153: 340)) településnevekben a köznévi *-ülés* alakban szerepel. Az összes *-ülés(e)* utótagú településnév között kivételt a *Mártonülés* (1387: *Marthonulese*

(ZsO. I, 26: 265)) és *Bálintülése* legkorábbi adata (1470: *Balyntwlese* (J: 205)) jelent, amelyek a XIV., illetve XV. század végéről származó alakjának második névrészában a labiális magánhangzó szerepel. Esetleg egy illabiális–labiális átmeneti állapotot mutatnak *Péntekülése* (1301: *Pentuk Julese*, p. (Gy. 1: 653, AO. I, 64: 53) ~ *Pentuk Jvlese*, p. (Gy. 1: 653, AO. I, 64: 53) ~ *Pentukjvlese* (J: 322)) és *Battyánülése* (1357: *Bataniulese* (J: 205)) település nevének korai adatai, amelyekben minden bizonnyal az *Ī* diftongus szerepel, ám a XIV. század utolsó harmadából származó névalakban az illabiális *i* áll.

A *fűz* (*fűze-*) növénynév *fíz* (*fíze-*) formája szintén kizárólagos előfordulásúnak látszik a Belényestől DNy-ra fekvő *Füze*gy (1552: *Fyze*gh (J: 244)) és a pontosan nem lokalizálható *Fűzelő* (1431: *Phyzelew* (Cs. I, 608)) településnevekben. E névelem további fejlődése felé mutathatnak azonban *Füze*stelek (1311/323: *Fiuzesteluk*, t. (AO. III, 82: 167, Gy. 1: 618, A. I, 235), 1323: *Fyuzesteluk*, p. (Gy. 1: 618, AO. VII, 305: 662)) névadatai, melyben az illabiális *i* helyett *Ī* diftongus található. Hasonló a helyzet a *fű* növénynévvel is, amelynek melléknévképzős *fíves* alakját két településelnevezés tartalmazza: *Alsófíves* (1552: *Alsofywes* (J: 386)), *Felsőfíves* (1552: *Felseofywes* (J: 386)), ezekben kizárólag illabiális magánhangzóval fordul elő. Mindkét főnév finnugor eredetű, s korai adataik alapján úgy látszik, az eredeti magánhangzójuk illabiális lehetett (vö. TESz. 1: 997, 1008). Bihar vármegye korabeli mikronevei, a Nagymihály határában említett *Füze*gy vízfolyás elnevezése (1329/358: *Fyuzeg* (HA. 1: 76)) és a Gyarak határában említett *Füzes-csergeteg* neve (1320: *Fizieschergeteg* (HA. 1: 76)) is ezt támasztja alá. Ezek mellett azonban ha a korszak mikroneveit áttekintjük azt láthatjuk, hogy a főnév magánhangzója általában más megye névanyagában is illabiális formában van jelen, tehát az ország nagyobbik részében ez az alak volt használatos: *Fűz* (+1228/383/407: *fyz*, a. (Baranya vm., HA. 1: 46)), *Füzes* (1232: *Phizes*, aqua, 1315: *Fyzes* (Baranya vm., HA. 1: 46)), *Füzesd* (1256: *Fyzezth* [2a], aqua, 1321: *Fyuzeth*, fl., 1329, 1332 [3a]: *Fyze*st, aqua, fl., 1334: *Fyzesd* (Baranya vm., HA. 1: 46)), *Fűzbokor* (1329/447: *fyzbukwr* (Borsod vm., HA. 1: 92)), *Füze*gy-völgy (1327/519: *Fiuzeguolg*, vall. (Bars vm., HA. 1: 60)), *Fűzi pataka* (1317: *Fyzipataka*, riv., 1317/409: *Fizyeapatak* (Abauj vm., HA. 1: 25)), *Kalanda fűze* (1228/491: *Kalandafyze*, a. (Győr vm., HA. 2: 78)), *Füze*gy (1086: *Fizeg*, 1086: *Fyze*g, 1332: *Fyzyg*, fl. (Győr vm., HA. 2: 77)), *Nagy-fűz pataka* (1291: *Nogyfyzpataka* (Gömör vm., HA. 2: 66)), *Fűzkút* (1329: *Fyzkut* (Doboka vm., HA. 2: 23)). Jóval ritkábban jelenik meg a labiális vokális: *Veresfűz* (1293: *weres fuz*, a. (Gömör vm., HA. 2: 70)), *Fűzfa* (1247/383: *fusfa*, a. (Gömör vm., HA. 2: 61)), *Pete fűze* (1308: *Petefvzy*) (Erdélyi Fehér vm.

alsó része, HA. 2: 33)).

A *fű* főnévvel hasonló a helyzet: *Füves* (1331: *Fyves*, aqua (Arad vm., HA. 1: 35)), *Füves-telek* (+?1061/272/390: *Fyuesthelek* (Fejér vm., HA. 2: 49)). Diftongus szerepel *Selymék-fű* kérdéses névelemében (1244: *Semekfyv*) (Bács vm., HA. 1: 40)).

Rendszeresnek mondható a *püspök* méltóságnév első szótagbeli illabiális *-i*-vel *piszük(i)* ~ *pispek(i)* ~ *piszök(i)* formában való előfordulása is. A méltóságnév eredeti magyar alakja a **piskup* lehetett, tehát illabiális első magánhangzót tartalmazott. Ebből az alakból hangátvetéssel és hangrendi kiegyenlítődéssel született meg a *piszük* ~ *pispek* alak (TESz. 3: 321). *Barátpüspöki* (1281: *Baratpyspuky* ~ *Barathpyspuky*, v. (Gy. 1: 655), 1449: *Barathpispeky* (J: 204)) — *Egyházaspüspöki* (1426: *Eghazaspysky* (J: 324)) — *Püspöki*, Váradtól ÉNy-ra (1273/392/477, [1291–4], 1312/XVIII., 1319, 1326 [2a], 1332–7/Pp. Reg [3a], 1351: *Pyspuky*, v. (Gy. 1: 655, J: 327, A. I, 497, MNy. 1926. 358, ComBih. 113, AO. III, 101: 213, AO. V, 148: 372), 1402, 1467: *Pyspeky*, opp. (Cs. I, 599), 1587: *Pyspeőky* (ComBih. 113)) — a másik *Püspöki*, Körösszegtől ÉNy-ra (1329, 1332–1426, 1332–7/Pp. Reg, 1429: *Pyspuky*, p., v. (Gy. 1: 656, Cs. I, 620, J: 324 [itt *Pyspuki*]), 1332–7/Pp. Reg: *Pyspuki* [2a] ~ *Pyskupy*, v. (Gy. 1: 656)). A bihari mikronevek közül a Várád melletti *Püspöki-mál* első magánhangzója is illabiális (1279: *Pyspukymal*, loc. (HA. 1: 79)). Az első labiális magánhangzós névalakok csupán a XVI. század végén a Várád melletti település csekély számú adataiban jelennek meg: 1588: *Püspöki* (ComBih. 113), 1599: *Pwspeőky* (ComBih. 113).

A Bihartól É–ÉK-re található *Süvegd* nevének adatai korszakunkban végig felváltva tartalmazzák az *i* és az *ü* hang jelét (1307, 1307/310/338, 1310/338, 1388: *Syuegd*, p. (Gy. 1: 662, AO. II, 122: 270, 430: 994), 1353: *Suuegd* (Cs. I, 622, J: 342, A. VI, 19), 1599: *Siüeghd* (ComBih. 305)). A *süveg* főnév első magánhangzója TESz.-beli korai adatai alapján talán illabiális lehetett (TESz. 3: 636).

Szintén változtatja a labiális-illabiális felső nyelvállású palatálisait a megye három *Ürögd* településneve is. Az egyes névváltozatok korai datálású adatai mind illabiális *i*-vel szerepelnek⁸. Az első labiális

---

⁸ **Ürög** (Cséffától DNy-ra) +1214/334: *Yrug*, foss. (Gy. 1: 680, J: 376), *1229/550: *Irug*, v. (Gy. 1: 680, VR. 82: 302), 1273: *Ireg* (J: 376) ~ **Ürögd** 1273/392/477: *Irgud* (Gy. 1: 680, J: 376), 1319: *Irenugd* (J: 376) ~ **Pántürögd** 1273/392/477: *Panchyrgay*, v. (Gy. 1: 680, J: 376 [itt *Panchyrgdy*])

Ürög (Körösszegtől DNy-ra) 1229: *Irug* (J: 264) ~ **Ürögd** 1273/392/477, Páp.tiz.l.: *Irgud*, t. (Gy. 1: 680, Cs. 1: 627) ~ **Ugraürögd** 1389/428: *Wgra Iregd*, p. (Gy. 1: 680,

magánhangzós alak a Körösszegtől DNy-ra, a Sebes-Körös bal partján fekvő *Ürögd* névadatai között fordul elő: 1329/371: *Vregd*, p. ~ *Vrgd* (Gy. 1: 680), de a rendelkezésünkre álló legkéseibb vizsgált ómagyar kori adatban újra az illabiális magánhangzó jelent meg a Váradtól D-re fekvő *Ürögd* névadatában: 1528: *Irek* (ComBih. 230). A bihari Nyárér település határában említett *Ürög* nevű árok elnevezésében (+1214/334: *Yrug* (HA. 1: 80)) szintén illabiális vokális van jelen. Az *üreg* főnév korai adataiban kivétel nélkül illabiális első magánhangzó szerepel, tehát ez lehetett az eredeti (vö. TESz. 3: 1054).

1.2. *ö ~ ë*

A labiális–illabiális magánhangzó-megfelelések nem csak a felső nyelvállású magánhangzók körében figyelhetők meg. A középső nyelvállásfokú *ö* helyén is gyakori az *ë* előfordulása. Biharban a Körös folyó neve több település jelzői névrészeként is megjelenik, s ezekben gyakorta *Kërës* formát öltött: *Körös* (1409: *Keres* [kërës], poss. (Cs. I, 613)), *Körösbesenyő* (1587: *Keoreos-Bessenyő* ~ *Keres-Besseneő* (ComBih. 173)), *Körösőfő* (1282: *Keresfëv*, v. (Gy. 1: 637)), (1510: *Kerespetherd* (J: 319)), *Körösszeg* ([1289]: *Keressceg* [kërës-] (Gy. 1: 637)). Sőt, nemcsak hogy illabiális a kérdéses magánhangzó, de *Körösőfő* adatai között még zártabb változatát is megtalálhatjuk: (1315): *Kyrysfëv* (AO. IV, 57: 134)). E névrész labializálódó hangtani fejlődésének irányát *Körösbesenyő* XVI. század végi adata jelzi, de még az utána következő adatok is mutatják az ingadozást: 1587: *Keoreos-Bessenyő* ~ *Keres-Besseneő* (ComBih. 173), 1588: *Keres Bessenieo* (J: 211), 1599: *Keres Besenieo* (ComBih. 173).

Szintén az *ö ~ ë* hangmegfelelés figyelhető meg a víznévi eredetű *Kölesér* településnévben is: *1138/329, 1278/279/345, 1282, 1332–7/Pp. Reg [10a]: *Kuleser*, v. (Gy. 1: 636, MNy. 1936. 132), 1203/480, (1303)(f: 1343), 1342, 1528: *Keleser*, p. (Gy. 1: 636, ComBih. 182, AO. I, 228: 425 és 426 között), 1481: *Kelesser*, opidum (Cs. I, 598). Minden bizonnyal a Körös víznév, s hangalakja hathatott *Kiskölesér* és *Nagykölesér* települések nevének *Kiskereser* (1588: *Kiskereser* (ComBih. 182)) és *Nagkereser* (1588: *Nagkereser* (ComBih. 182)) alakban való lejegyzésére. Ugyanakkor *Körösőfő* (1276: *Crysfëv*, t. (Gy. 1: 637)) és *Körösszeg* (1318/324: *Kyryzyg* (Gy. 1: 637, J: 285, AO. V, 62: 131)) egyes névadataiban a korai felső nyelvállásfokú illabiális *i* magánhangzó is

---

ZsO. I, 141, J: 264)

Ürög (Váradtól D-re) 1273/392/477: *Ireg*, t. (Gy. 1: 680) ~ **Ürögd** ?1220: *Yrund*, v. ~ *Irund*, v. (ComBih. 230, VR. 82: 303), [1291–4], 1332–7/Pp. Reg: *Irugd*, v. (Gy. 1: 680, MNy. 1926. 358)

megfigyelhető.

Böszörmény település ómagyar kori névadatai labiális és illabiális alakokat egyaránt mutatnak: [1291–4]: *Buzurmen*, v. (Gy. 1: 606, J: 210, MNy. 1926. 301), [1291–4], (1317 k.?), 1332–7/Pp. Reg [3a], 1421, 1496, 1552: *Bezermen*, de (Gy. 1: 606, J: 210, MNy. 1926. 358, ComBih. 41, AO. IV, 188: 496), 1489: poss. *Berekbezermen et alia* poss. *Bezermen* (Cs. 1: 599), 1332–7/Pp. Reg: *Mezermen*, v. ~ *Bozermen* [böszörmény] ~ *Bezerm* ~ *Bezermem* (Gy. 1: 606, ComBih. 40), 1391: *Bezurmen* [bészörmény] (J: 210). A település későbbi, XIV. század végétől adatolt elnevezése *Berekböszörmény*, amelynek alakváltozatai azonban már egyértelműen és kizárólag a delabiális *bészörmény* formát mutatják: 1396, 1421, 1496: *Berekbezermen*, poss. (J: 210, Cs. 1: 598, 599), 1489: *Berekbezermen et alia* poss. *Bezermen*, poss. (Cs. 1: 599). A *böszörmény* főnév török eredetű, s a magyarba átkerült alak **büsürman* vagy *besermen* lehetett, s így az eredeti magánhangzó megállapítása nem egyértelmű (vö. TESz. 1: 365).

Csömög adataiban a XIV. század elején jelenik meg a labiális magánhangzó (diftongussal jelölve): 1216/550: *Semec*, v. (Gy. 1: 609, J: 230, VR. 128: 536), 1327, 1327/589 [2a]: *Cheomek*, p., v. (Gy. 1: 609, AO. XI, 82: 164, 95: 198), 1327/589: *Cheomeok* [2a] (AO. XI, 95: 198), 1493: *Chewmek* (J: 230), 1550: *Chyermewk* (J: 230).

Egyedi, az adott hangalaki nyelvjárási sajátosságot mutatja még például *Köbölkút* ([1291–4]: *Kubulkut* (Gy. 1: 636, J: 284, MNy. 1926. 222), 1449: *Kebelkuth* (Cs. I, 614)) — *Köteles* (1335, 1347: *Kwtles* (Cs. I, 614, J: 287 [itt *Kwtheles*]), 1407, 1440, 1468, 1481, 1492: *Ketheles* (Cs. I, 614, ZsO. II/2: 33, J: 287)) — *Kötetarcza* (1407: *Kethetharcha*, poss. (Cs. I, 625, J: 362), 1588: *Köthetarczya*, p. (ComBih. 321)) — *Kővág* (1421: *Kewagh*, poss. wolachalis (Cs. I, 615, J: 287)) — *Közepes* (1438, 1466, 1472: *Kezepes* (Cs. I, 615, J: 288)) település névalakja.

A fenti a kettősségek arra mutathatnak, hogy az ómagyar korban tendenciózus labializáció sem ment végbe egyik pillanatról a másikra, a kétféle alak párhuzamosan élhetett, amíg majd a bihari területen is kiterjedt a labializáció.

Sajátos csoportot jelentenek azok a településnevek, amelyekben a *-telek(e)* földrajzi köznévi utótag *-telük(e)* formában jelenik meg. Ezekben az alakokban a középső *ë* esett áldozatul a gyakori labializáció és zártabbá válás folyamatának.

Ez a földrajzi köznév összesen 64 településnévben jelenik meg, vagy utótagként (kétrészes elnevezésekben) vagy a név alapelemként (egyrészes elnevezésekben). Ezek közül 24 település adatában vagy kizárólagos megjelenésű az *ü* (14), vagy az *ë*-vel felváltva használatos

(10). S bár ez az arány közelít az 50%-hoz, mégis a középső nyelvállású illabiális magánhangzó mondható gyakoribbnak.

A labiális-illabiális szembenállás témakörében meg kell állnunk néhány gondolat erejéig az illabiális $^m \sim a$ változásnál. Tudjuk jól, hogy a magyar nyelv hangjai között eredetileg is élt az illabiális ^{m} , amelynek azonban az ómagyar korban javában zajlik a labializációja, nagyjából a XI. század elejétől a két hang egymás mellett, párhuzamosan létezett. Ez a kettősség egyes nyelvméleink hangjelölésében jól követhető: $a = ^m$, $o = a$ betű = hang megfelelésben, ám ez nem mindenütt ennyire egyértelmű. A megindult labializációs folyamat — mint minden nyelvi változás — nem egyik pillanatról a másikra ment végbe, s a nyelvterület különböző vidékein más-más időben zajlott le. Ebből az is következik, hogy igen kicsi a valószínűsége annak, hogy a magyar nyelvjárások ómagyar-kori fejlődési időszakában volt olyan szakasz, amikor minden egyes területi nyelvváltozat a labiális a -t használta. A két labiális-illabiális hang variációja sokkal elfogadhatóbbnak látszik. A bizonytalansági tényezők miatt igen nehéz eldönteni, hogy például a ma élő ^{m} -zó nyelvjárások vajon megtartották-e az eredeti hangot (vö. BENKŐ 1957: 74). Mivel a jelölési bizonytalanság igen megnehezíti bármiféle következtetés levonását, így e problémával a Bihar megyei anyag kapcsán részletesebben nem tudunk foglalkozni. Annyit azonban megjegyezhetünk, hogy a labializáció végbementének biztos jele, ha az eredeti ^{m} hangértékben álló a helyett o betűt kezdenek írni (helyesírási rendszerkényszer!).

2. Zártsági fok szerinti megfelelések

Az előzőekben tárgyalt $i \sim ü$ kettősség mellett a magyar nyelvjárásokat alapvetően jellemző, meghatározó szerepe van az $é \sim í$ kettősségének is. E párhuzamosság kialakulásában több tényező szerepét emelhetjük ki: az ómagyar korban még meglévő diftongusok kétirányú monoftongizációja, a nyíltabbá válás során létrejött $i \sim ě$ hangpár megnyúlása, a korábbi $é$ -k zártabbá válása (vö. BENKŐ 1957: 73). Ma már azonban szinte lehetetlen annak eldöntése, hogy a fenti nyelvfejlődési folyamatok közül hol melyik zajlott le, csak a végeredményt látjuk. Azt azonban a nyelvmélekek tanúsága szerint talán megállapíthatjuk, hogy az $-é$ -zéssel szemben a nyelvterület két gócpontján figyelhető meg az $-í$ általános használata: az egyik az észak- és nyugat-dunántúli, a másik a nyírségi, szabolcsi terület. Adatainkból úgy látszik, hogy a középkori bihari nyelvet is az $-í$ -zés jellemezte. Emellett azonban azt is megjegyezhetjük, hogy Bihar vármegye nyelvjárását úgy látszik általában is a zártabb magánhangzók használata jellemezte.

2.1. é ~ í

A megfelelés több névelemben is előfordul. E nevek kései említésűek, először a XVI. század végéről adathozhatóak, és mindnyájan Bihar déli részén találhatóak. A Belényes szomszédságában fekvő *Alsómézes* és *Felsőmézes* települések első említésükkor, 1588-ban *Alsomizes*, illetve *Felseomizes* (J: 300) formában jelennek meg. A szintén Belényes-környéki *Békafalva* településnév is zártabb magánhangzóval áll az 1600-as (általunk ismert) első előfordulásakor: *Bika falua* (J: 221). A *fenyér* földrajzi köznévi szerepel felső nyelvállású vokálissal a Tenkétől D-re elterülő *Bélfenyér* elnevezésében: 1586: *Belfemir* (ComBih. 37), 1587: *Belfenyir* (ComBih. 37), 1599: *Belyfenier* (ComBih. 37).

A rövid *ĕ* ~ *i* magánhangzók szembenállása szintén megfigyelhető vidékünkön: feltűnően jellemzőnek tekinthető mindazoknak a bihari egyházas településeknek a nevében, amelyeknek az elnevezésében is jelezték templomos voltát. Az *egyház* 'templom' jelentésű, etimológiája szerint összetett szó első tagja a korai adatokban *id* ~ *igy* alakban jelenik meg az *-egyház(a)* utótagú településnevek *-igyház(a)* formáiban. Az ily módon, zártabb illabiális magánhangzóval lejegyzett elnevezések nem mondhatók kizárólagos használatúaknak, hiszen a legtöbb településnévnek a korban nyíltabb magánhangzós változata is felbukkant. A Debrecentől DK-re fekvő *Bánkegyház* minden egyes adata a felső nyelvállású *-i*-t tartalmaz: 1317/324, 1317/324>383, 1317/324>383>391, 1317/324>383>391>422, 1324, 1324>383/391/422: *Bankyghaz*, t. seu p. (Gy. 1: 597, J: 206, Cs. I, 603 [itt *Bankighaz*], AO. IV, 249: 657, AO. VIII, 34: 51). Ezek a formák a XIV–XV. századból valók. *Félekyház* Bihartól É–ÉK-re feküdt, s elnevezésének a XIV. század első negyedében megjelenő alakjai szintén ugyanilyen jellegűek hangtani szempontból: [1308–13]: *Felyghaz*, t. seu p. (Gy. 1: 617). Ebbe a hangtani és kronológiai sorba illeszkedik a szintén Bihar mellett É-ra elterülő *Kerekegyház* néhány névadata is: 1328: *Gerekyghaaz*, p. (Gy. 1: 632, J: 272 [itt *Kerekyghaaz*], A. II, 354, 355), 1383: *Kerechighaz* (ComBih. 173). Azok a településnevek, amelyekben kizárólag a nyíltabb *egyház(a)* forma szerepel, nem mutatnak semmilyen, a fenti alakoktól eltérő kronológiai, vagy lokális sajátosságot.⁹ Mindez arra utalhat, hogy a

---

⁹ **Dorogegyháza** 1338: *Dorugeghaza* (J: 241) **Györgyegyház** 1374: *Giurgehaz* (J: 253), 1402: *Gewrgeghaz* (ZsO. II/1: 238) **Györgyegyháza** XIV.: *Gurgedhasa* (J: 253) **Homorogegyháza** 1516: *Homrokeghaz* (J: 260) **Kágyaegyház** 1327: *Kagia eghazas*, v. (Gy. 1: 629, J: 270, AO. XI, 223: 474) **Nagydorogfélegyház** [1291–4]: *Nogdurugfeleghaz* (Gy. 1: 617, J: 241, MNy. 1926. 299) **Simonegyház** 1411: *Symoneghaz* (Cs. I: 622)

névrész két alakjának használata korszakunkban egyformán elfogadott lehetett. (Érdekes, hogy az *Egyházas*-, illetve az egyetlen *Egyházatlan*-előtaggal rendelkező településnevekben egyetlen egyszer sem szerepel felső nyelvállású *i* hangzó.¹⁰)

A földrajzi köznévi utótagok közül a *szeg* is előfordult zártabb palatális magánhangzóval. A megye egyik jelentős települése, *Diószeg* elnevezésének második eleme is felső nyelvállású vokálissal áll: [1278 k.]: *Gyozyk*, amely a már a XIII. századtól is felváltva szerepel a középső nyelvállású magánhangzóval: [1291–4] [2a], 1312/XVIII. [6a], (1317), 1332–7/Pp. Reg [3a], 1343: *Gyozeg*, v. (Gy. 1: 613, MNy. 1926. 222, 299, ComBih. 104, AO. III, 101: 213, AO. IV, 180: 475), 1334: *Gyozygh* (ComBih. 104). A Sólyomkötől É-ra fekvő *Almaszeg* legkorábbi, XIV. század végi említések 1391: *Almazigy* (ComBih. 357) alakban jelenik meg, de már a XV. század elejétől a középső nyelvállású magánhangzó szerepel benne: 1406, 1458: *Almazeg*, poss. (Cs. I, 597, ZsO. II/1: 635). Hasonló hangtani jelenség figyelhető meg az előzőekben más szempontból már említett *Körösszeg* településnév szintén (első előfordulását ld. ott) a XIV. században megjelenő névalakjaiban: 1318/324: *Kyryzyg* (Gy. 1: 637, J: 285, AO. V, 62: 131).

Az *i* > *ē* nyíltabbá válás az ómagyar korban minden fonetikai helyzetben végbemehetett, s elképzelhető, hogy kezdete már az ősmagyar korra visszavezethető (vö. BÁRCZI 1958b: 39). Ez a nyelvi esemény természetesen nem egyik pillanatról a másikra zajlott le, a régi és az új alakok — mint általában a nyelvi változások során mindig — küzdenek egymással, ugyanakkor a területi–nyelvjárási különbségekről sem szabad megfeledkeznünk. A változások eredetileg nem terjedtek ki az egész ország területére, nem váltak egyenletessé az egész magyar nyelvterületen, tehát nyelvjárási jellegűek voltak. A nyelvfejlődés

---

¹⁰ **Egyházasgeszt** 1410: *Egyhazas Gezt* (J: 245), 1475: *Eghazasgezth* (Cs. 1: 608) **Egyházasgyanta** 1552: *Egyhazas Gyantha* (J: 247) **Egyházasharsány** 1234–1336: *Eghazasharsan* (Cs. 1: 610), 1332–7/Pp. Reg: *Eghasazhan*, v. ~ *Eghazan* [romlott alak], v. ~ *Eghazashasa*, v. (Gy. 1: 624), 1332–7/Pp. Reg, 1334: *Eghasasharsan* (Gy. 1: 624) **Egyházaskéc** 1475: *Eghazaskeech* (Cs. 1: 612) **Egyházaskereki** XIII., 1333, 1432, 1342: *Eghazaskereky*, poss. (Cs. 1: 613, Gy. 1: 632, ComBih. 75), 1333: *Eghazaskerequi* (Gy. 1: 632, J: 273) **Egyházasnyésta** 1417: *Eghazasnystha* (Cs. 1: 618, J: 307) **Egyházasósi** 1552: *Egyhazas Ewsy* (J: 313) **Egyházaspércs** 1347: *Eghazas Perch*, p. (Cs. 1: 619, J: 322, A. V, 107) **Egyházaspüspöki** 1426: *Eghazaspysky* (J: 324) **Egyházasszakál** 1552: *Egyhazaszakal* (J: 343) **Egyházasugra** 1429: *Eghazaswgra* (J: 372) **Egyházatlanpércs** 1347: *Eghaziathlan Perch*, p. (Cs. 1: 619, J: 322 [itt *Eghaziathlan Perch*], A. V, 107) ~ *Eghazathlan Perch*, p. (A. V, 107)

következő állomásaként váltak általánossá ezek a folyamatok, természetesen különböző időben és különböző mértékben: ez a változás a XI–XIII. században egyre szélesebb körűvé vált, ám a XIV. század után már nem mutatkozott jelentősebb nyelvi eseménynek. Adatainkból azt láthatjuk, hogy a felső nyelvválású *-i-t* a mi vidékünkön a XV. századra váltotta fel egyértelműen a középső nyelvválású magánhangzó, tehát a kor általános nyíltabbá válási tendenciája itt is győzedelmeskedett.

2.2. *o ~ u*

A lexikai elemeket tekintve rendszeresen zártabb magánhangzós formában figyelhető meg a *monostor* főnév valamely magánhangzója(i). A 11 olyan település közül, amelynek neve tartalmazza a fenti főnevet, csupán egyetlen falu, a Debrecentől D–DK-re fekvő *Monostorospályi* névadatai tartalmazzak a mai alakkal azonos, kizárólag nyíltabb magánhangzókat (1415, 1587: *Monostorospaly*, 1555: *Monosthorospaly*), az összes többiben változó helyen, de mindenütt megjelenik egy vagy több zártabb vokális, pl. Hunyadtól ÉK-re fekszik *Almásmonostora* ([1291–4]: *Almasmunustura* [2a] (Gy. 1: 593, MNy. 1926. 300)), a Diószeg melletti Egyedmonostora (1386: *Egyedmonustra*, de (ComBih. 111) ~ *Egyedmunstora*, de (ComBih. 111), 1438: *Egyedmonustora* (Cs. I, 607)) adataiban, a Bihartól ÉK-re álló *Gáborjánmonostora* (1271: *Gabrian Monustura*, p. (Gy. 1: 618), a Debrecentől É-ra álló *Monostor* ([1308 k.] [2a], 1347: *Monustur*, p. (Gy. 1: 645, J: 304) és a Hunyadtól DK-re fekvő *Monostor* (1332–7/Pp. Reg: *Monostur*, v. (Gy. 1: 645) stb. névváltozataiban.

A magyar nyelvben az *u > o* hangváltozás szintén minden fonetikai helyzetben végbement, s bár a bihari területet eredetileg a zártabb magánhangzó jellemezte, ebből a nyíltabbá válási folyamatból e vidék sem tudta kivonni magát. Ennek a folyamatnak általános első nyomai a XI. században mutatkoznak, de jelentősebb hulláma a XIII. században jelentkezik, s a XIV. századra már lecsengett. A helynevek előbbi példái is mutatják, hogy a régi és az új alakok egymás mellett élhettek, s az ejtés is ingadozhatott, sőt néhol még ma is ingadozik. Ugyanakkor a beszéd és az írás egymáshoz való viszonyát is szem előtt kell tartanunk, mégpedig azt, hogy a helyesírás érthető módon mindig sokkal konzervatívabb, hagyományörzőbb, mint a beszéd, amely a mindennapos használat következtében sokkal alkalmasabb a változások azonnali, vagy legalábbis rövid időn belüli tükröztetésére. Ez pedig az adott helyzetben azt jelentheti, hogy a nyíltabbá válás már ott is végbemehetett, esetleg akár már kizárólagossá is válhatott az élő beszédben, ahol az írásban még a zártabb hangzó szerepelt.

A mai *Feketebátor* korai, XII. századbéli névadata talán még élő

szóban is a zártabb magánhangzós alakjában élt, de a nyíltabbá válás végbementét világosan mutatja a XV. század második feléből származó, már írott formában is nyíltabb hangzós névváltozat: [1177]/202–3/XV., 1316/382, 1324 [2a], 1332–7/Pp. Reg [5a]: *Batur*, de, mon., v., p. (Gy. 1: 598, J: 207, AO. IV, 95: 240, AO. VIII, 195: 382), 1332–7/Pp. Reg: *Batus*, v. (Gy. 1: 598), 1462, 1485 k.: *Bathor* (Cs. 1: 603).

2.3. *ő ~ ű*

A nyíltabb magánhangzóval szemben szintén a zártabb vokális alkalmazása figyelhető meg a *kő* lexéma *kű* alakú bihari helynévi előfordulásaiban. A Váradtól D-re fekvő *Hidkőszőlős* település egyetlen névadatában is ez a forma szerepel: 1374: *Hydkwzheulews* (J: 359). Ugyanez a hangtani jelenség tapasztalható a korabeli Bihar vármegye egyik uradalmi központjának, *Sólyomkőnek* a névalakjaiban: 1306: *Solumkeu* (Gy. 1: 661, J: 340, A. I, 107, AO. II, 12: 9), 1309/351, 1357: *Solumku* (Gy. 1: 661, ComBih. 295, AO. II, 282: 646). A nyíltabb magánhangzós alak először 1325-ben jelenik meg: *Solumkow* (Gy. 1: 662, Cs. 1: 595, A. II, 218, AO. IX, 248: 458) ~ *Solumkew*, castr. (Cs. 1: 595), ám az a tény, hogy zártabb hangzós alak még 1485 k.-ról is adatolható: *Solyomkw* (Cs. 1: 596), arra mutat, hogy a nyíltabbá vált alak nem véglegesült, adatai között egészen a XV. század végéig szerepel a zártabb magánhangzós forma. Az *ű > ő*, illetve az *ü > ö* változás a XIII. századtól minden hangtani helyzetben bekövetkezhetett, s a XV. századig megteremtette hangrendszerünk *ő, ö* hangját. Az írásmód még a XIV. század folyamán is *u*-val, vagy *w*-vel általános, de lassan megjelenik az *eu, ew* betűkapcsolattal való jelölés is.

A felsorolt rendszerszerűen megjelenő és egyedi példák közül azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy a zártabb magánhangzó használatának gyakorisága a magyar nyelv ómagyar korának Bihar vármegyéjében általános tendenciának látszik, ám a déli vidékeken talán gyakoribb lehetett. Alkalmazása általában a XIV–XV. században figyelhető meg, de a déli területen egészen a XVII. századig kihúzódott.

3. Magánhangzók megléte vagy hiánya

3.1. A jelenség történetileg két, ellentétes irányú hatóerő eredményeként jöhet létre: magánhangzók kieshetnek, és be is kerülhetnek a szavak hangsorába. Mivel a történeti sorrend elkülönítése nem mindig egyértelmű, együtt célszerű tárgyalni e jelenségeket. A magánhangzók minőségi változásai között korszakunkban kiemelkedő arányú a *két nyílt szótagos törvény* érvényesülése: három vagy több szótagú szavakban, ha két nyílt szótag van egymás mellett, akkor a második vagy harmadik szótag rövid magánhangzója eltűnhet. Ez a

változás a közszavakban és a tulajdonnevekben — így a helynevekben — egyaránt megfigyelhető az egész magyar nyelvterületen, s bármely magánhangzót érinthet. Csúcsponjtját a XII–XIV. században éri el, de e jelenség korábban és később is megfigyelhető (vö. BÁRCZI 1958b: 77–8).

A Belényestől É-ra található *Solymos* (a mai *Gyepüsolymos*), illetve a Cséffától D-re fekvő másik *Solymos* névalakjainak módosulása az ún. “Horger-törvény” érvényesülését mutatja: mindkét településnév legkorábbi előfordulásában a magyar nyelv sajátos CVCV hangszerkezetét mutatja, a XIV. század elején azonban már a hangzóhiányos alakok állnak előttünk: *1213/550, 1294, 1318/318/319: *Solumus*, v., t. (Gy. 1: 661, J: 339, ComBih. 300, A. I, 482, AO. V, 53: 109, 113: 272, 152: 384, VR. 133: 563), 1332–7/Pp. Reg: *Solmus* [5a], v. (Gy. 1: 661), illetve 1219/550: *Solumus*, v. (Gy. 1: 661, J: 339, VR. 133: 564), 1332–7/Pp. Reg: *Solmus* [6a], v. (Gy. 1: 661).

A Körösszegtől D-re fekvő *Barmó* ~ *Kisbarmó* település névetimológiája bizonytalan. Ha helytálló az a feltételezés, hogy esetleg köze lehetett a *barom* közszóhoz, a névalakjainak változása szerint ugyanebbe a hangváltozási csoportba lenne sorolható, noha a magánhangzó nélküli forma korábbról adatolható: 1273/392/477: *Bormow* [barmê], t. (Gy. 1: 598, J: 204, Cs. 1: 603), 1327/589: *Kis Boroumo* [-barêmo], loc. seu t. (Gy. 1: 598, AO. XI, 95: 198).

Szintén a második nyílt szótagi magánhangzó tűnt el azokban a *-teleke* földrajzi köznévi második névrészt tartalmazó településnevekben, amelyek későbbi adatában a *-telke* forma jelenik meg. Bihar vármegye településnevei közül ez a változás a Kölesértől DNy-ra található *Martontelke* adataiban ment végbe, s a magánhangzó kiesése nem is bizonyult végérvényesnek: 1320: *Mortunteleke* que al. nom. Botkemene, [2a], p. (Gy. 1: 631, Cs. I, 616, J: 297, AO. V, 281: 729, 281: 730), 1406, 1433: *Marthonthelke* (Cs. I, 616, J: 297), 1587: *Marthonteleke* (ComBih. 171).

3.2. A magyar nyelv ősi sajátossága, hogy nehezen tűri a mássalhangzó-torlódást, s ahol csak lehet, **bontóhangot** iktat a mássalhangzók közé (vö. BÁRCZI 1958b: 137–41). A Váradtól ÉK-re fekvő (*Szalárd*)*almás* nevének legkorábbi előfordulásakor [1291–4]: *Alumas*, v. (Gy. 1: 593, J: 194, MNy. 1926. 300) formában jelent meg. *Alma* szavunk ótörök eredetű jövevényszó (TESz. 1: 140), amelyben az *-lm-* hangkapcsolat eredeti. Közte az *u* magánhangzó megjelenése csak átmeneti volt, a szóalak e nélkül rögzült.

A torlódás feloldására való törekvés mutatkozik meg megyénk *Dusnok* településének korai adatában is, bár a rendelkezésünkre álló XVI. századi névváltozat és a mai névalak is arra ad példát, hogy a lezajlott

hangváltozások nem feltétlenül állandósulnak, esetenként csak átmeneti jellegűeknek bizonyulhatnak: 1215/550: *Dusunic*, v. (Gy. 1: 614, J: 236, VR. 59: 171), 1500: *Dusnak* (J: 236).

A korábban más vonatkozásban már említett *Gáborján* adatai (1340: *Gabrian*, v., p. (Gy. 1: 618, J: 244, MNy. 1926. 223, 298, 358), 1451: *Geberyen* (Cs. 1: 608), 1443: *Gaboryan* (Cs. 1: 608)) szintén például hozhatók e hangtani jelenségre. A torlódást az adatok tanúsága szerint a XV. század közepén szüntette meg a beillesztett magánhangzó.

A Bihartól É-ra található *Dorog* település nevének változása is erre példa: [1291–4]: *Drug*, v. (Gy. 1: 617, J: 241, MNy. 1926. 222), 1393: *Dorogh*, p. (ComBih. 269). A magánhangzó nélküli forma eredetiségét a név etimológiája bizonyítja: a szláv eredetű *Drug* személynévből származik (FNESz. *Dorog*). Feltűnő, hogy a rendelkezésünkre álló két adat között nagy az időbeli különbség, egy egész évszázad. Azt azonban hogy jóval korábban lezajlott a mássalhangzó-torlódás feloldása, mutatják a település más névváltozatainak, *Nagydorogfőlegyházának* és *Dorogegyházának* adatai: [1291–4]: *Nogdurugfeleghez* (Gy. 1: 617, J: 241, MNy. 1926. 299), 1338: *Dorugeghaza* (J: 241). Láthatjuk, hogy a mássalhangzó-torlódás feloldása már a legkorábbi időben végbement, a hangváltozáson végbement adat datálása azonos a torlódásos alak időpont-megjelölésével, az időben tehát hangváltozatként léteztek.

Sajátos jelenség, amikor az ejtéskönnnyítő magánhangzó a név elején torlódó mássalhangzók elé kerül. Megyénk *Esztár* településének legkorábbi, XIII. század eleji előfordulása az előtéhangos alakot mutatja, de a név etimológiáját figyelembe véve — a név a személynévként is használt **starъ* 'öreg' jelentésű szláv szóra vezethető vissza —, és látva, hogy a mássalhangzó-torlódásos és a magánhangzós alak egészen a XV. század második feléig egymást váltva léteztek, bátran tekinthetjük e településnevet a fenti hangváltozási folyamat képviselőjének: 1215/550: *Yztharij* [iszitarij], v. (Gy. 1: 615, VR. 83: 306) ~ *Jztharyi* (J: 237), [1291–4], 1309, 1332–7/Pp. Reg, 1401 [3a]: *Star*, v. (AO. II, 283: 650, Gy. 1: 615, J: 237, ZsO. II/1: 103, MNy. 1926. 222, 358), 1464: *Zthaar* (J: 237). Ez a településnév azért is érdekes lehet, mert adataiban kétféle előtéhang is megfigyelhető. A korai formában az illabiális palatális *i* (ld. fent), a későbbiekben a labiális veláris *u* szerepel ([1300 k.] [2a], 1341: *Vztaar* [usztár], v. (Gy. 1: 615, J: 237)), végül az illabiális palatális *ë* állandósult (1412: *Eztaar* (Cs. I, 625)).

4. A nyíltabbá válás

A **nyíltabbá válás** az egész ómagyar kor magánhangzó-rendszerét érintő változás, olyan általános tendencia, amely bármely helyzetben álló

magánhangzó esetében érvényesülhetett. Esetei közül itt (a 2. fejezet idevágó adatain kívül) csupán megemlítem azt a két jellemző változást, amely a mi megyénk területén is végbement, ám dokumentálása a jelölési hiányosságok miatt igen nehéz lenne.

Az $\ddot{e} > e$ változást az ómagyar korban igen nehéz kimutatni, hiszen a magyar helyesírás hangjelölése a kétféle hangot általában nem tudta megkülönböztetni kétféle betűjellel. Az bizonyos, hogy a változás a szó végén zajlott, hiszen i végű diftongus volt a kiindulópont, amely $\acute{e} > \ddot{e}$ fokon keresztlül válhatott e -vé a XV. századig. Ez a nyelvi esemény csak a nyugati és részben az északi nyelvjárásokban nem zajlott le, de hogy a nyelvterület mely részéről indult, nem tudjuk (vö. BÁRCZI 1958b: 40–1).

Az $o > a$ nyíltabbá válás első jelei a X. században jelentkeztek, s a XIV. század közepe táján lezárultnak tekinthető e folyamat. A változást elég nehéz pontosan követni, hiszen az o betű sokáig volt az a hang jele, mivel az a betűt helyesírásunk lekötötte az illabiális ^{TM} jelölésére, s csak ez utóbbi hang eltűnése után válhatott az a betű a labiális a hang jelölőjévé. A változás területi kiindulópontját itt sem ismerjük (vö. BÁRCZI 1958b: 43–5).

5. Hangrendi megfelelések

Hangrendi kiegyenlítődésen (hasonuláson) egy-egy szó magánhangzóinak palatális vagy veláris irányú megváltozását értjük. Ezek a hasonulások lehetnek előre (*Hév-jó > Hejő*) vagy hátra (*Hév-jó > Hájó*) ható, illetve mindkét irányban érvényesülő (**mogyer > magyar ~ Megyer*) változások.

A név etimológiájából kiindulva eredetileg vegyes hangrendű volt a Bihar megyei *Sejter* település elnevezése. A név változatai a *sajtár* főnévnek az ófelnémet (s részben középfelnémet) eredetű többszörös átvételével az óm. **zsètar* és **sètar* alapján magyarázhatók (FNESz. *Siter*). A pápai tizedlajstrom adataitól fogva (egyetlen, elírásnak bizony nevezhető példa kivételével) azonban kizárólag magas hangrendű névváltozatok szerepelnek forrásainkban: [1291–4]: *Suhtur*, v. (Gy. 1: 661, J: 338, MNy. 1926. 300) ~ *Sehtur* (Gy. 1: 661, MNy. 1926. 358), 1332–7/Pp. Reg: *Gehter* [2a] (Gy. 1: 661) ~ *Gethus* (Gy. 1: 661) ~ *Schechter*, v. (Gy. 1: 661), 1332–7/Pp. Reg, 1343: *Sehter* [2a] (Gy. 1: 661, ComBih. 298), 1421: *Sehter* (Cs. 1: 621) ~ *Sether* (J: 338), 1457, 1489: *Seyther* (Cs. 1: 621, J: 338), így a hangrendi kiegyenlítődés már ezt megelőzően megtörténhetett.

Hangrendi kiegyenlítődéssel létrejöhettek olyan névpárok is, amelyek egy ideig *hangrendi párhuzamot* mutatnak, vagyis a névpár egyike magas, másik tagja mély hangrendű lesz, s ezeket akár párhuzamosan is

használhatták a település megnevezésére. Ilyen párhuzamos hangfejlődést mutat a mai *Gáborján* névalakulása is, amelynek eredeti formáját (1340: *Gabrian*, v., p. (Gy. 1: 618, J: 244, MNy. 1926. 223, 298, 358)) éppúgy jelzik az adatok, mint a palatális (1451: *Geberyan* (Cs. 1: 608)) és a veláris (1443: *Gaboryan* (Cs. 1: 608)) változatát. Közülük végül a veláris alak vált állandóvá.

Köröstarján helynevünk törzsnévi alapja, etimológiája szerint mély hangrendű lehetett. A településnév első megjelenésekor azonban vegyes hangrendű: 1341: *Teryan* (Gy. 1: 674) elhasonulásos formában jelenik meg. A hangrendi kiegyenlítődés két irányban zajlott le, vagyis mély és magas hangrendű névváltozatok párhuzamosan éltek a XIV. század folyamán: 1359, 1387: *Tharyan*, de (J: 363, ComBih. 321), 1374: *Teryen*, de (ComBih. 321), 1488: *Theryen*, de (ComBih. 321). A későbbiek során azonban itt is a mély hangrendű alak szilárdult meg, s napjainkban is a veláris magánhangzóval él.

6. A diftongusok helyzete

A magyar nyelv hangfejlődésének vizsgálatában mindenképpen figyelmet kell fordítanunk a XI–XII. század folyamán igen kiterjedt diftongus-rendszerre. A diftongusok kialakulása többféle módon történt meg: a szótagzáró spiráns vokalizációja vagy intervokális helyzetben való kiesése, az idegen nyelvekből való átvétel, illetve a hosszú magánhangzók reciprok jellegű diftongizálódása mind kiindulópontul szolgálhatott (vö. BENKŐ 1957: 75). A fenti megállapításokhoz kapcsolható, azok megerősítésére meggyőző eredménnyel jár a névalakokban előforduló diftongusok vizsgálata is. E kérdésben is körültekintően kell eljárunk, hiszen a középkori magyar írásosságot a nem teljesen egyértelmű hangjelölésmód jellemezte, s ez hangsúlyozottan igaz például a hosszú *ó*, *ő*, *ú*, *ű* hangok jelölési módjaira is. Tudjuk, hogy e hangok lejegyzése jelölési problémákat vetett fel, s e problémák megoldását gyakran betűkapcsolatok alkalmazása jelentette. Am az általunk vizsgált lexémák betűkapcsolatait hangzó diftongusokként értékelhetjük. Ahogyan a magánhangzók között fellelhetők egy-egy vidéket jellemző használatú vokálisok, ugyanúgy megfigyelhető a kettőshangzók meghatározó alkalmazása is (vö. BENKŐ 1957: 76). A diftongusok megjelenése jól látható nyelvjárási különbséget mutat.

A nyelv fejlődésének jellemzőjeként már korábban említettük, hogy bármilyen változásról legyen is szó, az a nyelvterület nem minden részén ment végbe egyszerre. Még az ómagyar korban, a XII–XIV. század folyamán megindult a diftongusok monoftongizációja. Hogy ez mely vidéken mikor ment végbe, s hogy egyáltalán végbe ment-e, és teljesen

kipusztította a kettőshangzókat, homályos kérdés. BENKŐ e problémában a következők szerint foglal állást: “Az ugyan világos, hogy a mai magyar kettőshangzók a nyelvterület túlnyomóan nagy részén nem folytatói a középmagyar kettőshangzóknak, hanem azoktól teljesen független, újabb diftongizáció eredményei. ... Nem lehet azonban kizárni annak lehetőségét, hogy egyes nyelvjárástípusok mai záródó diftongusai (o^2 , oY , $ěÇ$ stb.) ... keletkezésükben nem függetlenek a régi magyar diftongusoktól. Sajnos e kérdést az irodalmi norma évszázadokon keresztül való monoftongusos jelölésmódja miatt eldönteni semmiképpen nem lehet. Amennyiben a folytonosság némelyik nyelvjárástípusunkban mégis megvolt, a régi, többnyire etimologikus kettőshangzók rendszere nem minden változás nélkül élt tovább, hanem — a diftongusos kiejtés mód nyelvi körének kiterjeszkedésével — a diftongálás vált uralkodóvá az eredetileg egy hangelemből álló, középső nyelvállású hosszú magánhangzók ($ó$, $ő$, $é$) helyén is” (1957: 77).

A bihari településnévanyagban a diftongusok közül leggyakrabban az $\bar{o}$ és az $\hat{e}$ fordul elő. Ezen diftongusok általános fejlődése: $\hat{E} > \bar{o} > \hat{o}$, illetve $\hat{e} > \acute{o}$ (vö. BÁRCZI 1958b: 94, 96). Ezek a záródó kettőshangzók csoportjába tartoznak, s ez jól illeszkedik a fentiekben tett megállapításaink közé: a bihari nyelvjárást ebben az időben a zártabb magánhangzók jelenléte jellemezte. Az $\hat{E}$ diftongus a helynevek *felső*-megkülönböztető jelzői előtagot tartalmazó előfordulásaiban (pl. *Felsőbeznye*: 1406: *Felsewbeznye* (J: 212, ZsO. II/1: 537, 635)), vagy a *mező*- lexéma első vagy második névrészként való megjelenésében pl. *Mezőatyás* (1488: *Mezewatyas* (J: 197)), *Mezőbesenyő* (1587: *Mezeobesseneo* (ComBih. 210)), *Belmező* ([1291–4]: *Bel Mezeu* (Gy. 1: 599, J: 213, MNy. 1926. 358)), *Nyírmező* (1214: *Nyr Mezew* (J: 306)) egyaránt meghatározó jelenlétűnek látszik.

A diftongusok monoftongizálódásának klasszikus példája szokott lenni a *Szántó* településnév. Bihar megyének két ilyen nevű települése volt. A mai *Nagyszántó* legkorábbi írásos megjelenésekor a hosszú $\acute{o}$ -t még az $\hat{e}$ kettőshangzó jelöli: 1219/550 [2a], (1304), 1311 [2a]: *Zamtou*, v. (Gy. 1: 665, J: 347 [itt *Zantou*], AO. I, 300: 610, AO. III, 16: 17, 16: 19, VR. 155: 685). A későbbi, XIV. század első harmadának írásosságában megjelenő *ow*, *ou* betűkapcsolat bizonyára már pusztán helyesírási sajátosság.

Természetesen e diftongusok megjelenése nem korlátozódik pusztán a fentebb mondott helyekre: a Sonkolyostól K-re fekvő *Alsóbeznye* (1466: *Alsobesenew* (J: 212)), a Széplak mellett Ny-ra lévő *Alsókaraszó* (1374: *Karazou inferior* (J: 268)), a Sebesvártól ÉNy-ra fekvő *Báród* ([1291–4]: *Baroud*, v. (Gy. 1: 598, J: 207, Cs. I, 603, MNy. 1926. 300, 359)), a Székelyhídtól É-ra található *Belhoró* (1400: *Belhorow*, loc. (ZsO. II/1, 83:

724)), a Bihartól K-re fekvő *Buzgó* (1327/469: *Bwzgow* (Gy. 1: 606 [itt *Buzgow*], AO. XI, 157: 332)), a Konyár körül található *Csősi* ~ *Csősz* (1213/550: *Seusci*, v. (Gy. 1: 609, VR. 129: 543) ~ *1312/XVIII.: *Cheus*, t. (AO. III, 101: 213, Gy. 1: 609)), a Bánddal együtt említett *Disznókút* (1400: *Gyuznoukuth*, pr. ~ *Gywznoukuth* [2a], pr. seu loca villarum (ZsO. II/1: 43)) stb. adatai mind ide sorolhatók. Azt, hogy e kettős betűjelek nem pusztán a magánhangzók jelölési kényszerének következményei, talán világosabban mutatják például a Váradtól DNy-ra fekvő *Besenyő* település adatai: legkorábbi előfordulásai (1273/392/477, 1374/500 k., 1396, 1421: *Besenew*, t. (Gy. 1: 600, J: 211, Cs. I, 604), 1396, 1421: *Bessenew* (Cs. I, 604)) alakúak, de hogy ezek a jelölésmódok a valódi ejtést tükrözhatték, talán egyértelműbbnek látszik a XVI. századbéli (1587: *Bessenyeő* (ComBih. 43), 1588: *Bessenieo* (ComBih. 43)) formákban.

7. A zártszótagi *-l-* helyzete

Szintén sajátos jelenség mutatkozik meg az *ó* hang változó meglétében és jelölésében az *-l* előtti helyzetekben. KÁLMÁN BÉLA mai nyelvjárásainkat általában vizsgálva megállapította: “Az állandó *l* + dentális mássalhangzó kapcsolatban szinte az egész nyelvterületen elterjedt az *l* kiesése és a megelőző magánhangzó megnyúlása” (KÁLMÁN 1994: 34). Ez a jelenség azonban már az ómagyar korban is megfigyelhető: “A mássalhangzó előtt álló *l* (az ún. azonszótagú *l*) kiesése kétségtelenül megkezdődött egyes nyelvjárásainkban már az ómagyar korban” (BÁRCZI 1958b: 129). Az általunk vizsgált nevekben is jelentkezik e jelenség, amelynek bemutatásához a későbbi-mai névalakokat is figyelembe kell venni. Mivel azonban az *l* vokalizációja nem ment végbe minden magyar nyelvjárásban, nyelvjárási rövid magánhangzó + *l* ~ *diftongus* kettősség született meg. Ugyanakkor ennek a változásnak a reciprok folyamata is végbemehetett. Azonban az így kialakult diftongusok sem vonhatták ki magukat a XIII–XIV. század folyamán lezajló monoftongizációs hatás alól, így a fenti kettősség rövid magánhangzó + *l* ~ *hosszú magánhangzó* szembenállásra változott. A két alak egymással szembeni harca még évszázadokig tartott, s úgy tűnik, hogy a XIV–XV. századra az *l* nélküli alakok látszanak győzedelmeskedni, bár ez leginkább a nyugati nyelvterületen érvényesült.

Az *l*-es formák figyelhetők meg *Bócsa* település és alakváltozatainak névformáiban. A településnév alapja a *Bolch* (1253, ÁÚO. 2: 243) pusztaszemélynév, az *-l* tehát itt etimologikusan szerepelt, s csak később esett ki a névből: *Bócshida* (1271, 1274: *Bolchhyda*, t. (Gy. 1: 604, J: 217)), *Derzsbócs* (1332: *DersBulch*, p. (Gy. 1: 604)), *Derzsbócsa* (1349, 1360: *Dersbulchya*, poss. (J: 217, Cs. I, 597)), *Apabócsa* (1364: *Apabolcha* (J:

217)), *Kétbócs* ([1321]>381/448/XV., 1381: *Kethbulch*, p. (Gy. 1: 604, J: 217)), *Sárosbócs* (1354, 1455: *Sarusbolch*, p., pr. (Cs. I, 597, A. VI, 221)), *Sárosbócsida* (1364: *Sarusbolchyda* (J: 217)). A Körösszegtől Ny-ra fekvő *Bozsód* településnév a *Bosou* (1213/1550, ÁKSz. 61) pusztá személynévhez kapcsolt *-d* helynévképzővel született meg, s az *-l* itt későbbi betoldás eredménye: (1220/550: *Bosold*, v. (Gy. 1: 606, J: 219, VR. 40: 78)). Hasonlóan inetimologikus eredetű az *-l* a Sebes-Körös jobb partján fekvő *Tinód* (1466: *Thynold* (Cs. I, 626)) adataiban, amely a *tinó* 'ivartalanított bikaborjú' (TESz. 3: 920) jelentésű főnév *-d* helynévképzős származéka. A fenti települések közül *Bócs* egyetlen adatában (1354: *Buhch*, de (A. VI, 221)), *Bozsód* szintén egyetlen névalakjában (1333: *Bosoud* al. nom. Zomlyn, p. (Gy. 1: 606, J: 219, A. III, 39)), s *Tinód* település három alakjában (1406: *Thynod* (ZsO. II/1: 537, J: 367) ~ *Tynod* (ZsO. II/1: 636), 1466: *Thynold* (Cs. I, 626)) jelenik meg az *l* nélküli forma.

Az *l* járulékhang betoldása figyelhető meg a Körösszegtől K-re fekvő *Álcsi* település nevében is (1332, 1332–7/Pp. Reg: *Alchi*, v. (Gy. 1: 593, J: 199)). Az elnevezés alapszava a török eredetű *ács* foglalkozásnév, amelynek átvett alakja az **aŰŰačĉi* lehetett, s ebből a magyar változat *a* kiesésével, illetve az *l* járulékhang betoldásával fejlődött ki (TESz. 1: 94, ETSz. 1: 12, NYIRKOS 1986: 127–30). Az adatainkban is kivétel nélkül megjelenő *álcs* forma a régiségben igen gyakori volt. Keletkezéséről BÁRCZI azt írja: "Tudjuk, hogy a szótagzáró (azonszótagú) *l* vokalizációja vagy (magánhangzó-nyúlással együtt) kiesése ellenpárjaképpen hiperurba-nisztikus módon eredetibb hosszú magánhangzók helyébe gyakran lép rövid magánhangzó + *l*, így *bódog* > *boldog*, *ács* > 1233, 1289 stb.: *Alch* (OklSz.), BesztSzj.: *alch* stb..." (1982: 104).

Úgy látszik tehát, hogy Bihar vármegye nyelvhasználata a nyugati részekben egyre elterjedtebb *l* nélküli alakok helyett az *l*-es formákat részesítette előnyben.

8. A Ű helyzete

Az ősmagyar korban a magyar hangrendszer teljes értékű tagja a bilabiális Ű, a labiodentális *v* csak később alakult ki. A labiodentálissá válás a mai álláspont szerint nagyjából a XII–XIII. század fordulóján indulhatott meg a nyugati nyelvterületen, s a folyamat fokozatosan haladva kelet felé a XIV. században lezárult. A jelenség általában a szó elején, illetve intervokális helyzetben ment végbe. Oka minden bizonnyal a bilabiális Ű, és a *b* hang egymáshoz közel álló volta lehet. Még bizonyosan a Ű szerepel a *Bálinti* ~ *Bálinttelke* települések első magánhangzójának helyén: [1291–4]: villa *Walenti* (Gy. 1: 597, J: 205,

MNy. 1926. 301) ~ 1354: *Valinttheleke*, loco sessionali (Gy. 1: 597, J: 205, A. VI, 221) (vö. BÁRCZI 1958b: 127). (Zárójelben megjegyezzük, hogy könnyen elképzelhető, hogy a legkorábbi adat még csupán a latin személynévi *Valentinus* tükrözője, esetleg még nem a település neve, ám a XIV. század közepéről való forma egyértelműen településnév.) Arról, hogy ezen túlmenően pontosan hol, mikor zajlott le a kérdéses változás, arról pontosabb információval már csak azért sem rendelkezünk, mert a korszak írásmódjában a két hangot azonos betűkkel jelölték: *u*, *v*, *w*. A hangváltozási folyamat még a XVII–XVIII. században is tartott, hiszen az e korban a román nyelvbe került nyelvi elemek erre utalnak: a magyar szóeleji $\dot{U} > ^2$ a következő magánhangzó labializálásával eltűnt a románban (pl. m. *Várad* > rom. *Oradea*).

Speciális helyzete miatt külön kell szólnunk az intervokális helyzetben lévő $\dot{U}$ -ról. E hang fejlődésének többféle lehetősége közül gyakori volt, hogy az intervokális $\dot{U}$ kiesett, illetve az előtte álló vokálisba olvadt. Ez különösen akkor történt meg, ha az első vokális labiális (BÁRCZI 1958b: 50, 128, BENKŐ 1957: 78). Ez figyelhető meg a Belényestől D-re fekvő *Tövis* település névadataiban: 1319: *Tuys* [tüis], v. (AO. V, 218: 560), 1508: *Thywys* [ti $\dot{U}$ is] (J: 359). A két hangváltozat adatainkban felváltva szerepel. A Bihartól É–ÉNy-ra, a Berettyó partján fekvő *Fövenyszarm* adatában szintén két magánhangzó áll egymás mellett: 1277/282, 1279, [1281?], 1282: *Fuenzorm*, t., p. (Gy. 1: 617). Ez jellemezte a XI–XII. század fordulóján a magyar nyelvjárások zömét. A hiátusos helyzet azonban gyakran váltakozik a $\dot{U}$ meglétével. Ez a jelenség figyelhető meg például a Bihartól Ny–ÉNy-ra fekvő *Kovácsi* adataiban is: *Kuachy* (Gy. 1: 635, MNy. 1926. 223), [1321]>381>448/XV., 1349, 1433, 1447, 1479, 1587: *Kowachy*, p. (Gy. 1: 635, Cs. I, 614, ComBih. 190), 1332–7/Pp. Reg: *Koachi*, v. ~ *Kuachi* [2a] (Gy. 1: 635) — *Kövesd* adataiban: +1283, 1324: *Kuesd*, p. (Gy. 1: 638, Cs. I, 615, J: 287, AO. VIII, 115: 219), 1409, 1475: *Kewesd* (Cs. I, 615, ZsO. II/2: 262, J: 287) — *Nyüved* adataiban: *1208/550, 1213/550: *Neueg*, v. (Gy. 1: 647, J: 307, VR. 102: 403), [1308–13]: *Niued* [2a] ~ *Nyueg* [2a], v. (Gy. 1: 647) — *Radvány* adataiban: +1214/334: *Rodwan* (Gy. 1: 656), [1291–4]: *Rodoan* (Gy. 1: 656, J: 327, MNy. 1926. 358), 1341: *Radawan* (Gy. 1: 656, J: 327) — *Szovát* adataiban: 1332–7/Pp. Reg: *Zoad* ~ *Zohad* (Cs. I, 625), 1365–68, 1460, 1472, 1494, 1495: *Zowad* (Cs. I, 625). Hogy egyes $\dot{U}$ -s alakok az eredeti bilabiálist őrizték-e meg, vagy már az újabb kitöltés eredményei, ma már sokszor nem tudjuk eldönteni. Újabb hiátustöltőre utal a *Szovát h*-val írott adata. A hiátusos alakokat inkább a nyugati és a keleti nyelvjárások részesítették előnyben, s e terület a magyar nyelvterület nagyobb hányadát jelentette. Ebbe a hiátusos formákat kedvelő

nyelvjárás csoportba tartozik a Bihar megyei terület is.

9. Tendenciaszerű mássalhangzó-változások

A magyar mássalhangzó-rendszer erősebb átalakulása már inkább az ősmagyar korban zajlott, ezért kevésbé meglepő, hogy az ún. tendencieszerű hangváltozások közül csak kettő van képviselve a vizsgált helynévanyagban: a depalatalizáció és az affrikáció.

9.1. A depalatalizáció, amelynek során a palatális mássalhangzók elveszítik palatális jellegüket, az ómagyar kor nem ritka hangtani jelensége. A változás a *gy* és az *ly* hangokat érintette, s ezzel a *d* és *l* hangok gyakorisága nőtt. Nagyon jellemző alakulás ez a *Dió* ~ *Diós* névelemet tartalmazó helynevek fejlődésében (vö. BÁRCZI 1958b: 163). A Bihar megyei *Diós* ~ *Dióstelek* korabeli adatai még a palatális alakokat mutatják: 1342: *Gyoos*, p. (ComBih. 144), 1330: *Gyosteluk*, p. (Gy. 1: 613, A. II, 463), *Diószeg* XIV. század végén először megjelent új hangalakja azonban már egyértelműen a depalatalizáció végbementét jelzi: [1278 k.]: *Gyozyk* (Gy. 1: 613), 1307, 1307>383>399, 1307>383>414, 1402, 1498: *Dyozeg* (AO. II, 77: 164, Gy. 1: 613, J: 234, ZsO. II/1: 259, 403). Ahogyan azonban az ezt követő többi adaton látjuk, a palatális és depalatális mássalhangzó váltakozása még sokáig megfigyelhető: 1309: *Gyosceg* (Gy. 1: 613, J: 234), 1315, 1344: *Gyouzeg*, de (ComBih. 104, AO. IV, 69: 167), 1326/358 [2a], 1387, 1338: *Gyozegh* (Gy. 1: 613, Cs. 1: 606, ZsO. I, 23, A. VII, 73), 1332–7/Pp. Reg: *Gyozed* ~ *Gyozek* (Gy. 1: 613), 1334: *Gyozygh*, de (ComBih. 104), 1335: *Diosig*, de (ComBih. 104), 1344: *Gyozugh*, de (ComBih. 104), 1387: *Giozegh* (ZsO. I, 23), 1393, 1467, 1469: *Diozegh* (Cs. 1: 606), 1393: *Dyozegh* [2a] (ZsO. I, 353), 1396: *Diozogk* (J: 234).

E változáscsoporton belül beszélhetnénk még az *ly* > *l* depalatalizációról is, ám a két hang ómagyar kori jelölési egybeesése miatt ezt adatokkal nehéz lenne alátámasztani.

9.2. Az affrikálódás egyik típusát képviseli *Begécs* település neve. A hangváltozás lényege, hogy a zöngétlen *s* hangból a magyar nyelvben gyakran keletkezik *cs* affrikáta (vö. KISS 1995: 5). A datálások szerint ez a változás nevünkben a XIV. század közepére lezajlott: 1271, 1552: *Beghes* (J: 208, Cs. 1: 604), 1341: *Buges* (J: 208), 1351, 1477: *Beges*, de (J: 208, A. V, 424, Cs. 1: 604), 1356: *Bedech*, poss. ~ *Bygess* (J: 208, Cs. 1: 603, A. VI, 503), 1358: *Bygech* (A. VII, 71).

Váncsod XIII. század eleji legelső névadatában még az *s* szerepel, de ugyane század végére már lezajlott a névben az affrikáció, amely tartósan bizonyult, hisz a település ma is ezt a nevet viseli. 1213/550: *Vansud*, v. (Gy. 1: 681, J: 379, VR. 146: 634), [1291–4], 1332–7/Pp. Reg,

1348, 1350: *Vanchud*, v., de (Gy. 1: 681, J: 379, MNy. 1926. 299, ComBih. 348, 349), [1291–4], 1332–7/Pp. Reg: *Wanchud*, v. (Gy. 1: 681, MNy. 1926. 223, 358), 1332–7/Pp. Reg: *Jankud* (Gy. 1: 681) ~ *Joanchud* (Gy. 1: 681, J: 379) ~ *Johancud* (Gy. 1: 681) ~ *Vachud*, v. (Gy. 1: 681), 1382, 1401, 1439, 1454: *Wanchod*, de (Cs. 1: 627, J: 379, ComBih. 349), 1406: *Wanchodh*, de (ComBih. 349).

A korabeli *Sáncsi* település névadatai szintén ilyen hangváltozást mutatnak a XV. század elejétől fogva: 1255/300 k., [1291–4]: *Santusy*, p., v. (Gy. 1: 658, J: 334 [az 1255-ös adat itt *Sancusy*], MNy. 1926. 300), 1406: *Samsy* (ZsO. II/1: 537, 635, J: 334), 1435: *Sanchy* (J: 334), 1458, 1552: *Zanchy* (Cs. 1: 622, J: 334).

10. Szórványos mássalhangzó-változások

Az e változástípusba tartozó módosulások nagyon sokféle átalakulást foglaltak magukba, ezek azonban arányukat tekintve a magyar nyelvben nem váltak olyan általánossá, hogy az adott hangok egész sorát érintették volna. Az itt felsorolt módosulások azonban nem is egyediek, a magyar nyelvterület más részein is előfordulnak a helynevekben.

Ilyen ritkán előforduló módosulás a névvégi *n* > *m* változás (vö. KISS 1995: 32). A mai *Biharnagybajom* legkorábbi, 1215-ös *de Boiano* adatában még *n* szerepel, s ez a mássalhangzó áll a névben még a XV. század második felében is 1351 [2a], 1423, 1517: *Bayon*, de, loc. (J: 203, A. V, 515, ComBih. 47). A hangváltásnak tehát később kellett lezajlania, s kiindulópontja minden bizonnyal a helyhatározóragos alak lehetett: *Bajonba* > *Bajomba*, amelyben az *n* a képzés helye szerint hasonult az őt követő bilabiális *b*-hez. Ez később behatolt a toldalék nélküli formába is.

Hasonlóan ritka hangváltás az *m* > *n(y)* (vö. KISS 1995: 32), amely *Szarán* nevében ment végbe: a legkorábbi adat még az *m* nazálist tartalmazza, a név 1236, 1249-ben *Zaram*, v., t. (Gy. 1: 666, J: 388) formában van jelen. A pápai tizedlajstromtól kezdve azonban (igaz, már képzővel megtoldott alakváltozataiban) *n*-nel szerepel: 1332–7/Pp. Reg: *Garand*, v. (Gy. 1: 666) ~ *Zarad* (Gy. 1: 666) ~ *Zaland*, v. (Gy. 1: 666), 1332–7/Pp. Reg [4a], 1447, 1469, 1482: *Zarand*, v., p. (Gy. 1: 666, Cs. 1: 623, J: 388, ComBih. 281). Itt a *-d* hasonította magához képzés tekintetében az *m* hangot.

Itt kell szólnunk az *Ábrány* névelemet tartalmazó bihari településnevekről is. Megyénkben ismereteink szerint két *Ábrány* nevű település létezett. Azt, hogy az említett *m* > *ny* hangváltás az ómagyar korban már lezajlott, *Monostorosábrány* adatai világosan mutatják: 1388 [2a]: *Monostorosabram* (ZsO. I, 564), 1397: *Monostorushabraham* (Gy.

1: 590, ZsO. I, 564) ~ *Monustorusabraham* (J: 198), 1451: *Monostorabran* (Cs. 1: 601). Ez a hangváltozás valószínűleg szintén a toldalékolás alkalmával mehetett végbe. Az *Ábránba*-féle alakokban a toldalék előtti hangot a nyelvtudat hasonulás eredményének tarthatta, s tévesen kikövetkeztette a szónak *n* ~ *ny* végű változatát. Míg a Margittától DNy-ra fekvő *Ábrány* ~ *Magasábrány* ~ *Vedresábrány* és a Debrecentől K-re elterülő *Ábrány*¹¹ települések adatai az *m*-es változattal szerepelnek, addig *Ábrányfalvának* és *Molnosábránynak* kizárólag *n(y)*-es ómagyar kori adatait ismerjük: 1436: *Abranfalfa* (J: 199), 1496: *Abrahamffalwa*, p. (ComBih. 13), 1445, 1450: *Molnosabran* (J: 199, Cs. 1: 601) ~ *Molnos Abran* (Cs. 1: 601).

Szintén egy szórványosan jelentkező *l* > *n* mássalhangzó-változás (vö. KISS 1995: 31) mutatkozik az 1351-es *Ladan* (ComBih. 221) településnévi alakja és a későbbi, 1400-as *Nadaltheleke* (ZsO. II/1: 70), illetve az 1421-es *Nadantelek* (Cs. I, 617, J: 304 [itt *Nadantelek*]) névváltozatokban.

A mai *Érselénd* nevében *r* > *l* hangváltozás (vö. KISS 1995: 32) zajlott le. Első adata a XII. század elején ([1163–73]>520 k.) *Zerend* alakban szerepel, de nem egészen két évszázad múlva (1339) már a megváltozott, *l*-lel írott *Selend* forma tűnik fel, s a mai napig ez a névalak létezik¹².

Szintén ez a változás zajlott le *Szentkatalin* ~ *Szentkatalinasszonyfalva* neveinkben, bár az ómagyar korból rendelkezésünkre álló adatokban még a magyarul írt változatokban sem találkozunk az *l*-es formával: 1332–7/Pp. Reg: *S. Catherine* ~ *S. Katharine*, v. ~ *S. Katherine* [3a], v. (Gy. 1: 637), illetve 1396: *Zenthkatarene Azzonfalua* (Cs. 1: 623) ~ *Zenthkatherinaazzonfalwa*, p., v. (ComBih. 76), 1421: *Zenthkatherina-azonfolwa* (Cs. 1: 623).

---

¹¹ **Ábrány** (Margittától DNy-ra) 1234 k./XV., 1294/458: *Abraham*, mon. (Gy. 1: 590), [1291–4]: *Abraam*, v. (Gy. 1: 590, J: 198, MNy. 1926. 299), 1294/Cod., 1320/633, 1320/633: *Habram* (Gy. 1: 590), 1396: *Abram* (ZsO. I, 470), 1425: *Abraham* (Cs. 1: 601) ~ **Magasábrány** 1334: *Mogosabraam* (J: 199) ~ **Vedresábrány** 1599: *Veödreös Abram* (J: 199); **Ábrány** (Debrecentől K-re) 1279, 1279/325, 1323/325, 1325, 1326, 1332: *Abraam*, p. (Gy. 1: 590, J: 198, AO. VII, 148: 314, AO. IX, 129: 218), 1310, 1325: *Abram*, p. (Gy. 1: 590, Cs. 1: 508, A. V., 16, AO. VII, 148: 314 [itt 1323/325-tel], AO. IX, 129: 218), 1311, 1321, 1327/469: *Abraham*, p. (Gy. 1: 590, AO. III, 39: 73, AO. XI, 157: 332)

¹² **Selénd** [1163–73]>520 k.: *Zerend*, v. (Gy. 1: 660), [1163–73]>520 k., 1281, 1292/407: *Serend*, p., t., v. (Gy. 1: 660, J: 336), 1312/735: *Serind*, p. (AO. III, 191: 424, Gy. 1: 660, J: 336), 1339, 1419, 1461: *Selend* (Cs. 1: 621, J: 336, ComBih. 290), 1416: *Selind* (J: 336)

Megyénk *Csőkmő* településének legkorábbi névalakja sem azonos a ma élő névváltozattal: a *t > k* hangváltozás (vö. KISS 1995: 31) példajaként a XIII. század elején (1214) még *t-s* formában, *Chytmeu*-ként jelenik meg (J: 230), ám a század végén (1291) már a megváltozott, *k*-val írott *Chukmo* alak szerepel (J: 230).

A *Berettyó* folyó- és településnév etimológiájának megfelelő (*Berek+jó*) eredeti, legelső névalakjai 1213/550: *Beruchyo* ~ *Beruchyon* [*f: Beruchyou*] (Gy. 1: 668, VR. 33: 45), 1219/550: *Berucio* ~ *Berucyo* (Gy. 1: 668, VR. 33: 45) formában állnak előttünk. A név *kj > ty* hangváltozáson (vö. KISS 1995: 32) ment keresztül, s az így létrejött *ty* intervokális helyzetben megnyúlt míg mai névváltozata megszületett.

A szórványosan jelentkező, ám egy sor közszavunkban is meglévő hangváltozások egyike a *ht > jt* alakulás (vö. KISS 1995: 31). *Bojt* településünk 1208/550-es legelső *Boctu* [boètu] adatának alakja (Gy. 1: 604) a névbelseji mássalhangzókat tekintve változatlan maradt egészen a XV. század közepéig, amikor is a fenti átalakulás megtörtént: 1452: *Boyth* (Cs. I, 604).

11. Mássalhangzó-kapcsolatok változása

Az együtt vagy egymáshoz közel álló mássalhangzók gyakran kölcsönhatásba kerülnek egymással. E csoportban három változásformát képviselnek a bihari településnevek: a hasonulás és az elhasonulás, valamint a hangátvetés egyes eseteit tudjuk itt bemutatni.

11.1. Hasonulás (asszimiláció) azokban a településnevekben figyelhető meg, amelyekben valamely hang egy a közelében álló, vagy szomszédos hanghoz képzés tekintetében hasonul.

Jellemző, és sokat idézett asszimilációs példa a ma is Debrecenhez tartozó *Pallag* nevének alakulása. Vizsgált korszakunk összegyűjtött adataiban a helynév még kizárólag *rl* betűkapcsolattal szerepelt, az asszimiláció tehát valamivel később mehetett végbe (ám a mai napig a megváltozott forma él): 1323: *Parlag* ~ *Parag* (Gy. 1: 651, AO. VII, 213: 459), 1323/438: *Barlagh* (Gy. 1: 651, AO. VII, 156: 332, 216: 464 [utóbbi két helyen 1323/488-as dátummal]), 1329: *Barlag* (Gy. 1: 651), 1332: *Parlagh* ~ *Porlogh* (Gy. 1: 651, A. II, 596) (vö. KISS 1995: 17).

Nem közvetlenül szomszédos mássalhangzók között is történhet ilyen kölcsönhatás. Bihar megye területén ilyen asszimilációs névfejlődést mutat a mai *Cécke* település neve, amelyben a *c : t > c : c* hasonulás zajlott le: 1256/284/294/572: *Chetka* [cétka], t. (Gy. 1: 606, J: 223), 1332–7/Pp. Reg: *Chezke* [cécke], v. (Gy. 1: 606) ~ *Gezke*, v. (Gy. 1: 606), 1335, 1341: *Czechke*, p. (Cs. 1: 606, J: 223, A. IV, 79 [itt *Cethke*]), 1483: *Czczke* (J: 223) (vö. KISS 1995: 17).

11.2. Az elhasonulás (disszimiláció) olyan hangfejlődési jelenség,

amelynek során az egy szóban ismétlődő hangok közül az egyik valamilyen más hanggá alakul át.

Az *ss > rs* elhasonulás figyelhető meg a Cséffától DNy-ra, a Kölesér jobb partján fekvő *Varsány* nevében: *1213/550: *Vosian*, v. (Gy. 1: 689, J: 377, VR. 151: 663), 1447: *Wasan* (J: 377), 1513: *Warsan* (J: 377). Az adatok alapján feltételezhetjük, hogy az 1447-es adat névbeli mássalhangzója hosszú, s ezek közül az első ment át elhasonuláson: *ss > rs*. A hosszú *ss* meglétét alátámasztja a másik, Váradtól DNy-ra a Sebes-Körös bal partján található *Varsány* több névadata is: 1322: *Wosyan*, t. seu p. (Gy. 1: 689, J: 255, A. II, 25), 1351, 1477: *Wassan*, p. (Gy. 1: 689, A. V, 425, J: 255, ComBih. 117), 1411: *Vassan*, de (ComBih. 117), 1447: *Wasan*, p. (ComBih. 117) (vö. Kiss 1995: 9).

11.3. A hangátvetés jelensége, amely két szomszédos mássalhangzó, esetleg mással- és magánhangzó helycseréje, nem ritka az ómagyar kori névalakváltozások között.

A megye *Kisbátord* településének névformáiban a szóvégi *r* és *t* mássalhangzó cserélte meg helyét: 1279/325, 1323/325, 1325: *Kyusbaturd*, p. (Gy. 1: 599, AO. VII, 148: 314, AO. IX, 129: 218), 1323/325: *Kyusbartud*, p. (Gy. 1: 599) ~ *Kyusbarturd* (Gy. 1: 599, AO. VII, 148: 314). A legutolsó adat érdekessége, hogy két *r* található benne, s ennek oka az lehet, hogy az elsődleges névalakból kiindulva a hangátvetés megtörténte után, az eredeti helyre is került egy *r* hang.

A hangátvetés jelenségének egyik típusa a *kcs > csk* hangok felcserélődése, amely a bihari *Derecske* nevében viszonylag hamar végbement (vö. Kiss 1995: 15). A XIII. század végéről származik a település legkorábbi névadata, s a két évtized múlva felbukkanó következő névalak már a hangátvetéses formát mutatja, amely a mai napig megmaradt: [1291–4]: *Derekce* [derekcse] (Gy. 1: 613, MNy. 1926. 300), 1311: *Derechka* [derecska], p. (AO. III, 71: 145, Gy. 1: 613, J: 232), 1324>360, 1325, 1332–7/Pp. Reg, 1384, 1411, 1494: *Derechke*, v., p. (Gy. 1: 613, Cs. 1: 606, J: 232, A. II, 172, 220, ComBih. 102, AO. VIII, 289: 574, AO. IX, 256: 473).

Szekcsőd névadataiban ugyanezeknek a hangoknak a felcserélődése figyelhető meg a XVI. század közepén, ám ez a csere nem bizonyult tartósnak. 1393: *Zegchud* (J: 358), 1398, 1430: *Zekchwd* (J: 358, ZsO. I, 578), 1409, 1430: *Zwkchwd* (J: 358, ZsO. II/2: 264), 1418: *Zekched* (Cs. 1: 623), 1524: *Zekchyed* (J: 358), 1552: *Zekchedh* (J: 358). Az elnevezésbeli cserét támogathatta a községi R. *szökcse > szöcske* párhuzam is.

12. Mássalhangzók megléte vagy hiánya

Ugyanúgy, ahogy a magánhangzók változásai között, a mássalhangzóknál is egymással ellentétes irányú folyamatok lezajlása figyelhető meg: mássalhangzók tűnhetnek el a helynév hangsorából, de be is kerülhetnek oda inetimologikus úton.

12.1. A helynevek körében nem ritka, hogy bizonyos okoknál fogva a név belseji mássalhangzók közül elmarad egy-egy. Ilyen **mássalhangzóvesztés**nek fogható fel Bihar vármegye *Henchida* településének névalakváltozása (vö. KISS 1995: 22). E helynév eredetileg birtokos jelzős összetétellel kétrészes mikronévként született egy híd (*Henc hida) elnevezésére, amelyről később a település a nevét kapta: 1342, 1480, 1587: *Henchyda* (Cs. I, 610, J: 256, ComBih. 148). Mivel az összetétel határán három mássalhangzó találkozott, az egyik eltűnt a névből. Ez a módosulás a név etimológiai szerkezetének elhomályosulásával is együtt járt. Az írott források ezt a változást a XVI. század elejétől mutatják: 1528: *Emzida* (ComBih. 148), 1579: *Henczyda*, p. (ComBih. 148).

12.2. Már az ómagyar kori magyar nyelvben is előfordult, hogy egy köznévi vagy éppen tulajdonnévi az eredeti hangalakjához képest ún. **inetimologikus hanggal** gazdagodik. Az *l* hang betoldása történhetett meg a XIV. századi *Verneld* település nevében, s ettől kezdve adataink kizárólag ebben a formában vannak jelen: 1332–7/Pp. Reg: *Vened* [2a], v. (Gy. 1: 691) ~ *Verneds* (Gy. 1: 691) ~ *Verneld* [2a], v. (Gy. 1: 691, J: 386), 1504: *Wernelth* (J: 386), 1552: *Wernylth* (J: 386). (Ld. még a nyelvjárási részben mondottakat.)

13. Szótagokat érintő hangváltozások

Vannak olyan típusú hangalaki változások is, amelyek a szóalaknak nem pusztán egy-egy hangját, hanem legalább szótagnyi hangkapcsolatokra vonatkoznak. Ezek lezajlásában a szó egész hangsorában elfoglalt helyzet játszik meghatározó szerepet.

13.1. A haplológia (egyszerejtés) az a hangtani jelenség, amelynek során egy szóban (névben) két egymást követő azonos vagy hasonló hangzású szótag közül pusztán az egyik marad meg a kiejtésben, ezzel a szó (név) megrövidül. *Biharvajda* nevében ez a jelenség figyelhető meg (vö. KISS 1995: 8). Az eredeti névalakok egészen a XV. század közepéig tartják magukat, s csupán a legkésőbbi adat mutatja a beszélt nyelvben már lezajlott változást: [1285 k.]: *Waiuuada* [vajvada] (Gy. 1: 681, J: 377 [itt *Waiuuada*]), [1291–4], 1312/XVIII, 1315, (1317): *Woyuoda* (AO. III, 101: 213, AO. IV, 69: 167, 180: 475, Gy. 1: 681 [itt az 1312/XVIII-as

adat *Weycida* [f: *Weyuoda*] alakban], MNy. 1926. 358), [1291–4], 1300: *Woyada* (Gy. 1: 681, MNy. 1926. 222), [1291–4], 1332–7/Pp. Reg: *Voyada* (Gy. 1: 681, J: 377, MNy. 1926. 299), 1332–7/Pp. Reg: *Veyvoda* ~ *Voyoda* ~ *Vyanda* ~ *Weyvoda* ~ *Wogeda*, v. (Gy. 1: 681), 1475: *Wayda* (Cs. 1: 627).

Szintén az egyszerejtés hangtani jelensége zajlott le *Püspöki* nevében is (vö. KISS 1995: 9) a XV. század vége felé, amelyet később *Egyházaspüspöki* néven is ismertek, a haplológia forma *Piski* alakban rögzült: 1329, 1332–1426, 1332–7/Pp. Reg, 1429: *Pyspuky*, p., v. (Gy. 1: 656, Cs. 1: 620, J: 324 [itt *Pyspuki*]), 1332–7/Pp. Reg: *Pyspuki* [2a] ~ *Pyskupy*, v. (Gy. 1: 656), 1476: *Pisky*, p. (ComBih. 261), illetve 1426: *Eghazaspysky* (J: 324).

13.2. A magyar nyelvben lezajló, a haplológia jelenségéhez nagyon közel álló változás az ún. *összerántódás*, amelynek során bizonyos gyakran használt közszavakban és helynevekben szótagok vonódnak össze (maradnak el), s a szó vagy a név ennek révén megrövidül (vö. KISS 1995: 28). A Bihartól É-ra fekvő *Tárnok* településadatai alapján jól látható, hogy ez a nyelvi változás sem egyszerre és végérvényesen zajlott le. A rendelkezésünkre álló korábbi datálású adatok alapján megállapíthatjuk, hogy az összeírásokban először a rövidebb alak kapott helyet, s ehhez képest még három évtized múlva is megjelenik írásban az etimológiailag eredeti, teljes alak is: 1310 [2a], 1335 [2a], 1355 [3a]: *Tarnuk*, p. (J: 364, A. III, 171, A. VI, 362, AO. II, 434: 1001), 1342: *Tauarnuk*, p. (Gy. 1: 674, J: 364 [itt *Tavarnuk*], A. IV, 229) (vö. KISS 1995: 28). Ugyanakkor a Nagymihályfalvától É-ra elterülő másik *Tárnok* egyetlen még korábról, a XIII. század elejéről, a Váradai regestrumból származó adata azt mutatja, hogy az írásban rögzített legkorábbi forma a hosszú változat: 1215: *Tauarnuc* (VR. 137: 585). A rövidebb alak kialakulását az is segíthette, hogy a névtudat a szóbeli *Ű*-t hiátustöltőként fogva fel — annak szokásos alakulásmódja szerint — kiejthette a névből, majd vissza is iktathatta azt.

Ebbe a névfejlődési csoportba sorolható a korábban már más szempontból is említett, Margittától DNy-ra található *Ábrány* településnév alakulásmódja is: 1234 k./XV., 1294/458: *Abraham* [^{TM}br^{TM}h^{TM}m], mon. (Gy. 1: 590), [1291–4]: *Abraam* [^{TM}br^{TM}m], v. (Gy. 1: 590, J: 198, MNy. 1926. 299), 1294/Cod., 1320/633, 1320/633: *Habram* [^{TM}br^{TM}m] (Gy. 1: 590), 1396: *Abram* (ZsO. I, 470), 1425: *Abraham* (Cs. 1: 601) (vö. KISS 1995: 27). Az összerántódott névforma kialakulásában valószínűleg az is közre játszhatott, hogy a névben lévő *h*-t a névtudat akár hiátustöltőnek is felfoghatta, következésképpen könnyedén kiejthette a névből, s ebben az

esetben a két illabiális ^{TM} (szokásos alakulásuk egyik példajaként) összevonódhatott. Az adatokból azonban világosan látszik, hogy a XV. század első negyedében még mindig megjelenik az eredeti *h*-s forma.

V. Bihar megye településneveinek leíró elemzése

1. Elméleti alapok

A következő, nagyobb dolgozatrészben a Bihar megyei történeti névanyag leíró elemzését kísérlem megadni. Leíró elemzést végezni a honfoglalástól a XVI. század végéig adatolt névanyagon ellentmondásos vállalkozásnak tűnhet. A régi történeti kor nyelvi vizsgálata azonban — főleg az adatszegénység miatt — gyakran kényszerül ilyen ellentmondásos helyzetekbe. A magyar nyelv történeti nyelvtana című munka így kényszerül arra, hogy csaknem fél évezred nyelvi történéseit másodlagosnak tekintve alapvetően leíró keretben tárgyaljon.

A helynevek esetében ezt az eljárást a fentieken kívül egy további körülmény is magyarázza. Az, hogy a helynevek rendszere egy bizonyos tekintetben, egyes nyelvi szinteket tekintve viszonylag állandónak tűnik. A helynevek mint a szókincs részei leíró szempontból legkönnyebben — talán a közszavakhoz hasonlóan — szerkezeti tekintetben ragadhatók meg. A vizsgálatnak ezen a szintjén, tehát a szerkezeti analízisben központi szerepet foglal el a *n é v r é s z* fogalma. Névrésznek tekintjük “a névnek azt a szegmentumát, amely a denotátumáról valamilyen információt közöl” (HOFFMANN 1993: 30). A szerkezeti analízis során a névrész kétféle szempontból vizsgálható: funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai szempontból.

1.1. Funkcionális-szemantikai elemzés

A helynevek funkcionális elemzésének rendkívüli fontosságát KRISTÓ GYULA már 1976-ban felvetette. Véleménye szerint az addigi helynévtipológia “a helynév felépítését tette meg az osztályozás alapjává. Tiszteletben tartva az ilyen osztályozás jogosságát, fel kell vetni, hogy van létjogosultsága olyan osztályozásnak, amely nem a formánsok megléte vagy hiánya alapján osztályoz, hanem a helynév törzsét, gerincét képező szó jelentése, funkciója alapján” (1983: 401–2). Kristó tehát a szemantikai alapú osztályozás igényét fogalmazza meg, ezt azonban — véleményétől eltérően — nem csupán a szerkezeti elemzés helyett hozhatjuk létre, hanem vele együtt, egyetlen rendszerben is.

Elemzésem kiindulási alapja, hogy minden névadás szemantikailag tudatos. Az ún. természetes névadásban a denotátumok sajátosságai fejeződnek ki. Keletkezésekor minden név leíró jellegű, a névadás alapjául szolgáló motívumok közvetve vagy közvetlenül jelennek meg benne.

A nevek funkcionális-szemantikai elemzésének alapfogalma a funkcionális *n é v r é s z*. “Funkcionális névrésznek tekintendő a helynév

hangsorának minden olyan egysége, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle szemantikai jegyet kifejez” (HOFFMANN 1993: 43). A névrész egy helynévben szerkezeti szempontból kétféle szerepű lehet: betöltheti az alaprész funkciót, vagy bővítményrészként állhat. Alaprésznek nevezhetjük azokat a névrészeket, amelyek önmagukban képesek betölteni a helynév funkcióját, a bővítményrész viszont minden esetben csak egy alaprészsel együtt válik helynévvé. Ez persze nem jelenti azt, hogy az egyik településnévben bővítményszerepet ellátó lexéma nem lehet egy másik településnévben alaprész, s hogy egy már önállóan élő településnév nem szerepelhet akár egy újabb helynév bővítményrészeként. A kétféle névrész funkciója mindig a vizsgált helynévben, aktuálisan dől el. A *Köles-ér* pataknev kétrészes névnek tekinthető, hiszen funkcionális-szemantikai szinten ’olyan vízfolyás (2. névrész), amely partján vagy mentén köles terem (1. névrész)’ jelentést hordoz. A *Kölesér* településnévként viszont már egyrészes, mivel névadója az előbbi vízfolyás, a névadás motivációja, a név szemantikai tartalma pedig a település ’egy adott vízfolyás melletti elhelyezkedése’ volt.

1.2. Lexikális-morfológiai elemzés

A szerkezeti elemzés második szintje a lexikális-morfológiai analízis, amelynek során az egyes neveket a bennük felhasznált nyelvi kifejezőeszközök szempontjából vizsgáljuk. A lexémák bemutatása szófaji, jelentésbeli jellemzőik feltárásával lehetséges. Míg a funkcionális elemzés névrészfunkciókat kutat, addig a lexikális analízis szójelentéseket mutat be. Ennél a vizsgálatnál a névelem az alapfogalom, amelyen a névalkotó szerepű lexémákat és a toldalékmorfémákat értjük. A névrészek tehát névelemekből épülnek fel: *Cigánymiklósfalva* első névrésze éppúgy kételemű (*Cigány* + *Miklós*), mint a második (*falv* + *a*).

Az elemzésnek ez a két szintje természetesen igen szorosan kötődik egymáshoz, s összefüggéseik talán jóval világosabban látszanak akkor, ha elemzésünkben nem választjuk őket mereven ketté, hanem együttes tárgyalásukkal szerves egységükre mutatunk rá.

Ennek megfelelően tehát az elemzés két fonalát együtt vezetve fogunk hozzá neveink vizsgálatához. Az elemzés kiindulópontja a funkcionális-szemantikai jegyek számbavétele, ehhez kapcsolódóan az egyes szemantikai típusoknak megfelelő lexikális elemeket vesszük vizsgálat alá. Az egy- és kétrészes településneveket a fenti szempontok alapján külön-külön, egymás után tekintjük át.

A szerkezetieltérő névtípusok igen eltérő keletkezéstörténeti háttérrel, jellegzetességekkel bírhatnak, ezért kísérő szempontként a

névkeletkezés és a nevek szerkezeti változásainak módozataira is igyekeztem tekintettel lenni.

Ez a tárgyalásmód ad talán legjobban lehetőséget arra is, hogy a településnevek nagyon gazdag — de szemléletében gyakran igen eltérő, sokszínű — szakirodalmát egységes keretben áttekinthessük. E szerkesztésmódnak előnye továbbá az is, hogy így a hagyományos és az újabb névtani fogalomkészlet szerencsésen egymás mellé helyezhető.

A fentieknek megfelelően tehát az első funkcionális kategóriákban azokat a neveket tekintjük át, amelyek az adott település lakóihoz, birtokosaihoz, tehát a településhez kapcsolódó személyekhez fűződnek. Ezek megjelölhetnek csoportokat (mint a *törzsnevek*, a *népnevek*, illetve a *foglalkozásnevek*) és egyéneket (mint a *személynevek*) egyaránt. A személyt jelölő nevek csoportjához hasonlóak bizonyos szinten a *patrocíniumi nevek*, de ezek másrészt a települések építményeihez is kapcsolhatók. Az *építményneveket* külön csoport is képviseli, ezekhez hasonlóan társadalmi funkciót fejeznek ki a *vásártartásra utaló nevek*. A további kategóriák az eddigiektől eltérően kevésbé bírnak társadalmi meghatározottsággal. A települések környezetét jellemzik a *növény- és állatvilágra utaló nevek*. A *lokális viszonyt kifejező* településnevek a természeti és települési környezetre egyaránt utalhatnak. Többnyire közvetlen szemléleten alapulnak a *tulajdonságot kifejező* településnevek a méret és alak megjelölésével, de a kor meghatározásával településtörténeti viszonyokat jelenítenek meg. A sajátos funkcionális-szemantikai tárgyalásmód következtében — noha az egyes eddigi típusokban is megjelennek a névegyedek — önálló fejezetben látszik célszerűnek áttekinteni a *hely fajtáját kifejező névrészek* településnevekben betöltött szerepét, valamint röviden a *megnevező funkciójú névrészek* csoportját.

2. Törzsnévi településnevek

A településnevekben kifejeződhet az a körülmény, hogy milyen törzshöz tartozik az adott településen élő népesség.

2.1. A magyar törzsnevek és a törzsi helynevek vizsgálata a XVIII. századtól indult útjára. J. MEURSIUS kiadásai (1611, 1617) nyomán vált ismertté KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS *De administrando imperio* (a továbbiakban DAI) című, 950 tájára datálható munkája, amelynek magyar vonatkozású részeit (38., 39. és 40. fejezet) KÉRI BORGIA FERENC 1739-ben tette először közzé. Az itt felsorolt közismert törzsnevek a következők: *Nyék*, *Megyer*, *Kürtgyarmat*, *Tarján*, *Jenő*, *Kér*, *Keszi*. A honfoglaló magyar törzsek mellett a hozzájuk csatlakozó három *kabar törzsről* (*“cum Covaris”* összefoglaló névvel az Admonti évkönyvek 881.

évben) is szólt híradás, de ezek neveit nem sorolták fel, ami máig találgatásokra ad okot. A későbbi korokban egyetlen magyar, de nyugati kútfő sem tesz róluk említést.

A DAI-ban fenntartott neveket törzsi helyneveinkkel először egyik legkiválóbb XVIII. századi történészünk, KATONA ISTVÁN azonosította a 42 kötetes *Historica critica* című művének bevezetőjében (1778). Több azonosítási kísérlete nógrádi falunevekkel nem sikerült, de azt például észrevette, hogy a *Gyarmat, Megyer, Tarján* nevek országosan sokfelé megtalálhatók. Kezdeményezése után számos történész és nyelvész közszavakból próbálta magyarázni törzsneveinket.

A felismerés, hogy a törzsnevek fontos szerepet töltenek be a magyar helynévkincs kialakításában, nem túl régi keletű. SZABÓ KÁROLY 1851–52-ben ismerte fel, hogy e nevek napjainkban is élnek településneveinkben (ÚjMMúz. 1851/52. 827–52). Ő az, aki azonosítja a *Nyék, Megyer, Kürt, Gyarmat, Tarján* és *Jenő* helyneveket. A felsoroláshoz negyven év múlva, 1892-ben NAGY GÉZA a *Kér* nevet kapcsolja, majd SAJÓ SÁNDOR egészítette ki a sort 1900-ban a *Keszivel*. NÉMETH GYULA a kérdés történetének felvázolása mellett a nevek megfejtésére is kísérletet tett (1930). A neveket felsorolta és térképre vetítette KNEI ZSÓFIA (1938), majd MOÓR (1944), utóbb KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ munkája (1973). A törzsnévi eredetű településnevek közel teljes számbavételét legutóbb TÖRÖK SÁNDOR végezte el: 27 *Nyék*, 38 *Megyer*, 19 *Kürt*, 18 *Gyarmat*, 27 *Tarján*, 24 *Jenő*, 51 *Kér*, 47 *Keszi* törzsi helynevet gyűjtött össze (TÖRÖK S. 1982). Arról azonban, hogy ez vagy más hasonló listák mennyire tekinthetők véglegesnek, GYÖRFFY GY. véleményével azonosulva nyilatkozhatunk: “Megjegyzem, hogy a legújabb listák sem tekinthetők véglegesnek, mert történeti-földrajzi munkák során a múlt század dereka előtti forrásanyagból kerülnek újak elő, s egyesekről kiderül, hogy nem sorolhatók közéjük” (1997: 224).

2.2. Mit tudunk maguknak a törzsneveknek az eredetéről? GYÖRFFY GYÖRGY minden törzsnév mögött személy-, illetve tiszteleti- vagy méltóságnevet vél megtalálni. Feltételezésének alapját az a türkők körében általános gyakorlat adja, hogy az uralmuk alá került törzseket (így a magyarokat is) az élükre állított vezérek neveivel nevezték meg. “A vezérek neve a vezér katonai kísérete révén vált nép-, illetve törzsnévvé... Ezek szerint a magyar törzsnevek az Etelköz előtti magyar törzsek fölé a 7. században rendelt “türk” vezérek nevéből, illetve címéből erednek, s emléküket katonai kíséretük tagjai, majd ezek nemzetségei tartották fenn” (i. m. 230). Feltételezi, hogy a honfoglalás után a törzsi egységek széthulltak, s úgy látja, “csak a jobbágyvitézek törzsi származástudata őrizte nevüket szétszórt katonai (rendőri) feladatot ellátó kis csoportjaik

településneveiben” (i. m. 231).

A törzsnevek eredetét tekintve az utóbbi időben látott napvilágot BERTA ÁRPÁD új elmélete, amely szerint az egyes törzsek nevei seregtettek helyzetét jelenthették: *Kabar* 'orr', *Nyék* 'sövény', *Megyer* 'fő-hely', *Kürtgyarmat* 'mell-hát-mögé', *Tarján* 'Tarchan hadvezér', *Jenő* 'oldalka', *Kér* 'hátsó, oldalsó', *Keszi* 'töredék'. Fő többségüket a török nyelvből eredezteti, s e megállapítása alól csak a *Nyék* és a *Megyer* jelent kivételt, amelyeket magyar eredetűnek tart (BERTA 1997: 211–21).

KISS LAJOS a törzsneveket a *Nyék* kivételével török eredetűnek magyarázza: *Nyék* < m. R. *nyék* 'kerítés, sövény' (FNESz. *Nyék*), *Megyer* < ug. *manc < 'ember' (TESz. 2: 816), *Kürt* < vö. kaz. *kürt* 'magasan feltornyosult hó' (FNESz. *Erdőkürt*), *Gyarmat* < ótör. *jormati 'nem vándorolható, nem nomadizáló, letelepült' (FNESz. *Gyarmat*), *Tarján* < ótör. *tarèan* 'magas méltóság viselője, alkirály' (FNESz. *Tarján*), *Jenő* < csag. *d'naq* magas hangú *inäk párjának csuvasos *jänäè változata 'bizalmas, tanácsadó, miniszter' (FNESz. *Jenő*), *Kér* < csuv. tör. *kär* 'óriási, roppant nagy, hatalmas' (FNESz. *Hajmáskér*), *Keszi* < ótör. *kesäk* 'darab' (FNESz. *Budakeszi*).

A törzsnevek kutatása mellett a Konstantinos által föl nem jegyzett, a honfoglalás előtt a kazárok ellen fellázadt magyarsághoz csatlakozó három kabar törzs nevének kiderítése is az érdeklődés középpontjába került. A kutatások során felmerült esetleges neveket ún. "vélt törzsnevek"-ként szokták emlegetni. NAGY GÉZA úgy találta, összefoglaló nevük lehetett a *kazár*, s a *Káliz*, *Kalán*, *Székely*, *Varsány* helynevekben vélte fellelni az ismeretlen törzsneveket (1910: 61). MELICH a *Ság* viszonylag gyakori településnévről teszi fel, hogy talán törzsnévi eredetű (1925: 366). KNEZSA a *Varsány*, *Tárkány*, *Székely* neveket vélte idetartozóknak. RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ (1927: 464–465), NÉMETH GYULA (1931: 147), PAIS DEZSŐ (1939: 19–25) és MELICH JÁNOS (1940: 1–19) később még a *Berény* helynevet sorolja ebbe a csoportba. Az említett feltételezések mellett felmerült még a *Bercel*, *Berencs*, *Böszörmény*, *Ladány*, *Oszlár* ~ *Eszlár*, *Örs* helynév is, mint amelyek esetleg az ismeretlen kabar törzsek neveivel lennének azonosak.

2.3. A törzsnévi eredetű települések kialakulása KARÁCSONYI JÁNOS szerint úgy történt, hogy a nyolc törzs megtelepedése után a törzseken belül belháborúk törtek ki, s az elmenekült családokat az idegen törzsi környezetben régi törzsnevükön nevezték. Lakóhelyüket ott kereste, ahol az illető törzsnév nem fordul elő (KARÁCSONYI 1925: 18–9).

MOÓR ELEMÉR arra figyelte fel, hogy a törzsnévi helynevek zömmel királyi várbirtokok területén jelennek meg. A szétszórtságot részben honvédelmi telepítésnek, részben lázadók szétszórásának és gazdasági

telepítésnek tulajdonította. Azon az alapon, hogy a törzset ott kell keresni, ahol a törzs nevéből képzett helynév nem található meg, megpróbálta rekonstruálni a nyolc törzs (*Kürt, Gyarmat* nála kettő) és a három kabar törzs letelepülésének helyét (MOÓR 1944).

A törzsnévi alapú településnevek kérdésével foglalkozó kutatóink közül természetesen azt is főleg a történészek vizsgálták, hogy milyen népelemek éltek az ilyen falvakban. A vélemények két csoportba sorolhatók: az egyik szerint katonáskodó népek, a másik szerint ugyanolyan termelőmunkát folytató, szolgáltatásokra kötelezett lakóik voltak, mint általában a magyar falvaknak (vö. KRISTÓ 1983).

Történészeink közül GYÖRFFY GYÖRGY foglalkozott talán legbetheatóbban e névtípus problémájával. Az ide sorolható települések területi elterjedtségét illetően megállapítja: “kiderült, hogy csaknem minden István-kori vármegyében fellelhető egy-egy ősnemzetség, amelynek eredeti birtokai a megyén túl nem terjednek. ... Ezt a jelenséget a történettudomány és néprajz a nemzetségi szervezet területi szervezetté alakulása néven tartja nyilván, mint a társadalom ismert törvényszerűségét” (1960: 30, 1958: 16–36). A megszületett “... törzsi helynevek a nemzetségtől elkobzott területre történt katonai telepítések emlékei. Ahol a nemzetség megtörése erőszakos eszközökkel ment végbe, ott több törzsi helynév található, ahol megrázkódtatás nélkül ment végbe, mint például Erdélyben, ott kevesebb lelhető fel” (1960: 30, 1958: 27, illetve 1959: 27).

Ezt az álláspontot vette vizsgálata alá KRISTÓ GYULA. A négy lázadó vezér: Koppány, Gyula, Ajtony és Vata birtokait kutatta a törzsi helynevek megléte vagy hiánya szempontjából. Az általa levont tanulság szerint “... a négy lázadó vezér egyike esetében sem igazolódtott az a feltevés, mintha e földrajzi nevek ott sűrűsödnének, ahol az Árpádok erőszakkal törték meg a velük szemben álló törzsfő uralmát” (KRISTÓ 1983: 436), így tehát “a törzsneves falvak nincsenek kapcsolatban az Árpádok erőszakos térnyerésével, és nem magyarázhatók katonai beavatkozás nyomán létrejött telepítés eredményeiként, sőt azt is kétségbe kell vonnunk, hogy a magyar államszervezés kapcsán országos méretű és tudatosan irányított telepítések történtek” (i. m. 437). Véleménye szerint a X. századtól kezdődően a szabad parasztok és pásztorok vándormozgalma hívta létre e falvakat, s az idegen környezet számára a hangoztatott, még el nem feledett törzsnevek szolgáltatatták a névadási indítékot.

SOLYMOSI LÁSZLÓ a törzsi alapú helynevek létrehozásának körülményeiről szólva megállapítja, hogy e kérdésben a XI–XII. századi forrásainkra nem támaszkodhatunk, s amikor a XIII. században az ilyen településeken katonai népek felbukkannak, fennáll annak a lehetősége,

hogy ezek jelenléte másodlagos. Emellett pedig az uralkodó adományozott ilyen falvakat (vö. GYÖRFFY GY. 1959: 28), s ha ezekben István és elődei katonai kísérete, jobbagysága élt, nehéz elképzelni, hogy eladományozta volna őket, amikor bármikor szüksége volt vagy lehetett rájuk. Ezekből pedig azt a következtetést vonta le, hogy a X. századi lakók társadalmi állapota egyértelműen és biztosan nem állapítható meg (vö. SOLYMOSI 1972: 181).

A fentiek alapján tehát csupán az tűnik teljesen egyértelműen megállapíthatónak, hogy a törzsnévi falvak lakói a névadáskor az illető törzshöz tartoztak, a névadáskor a törzsnevek használatban voltak, s a településnevek olyan helyen találhatóak, ahol nem voltak a törzsek eredeti szállásterületei, tehát törzsi szigetet alkottak valamilyen más etnikai környezetben, hiszen csak így érvényesülhetett a tulajdonnév legfontosabb, megkülönböztető szerepe (vö. GYÖRFFY GY. 1977: 30). Azt KNIEZSA ISTVÁN is hangsúlyozta, hogy a törzsnévi alapú helynevek semmiképpen nem jelölhetik az illető törzs eredeti szállásterületét (vö. 1938: 371).

A törzsi helynevek felhasználásával kapcsolatban SOLYMOSI figyelmeztet arra is, hogy az előfordulások hiányából nem lehet közvetlenül és egybehangzóan rekonstruálni a törzsek szálláshelyét. Emellett pedig csökkenti a helyes lokalizálás esélyét a törzsnevek változó (7–10–x) száma (1972: 180).

A törzsnévi településnevek ismérveit, általános jellemzőit KNIEZSA próbálta összefoglalni négy pontban: 1. az ország területén szétszórtan találhatóak, 2. személynévként nem fordulnak elő, 3. elterjedésük nem lépi át a más adatok adta magyar nyelvterület határát, 4. környezetük jellegzetesen magyar (KNIEZSA 1938: 371). Ezeket a tulajdonságokat elfogadhatónak tartja és átveszi KÁLMÁN BÉLA is (vö. 1989: 149). KRISTÓ azonban tévesnek találja e megállapításokat, s meg is cáfolja őket (KRISTÓ 1983). Az első ponttal szemben azt az általános névtani igazságot hangoztatja, hogy a helynévadás szokásos törvénye szerint azonos alakú nevek az ország területén mindig szétszórtan találhatóak, hiszen ha túl sűrűn lennének egymás mellett, alapvető feladatuknak, az azonosításnak, a megkülönböztetésnek, az egyedítésnek nem tudnának eleget tenni. A második pontban foglaltakat szembeállítja egy másik, szintén KNIEZSA által tett kijelentéssel, tudniillik hogy a törzsnevek ritkán előfordulnak személynévként. Ugyanakkor megállapítja, hogy a nyolc törzsnévből négynek igenis ismerjük személynévi megfelelőjét (1231: *Necu* (ÁÚO. I, 291), 1181: *Tarjan* (OL. DÍ. 22), 1138/329: *Keseudi* (Knauz, MonStrig. I, 93), 1211: *Kesző* (Pannonh. Rendtört. X, 414, 504, 505)), bár valóban ritkán fordulnak elő (KRISTÓ i. m. 41, vö. NÉMETH

1991: 187). A harmadik jellemző, “a többi adatok alapján igazolt magyar nyelvterület határa” leginkább a XI. század második felének vonatkozásában érvényes, ebből pedig nem következik feltétlenül, hogy a X. századi törzsnévi helynevek is a magyar nyelvterületen belüliek. S végül az utolsó pontról szólva felsorolja az ellenpéldákat szláv vagy szláv-magyar vegyes lakosságú területekről: két Dráva–Száva-közi *Nyék*, egy Száva-vidéki *Keszi*, egy Adriai-tenger menti *Megyer*, egy székelyföldi *Jenő* és még több más törzsnévi helynevünk jelzi szerinte a megállapítás helytelen voltát.

2.4. A törzsnévi eredetű helynevek kialakulásának kronológiájával kapcsolatban MELICH mutatott rá arra, hogy azok a X. század után nem keletkeztek (1925: 360). A lényegét tekintve ugyanezen a véleményen van BÁRCZI is: “semmi esetre sem lépi születésük túl a XI. század közepét, mert ez utóbbi időpontban nemcsak a törzsi szervezet volt már a múlté, de az egykori törzsi hovatartozás tudata is teljesen elhomályosult az emberekben” (1958a: 157). Ezzel kisebb periódusra szűkíti valószínű megszületésüket, mint a pusztá személynévből alakult neveket.

A névcsoport kronológiai jellemzőjéből természetesen az is következik, hogy a törzsnévi eredetű helynevek kormeghatározó értékűek lehetnek. “A törzsnevekből tehát még abban az esetben is következtethetünk a magyarság XI. századi telepeire, ha a helynevet egyébként csak az újkorból tudjuk kimutatni” (KNIEZSA 1938: 371).

A fenti véleményeknek az alapja végső soron az az általánosan elterjedt nézet, hogy a törzsnevek már a XI. század elején, az ősgeszta születése idejére feledésbe merültek, tehát belőlük helyneveknek még ez idő előtt kellett keletkezniük, amikor a környék lakossága még tudta a telepek lakóinak törzsi hovatartozását. Csakhogy az ősgeszta hallgatása a törzsekről nem véletlen: írója szemében a pogány magyarság képviselője a törzsnév, s a magyarok pogány korszaka iránt ellenszenvvel viseltető gesztáíró a törzsi viszonyoknak még az emlékét is igyekezett kiirtani, nem lehetett célja a szégyenletes pogány múlt megörökítése. KRISTÓ azt is megjegyzi, hogy az ősgeszta írójával szemben viszont ANONYMUS a XIII. század elején már jóval többre emlékezett a kérdésben, tehát úgy lászik, az emlékezés szemlélet dolga (vö. KRISTÓ 1976: 40, 1970: 127–8, 118).

KRISTÓ arra is figyelmeztet, hogy tévedés volna minden ilyen név eredetét a X. századra visszavezetni, hiszen alakulhattak ezek személynévi közvetítéssel, létrejöttek köznévből, vagy névátvitellel anélkül, hogy az így alakult helyneveknek közvetlenül közük lenne a törzsnevekhez. Végső következtetése tehát az, hogy egyértelmű kronológiai ismérveket nem tudunk felsorakoztatni (1976: 12).

A névanyag alapján nagy valószínűséggel megállapítható, hogy

törzsnevekkel alakilag egyező helységnevek még a XI. század közepe után is születtek. Ezek közvetlen előzménye tehát nem törzsnév, hanem — KRISTÓ előbbi gondolatához kapcsolódva — törzsnévből alakult személynév volt. KISS LAJOS és MIKESY SÁNDOR arra is felhívja figyelmünket, hogy az ilyen helynevek létrejöttében névköltöztetéssel is számolni lehet. De “amennyiben a tüzetes vizsgálat kizárja az ún. névköltöztetés jelenségét, vagyis ha nincs nyoma annak, hogy más település nevét ruházták rá ..., úgy valóban X., esetleg XI. századi névvel kell számolnunk” (MIKESY 1973: 123).

KRISTÓ GYULA az ómagyar-kori, történeti helynevek típusainak és kronológiájának áttekintése közben a törzsi eredetű helynevek kronológiai kérdését is felülvizsgálta, s megállapította: “Semmi kétségünk nem lehet abban a vonatkozásban, hogy törzsnévi helyneveink számottevő (jelentős) része korai, XI. századi eredetű” (KRISTÓ 1976: 39). “Iménti megállapításunkat igazolja, hogy a gyér forrásadottságú XI–XII. században is közel 40 törzsnévi helynév bukkan fel a kútfőkben. ... Nem látjuk igazolva, hogy minden — akár XI. századi — törzsnév visszavezethető a X. századba, s hasonlóképp, hogy a törzsnévi helynevek a XI. század elején (esetleg közepén) túl már nem keletkeztek” (i. m. 40). Az általa vizsgált igen jelentős névanyag alapján meggyőzően állapítja meg, hogy az ilyen típusú nevek kialakulása még évszázadokon át tarthatott: hol még a törzsbe tartozás tudatának lecsapódásaként, hol személynévi közvetítéssel, hol pedig — ahogyan azt fentebb láttuk — névköltöztetés eredményeként. Nyelvi–névtani szempontból tehát semmi nem szól amellett, hogy a törzsi névvel egyező helyneveknek a korábbiakban említett merev, túlzottan korlátozott kronológiai értéket tulajdonítsunk.

Ha a törzsnevekből alakult helynevek területi elhelyezkedését Kelet-Magyarországon megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy főleg Bihar vármegyében és a Bánság területén vannak jelen nagy számban, viszont Dél-Erdélyben ez a típus hiányzik (vö. KNIEZSA 1943b: 111–3).

2.5. A középkori Bihar vármegye településnevei között 14 törzsnévvvel egyező helynév szerepel, amelyek metonimikus névadás eredményeként születtek meg: két *Jenő* Körösszegtől DNy-ra (1214/550: *Jeneu*, v. (Gy. 1: 628, VR. 80: 286)), illetve Váradtól K-re (1236: *Ienev*, t. (Gy. 1: 628, J: 265 [itt *Jenev*])), két *Kér* Váradtól DK-re (1249: *Keer*, t. (Gy. 1: 631)), illetve Belényestől DNy-ra (1580: *Keer* (J: 278)), Kölesértől K-re *Keszi* (1220/550: *Qezy*, v. (Gy. 1: 633, VR. 116: 477, J: 276 [itt *Quezy*])), két *Megyer* Váradtól Ny-ra (+1214/334: *Mager*, pr. (Gy. 1: 642, J: 298)), illetve Körösszegtől ÉNy-ra (1220/550: *Megyer*, v. (Gy. 1: 642, J: 298, VR. 94: 367)), négy *Nyék* Bihartól Ny-ra (*1213/550: *Nec*, v. (Gy. 1: 64,

VR. 101: 396)), Cséffától DNy-ra (*1214/550: *Nec*, v. (Gy. 1: 647, J: 307, VR. 101: 397)), Székelyhídtól DNy-ra (1265 [f: 1266–9]/282, =1307/308: *Neek*, t. (Gy. 1: 647, J: 306)), illetve Váradtól Ny-ra, Szakál, Besenyő, Kecset településekkel említik együtt (1489: *Nyeek* (Cs. 1: 618)), valamint Váradtól Ny-ra *Tarján* (1341: *Teryan* (Gy. 1: 674)). Az egykori honfoglaló törzsek nevei közül csak a *Kürt* és a *Gyarmat* nem fordul elő település nevében Bihar megyében.

Az ún. “vélt törzsnevek” közül néhány megyénk névanyagában is megjelenik: két *Varsány* Cséffától DNy-ra (*1213/550: *Vosian*, v. (Gy. 1: 689, J: 377, VR. 151: 663)) és Váradtól DNy-ra (1322: *Wosyan*, t. seu p. (Gy. 1: 689, J: 255, A. II, 25)), valamint a besenyő törzsnévi eredetű *Talmács* településnév Barakonytól D-re (1429: *Tolmach* (J: 360)). Az ide tartozó nevek jó része a XIII. század elejétől kezdve adathozható, de van, amelyik csak a XIV–XV. századtól fordul elő. Hogy közülük melyik alakult közvetlenül törzsnévből, s melyik alakult esetleg más (személynévi stb.) áttétellel, nem állapítható meg.

Itt arra kell felhívni a figyelmet, hogy mindegyik törzsnévvel egyező alakú helynév egyrészes név, a kétrészes településnevek között egyetlen olyan sem található, amelynek első, megkülönböztető jelzői névrésze törzsnévi eredetű lenne. Ez egyáltalán nem véletlen, hiszen arra az időre, amikor a kétrészes településnevek elkezdnek terjedni névadásunkban, a törzsi hovatartozás már nem lehetett névadási motiváció, akkorra már régen elhomályosult a törzshöz való tartozás tudata. Az egyrészes törzsnévi településnevekre a kiegészülés folyamata sem jellemző, tehát e településnevekhez nem kapcsolódik fajtat jelölő köznévi alaprész (-*fal*, -*telek* stb.). A neveknek képzős változata sem fordul elő. Ez azt mutatja, hogy a törzsnévi helynevek alakilag igen zárt névtípust képviselnek.

Olyan név azonban létezett, amelynek alapelemét adja a törzsnévi eredetű helynév, s valamely más lexéma töltötte be az első, jelzői névrész szerepét. Ebbe a csoportba 14 kétrészes településnevet sorolhatunk: Váradtól DK-re *Alkér* (1214/550: *inferioris Quer*, v. (Gy. 1: 631, J: 277, VR. 117: 480)) és *Felkér* ([1272–90]>374/500 k. és 614: *Keer superiore* (Gy. 1: 631), 1332–7/Pp. Reg: *Felkeer* (Gy. 1: 631, Cs. I, 612)), Belényestől DNy-ra *Kecskékér* (1332: *Kechkesker* (J: 278)), Váradtól DK-ra *Kiskér* (1552: *Kys Keer* (J: 277)) és *Nagykér* (1552: *Nagy Keer* (J: 277)), Váradtól K-re *Kisjenő* (1360: *Kis-Jenew* (Cs. I, 611) ~ *Kysjeneo* (J: 265)) és a később Arad megyéhez számított *Kisjenő* (1476, 1483: *Kysyenew* (Cs. I, 611)), Váradtól K-re *Magyarjenő* (1561: *Magyar Jeneo* (J: 265–6)) és *Oláhjenő* (1561: *Olah Jeneo* (J: 266)), a közelebből nem lokalizálható *Csimakeszi* (1307: *Chimakezv* (AO. II, 81: 173)) és

Váraskeszi (1307: *Waraskezv* (AO. II, 81: 173)), Kölesértől K-re *Répáskeszi* (1468, 1473, 1481: *Repeskezy* (Cs. I, 613)), *Fazekasvarsány* (1525: *Fazokaswarsan* (J: 377)) és *Tékmegyer* (1273/397/477: *Teek Meger*, v. (Gy. 1: 642)). E nevek mindegyike az eredeti egyrészes névből alakult ki.

3. Népnévi településnevek

3.1. Magyarország történetének korai időszakában az ország eleve is soknemzetiségű volt, ám a későbbi idők különböző telepítéseinek eredményeképpen olyan falvak is létrejöttek, amelyeket nem magyar lakosság lakott.

Ezekben az esetekben a környező magyar lakosság igen gyakran az ott élő népek nevének a falu nevében való megjelenítésével különítette el magát a települést. Sőt nem ritka az olyan helyzet sem, hogy egyetlen település nemzetiségek lakta kisebb részét is hasonlóképpen nevezték el.

MELICH ezt a névadási jellegzetességet egyenesen ősmagyar kori sajátosságnak mondja: “A honfoglalás előtt megvolt magyarnyelvi földrajzi nevekhez és földrajzi névadáskészséghez hozzá kell sorolnunk a már a honfoglalás előtt használatban volt azon népneveket is, amelyekkel a magyarok más népeket, s azokat is, amelyekkel más népek a magyarokat jelölték” (1925b: 12).

KNIEZSA a helyneveket rendszerezve a népnévi alapú településneveknek két nagy csoportját különítette el: az egyszerű, illetve az összetett típust. Az első típuson belül két alcsoportot állapít meg: a pusztai népnévi alakú (*Horvát, Tót, Káloz* stb.) és az *-i* képzővel létrejött neveket (*Németi, Csehi, Tóti* stb.). A második típusba azokat a helyneveket sorolta, amelyekben a pusztai népnévhez még valamilyen földrajzi köznévi is kapcsolódik (*Tótfalu, Oroszfalu, Oláhtelek, Olasztelek* stb.) (vö. KNIEZSA 1943b: 124). Lényegében szintén ezt a három tipológiai csoportot fogadja el KRISTÓ is (1976: 58–65).

Nagyon sok kutatónk együtt tárgyalta a pusztai személynévből létrejött helyneveket a népnévből született településnevekkel, mert észrevették, hogy van egy fontos közös tulajdonságuk: a magyar nyelvben egyes számú nominatívusi alakjaikból minden nehézség nélkül kialakulhattak település-elnevezések, hiszen a népnevek egyes számban is kollektív értelemben szerepelnek (vö. KERTÉSZ 1939: 37, KNIEZSA 1943b: 124).

Ugyanakkor nem feltétlenül kell és szabad minden népnévi alapú településnevet közvetlenül népnévre visszavezetni: elképzelhető, hogy a

népnév előbb személynévvé vált, majd a személynévből született meg a helynév, általában a birtoklás kifejezésére (vö. BÁRCZI 1958a: 159, illetve KISS 1997b: 180, KRISTÓ—MAKK—SZEKFÜ 1973, 1974: 8). E megállapítást azonban a magyar történeti és régészeti irodalom zöme nem vette figyelembe, s minden népnévi nevet közvetlenül népnévből eredeztetett (vö. KRISTÓ 1976: 60).

Ha megfigyeljük, hogy milyen népek neve szerepel helyneveinkben, azt látjuk, hogy csakis olyanok fordulnak elő településnévként, amelyek korán megtelepültek hazánk területén. Az is egyértelmű, hogy e nevek nem az adott nép nagy tömbben való, zárt települési területét jelzik, hanem éppen azokon a helyeken alakultak ki, ahol “népszigetként” voltak jelen, s ez nagyon is érthető, ha szem előtt tartjuk a név alapfunkcióját, a megkülönböztetést. A magyarok közé ékelődött, önálló települést létrehozó népek nyelvi-etnikai különbsége magától értetődő módon jelentett név-adási alapot környezetének. KRISTÓ felhívja a figyelmet arra, hogy az ország területén lévő különböző etnikumok helyét ezek a nevek nem tükrözhetik pontosan, annál is inkább, mert az idegen népesség által lakott hely csak az esetek egy részében kapta nevét az ott élő nép nevéből, sokszor egészen más indíték szolgál a névadáshoz.

3.2. A népnévből alakult helynevek szerkezeti típusai között jelentős kronológiai különbségek mutatkoznak. A pusztai népnévi és a népnévből képzéssel alakult helynevek jóval régebbiek, mint a kétrészesek. Összetett nevek bővítményrészében az újabb korokban keletkezett településnevekben is gyakran előfordulnak népnevek.

A régebbi névtípus kialakulásának tekintetében kutatóink egyetértenek: a pusztai népnévből alakult településnevek létrejöttét a X. századra teszik (vö. GYÖRFFY GY. 1958: 60–87, illetve MEZŐ–NÉMETH 1972: 116).

KNIEZSA a XII–XIII. század fordulójával lezártnak tekinti az ilyen nevek kialakulását, de a névföldrajzi vonatkozásokat figyelembevéve az ország keleti részén a XIII. század közepéig kitolja a típus kialakulásának végső időpontját (1943b: 125).

MAKKAI LÁSZLÓ a törzsnévi helynevekhez sorolta a pusztai népnévi helyneveket, így keletkezésüket kizárólag a X. századra korlátozta (1947: 112). BÁRCZI GÉZA létrejöttüket a XIII. századra tette (1958a: 159).

Kutatóink egy része a népnevek körében vélte megtalálni a kabar törzsek neveit, s így kerülhettek e szavak a törzsnevekkel azonos csoportba, s így nyerhettek X. századi keletkezést. KRISTÓ ezt az azonosítást jogosulatlannak tartja, s ezzel szemben megállapítja, hogy pusztai népneves helynevek legalább a XIV. század végéig keletkezettek, nagyjából addig, amíg a pusztai személynéves helynévadás eleven volt

Magyarországon (1976: 61). E megállapítással nyelvi alapon KISS LAJOS is egyetért (1997b: 180).

3.3. KNIEZSA a névtípus földrajzi elterjedtségét is vizsgálta Kelet-Magyarországon, s arra a felismerésre jutott, hogy a Nagy-Alföld keleti peremén előfordulása elég széles körű: Bihar vármegyében és Krassó-Szörényben egészen a hegyvidék széléig, az Erdélyi-medence keleti részén Beszterce és Görgény vidékéig, délen a Küküllő vonaláig. Ám ettől a vonaltól délre és a Székelyföldön e típusnak nincs nyoma, nem úgy, mint más régies típusnak, amelyek jelenléte itt is kimutatható (vö. KNIEZSA 1943b: 124).

3.4. Az egyrészes bihari településnevek vizsgálatakor azt látjuk, hogy a népnévi alapú névadás megyénkben viszonylag ritka volt, 17 névben figyelhető meg. A metonímiával és a morfológikus úton született nevek aránya kiegyenlített. Egyetlen névben fordul elő, hogy a képzős és a képző nélküli változat is megjelenik az adatsorában. Az adatok kronológiája megengedi azt a feltevést, hogy ebben redukció (*Tóti* > *Tót*) hatását gyanítsuk, de a két forma párhuzamosan, variánsként is kialakulhatott: 1316/382: *Toty* (AO. IV, 95: 240, Gy. 1: 677, J: 369), 1355: *Toth*, poss. (A. VI, 356). Az e csoportba sorolható elnevezések döntő többsége a XIII. századból adatható, legkorábbi megjelenése a század elejétől figyelhető meg. Elenyészően csekély azoknak a településneveknek a száma, amelyek a XIV. századból származnak. A Bihartól DNy-ra fekvő *Nempti* elnevezésének első írásos megjelenése megyénkben a legrégebb első előfordulású népnévi településnév a XV. század végéről (1410: *Nemphy*, p. (Gy. 1: 646, J: 305)).

Az alábbi településnevek metonímia eredményei, azaz bennük minden morfológiai kitevő nélkül, nominatívusi alakban vált a népnév helynévvé: három *Besenyő* Váradtól ÉNy-ra ([1291–4], 1304, 1314: *Beseneu*, v., p. (Gy. 1: 600, MNy. 1926. 301, AO. I, 306: 623, AO. III, 352: 796)), Váradtól DNy-ra (1273/392/477, 1374/500 k., 1396, 1421: *Beseneu*, t. (Gy. 1: 600, J: 211, Cs. I, 604)), illetve egy bizonytalan lokalizálású település (1226/550: *Beseneu* (Gy. 1: 600, J: 211, VR. 33: 49)), a Váradtól DNy-ra fekvő *Böszörmény* ([1291–4]: *Buzurmen*, v. (Gy. 1: 606, J: 210, MNy. 1926. 301)), a Cséffától DNy-ra álló *Orosz* (1220/550, 1221: *Vruz*, v. (Gy. 1: 649, J: 310, VR. 153: 675)), a Váradtól DNy-ra fekvő *Székely* (1213/550: *Scecul*, v. (Gy. 1: 666, J: 356, VR. 123: 516)), a Telegdtől K-re található *Úz* (1376: *Ws* (J: 376)) települések nevében.

Ezek mellett nagyobb számban vannak olyan névnevek, amelyek *-i* képző hozzákapcsolásával, morfológikus úton lettek helynévvé. Az alábbi településnevek sorolhatók e névtípusba: a Bihartól Ny-ra fekvő

Németi (1410: *Nemphy*, p. (Gy. 1: 646, J: 305)), a Székelyhídtól DK-re ([1291–4]: *Olozy*, v. (Gy. 1: 648, MNy. 1926. 299)), illetve a Váradtól É-ra található *Olaszi* (1215/550: *Latinorum*, v. (Gy. 1: 648, VR. 88: 340), 1273/392/477, 1285/477 [2a], 1351, 1410 [2a], 1587: *Olazy*, v., civ., de (Gy. 1: 648, ZsO. II/2: 441, ComBih. 237)), a három *Tóti* Cséffától DK-re (1316/382: *Toty* (AO. IV, 95: 240, Gy. 1: 677, J: 369)), Körösszegtől DNy-ra (1284/410: *Thothy* (Gy. 1: 677, J: 370)), illetve Székelyhídtól DK-re ([1291–4], 1406: *Toty*, v. (Gy. 1: 677, ZsO. II/1: 537, 635, J: 370, MNy. 1926. 300)), a két *Csehi* Váradtól D-re (*1220/550, 1312/XVIII, 1313, 1374, 1406: *Chehy*, v., p. (Gy. 1: 608, J: 226, ComBih. 84, AO. III, 101: 213, 230: 512, VR. 47: 110)), valamint Körösszegtől DNy-ra (1284/410: *Chehy*, t. (Gy. 1: 608, J: 226)) álló települések neve.

A szerkezeti változással alakult nevek között tarthatjuk számon a fentebb említett *Orosz* településnévből bővüléssel, az *-i* képzőmorfémával gyarapodott *Oroszi* településelnevezést (1282: *Vrusi* (J. 310)).

A népnévi alapú kétrészes nevek (45) létrehozásában a szintagmatikus szerkesztés játszotta a legnagyobb szerepet. Az elnevezések második névrészenek jellemzője, hogy nagyjából fele-fele arányban szerepel bennük a hely fajtáját megjelölő jelentésű lexéma (19), s a magát a helyet megnevező funkciójú névrész (24). A hely fajtáját megjelölő földrajzi köznévi alaprészekhez (*-telek*, *-telke*, *-falu*, *-falva*, *-háza*) az alábbi nevekben kapcsolódik népnév: két *Besenyőtelek* a Váradtól DNy-ra (1319/414/581: *Besenyő Thelek* (AO. V, 193: 488 Gy. 1: 600 [itt 1319/414/XVI. datálással])), illetve a Várad felé eső (1327: *Beseneuteluk*, p. (Gy. 1: 600, J: 211, AO. XI, 261: 556)), a Belényestől DK-re található *Cigányfalva* (1588: *Cziganfalwa* (J: 223)), a megye Ny-i részén, a Sebes-Körös jobb partján fekvő *Csehtelek* (1351: *Chehtelek* (J: 226)), a Margittától D–DK-re található *Cséhtelek* (1305: *Cheyteluk* [2a], p. seu v. (Gy. 1: 608, J: 227, AO. I, 353: 732)), a Telegdtől ÉK-re álló *Oláhtelek* (+1283: *Olahteluk*, p. (Gy. 1: 647, Cs. I, 618, J: 309)), más néven *Oláhtelke* (1324: *Olahteluke*, p. (Gy. 1: 647, AO. VIII, 115: 219)), a Hunyadtól ÉNy-ra fekvő *Orosztelek* ([1291–4]: *Vruzteluk*, v. (Gy. 1: 649, Cs. I, 618, J: 310, MNy. 1926. 300)), az Élesdtől DK-re található *Szászfalva* (1552: *Zazfalwa* (J: 348)), más néven *Szászháza* (1508: *Zazhaza* (J: 348)), a Váradtól D-re található *Székelytelek* ([1291–4]: *Zekulteluk* (Gy. 1: 666, J: 356 [itt *Zekultelek*], MNy. 1926. 358)), négy *Tótfalu* Székelyhídtól É-ra (1349: *Thotfalw* (J: 369)), Bihartól ÉNy-ra (1366–1405, 1460, 1463, 1471: *Thothfalw* (Cs. I, 626)), Váradtól ÉK-re (1443: *Tothfalu*, p. (ComBih. 298)), valamint Diószeg mellett (1439:

Thotfalw (ComBih. 111)), a Szalárdtól DK-re fekvő *Tótfalva* (1413: *Tothfalwa* (J: 369)), három *Tóttelek* Bihartól K-re ([1272–90]>374/500 k. és 614: *Thothelek* ~ *Totthelek*, v. (Gy. 1: 678)), Székelyhídtól É-ra (1329/358: *Tohteluk*, v. (Gy. 1: 678, Cs. I, 626, J: 369)), illetve Váradtól ÉNy-ra (1465: *Thothtelek* (J: 371)).

Talán népnévből lett személynév az első névrésze az *Úzfalva* (1319: *Wozfolua* al. nom. Keykus (Cs. I, 612)), *Úzháza* (1451: poss. Kekes et pred. *Vzhaza* (Cs. I, 612, J: 277)) településneveknek. A birtokos személyragos forma e nevekben létrejöhetett a hasonló, személynévi előtagú helynevek mintájára, de az is elképzelhető — néhány esetben (*Tatárfalva*, *Úzháza*) nagyobb valószínűséggel —, hogy a népnévvel egyező előtag személynévi használatában vált a településnév alkotóelemévé.

A népnévi előtagot tartalmazó kétrészes településneveknek a kronológiai jellemzője láthatóan eltér az egyrészes népnévi eredetű elnevezések fentebb megállapított jellemzőjétől. A XIII. századból kis számban adatolhatók, nagyobb arányban a következő században jelennek meg: a XIV. és a XV. században keletkezésük számát tekintve kiegyenlítettnek látszanak, sőt még a XVI. században is változatlanul népszerűek.

A földrajzi köznévi utótagot vizsgálva azt láthatjuk, hogy a népnévi előtagokhoz megyénkben döntően a *-telek(e)* utótag járult, valamivel ritkább a *-falva* ~ *-falva* előfordulása, s csupán egyetlen adat tartalmazza a *-háza* utótagot.

A népnévi első névrésszel rendelkező bihari helynevek szerkezetéről megállapíthatjuk, hogy valójában birtokos jelzős viszonyt tükröztek, ám erre a viszonyra a névalakokban morfológiai elem ritkán utalt, vagyis a birtokos szerkezet az esetek legnagyobb részében jelöletlen.

Az itt felsorolt településnevek elsődleges névként jöttek létre, újonnan megtelepedő lakosság által alapított települések lehettek. Ezt azonban nem állíthatjuk azoknál a településeknél, amelyekben a népnévi előtag megnevező funkcióban álló, már létező településnévhez utólag, másodlagosan kapcsolódtak. E neveink a következők: a Székelyhídtől DK-re fekvő *Engolaszi* ([1291–4]: *Engolozy* (Gy. 1: 648, J: 308, MNy. 1926. 222)), Sebesvártól ÉNy-ra fekvő *Magyarbáród* (1392: *Magiarbarod* (J: 207)) és ikertelepülése *Oláhbáród* (1392: *Olahbarod* (J: 207)), a Szalárdtól K-re található *Oláhderna* (1406: *Olahdarna* (ZsO. II/1: 537, 635, J: 232)), a Szalárdtól K-re fekvő *Magyarderna* (1406: *Magyardarna* (ZsO. II/1: 537, 635, J: 232)), a Margittától DK-re fekvő *Oláhdéda* (1401: *Olahdeda*, p. (ZsO. II/1, 155: 1306)), a Margittától DK-

re található *Oláhszáldobágy* (1401: *Volahaly Zaldobag*, p. (ZsO. II/1: 155: 1306)), az Élesdtől Ny-ra található *Oláhlugas* (1406: *Olahlugas* (ZsO. II/1: 537, 635, J: 292)), a Váradtól ÉK-re fekvő *Tótalmás* (1421, 1496: *Tothalmas*, poss. walachalis (J: 194, Cs. I, 602, ComBih. 298)), a Belényestől É-ra fekvő *Magyarremete* (1445: *Magyarremethe* (J: 328)), és ikertelepülése *Oláhremete* (1445: *Olahremethe* (J: 328)), az Élesdtől Ny-ra fekvő *Magyarlugas* (1458: *Magyarlugas* (Cs. I, 615)), a Belényestől DNy-ra fekvő *Magyarfenes* (1491: *Magyarfenes* (J: 241)), a Széplaktól É-ra található *Magyarventer* (1513: *Magyarventer* (J: 386)), a Székelytelektől ÉK-re található *Magyargyepes* (1552: *Magyar Gyepes* (J: 251)), az Élesdtől DK-re álló *Magyarkakucs* (1552, 1560: *Magyar Kakwch* (J: 266, ComBih. 65)), az Asszonyvásárától K-re fekvő *Oláhcsatár* (1552: *Chyathar valakorum* (J: 224)), az Élesdtől DK-re fekvő *Oláhkakucs* (1552: *Olah Kakwch* (J: 266)), a Széplaktól É-ra található *Oláhventer* (1557: *Olahventer* (J: 386)), a Váradtól DK-re lévő *Magyarcséke* (1561: *Magyar Chyeke* (J: 228)), a Váradtól K-ÉK-re található *Magyarjenő* (1561: *Magyar Jeneo* (J: 265–6)), és ikertelepülése *Oláhjenő* (1561: *Olah Jeneo* (J: 266)) a Székelytelektől DK-re fekvő *Oláhgyepes* (1583: *Olahgiepes* (J: 252)), a Széplaktól DNy-ra álló *Magyarökrös* (1587: *Magiareökreös* (J: 311)), és ikertelepülése *Oláhökrös* (1587: *Olaheökreös* (J: 311)).

Adataink azt mutatják, hogy a népnévi előtagok *magyar–oláh* szembenállása a XIV. század végén jelenik meg, s a következő két században számuk láthatóan megnő, s ez a román betelepedés tükröződése a névrendszerben.

Általános tendenciaként elmondható tehát, hogy az egyrészes (puszta személynévi és képzős) helynevek viszonylag kis számmal, egy régebbi névréteg részeként vannak képviselve Bihar megye anyagában. Ezeket idővel a kétrészes nevek típusa váltotta fel, amely a lakók etnikumát megjelölő nevek között jóval nagyobb számú. Ezt a névrendszertani változást néhány név egyedi változásformája is mutatja. Több olyan település van a megyében, amely puszta népnévi formában jött létre, de később a település nevében kiegészüléssel földrajzi köznévi utótag is megjelent: *Besenyő* > *Besenyőtelek*, *Székely* > *Székelytelek*, *Úz* > *Úztelek*¹³. Arra is van példa, hogy a jelöletlen formát jelölt váltotta fel,

¹³ **Besenyő** 1273/392/477, 1374/500 k., 1396, 1421: *Besenew*, t. (Gy. 1: 600, J: 211, Cs. I, 604) > **Besenyőtelek** 1319/414/581.: *Besenyő Thelek* (AO. V, 193: 488 Gy. 1: 600 [itt 1319/414/XVI. datálással]), **Székely** 1213/550: *Scecul*, v. (Gy. 1: 666, J: 356, VR. 123: 516) > **Székelytelek** [1291–4]: *Zekulteluk* (Gy. 1: 666, J: 356 [itt *Zekultelelek*], MNy. 1926. 358), **Úz** 1376: *Ws* (J: 376) > **Úztelek** 1475: *Wzthelek* (J: 376)

tehát a névben bővülésnek nevezett szerkezeti változás történt: *Tótfalu* > *Tótfalva*, *Oláhtelek* > *Oláhtelke*¹⁴. Talán fordított folyamat, redukció zajlott le a *Tatárfalva* > *Tatárfalu* esetében. A *Cigányfalva* elnevezés szintén redukcióval jött létre a *Cigánymiklósfalvából*¹⁵. E változás eredményeképpen az eredetileg személynévi előtagú név átkerült abba a névcsoportba, amelyet a beszélők nyelvtudata népnévi helynévnek tekint, ezért számbavétele e csoportban sem felesleges.

Az Árpád-kori Bihar megye sokszínű népi összetételét híven tükrözi, hogy településneveinek viszonylag jelentős hányada tartalmaz népnevet. Érthető módon igen gyakori a kétrészes településnévpárok *magyar* (11) — *oláh* (14) jelzői szembenállása, ugyanakkor az egy és kétrészes elnevezések második leggyakoribb népneve a *tót* (14). Az *oláh* megkülönböztető névrész zömmel a megye keleti–északkeleti, illetve délebbi részén jelenik meg, s ez egyértelműen a román beszivárgást mutatja: magyar környezetben román népesség telepedett le. Ezek általában egy már meglévő magyar falu mellé való telepedések, illetve telepítések. Adataink szerint a népességmozgásnak ez a folyamata a XIV. század végétől indulhatott meg, s még a XVI. század végén is találkozunk első adatulással. A legkorábbi datálású adat az +1283-as, valószínűleg hamis oklevélből származó *Olahteluk*, p. (Gy. 1: 647, Cs. 1: 618, J: 309) települése. A legkorábbi hiteles *oláh* jelzős névalak 1392-ből származik, *Olahbarod* (J: 207) település neve, a legkésőbbi az 1587-ből adatolt *Olaheökreös* (J: 311). Fontos tanulsága van annak a ténynek, hogy településneveink között egyetlen **Oláh* ~ **Oláhi*, **Rác* ~ **Ráci*, **Tatár* ~ **Tatári*, **Török* ~ **Töröki*, **Cigány* ~ **Cigányi* névalak sem vannak jelen. Ezek a népnevek csupán kétrészes nevek első, jelzői előtagjában fordulnak elő. Mindebből arra következtethetünk, hogy ez utóbbi települések késői keletkezésűek, abból az időből valók, amikor már nem születtek puszta népnévből vagy *-i* képzős népnévből településnevek. KISS LAJOS hívja fel a figyelmünket arra, hogy az a tény, hogy az erdélyi területen — így Biharban — egyetlen egy **Oláh*, **Oláhi* településnév sem található arra mutat, hogy abban az időben amikor az ilyen típusú nevek megszülettek (tehát a XI–XII. században) a magyarság szomszédságában román telep nem létezett (KISS 1999a). (A román

---

¹⁴ **Oláhtelek** +1283: *Olahteluk*, p. (Gy. 1: 647, Cs. I, 618, J: 309) > **Oláhtelke** 1324: *Olahteluke*, p. (Gy. 1: 647, AO. VIII, 115: 219), **Tótfalu** (Bihartól ÉNy-ra) 1366–1405, 1460, 1463, 1471: *Thothfalw* (Cs. I, 626) > **Tótfalva** 1477: *Thothfalwa* (J: 369)

¹⁵ **Tatárfalva** 1580: *Totorfalua* (J: 364) > **Tatárfalu** 1598: *Tatorfalu*, p. (ComBih. 336), **Cigánymiklósfalva** 1406: *Chykanmyklosfalua* (ZsO. II/1: 537, J: 223 [itt *Chikanmyklosfalua*]) > **Cigányfalva** 1435: *Chyganfalwa* (J: 223)

eredetű településnevekről ld. a névátvételtől szóló pontot.)

A *tót* jelzős helynevek esetében nem figyelhető meg a *tót–magyar* névtani szembenállás. Hogy e nevek egy régebbi névrétegbe tartoznak, az adatoláson kívül névrendszertani összefüggések is mutatják. Három település egyrészes nevének lexikai alapeleme a *tót*: Cséffától DK-re, a Fekete-Körös bal partján fekvő *Tót* (1316/382: *Toty* (AO. IV, 95: 240, Gy. 1: 677, J: 369)), Körösszegtől DNy-ra a Sebes-Körös bal partján (1284/410: *Thothy* (Gy. 1: 677, J: 370)), illetve Székelyhídtól DK-re, a Bisztra bal partján található *Tóti* településeké ([1291–4], 1406: *Toty*, v. (Gy. 1: 677, ZsO. II/1: 537, 635, J: 370, MNy. 1926. 300)), míg a kétrészes elnevezések első névrészeinek szerepében kilencszer találkozhatunk vele. A második névrész e nevekben (a *Tótalmás* kivételével) mindig valamilyen földrajzi köznév: *Tótfalu* (1. Nagymihályfalva mellett Székelyhídtól É-ra, 2. Bihartól ENy-ra a Berettyó jobb partján, 3. Váradtól ÉK-re, 4. Diószeg mellett az Ér patak jobb partján)¹⁶, *Tótfalva* (Szalárdtól DK-re, a Gyepes-patak bal partján)¹⁷, *Tóttelek* (1. Bihartól K-re, 2. Székelyhídtól É-ra, 3. Váradtól Ny–ENy-ra, a Sebes-Körös jobb oldalán)¹⁸.

A népnevek értelmezésével e korszakban óvatosan kell bánnunk, akkori jelentésük nem feltétlenül azonos a maival (vö. BENKŐ 1998b: 58–75). Vegyük szemügyre a fentebb felsorolt, Biharban elterjedt népneveket. A *tót* népnév germán, feltehetően gepida eredetű, eredetileg a gepidákra és a velük a Kárpát-medencében együtt élő szláv népcsoportokra vonatkozott. A magyarság úgy vette át e nevet, hogy azokra a szláv csoportokra alkalmazva használta, amelyek nem rendelkeztek önálló államisággal, s önmagukat az összefoglaló *slověne* 'szláv' névvel illették. Ide tartoztak a szlovének (vendek), kaj-horvátok, szlovákok. Hogy egy adott névben milyen szláv népességet takar a megjelölés, történeti-földrajzi vizsgálatokkal többnyire meg lehet állapítani.

A honfoglalás előtt török népességtől átvett, helyneveinkben is előforduló *orosz* népnévvel szintén nagyon vigyázva kell bánni. Abban az időben, amikor a keleti szlávok még egységesen óorosz nyelven beszéltek, az orosz nevet nem a mai 'nagyorosz' jelentésével kell értelmeznünk. Az ősi óorosz nyelvből története során differenciálódással

¹⁶ 1. 1349: *Thotfalw* (J: 369) 2. 1366–1405: *Thothfalw* (Cs. I, 626) 3. 1443: *Tothfalu*, p. (ComBih. 298) 4. 1439: *Thotfalw* (ComBih. 111)

¹⁷ 1413: *Tothfalwa* (J: 369)

¹⁸ 1. [1272–90]>374/500 k. és 614: *Thothelek* ~ *Totthelek*, v. (Gy. 1: 678) 2. 1329/358: *Tothteluk*, v. (Gy. 1: 678, Cs. I, 626, J: 369) 3. 1465: *Thothtelek* (J: 371)

oroszl, fehéroroszl, ukrán nyelvvé fejlődött, ám ezekre a XIV. század előtt még gondolni sem szabad. Az ukrán nyelvjárású ruszinok vagy rutének hazánk területére való tömeges betelepülése 1320 táján indulhatott meg, ám őket a magyarság szintén az *oroszl* névvel illette.

4. Foglalkozásra, méltóságra és szolgáltatásra utaló településnevek

A magyar nyelv sajátos névadási módjainak egy jellegzetes fajtája, amikor hivatás-, foglalkozás- és mesterségnevek lesznek egyes számú nominativusi alakjukban településnévvé. Legkorábbi ilyen helyneveink a veszprémvölgyi apátság alapító oklevelében fordulnak elő (1020 k./1109) *Σαμταγ* ('szántó'), *Γριντζαρι* ('gerencsér'). E névtípust széles körű forrásként először HECKENAST GUSZTÁV használta fel (Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. 1970. 32–51).

4.1. A névadás motivációját az e csoportba tartozó neveknél többen különbözőképpen próbálták magyarázni: "... alapos okunk van annak a feltevésére, hogy azért használatosak ezek a foglalkozást jelentő szók helynevekkül egyes nominativusi alakjukban, mert az általuk jelölt föld eredetileg egyetlen ilyen foglalkozást űző ember birtoka volt" (KERTÉSZ 1939: 39). Ezzel ma már nem minden kutató ért feltétlenül egyet, az azonban bizonyos, hogy az egyént jelölő szó a névadás során gyűjtőnévként az egész falu nevévé lesz, mert a település egyetemesen vagy legalább lakosainak egy része (ministeriales conditionarii) valamilyen szolgálatra van kötelezve. Az ilyen helyeket szokás szolgálónépi településeknek, a neveket szolgálónépi neveknek nevezni.

A problémával főleg történészeink foglalkoztak, így többször elővette a témát GYÖRFFY GYÖRGY is. Rámutatott, hogy a magyarországi szolgálónépi rendszernek Cseh- és Lengyelországban található még helynévi és oklevelés megfelelője: "ezekben az országokban is megtalálhatók e rendszer helynévi emlékei, a foglalkozásnévből képzett falunevek, ami egy olyan jelenségre mutat, hogy az illető falu lakóinak többsége egyféle szolgáltatást teljesített. A cseh, lengyel és magyar kutatás e helynevek vizsgálatát állította középpontba, elsősorban azért, mert a szolgálónépi berendezkedést megvilágító egykorú írott forrás nincs" (GYÖRFFY GY. 1972: 263).

Az ilyen falvak lakóiról kétféle nézet alakult ki. Az egyik szerint a település lakói mindannyian egyetlen, a kijelölt szolgáltatásra voltak kötelezve: "a nominativusban álló foglalkozásnevek mint helységnevek ... a királyi uradalmak egy-egy sajátos szolgálati beosztásban tevékenykedő népeinek csoportos települései" (MAKKAI 1947: 112–3), míg mások szerint a településeket többféle mesterséget űző szolgálónépek lakták. A magyarországi viszonyokra az utóbbi állapotot tartja jellemzőnek

GYÖRFFY is: “Átlagosnak mindamellett az a falutelepülés tekinthető, amelyben egy- vagy többféle szolgálónép lakott és a falu neve sem árul el a szolgálatról, amilyen az István király által különféle egyházaknak eladományozott falvak túlnyomó része” (GYÖRFFY GY. 1972: 265). Ugyanezen a véleményen van KRISTÓ is, aki a XI–XII. századi és a XIII. század eleji egyházi összeírások tanúságára utalva a szolgáltatók szórt, tehát nem egy faluba koncentrált elhelyezkedését hangsúlyozza (vö. KRISTÓ 1976: 78). Sőt továbbmenve megállapítja, hogy lényegi különbség nincs a foglalkozásnévi és nem foglalkozásnévi eredetű névvel megnevezett helységek között, hiszen egyik is, másik is bizonyos szolgáltatások teljesítésére volt kötelezve.

4.2. A település névadásának csak egyik lehetséges motivációja a foglalkozásnév (vö. KRISTÓ 1976: 80, KISS 1997b: 180). Éppen ezért azzal is tisztában kell lennünk, hogy nem minden szolgálónépi falu kapta nevét a szolgáltatásról, hiszen például ha egy településnek korábban, a szolgálat kijelölése előtt is volt már neve, annak megváltoztatására nem volt szükség. A fenti gondolat továbbvezetése megengedhetővé teszi azt a feltevést is, hogy más oldalról viszont nem minden foglalkozásnévi alapú településnév nyerte nevét közvetlenül a benne lakók foglalkozásáról, illetve szolgáltatásáról. Nagyon sokszor nem zárható ki, hogy a foglalkozásnév előbb személynévvé vált, és e személynév lett a névadás alapja. Bizonyosra vehető másodlagos voltuk akkor, ha a foglalkozásnév már meglévő helynévhez előtagként kapcsolódik, vagy ha igazolható, hogy a korábban megkülönböztető elemmel álló foglalkozásnévről levált a megkülönböztető elem, és a mesterségnév önállóan válik a település nevévé. Mindez azt is mutatja, hogy foglalkozást jelölő szó különféle szerkezetű nevekben is előfordulhat: egyésszes képző nélküli és képzős formában, illetőleg olyan kétrészes névben, amelynek alaprésze földrajzi köznév, vagy korábban meglévő helynév.

Ha a KNIEZSA által felrajzolt XI. századi Magyarország térképére (1938: II. melléklete) vetítjük az ismert szolgálónépi falvakat, földrajzi elhelyezkedésüket vizsgálva azt láthatjuk, hogy a tisztán magyar nyelvű területeken viszonylag csekély számban vannak jelen, míg a szláv-magyar vegyes lakosságú vidéken találjuk a legtöbb ilyen helynevünket, s a tiszta szláv lakosságú területeken szintén kevés fordul elő belőlük. GYÖRFFY ezt a különböző etnikumok munkamegosztásával magyarázza (vö. GYÖRFFY GY. 1972: 270, 1977: 432). Nagyszabású tanulmányában felsorolja azokat az ősi foglalkozásokat, amelyek az ilyen falvak létrejöttében szerepet játszottak: solymászat (*Solymos, Solymár, Szokolár*), méhészet (*Födemes, Olvár, Méznevelő, Mézmívelő, Sonkolyos, Birtiny ~ Bertény*), földművelés (*Arács, Ratej, Szöllős*), ipari tevékenység (*Rudnok ~ Rednek, Kovár(c)*,

Kazinc, Kaznacs, Tárkány stb.). Külön szól a *Dusnok* helynévről, amelyek lakóit az egyháznak adták át *torló* szolgálatra, ami azt jelentette, hogy évente előre meghatározott alkalmakkor ünnepi torra valóval tartoztak.

A névadással kapcsolatban felhívja a figyelmet arra, hogy “foglalkozásnév nemcsak új telepítés nyomán vált falunévvé, hanem új szolgálati viszony révén is, mindazonáltal az új telepítés erősebb indíték volt új helynév keletkezésére, mint a szolgálat módosulása” (GYÖRFFY Gy. 1972: 289).

Nagyon gyakori, hogy a településnévben nem maga a foglalkozás vagy szolgáltatás neve, hanem annak egy-egy mozzanata vagy éppen munkaeszköze, tárgya van jelen (*Ártánd, Méhelő, Disznó* stb.) (vö. GYÖRFFY Gy. 1972: 289, KRISTÓ 1976: 84). E szavak azonban áttételesen szintén települések lakóinak foglalkozására utalnak.

Feltűnő, hogy a XI–XII. század eleji oklevelekben csak elvétve fordulnak elő foglalkozásnévi helynevek, holott az ilyen típusú nevek jelentős részének X. századi megléte esetén a XI–XII. században léptenyomon találkozunk kellene velük. Ebből a tényből “arra következtethetünk, hogy a foglalkozásnévi helynevek kialakulása nemhogy a X. századdal, hanem még a XI–XII. századdal sem fejeződött be” (KRISTÓ 1976: 74). Sőt még “... a korai oklevelekben általában nem szereplő foglalkozásnevekből a középkor későbbi, XIV–XV. századaiban is alakultak pusztá foglalkozásnévi helynevek, mint pl. ... Bihar megyében (1600: *Korbonar*, Jakó 269)” (KRISTÓ 1976: 77). KISS LAJOS e névadási mód elevenségét a X–XI. századra teszi, de egyáltalán nem zárja ki, hogy az ilyen típusú településnevek később is keletkezettek (vö. KISS, 1997b: 180).

4.3. Bihar vármegyében az alábbi foglalkozásra utaló településneveket ismerjük. Királyi szolgálatban álló ácsok lakóhelyére utalhatott a Körösszegtől K-re fekvő *Acsi* (1332, 1332–7/Pp. Reg: *Alchi*, v. (Gy. 1: 593, J: 199)) település neve (vö. HECKENAST 1970: 90). Megyénkben két *Csatár* nevű település élt: ÉK-en Asszonyvásárától K-re (*1208/550: *Satar*, v. (Gy. 1: 607, VR. 123: 513)), és Bihartól K-re (*1213/550: *Catar*, v. (Gy. 1: 607, J: 224, VR. 44: 99)), amelyek lexikai alapeleme egyes feltevések szerint a középkori magyar nyelvben használatos *csatár ‘pajzsgyártó’ → ‘fegyverkészítő’ jelentésű szláv jövevényszó volt (KNIEZSA 1943b: 194, HECKENAST 1970: 94, 95). Szláv megfelelője a szb.-hv. *Štitari* [többes szám] hn. (HASz 17: 798), a cseh *Štitary* [többes szám] hn. (Profous 4: 305). A Konyár körül, a Kék-Kálló bal partján található *Csőszi* (1213/550: *Seusci*, v. (Gy. 1: 609, VR. 129: 543)), *Csősz* (*1312/XVIII.: *Cheus*, t. (AO. III, 101: 213, Gy. 1: 609)) településnév

szintén szolgálónépek lakhelyére utalt, ám szemantikai tartalma vitatott: HECKENAST felhívja a figyelmet arra, hogy a TESz. jelentésértelmezése: 'aki a királyi háznak szánt állatok kezelésével volt megbízva' téves. A *csósz* az Árpád-korban 'kikiáltó, kihirdető, börtönőr' jelentésű főnévként volt használatos (HECKENAST 1970: 11). A falu első lakóinak foglalkozására utaló régi *fegyvernek* 'fegyverhordozó' (TESz. 1: 860, KNIEZSA 1943b: 194, GYÖRFFY GY. 1972: 291, KISS 1999b: 101, 1999a: 113, 180) főnév szerepel a Bihar vármegyében Bihartól ÉK-re, az Almáspatak bal partján fekvő (1213: *Fegyvernuch* (J: 240)) és a Debrecen mellett elterülő (1411: *Feguernek* (Cs. I, 608)) település nevében, s ez a lexéma áll megkülönböztető jelzői funkcióban *Fegyvernekpeterd* első névrészében is. A m. R. *horó* 'belső udvari ellátást végző szakács' főnévből született a Székelyhídtól É-ra kereshető *Horó* település neve (1400, 1417, 1421: *Horo*, poss., t. (Cs. I, 610, ZsO. II/1: 1002)), amely királyi szolgálatban álló szakácsok jelenlétére utalt (HECKENAST 1970: 106, KISS 1992: 92). A (Berettyó)Újfalutól DNy-ra ([1291–4]: *Kuachy* (Gy. 1: 635, MNy. 1926. 223)), illetve a Bihartól ÉK-re fekvő ([1291–4], 1310/338: *Kuachy* (AO. II, 430: 994, Gy. 1: 635, J: 283, MNy. 1926. 358)) *Kovácsi* falvak neve azt fejezi ki, hogy a település lakói királyi vagy várhoz tartozó kovácsok voltak (HECKENAST 1970: 109, KISS 1992: 92, JAKÓ i. m. 63). A Debrecentől D–DNy-ra fekvő *Köteles* (1335, 1347: *Kwtles* (Cs. I, 614, J: 287 [itt *Kwtheles*])) lakói minden bizonnyal kötélverők voltak. Királyi szolgálatban állhattak azok a *madarászok*, akikről a Cséffától D-re álló *Madarász* település ([1291–4], 1332–7/Pp. Reg [3a], 1482, 1588: *Madaraz*, v. (Gy. 1: 641, Cs. I, 615, J: 293, MNy. 1926. 358, ComBih. 203)) a nevét kapta (HECKENAST 1970: 114, GYÖRFFY GY. 1972: 290). Meg kell jegyeznünk azonban, hogy e név esetében KNIEZSA valószínűnek látja a személynévi áttételt (1943b: 197). Királyi vadászkutya gondozók lehettek a Cséffától Ny-ra fekvő *Peszére* település (1220/550 [2a]: *Pescera*, v. (Gy. 1: 654, Cs. I, 620, J: 319, VR. 111: 445)) lakói (HECKENAST 1970: 117). Az elnevezésnek a szláv nyelvek helyneveiben is megvoltak a megfelelői: Csehországban *Psáry*, *Psáře*, *Psárov*, Lengyelországban *Psary* alakban van meg (HECKENAST 1970: 117). A királyi uradalmaknak és várispánságoknak beszolgáltatott és ott raktározott termékek kezelőinek lakóhelyére utalt a Bihartól ÉNy-ra fekvő (1310 [2a], 1335 [2a], 1355 [3a]: *Tarnuk*, p. (J: 364, A. III, 171, A. VI, 362, AO. II, 434: 1001)), és az Érmihályfalvától É-ra megtelepedett (1215: *Tauarnuc* (VR. 137: 585)) *Tárnok* települések neve. Feltehető, hogy a Bihartól É–ÉNy-ra fekvő *Vadasa* szintén e névcsoportba sorolható, s királyi vadászokra utalt (JAKÓ 1940: 43, 318), ám HECKENAST összefoglaló munkájában ez nem kapott helyet. Ugyanez

vonatkozik a Váradtól D–DK-re, a Hévjó-patak felső folyásánál lévő *Vadász* (1552: *Wadassa* (J: 377)) és Váradtól Ny–ÉNy-ra a Sebes-Körös bal partján álló *Vadászó* (+1214/334: *Wodazow*, v. (Gy. 1: 681, J: 377 [itt *Wodazov*])) falvakra is (J. i. m. 82, 377). Szintén foglalkozásra utalt az *Udvarnoktelek* (pontos helye ismeretlen, valahol Bors körül kereshető: 1319: *Vduornukteluk*, t. seu p. (Gy. 1: 679, A. I, 497, AO. V, 148: 372)) elnevezés is: első lakói a királyi udvarházak liszt- és kenyérellátását biztosító udvarnokok (panisdatores) voltak. Mindebből az is adódik, hogy az ilyen falvak főleg a királyi várispánságok és uradalmak keretén belül jöttek létre. Talán a foglalkozásnévi alapelemre visszavezethető helyneveink közé sorolhatjuk a (Berettyó)Újfalutól DNy-ra, a Berettyó bal partján álló *Darvast* (1332, 1396, 1587: *Darvas*, p., v. (ComBih. 100)) is. Nevét néhányan a Sárrétben egykor elterjedt darvászattal hozzák kapcsolatba. Úgy vélik, lakói királyi darvászok lehettek, s a név utalhatott a darutollal való kereskedésre is (JAKÓ 1940: 14, 87). A képző mindenesetre szokásosan utalhatott a vidék darvakban való gazdagságára is (KISS 1999b: 102, 1996: 114, 1997b: 182).

Ebben a csoportban kell tárgyalnunk azokat a településneveket is, amelyekben méltóságnév jelenik meg. Az ilyen elnevezések nagyobb része a kétrészes nevek közé tartozik, amelyekben a méltóságnév a megkülönböztető jelző szerepét tölti be. Metonimikus névadással jött létre öt *Apáti* helynevünk Körösszegtől Ny-ra (*1221/550, *1332–7/Pp. Reg: *Apathi*, v. (Gy. 1: 594, J: 196, VR. 25: 14)), Váradtól D-re ([1291–4]: *Abbati*, v. (Gy. 1: 594, J: 196, MNy. 1926. 358)), Margittától Ny-ra (1319, 1332–7/Pp. Reg: *Apathi*, v. (Gy. 1: 594, Cs. I, 602)), Szalacstól ÉNy-ra (1326/327/XVIII, 1327/XVIII.: *Apaty*, p. (Gy. 1: 594, J: 196, AO. XI, 65: 125)) és a pontosan nem lokalizálható (1219/550: *Apaty*, v. (Gy. 1: 594, VR. 25: 15)), és az Okány környékén fekvő *Pap* (?=1261: *Pop*, p. (ComBih. 245)) település.

Morfematikus úton jött létre a Margittától DNy-ra fekvő *Királyi* ([1291–4], 1393, 1450, 1454, 1475: *Kyraly*, v., de (Gy. 1: 634, Cs. I, 626, J: 279, MNy. 1926. 300, 358, ComBih. 80)), a Körösszegtől DNy-ra fekvő *Piski* (1332–1426, 1406, 1429: *Pysky* (Cs. I, 620, J: 324)), a három *Püspöki*: Váradtól ÉNy-ra (1273/392/477, [1291–4], 1312/XVIII., 1319, 1326 [2a], 1332–7/Pp. Reg [3a], 1351: *Pyspuky*, v. (Gy. 1: 655, J: 327, A. I, 497, MNy. 1926. 358, ComBih. 113, AO. III, 101: 213, AO. V, 148: 372)), Körösszegtől DNy-ra (1329, 1332–1426, 1332–7/Pp. Reg, 1429: *Pyspuky*, p., v. (Gy. 1: 656, Cs. I, 620, J: 324 [itt *Pyspuki*])), Debrecentől D–DK-re (1336: Geus al. nom. *Pyspuky*, p. (Gy. 1: 620)).

Talán ebbe a szemantikai csoportba sorolható a Sonkolyostól K-re fekvő *B(a)rátka* település (1435: *Brata* (J: 221)) morfematikus úton

alakult neve is, amelyben a *barát* főnév szerepel.

Az ott lakók szolgáltatásra való kötelezettségének jelentésmozzanata figyelhető meg a Bihar vármegyében is létező, Bihartól ÉNy-ra fekvő *Dusnok* (1215/550: *Dusunic*, v. (Gy. 1: 614, J: 236, VR. 59: 171)) helynévben is. A *dusnok* 'az egyháznak hagyományozott szolga, akinek kötelessége volt egykori ura lelkéért bizonyos szolgáltatásokat teljesíteni' (TESz. 1: 693, OklSz. 1000 *torló*) jelentésű főnév (vö.: FNESz. *Dusnok*, KISS 1999a: 113, 1997b: 135). GYÖRFFY szerint az ilyen nevű Árpád-kori települések úgy jöttek létre, hogy helyben lakó agrártermelőket átadtak az egyháznak torló szolgálatra: évente meghatározott alkalmakkor ünnepi torra valót adtak az egyháznak (GYÖRFFY GY. 1977: 448, 1972: 289, 297, 309). A lakosság tulkokkal való adózására utalt a Székelyhídtól ÉNy-ra az Ér jobb partján fekvő *Tulogd* elnevezése ([1291–4]: *Tulukd* (Gy. 1: 678, J: 372, MNy. 1926. 222)). A Sebes-Körös jobb partján található *Tinód* (1406: *Thynod* (ZsO. II/1: 537, J: 367) ~ *Tynod* (ZsO. II/1: 636)) lakói szintén állatokkal, mégpedig tinókkal adóztak. Hasonló a jelentése a Bihartól DNy-ra fekvő *Artánd* településnévnek (+1214/334: *Artandi* (Gy. 1: 595), [1291–4], 1332–7/Pp. Reg [3a], 1587: *Artand* (Gy. 1: 595, J: 201, MNy. 1926. 301, 358)), a Sebes-Körösig lehúzódó nagy tölgyerdőbe települt, s elnevezése arra utalt, hogy a falu lakói ártányokkal, herélt kandisznókkal adóztak a garamszentbenedeki apátságnak (vö. HECKENAST 1970: 10, KRISTÓ 1976: 84, 85, JAKÓ 1940: 65).

Ahogy az már említettük, sokszor nem magát a foglalkozásnevet találjuk meg a településnévben, hanem a foglalkozásra utaló eszköz neve, vagy valamilyen más arra utaló lexéma jelenik meg benne. Erre lehet példa megyénk *Méhkerék* nevű faluja (1359, 1475, 1588: *Mehkerek* (Cs. I, 616, J: 300, ComBih. 210)), amelynek elnevezése a foglalkozás helyére, tudniillik a méhészkedésre alkalmas (Fekete-Körös menti) nagy erdőségre utalt. A megye két *Méhes* települése a Cséffától ÉK-re (1300, 1587: *Mehes*, v. seu p. (Gy. 1: 642, ComBih. 209)) és Körösszegtől É-ra a Sebes-Körös és a Berettyó között fekvő elnevezése (1421, 1554: *Mehes* (Cs. I, 616, J: 300)) ugyancsak méhészkedésre utalt. Hasonló a Belényes szomszédságában álló *Mézes* településnév (?=1327, 1341: *Mezes*, de (ComBih. 218)) motivációja is, lakói szintén méhészek, mézművelők voltak. A Hunyadtól ÉNy-ra a Sebes-Körös bal partján elterülő (1256/283/284/294/572, 1257, 1264/298/572, 1283/284/572, 1284/572, 1294, 1298/572: *Sunkulus*, t. seu p., m. (Gy. 1: 662, Cs. I, 622, J: 342)), és a Belényes mellett Ny-ra a Fekete-Körös bal partján található (1422: *Sonkolos* (Cs. I, 622, J: 342 [itt *Sonkolyos*])) *Sonkolyos* nevében a méhészkedés során keletkező *sonkoly* 'a lépes méz kicsurgatása után visszamaradó viasztartalmú salak, a méhviasz nyersanyaga' főnév

szerepel (vö. GYÖRFFY I. 1913: 331, GYÖRFFY GY. 1977: 438, KISS 1976: 158). A kétrészes nevek közül e csoportba sorolhatjuk a Belényestől K–DK-re álló *Szénfalva* (1588: *Zenfalwa* (J: 269)) nevét, amelynek rom. *Korbonar* alakja (1600: *Korbonar* (J: 269)) is egyértelműen alátámasztja a foglalkozásnévre való utalás tényét: lakói szénégetők voltak (vö. KNIEZSA 1943b: 133).

Láthatjuk, hogy foglalkozásnévi vagy méltóságnévi jelentéssel bíró lexémák zömmel egyrészes településnevekben fordulnak elő, ám szerepelhetnek kétrészes nevekben is. Ilyen megkülönböztető jelzői előtagként szerepel a *fazekas* foglalkozásnév a Cséffától Ny-ra, a Kölesér jobb partján *Fazekasvarsány* nevében (1525: *Fazokaswarsan* (J: 377)). A Bihartól Ny-ra található *Fegyvernekpeterd* (1382: *Feghuernekpeturd* (Cs. I, 620, J: 320 [itt *Feghuernekpeterd*])) elnevezésében szintén foglalkozásnév, a *fegyvernek* tölti be az első névrész szerepét. A *barát* főnév jelenik meg az Élesdtől Sólyomkő felé vezető út mellett fekvő *Barátapestese* település (1406: *Baratapesthese* (ZsO. II/1: 537, 636) ~ *Barathapesthese* (ZsO. II/1: 537, 636, J: 221, 319 [itt *Barathapestese*])), a Székelyhídtől É-ra fekvő *Barátpüspöki* (1281: *Baratpyspuky* ~ *Barathpyspuky*, v. (Gy. 1: 655)), a Sonkolyostól K-re fekvő *Papbeznye* (1406: *Papbeznye* (J: 212, ZsO. II/1: 537, 635)), a Kölesértől DNy-ra fekvő *Prépostósi* (1552: *Preposthewssy* (J: 314)), a Szalacstól ÉNy-ra fekvő *Bánháza* (1375, 1428: *Banhaza* (J: 206, Cs. I, 603)), a Sólyomkőtől DK-re fekvő *Bánlaka* (1406 [3a], 1458, 1459: *Banlaka*, p., v. (J: 206, Cs. I, 603, ZsO. II/1: 537, 635, ComBih. 31)), a Székelytelektől K-re fekvő *Dékánfalva* (1508: *Dekanfalwa* (J: 233)), a két *Krajnikfalva* Élesdtől DK-re (1406: *Kraynokfalwa* ~ *Kraynokfalua* (ZsO. II/1: 537, 635)) és Széplaktól ÉK-re (1508: *Kraynikfalwa* (J: 288)).

A falukettőződésben, vagy ha úgy tetszik a településnevek differenciálódásában megmutatkozhatott a középkori állapotoknak megfelelően a rendi állapot, a nemesi és paraszti jelleg. Sarkadtól K-re feküdt *Szabadgyán* (1229/550: *Zobodian* (Gy. 1: 620, J: 251, VR. 157: 694)) település. Nevének jelzői előtagja arra utalhatott, hogy lakói mentesítve lehettek bizonyos szolgáltatások alól. A (Belényes)Széplaktól É–ÉNy-ra található *Nemesgyanta* (1599: *Nemes Gianta* (J: 247)) első névrésze azt fejezhette ki, hogy a lakosság zöme nemesi jogállású volt, illetve hogy a faluban sok kisenemesnek volt birtoka.

Természetesen az is előfordul, hogy a foglalkozásnévi csoportba tartozó név később helynévként megkülönböztető jelzőt kap. Így született meg például szintagmatikus szerkesztéssel a megye ÉK-i részében az Asszonyvásárától K-re fekvő *Csatár* település *Oláhcsatár* (1552: *Chyathar valakorum* (J: 224)) névváltozata is.

Ha a Bihar vármegyében előforduló foglalkozásnévi eredetű településnevek keletkezésének kronológiáját vizsgáljuk meg, azt látjuk, hogy a legkorábbi datálású a fent említett *Csatár* névalakja (*1208/550), a legkésőbbi első említéssel pedig *Szénfalva* (1588) rendelkezik. Megyénk területén a XIII. század kezdetétől egészen a XVI. század végéig elevennek mondható ez a névalakítási forma, ám a nevek zöme, több mint 80%-a a XIII–XIV. századból származik.

Foglalkozásra, méltóságra vagy szolgáltatásra utaló névrész Bihar vármegye településnévanyagában összesen 86 névben fordul elő. Az egyrészes nevek két csoportja csaknem azonos nagyságú. A metonimikus úton keletkezett, pusztá foglalkozás- vagy méltóságnevet jelölő szóból álló nevek (*Csatár*, *Dusnok*, *Fegyvernek* stb.) száma 28. Ezek a névformák a XIII. századtól folyamatosan jelen vannak. Valamivel több, 35 név keletkezett képzéssel. Az *-i* képzősök (*Ácsi*, *Apáti*, *Csősi*, *Püspöki* stb.) nagyobb arányban a XIII. század végéről származnak, míg az *-s* képzősök (*Csákyás*, *Darvas*, *Méhes*, *Ökrös* stb.) inkább a XIV. századból adathatók. Összetett névben földrajzi köznévi előtagjaként 14, meglévő helynevekhez kapcsolódóan 6 településnévben szerepel foglalkozásra utaló szó. A szintagmatikus szerkesztéssel létrejött településneveink között 15 foglalkozásra vagy méltóságra utaló lexémát tartalmazó névalak szerepel (*Barátpüspöki*, *Csősztelek*, *Udvarnoktelek* stb.). Ha a második névrész funkcióbeli sajátosságát vizsgáljuk meg azt látjuk, hogy a fenti névcsoport döntő többségében (14 névben) a helyfajtáját jelöli meg.

E névcsoportot a szerkezeti változás kevésbé érintette. Csupán három település nevének alakulásában játszott szerepet a redukció, így jött létre *Csősi* névalakból a *Csősz* ((1213/550: *Seusci*, v. (Gy. 1: 609, VR. 129: 543) > *1312/XVIII.: *Cheus*, t. (AO. III, 101: 213, Gy. 1: 609)), a *Vadászó* formából *Vadász* (+1214/334: *Wodazow*, v. (Gy. 1: 681, J: 377 [itt *Wodazov*]) > 1335: *Vodaz* (J: 377)) és a *Peszére* névváltozatból a *Peszér* (1220/550 [2a]: *Pescera*, v. (Gy. 1: 654, Cs. I, 620, J: 319, VR. 111: 445) > 1400: *Pezer* (J: 319)).

A szerkezeti változás ellentétes formájával, kiegészüléssel egyetlen bihari település, *Tárnoktelke* neve született meg: 1215: *Tauarnuc* (VR. 137: 585) > 1352: *Tharnokteleke*, t. (Gy. 1: 674, J: 364 [itt *Tharnoktelek*]).

5. Személynevekből alakult településnevek

Szemantikai tekintetben e névcsoport nem tekinthető teljesen egyneműnek, hiszen e nevekben a birtokost vagy használót nevezik meg, illetőleg a birtoklás vagy használat tényét rögzítik különféle lexikális elemek. A birtoklás vagy a használat szemantikai–logikai tekintetben nem

azonos viszony ugyan, de ezek között pontos elhatárolást tenni a történeti távolság miatt gyakran nem nagyon lehet. Mint láttuk, hasonló gondok vetődtek fel az eddig áttekintett névtípusok, a törzsi, a népnévi eredetű és leginkább a foglalkozásnévből alakult nevek típusában is. E névcsoportokban közös az is, hogy a települések megnevezése személyekhez — egyénekhez vagy embercsoportokhoz — kötődik. Hogy a névadás szemléleti és szemantikai hasonlósága együtt jár-e a fenti névtípusokban a nyelvi kifejezőeszközök egyezésével is, ezt a későbbiekben fogjuk áttekinteni.

A település birtokosát vagy használóját kifejező szemantikai funkciót nagyon gyakran személynévi lexéma tölti be. CSÁNKI DEZSŐ a személynévi alapú településnevek jelentőségére már a XIX. század végén nagyon helyesen világított rá, ugyanakkor felhívta a figyelmet a feldolgozás nehézségének sarokpontjára is: “A helynevek nagyobb részének alapja ..., mint tudva van, egyszerű személynév, oly személyek neve, a kiknek az illető lakott hely alakulásában döntő szerepük volt, de a kiket személy szerint megismerni és megállapítani, ma már gyakran szintén lehetetlen. A személynévből eredő helynevek magyarázása mégis könnyebb lenne, ha volna (részben már kihalt) régi személynéveinket — különösen régi, eredeti oklevelek alapján — ismertető Onomasticonunk” (CSÁNKI 1906: 386). Itt kell megjegyeznünk, hogy bő évszázad múltán is azt állapíthatjuk meg csupán, hogy jól használható “kis onomasticon” FEHÉRTÓI KATALIN jóvoltából már rendelkezésünkre áll a kutatáshoz (FEHÉRTÓI 1983), s a szerző ígérete szerint a nem túl távoli jövőben napvilágot lát majd a terjedelmesebb “Nagy személynévtár” is.

A magyar nyelv egyik legkorábbi, Európában egyedülálló névadási típusaként szokás emlegetni a pusztai személynévből alakult helyneveket. Kutatóink érdeklődése nagyon hamar e névtípus felé fordult. Mindannyian egyetértettek abban, hogy időben ez a névcsoport a legkorábbi rétegbe tartozik, és hogy jellegzetesen magyar névadási szokásról van szó: a településnek nevet adó személynév viselője a helység területének egykori tulajdonosa, tisztségviselője vagy nevezetes lakója lehetett. A történeti helynévtipológia egyik legvitatottabb pontja azonban a pusztai személynévből kialakult helynevek létrejöttének, virágzásának és eltűnésének kronológiája. Ez valóban nagyon fontos kérdése a névtudománynak, hiszen a kronológia megállapítása minden egyes e típusba tartozó név számára kormeghatározó értékű lehet, s ennek pedig fontos történettudományi konzekvenciái adódnak.

MELICH JÁNOS nagyszabású munkájában természetesen nem hagyta, nem hagyhatta figyelmen kívül ezt a névréteget sem. Kitűzött célja “megállapítani a nyelvtudomány segítségével azt, milyen nyelvű népeket

találtak a IX. század második és a X. első felében a honfoglaló magyarok az általuk elfoglalt Magyarország területén” (MELICH 1925b: 1). Ennek feltérképezéséhez a Kárpát-medence helyneveit hívta segítségül, megpróbálva megfejteni azok eredetét, hogy azután nyelvi hovatartozásukból következtessen az itt lakó népekre. Vizsgálódásai során mint az első és legkézenfekvőbb példát *Levédi* és *Levédia* kapcsolatát vette szemügyre, s arra a felismerésre jutott, hogy a “puszta személynév helynévül való alkalmazása a történeti adatok szerint megvan a magyarban a X–XII. században is, bizonyos tehát, hogy megvolt a IX. században is” (i. m. 6).

A fentiek alapján Melich egyértelműen állítja tehát, hogy a magyarságnak már a honfoglalás előtt élő volt ez a névadási szokása, s a sorsfordító esemény után is megmaradt nyelvünknek az a nyelvi készsége, hogy egy területet annak birtokosa, tulajdonosa puszta nevével jelöljön meg.

Az a megállapítása azonban, hogy ilyen nevek a “helynévben jelölt személyek életében keletkeztek” (MELICH 1923: 110, 1925b: 367) KRISTÓ szerint ellentmondásos, mivel elvileg nem lehet kizárni, hogy a helynévben szereplő személy halála után jöhettek létre ily módon alakult helynevek.

Rámutat MELICH arra is, hogy vannak olyan településneveink is, amelyekben a bennük előforduló személynév török, illetve szláv eredetű, de hangsúlyozza, hogy ezek nem török vagy szláv névadás eredményeként születtek meg, hiszen egyrészt “e században nemcsak török míveltségű magyarok ..., hanem magyar míveltségű törökök is voltak” (1925b: 70), másrészt pedig “Általában a legnagyobb ritkaság, hogy egy szláv személynévnek egyesszám nominativusával jelöljék a szlávok az illető személy által alapított helyet, továbbképzés nélkül ez úgyszólván sohasem történik” (i. m. 400).

MOÓR ELEMÉR a puszta személynévi eredetű helynévtípus létrejöttéről azt vallja: “Bizonyára még a nomadizálás korából származik ez a névadási mód, amikor t. i. csak valakihez lehetett menni, de nem valahová. Ezért ezt a névtípust nomádosnak vagy magyarosnak nevezhetjük el” (1936: 110). Néhány évtizeddel később KÁLMÁN BÉLA ezt azzal toldja meg, hogy a honfoglalás után, amikor “a X–XI. században fejedelmi és királyi parancsra a mozgó települések helyhez kötődtek, akkor egy jó ideig még ezt az állandó telepet is a nemzetség fejről nevezték el. Ilyen jellegű helynevek még a település után is keletkeztek, míg azután a XIII. században egy újabb névtípus váltja fel őket” (1989: 152).

Ugyanezt vallotta KNEZSA is kiemelve, hogy ez a névtípus a török

nyelvben is megtalálható (1960: 19–26).

Nagyon fontos MOÓR megjegyzése a területiség, a névföldrajz szempontjára vonatkozóan, hogy tudniillik “A helynévképzés módját illetően sok esetben vidékek, illetőleg nyelvjárások szerint is megállapíthatók bizonyos jellegzetességek” (1936: 110). Szerinte ily módon Magyarország területén a XIII. század után helyeket nem neveztek el, Nyugat-Magyarországon pedig ez már a XIII. század elején kiment a divatból. Tehát egy névtípus elterjedtsége, gyér vagy éppen tömeges előfordulása, térbeli különbsége nem a véletlen műve. Ezt megfogalmazhatjuk úgy is, hogy a magyar nyelvben a nyelvjárások mellett létez(het)nek “névjárások” is, amelyek egyes vidékek toponimiai normáinak vizsgálatával és összehasonlításával mutatkoz(hat)nak meg (vö. HOFFMANN 1993: 29). Hasznos lenne, ha napjaink földrajzinév-vizsgálataiban e szempont is helyet kapna. Ennek azonban ma ugyanazok a gátjai, mint jó fél évszázada voltak: Árpád-kori helynévanyagunk egyenetlen adatoltsága.

KERTÉSZ MANÓ figyelmét az ragadta meg, hogy a fenti csoport tagjai minden formáns, vagy morfológiai kitevő nélkül vál(hat)tak helynévvé, s ennek alapján mint hasonló viselkedésű neveket, ide kapcsolta még a törzs- és nemzetségnevekből, valamint a népnévből született helyneveket is. Megállapítja, hogy egyetlen indogermán nyelvben sem képzelhető el olyan helynév, amely egyes szám alany esetben álló puszta személynévből jött volna létre.

Magát a névadási formát úgy értékeli, hogy az “A primitív népek prelogikus lelki működésében a legtermészetesebb, a legmagátólértetődőbb dolog a világon. Ezzel nem akarom azt mondani, hogy a honfoglaló magyarság, vagy akár az ismert őshazák magyarsága gondolkodásában még az egészen primitív társadalmak prelogikus fokán állott, de kétségtelen, hogy az ősidőkből még sok primitív vonást őrzött meg, mint ahogyan egészen fejlett társadalmak egyes szokásai, babonái, szólásai is erre az ősi prelogikus állapotra emlékeztetnek” (KERTÉSZ 1939: 34).

KERTÉSZ közelítésmódja lélektani alapú, amit tükröz az a megállapítása is, mely szerint a névadás “lelki gyökere” az, hogy a névadók az azonos nevet embernek és földnek a lélekben való tökéletes azonosításaként fogják fel. Ez a névadási szokás “ősi örökségünk”, s megfigyelése szerint a XIII. században megszűnik.

KNIEZSA a puszta személynévből alakult helynevek típusával együtt tárgyalja a népnévi eredetű helyneveket. Névföldrajzi elterjedtségüket vizsgálva megállapítja, hogy Kelet-Magyarország területén dél felé haladva a Küküllő, kelet felé pedig a Székelyföld vonalán túl is jelentős

számban vannak képviselve.

Kronológizálása igazán újat abban hoz, hogy a névtípus megszületésének idejét tekintve különbséget tesz az ország egyes területei között: a nyugati országrészben szerinte a XII. század végén, a XIII. század elején már nem alakultak pusztá személynévi eredetű helynevek, míg a keleti régióban esetleg tovább is élhetett ez a névadási szokás, és itt a tatárjárást, tehát a XIII. század közepét teszi meg a névkeletkezés időbeli határának (vö. KНИЕZSA 1943b: 126, 128).

Másik jelentős munkájában KНИЕZSA a szlovák helynévrendszer kronológiai sajátosságainak megállapítására vállalkozott (1960), mégpedig oly módon, hogy összehasonlította a magyar névrendszerrel. A magyar helynévtípusok korának megállapításával a magyar helyneveknek megfelelő szlovák névtípusok korára is sikerült fényt derítenie. Tanulmányában igen kiemelt szerepet, a vezérfonal szerepét kapta a párhuzamos névadás problémája. Ennek vizsgálata alapján tudós elődeihez hasonlóan ő is arra a megállapításra jut, hogy mivel a környező népeknél a pusztá személynévből kialakított helynév névadási módja ismeretlen, az csakis magyar sajátosság, a nomadizálás emléke lehet. Igaz, a szláv nyelvekben is akadnak szép számmal személynévi eredetű helynevek, de ezek mindegyike valamilyen morfológiai kitevő (képző) hozzáadásával vált helynévvé.

A régi szláv helynévadást vizsgálta JÁN STANISLAV, s néhány mai bolgár névre hivatkozva megállapította, hogy pusztá személynévből született helynevek a szláv nyelvekben is fellelhetők. Ezt a véleményét KНИЕZSA cáfolta: “Én átvizsgáltam az egész bolgár, szerb-horvát, szlovén, cseh, lengyel, és amennyire fogyatékos forrásaim lehetővé teszik, az orosz helynévanyagot is, de a pusztá személynévekből képzett helynevek kétségtelen rétegét kimutatni nem tudtam” (1943b: 119). Stanislav állítása azért áll ingatag lábakon, mert XIII. század előtti forrásokból egyetlen alkalommal sem idéz. A szláv nyelvekben minden esetben valamilyen képző hozzájárulásával születhetett személynévből helynév, még akkor is, ha van látszólagos ellenpélda is. E tekintetben figyelemre méltó a *-jъ* képzős településnevek csoportja, amelyek egy részében a képző elenyészett, s az így létrejött névformák alakilag megegyezhettek a pusztá személynévi alakokkal (vö. blg. *Preslavъ* személynév > *Preslavjъ* hn. > *Preslav* hn., *Pavel* személynév > *Paveljъ* hn. > *Pavel* hn., *Milovanъ* személynév > *Milovanjъ* hn. > *Milovan* hn.).

Hasonló a helyzet a román helynevek körében is. A román személynévből született településnevek zöme a többes számú *-ești*, *-eni* képzővel van ellátva. Léteznek ugyan elszórtan egyes számban álló személynévvél alakilag megegyező településnevek is, ám azokat

vizsgálva megállapítható, hogy a magyarból való átvételek.

LŐRINCZE LAJOS a mai névkincs szempontjából érintette a kérdést. Elfogadta azt a tudományos véleményt, amely a puszták személynévi eredetű településnevek kialakulási időszakát a X. századra teszi, s ezt a megállapítást érvényesnek tekintette a törzsnevekből formáns hozzáadása nélkül született helynevekre is. A mai névkincset tekintve látjuk — figyelmeztetett Lőrincze —, hogy az e csoportba tartozó nevek ma is jelentős számban képviseltetik magukat a névrendszerben, s éppen ezért joggal vethető fel az a kérdés, hogy vajon minden ma létező, e névtípusba tartozó helynév (különösen sok létezik a határrésznevek, dűlőnevek között) ilyen régi eredetre megy-e vissza. LŐRINCZE válaszol is a kérdésre: véleménye szerint a puszták személynévből alakult újabb kori helynevek a már kialakított kronológiai rendszerrel nincsenek ellentmondásban, hiszen ezeket másodlagos alakulás eredményeinek kell tekintenünk: a névben hajdan megvolt földrajzi köznévi tag eltűnt, a mai névalak tehát szerkezeti változás eredményeként jött létre.

Az ilyen típusú, újabb kori nevek területi előfordulására nézve felhívja figyelmünket arra, hogy újabban a Dunántúlon alig születnek hasonlóak, s hogy ez a tény egyúttal azt is jelenti, a nyelvjárási (területi) szempontok itt, a földrajzi nevek vizsgálatakor sem elhanyagolhatóak (vö. LŐRINCZE 1967: 16). Ezt a megfigyelést HOFFMANN ISTVÁN véleménye szerint azonban inkább az magyarázza, hogy a Dunántúlról napjainkig is alig-alig jelentek meg jelentős történeti névanyagot is közlő munkák (1993: 109–10).

BENKŐ LORÁND konkrét helynévanyag elemzése során tapasztalhatta, hogy az általa vizsgált vidéken, a Nyárádmentén, sőt egész Erdély területén a személynévekkel alkotott (akár önmagában álló, akár összetételi tagként szereplő) földrajzi nevek jelentős helyet foglalnak el a névkincsben. LŐRINCZÉHEZ hasonlóan megállapítja: “A mai puszták személynévek legnagyobb része a földrajzinév utótagjának lekopása révén jött létre, tehát nem elsődleges alakulás. ... Ismerve azonban azt a tényt, hogy a határnevek viszonylag nem hosszú életűek, szinte kizárólag az utóbbi névalakulási módra kell gondolnunk. Nem érdemtelen azonban kissé vizsgálat alá venni ezeket a másodlagos fejlődésű neveket sem. Éppen az a körülmény, hogy már bizonyos alaki fejlődésen mentek keresztül, aránylag korai keletkezési időre mutat. A bennük rejlő személynévek tehát — ha nem is utalnak, mondjuk, a középkorra — a vidék néhány század előtti személynévanyagát bizonyos mértékben visszatükrözik” (BENKŐ 1947a: 35–6). E megállapítása mellett azonban óvatosságra is inti a kutatót, hangsúlyozván, hogy a nevek másodlagosságát még a vidékre vonatkozó teljes okleveles anyag

ismeretében is igen nehéz bizonyítani.

BÁRCZI a magyar szókincsről írott munkájában (1958a) e fenti véleményekhez csatlakozik. A névtípus kialakulását és datálását illetően egyetért elődeivel, s az újabb keletkezésű nevek kérdésében is úgy foglal állást, hogy azok: “nem a személynévnek spontánul helynévként való használatából, hanem egy teljesebb birtokviszonyos kifejezésből álltak elő rövidülés útján” (i. m. 158).

Másképpen vélekedett a kérdésről SZABÓ T. ATTILA, aki a magyar helynévadásról írott tanulmányában kétségbe vonta e névadási mód mások által meghúzott kronológiai határát, s ebből adódóan MOÓR ELEMÉR jelzőjével is elégedetlen. Ezt írta: “nem tartom túlságosan szerencsésnek Moór elnevezését, a “nomád névadás” műkifejezést. De nem látom igazolhatónak azt a megállapítást sem, hogy a pusztá alany esetben álló személynévi névadás csak a XIII. század közepéig volt eleven helynévadási mód” (SZABÓ T. 1940a: 127). Véleményét azzal támasztja alá, hogy ha nem pusztán a középkori okleveles anyagot fogjuk vallasztóra, hanem az újabb kori okleveleket is kézbe vesszük, azt találjuk, hogy hely- és határnevek özöne jött létre ily módon a XVI–XVIII. század folyamán is. Egy más alkalommal azonban az tűnik ki soraiból, hogy maga sem zárkózott el attól a lehetőségtől, hogy egyes pusztá személynévi helynevek egyfajta szerkezeti változás során váltak ilyen alakúakká: “Megesik azonban az is, hogy a ma pusztá nominativusban helynévi szerepet betöltő személynévek eredetileg nem ilyen alakban jelöltek bizonyos területet, hanem valamilyen más köznévvvel együtt, rendszeren birtokos összetételben” (SZABÓ T. 1940b: 85–6).

A névadás “nomád” jellegéhez szólva, a fenti “korrekciós” kronológiai véleménye alapján úgy vélekedik, hogy “Ha e névadási mód még a legújabb korban is élt, aligha nevezhető nomádnak, még akkor sem, ha a település-, illetőleg helységnevek képzésében a középkor utolsó századán innen nem is alkalmazták. Hogy az ilyen névadásnak köze volna a kezdetlegesebb, mondjuk nomád műveltségi fokon álló népek prelogikus gondolkodásához, mint Kertész állítja, az valószínű, a népben azonban a későbbi, fejlettebb műveltségi fokon is élnek “értelmetlenül” bizonyos prelogikus gondolkodási csökevények. Így élhet és élt is pl. a “nomád névadás” szokása is” (SZABÓ T. 1940a: 128).

SZABÓ T. vizsgálataival kapcsolatban mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy ő elsősorban határrésznevek tömegének ismeretére és vizsgálatára alapozta nézetét. A kérdést illetően ugyanezen a véleményen van a magyar mikrotoponimiai kutatások két jeles alakja is: REUTER CAMILLO (1972: 1972) és INCZEFI GÉZA, aki dolgozatában (1970b: 112–3) maga is említi olyan dűlőneveket, amelyek igazolhatóan a XVIII.

század során jöttek létre pusztá személynévből.

Az újabb időkben keletkezett személynévi eredetű nevekkel kapcsolatban KRISTÓ GYULA a történész módszerével kísérli megtalálni az igazságot, s próbál eligazítani bennünket e kérdésben. Véleménye szerint mindkét oldalnak igaza lehet: az adatok keletkezettek rövidüléssel is, de csak azért, mert néhány névről a történeti adatok segítségével ez kétségtelenül bizonyítható, nem kell feltétlenül általánosítani a megállapítást, ez módszertanilag hibás eljárás lenne. Ahhoz, hogy a névadásról biztosat tudjunk mondani, ismernünk kell a névadó személyét, illetve a kort, amelyben a névadó élt. Ugyanakkor éppen ezek jelenthetik a legnagyobb gondot, tudniillik a korai századok forrásanyaga igen gyérnek mondható, emellett pedig a középkori oklevelek csak igen ritkán adják meg a névadó személyét, ezért egy-egy esetben néha többen is szóba jöhetnek.

KRISTÓ a hazai okleveles anyag széles körű ismeretének birtokában a hagyományosnak tekintett KNEI-ZSA-BÁRCZI-féle kronológia korrekciójára vállalkozott. Szemben KNEI-ZSA állításával, aki a XII–XIII. század fordulójával lezártak tekintette a pusztá személynéves helynevek keletkezését, KRISTÓ még a XIII–XIV. század fordulójáról is hoz ide sorolható példákat. Véleményét így foglalja össze: “Biztonsággal megállapítható: a pusztá személynéves helynevek keletkezése nem zárható le az ország nyugati felén a XII–XIII. század fordulóján, a keleti ország részben pedig a tatárjárás körüli években. Adataink meggyőzően igazolják, hogy ez a név-adási mód az egész magyar lakta területen legalábbis a XIV. század közepéig-végéig eleven volt” (1976: 29). Sőt továbbmenve megállapítja, hogy keletkezési folyamatuk “nem zárult le a XIV. század végével” (i. h.). Ugyanakkor a másik oldal véleményét is igaznak tartja, nevezetesen hogy néhány ilyen név az újabb korban ellipszissel, a földrajzi köznévként lekopása révén keletkezett másodlagos alakulat. Megállapításainak igazolására jelentős névanyagot vonultat föl a XI. század első és második feléből, a XII. század első feléből, közepéről és második feléből, illetve a XIII. század elejéről. A XIII. század közepén KNEI-ZSA és követői véleménye szerint már a keleti ország részben is megszűnt az ilyen típusú nevek létrejötte. KRISTÓ ezzel szemben nem pusztán a kérdéses század közepéről, hanem még a végéről, sőt a XIII–XIV. század fordulójáról is közöl névadatokat.

A pusztá személynévi alapú földrajzi nevek virágkorával kapcsolatban összefoglalóan azt állapítja meg, hogy az egybeesik a feudális birtok létrejöttének korszakával (XI–XII. század). Elhalásának oka viszont — nyelvtörténetileg is alátámasztható véleménye szerint — már nem kapcsolódik a birtoklástörténethez, hanem egyértelműen a nyelv szuverén

fejlődésében, a nyelvi divat változásában keresendő. “Aligha tévedünk, amikor arra a következtetésre jutunk, hogy a pusztai személynéves helynevek és az utótaggal alakult helynevek nem alig fél évszázadig élhettek egymás mellett — mint KNIEZSA és követői gondolták —, hanem legalább 3–4 évszázadig, a XI. századtól a XIV. század közepéig-végéig. Következésképpen a kettejük viszonyáról KNIEZSA által rajzolt kép sem állhatja meg helyét, hogy tudniillik a pusztai személynéves helynevek ősi típusát szinte viharos gyorsasággal felváltja az összetett helynevek új típusa. Nem véletlen, hogy az új helynévtípus csúcspontjára a XV. században jutott, amikor már aligha tekinthető igazán elevennek a formáns nélküli helynevek típusa. De a XIV. századig hosszú évszázadokon át párhuzamosan élt és létezett egymás mellett a földrajzi névadás e két típusa” (i. m. 94–5).

KRISTÓ külön tanulmányban foglalkozik a már említett másik sarkalatos pont, a névadó személy megállapításának kérdésével (KRISTÓ 1981b, illetve vö. SZABÓ T. 1940b: 86). Kiletük hitelt érdemlő feltárása igen nehéz, hiszen az oklevelek ritkán nevezik meg őket. Rámutat arra is, hogy abban az esetben is, ha az oklevelünk nem nevezi meg a névadót, nem utal oksági viszonyra az azonos hangalakú személynév és helynév között, erősen valószínűnek kell tartanunk az ilyen alapú névadást. Probléma lehet azonban az is, hogy a középkorban teljesen természetes volt az a személynévadási gyakorlat, hogy a férfi családtagok nemzedékről nemzedékre ugyanazt a keresztnévet adták tovább leszármazottaiknak. Ennek fényében tehát akkor is bajos lehet az azonosításunk, ha az apa, nagypapa neve a történelem homályába veszett. Mindezekre úgy hívta fel a figyelmet KRISTÓ, hogy mellette megjegyezte: ezek a gondok valódiak, de ha vizsgálatainkban mindig ragaszkodnánk e szál végigviteléhez, akkor Szent István korával le is zárhatnánk a kérdéses névtípus keletkezési korát. KRISTÓ e megjegyzésével kapcsolatban nagyon fontos dologra mutat rá: kiemelkedő szerepe van a biztos vagy biztosnak tűnő adatainknak, hiszen ezek analógiás bizonyítékok más esetek megítélésében is.

Belátható, hogy a KRISTÓ által feszegetett kérdés más-más szempontból, de egyaránt fontos a történettudomány és a névtudomány számára. Az “Ómagyar-kori helyneveink felhasználásáról” írott dolgozatában SOLYMOSI LÁSZLÓ e problémával is foglalkozik (1972: 179–90). Rámutat, hogy a település névadójának személyét keresve általában felvethető a kérdés, hogy az ország különböző területein élő azonos helynév hány birtokos tulajdona: esetleg több azonos nevű kortársé, vagy időben egymás után következő személyek birtokai lehettek-e.

SZABÓ ISTVÁN a magyar falurendszer létrejöttét vizsgálva azzal magyarázta a pusztai személynévi eredetű helynevek kialakulását, hogy “A feudális világban elsősorban a falu feudális birtokosának neve az, mely a kialakuló faluhoz — sokszor még csak a falumaghoz — ennek nevéként megtapad. ... Nálunk a XI–XII. századokban a személynév minden hozzáadás nélkül lett falunévvé” (1966: 136). Ő az első, aki felhívja a figyelmet arra, hogy a személynévi eredetű településnevek nem csupán a birtokos személyére mutathatnak rá, hanem utalhatnak a telepítés munkáját elvégző kenéz, soltész vagy vajda személyére is, az így alakult nevek száma egyáltalán nem tekinthető elenyészőnek.

A névtípus keletkezésével kapcsolatban HOFFMANN ISTVÁN egy a kutatásai során felbukkant lehetséges új mozgatórugóra hívja fel a figyelmet: “A birtoklástörténeti mozzanatot, amely a birtokos és birtokrészének szoros tudati összekapcsolását jelenti, szinte minden helynévben meglevőnek mondja a szakirodalom. Megfigyeléseim azonban azt mutatják, hogy bizonyos körülmények között a birtoklás tényének háttérbe szorulása vagy éppen megszűnése is lehet a névadás alapja” (1993: 110). A névtípus kronológiájáról, a pusztai személynévi alapú helynevek létrejöttéről szólva a szerző utal arra az igen jelentős névelméleti mozzanatra, hogy e névcsoport megszületésének vizsgálatakor nem elég csupán a birtoklástörténeti tényezőt szem előtt tartani, hanem azt is látnunk kell, hogy a névadás mögött milyen névrendszertani meghatározottság, tehát milyen analógiás lehetőség áll. A névmodellek minden beszélő tudatában léteznek, s e modellek analógiájára bármikor létrehozhatnak új neveket, persze attól is függően, hogy az adott korban éppen milyen névtípus kedveltebb.

KISS LAJOS a pusztai személynévből alakult helynevek kronológiai vitájában a névélettani elveknek megfelelően fogalmazta meg álláspontját: “egy-egy típus elevenségének megvan a felemelkedő ága, a kulminációs szakasza és a lemenő, hanyatló ága. Az elhalás, az elevenség elvesztése nem egyik napról a másikra, hanem fokozatosan megy végbe, így adva át helyét valamely újabb típusnak. A XIII. század közepe után pusztai személynévből keletkezett helységneveink a típus elhúzódozó elevenségének kései termékeiként értékelhetők” (KISS 1997b: 178). Véleményével valójában elfogadja a KRISTÓ által korrigált kronológiát.

Az egyrészes nevek között Bihar vármegyei településnév-anyagában a pusztai személynévi eredetű típus előfordulási gyakorisága messze a legnagyobb. Lexikális szinten ezekben a településnevekben (314) a személynévek jelentik a névalkotás alapját: közülük 257 elnevezésben mindenféle morfológiai kiegészítő nélkül jelennek meg a személynévek. Ezek a nevek többféle keletkezési móddal alakulhattak ki. Jó részük

nyilvánvalóan eredetileg is egyrészes név volt, és puszta személynévből keletkezett metonimikus úton. Másik részük szerkezeti változással, valamilyen névrövidülési folyamat, redukció vagy ellipszis révén is létrejöhetett. Végül az sem zárható ki, hogy a nevek keletkezésükkor eleve többféle szerkezeti változatban, egy- és kétrészes névként jöttek létre. Ezek kétségkívüli eldöntése csak kivételesen szerencsés történeti adatolási körülmények között lehetséges. A továbbiakban általam bemutatott csoportba sorolások többnyire nem állnak ilyen biztos alapon, az egyes névalakok mögött természetesen más folyamatok is állhatnak.

A szakirodalom arra gyakran felhívja a figyelmet, hogy a helynévi metonímia alapjául szolgáló személynév a nyelvi eredet szempontjából igen sokféle lehet (vö. KÁLMÁN 1989). Ezzel kapcsolatban szokás azt is megállapítani, hogy a népnek a névadás szempontjából azonban nincsen szerepe. Ez igaz is, ha a névadás nyelvi körülményeit általában nézzük, s a névadási folyamat nyelvi jellegét akarjuk kiemelni. Az azonban kétségtelen, hogy lexikális tekintetben, a helynév lexikális szintjén más szerepe lehetett egy közszóból alakult magyar személynévnek, mint például egy átvett szláv vagy egyházi személynévnek. Az egyik egyfajta közszoói átlátszóságot adhatott a helynévnek is, a másik kevésbé. A közszoói átlátszóság miatt a korabeli szemantikai tartalom tekintetében a beszélők számára éppúgy többféleképpen értelmezhető lehetett egy-egy helynév, mint ahogy az a mai etimológiakészítő számára is. A népnevek vagy foglalkozásnevek például, mint utaltam rá, személynévként is használatosak voltak, ezért az ilyen nevek megítélése a korabeli nyelvtudat számára sem lehetett egyértelmű.

Ezért a továbbiakban a metonímiával keletkezett puszta személynévi helyneveket ennek megfelelő rendben sorolom fel. A nagyszámú ide tartozó településnév miatt azonban csak válogatást adok. Bibliai eredetű személynév az alapja a Margittától DNy-ra és a Debrecentől K-re fekvő *Ábrány* településeknek. Rómán eredetű például a Margittától K-re fekvő *Barbi*, a Körösszegtől DNy-ra fekvő *Danela*, a Fekete-Körös forrásvidékénél fekvő *Kristyor* elnevezése. Szláv eredetre vezethető vissza a Debrecentől D-re fekvő *Bagos*, a Debrecentől K-re fekvő *Buzita* és a Szalacstól DNy-ra fekvő *Csokaly* elnevezésének személynévi alapja. Német eredetű személynévre vezethetjük vissza a pontosan nem lokalizálható *Ajka*, a Körösszegtől É-ra fekvő *Verneld*, a Váradtól K–DK-re fekvő *Volf* nevét. Latin eredetű a Székelyhídtól K–ÉK-re fekvő *Albis*, a Kölesértől K-re fekvő *Andacs*, a Szalacstól D-re fekvő *Bogyiszló* települések személynévi alapja. Török eredetű személynév a kiindulópontja a Váradtól K-re fekvő *Alpár*, a Kölesértől D-re fekvő *Baj*, a Kölesértől DK-re fekvő *Bátor* településneveknek. Az idegen eredetű

személynevek mellett településneveinkben azonban számos magyar eredetű személynévi alap is megfigyelhető, például a Debrecentől DK-re fekvő *Álmos*, illetve *Bánk* nevében, a Körösszegtől DNy-ra fekvő *Bölcs* települések nevében. Ófrancia, illetve vallon eredetű a Sarkadtól K-re fekvő *Gyán* településnév alapjául szolgáló személynév.

Metonímiával alakulnak tűnik az ide sorolható nevek nagyobb hányada, 240 településnév: a Bihartól Ny-ra fekvő *Aka* (1283, 1283/311, 1284, 1284/304/435/Más, [1291–4], 1304, 1322/338, *1326, 1536: *Aka*, v., p., pr. (Gy. 1: 592, J: 203, Cs. I, 601, MNy. 1926. 358, AO. I, 290: 583, 306: 623, ComBih. 17)), a Derecskétől DNy-ra fekvő *Bajom* (1215: *de Boiano* (J: 203)), a Váradtól É-ra fekvő *Bihar* ([1067 k.]/267, 1285/477, [1299], [1299 k.], 1327, 1329, 1329>437, 1332, 1332–7/Pp. Reg: *Byhoriensis* (Gy. 1: 602, 603), Chron. saec. XIV. 1068 u-ra, 1071 u-ra, Chron. saec. XIV. 1091-re, +1214/334 [2a], 1203/342/356/477, [1308–13]/[308–13], 1322/322, 1332–7/Pp. Reg [6a], 1349, 1390, 1393 [2a]: *Byhor*, civit., v., (Gy. 1: 601, 602, 603, Cs. I, 597, ZsO. I, 164: 1436, 358: 3233, A. IV, 292, A. V, 290)), a Székelyhídtól É-ra fekvő *Császló* (1281: *Chaslo*, t. (Gy. 1: 607, J: 225)), a Bihartól ÉK-re fekvő *Dienes* (1255/300 k.: *Dyenus*, p. (Gy. 1: 613, J: 233)), a Bihartól É-ra fekvő *Gyapoly* (1213/550: *Gyopol* (Gy. 1: 621, J: 248)), a Váradtól DNy-ra fekvő *Mácsa* (1273/392/477, 1332–7/Pp. Reg, 1418, 1489: *Macha*, t., poss. (Gy. 1: 640, Cs. I, 615, J: 297, ComBih. 202)), a (Berettyó)Újfalutól Ny-ra fekvő *Rábé* (1215/550, 1219/550, 1279: *Rabay* (Gy. 1: 512, J: 328)), a Debrecentől ÉK-re fekvő *Sámson* ([1291–4]: *Samsun* (Gy. 1: 658, J: 334, MNy. 1926. 222)), a Bihartól ÉNy-ra fekvő *Saul* (1213: *Salu* ~ *Silu* (J: 333)), a Debrecentől D-re fekvő *Tépe* (1222/550 [2a], 1311, 1332–7/Pp. Reg: *Thepa*, v., p. (AO. III, 71: 145, Gy. 1: 676, Cs. I, 626, J: 366, VR. 138: 593)), a Debrecentől DNy-ra fekvő *Torna* (1282>405: *Turnea*, p. (Gy. 1: 605)) stb.

Története alapján véleményem szerint a személynévi eredetű településnevek között lehet számon tartanunk a kissé szokatlan *Keresztes* nevet is. A Bihartól ÉNy-ra fekvő *Keresztes* település egyik felének a település Szent Kereszt oltárának mestere volt a birtokosa. A *Keresztes* valamiféle ragadványnévnek (személynévnek) tekinthető.

Csupán három olyan településnév található az anyagban, amelyekben az adatok formális időrendje alapján feltehető, hogy olyan szerkezeti változással alakultak ki ellipszis útján, amelynek folyamán a kétrészes helynév egyik névrésze eltűnt, s a személynévi lexémát tartalmazó névrész maradt meg: a Fekete- és Petrósz-Körös

összefolyásánál álló *Pantosfalva* > *Pantos*¹⁹, a Váradtól D–DNy-ra fekvő *Pósalaka* > *Pósa*²⁰, az Élesdtől DK-re fekvő *Topaháza* > *Topa*²¹ stb. A változás megítélése azonban kétséges, az előfordulások időbeli közelsége miatt. Szintén a szerkezeti változás körébe tartozik a településnevek alakulásának az a folyamata, amelynek során egy nem névrészalkotó névelem tűnik el a névből. Ilyen redukcióval született egyrészes településnevek is létrejöhetnek, megyénkben mindössze nyolc elnevezés sorolható ebbe a névalakulási csoportba, amelyek közül háromban lexéma tűnt el, a többiből pedig a képző. A településnevek a következők: a (Berettyó)Újfalutól K-re fekvő *Bócsida* > *Bócs*²², a (Berettyó)Újfalú és Tépe között fekvő *Szentkozmadamján* > *Szentkozma*²³ és *Szentkozmadamján* > *Szentdamján*²⁴, a Körösszegtől DNy-ra fekvő *Bölcsi* > *Bölcs*²⁵, a Váradtól Ny-ra fekvő *Lesői* > *Les*²⁶, a két *Ősi* > *Ős* Körösszegtől Ny-ra és Kölesértől DNy-ra²⁷, a Körösszegtől DK-re fekvő *Tamási* > *Tamás*²⁸.

Településneveink között tíz olyan is felfedezhető, amelyek eredeti formájukban pusztán személynévi, metonimikus úton létrejött elnevezéseként születtek, s kis idő múlva egy képzőelemmel

¹⁹ **Pantosfalva** > **Pantos** 1580: *Panthosfalwa* (J: 315) > 1600: *Pantos* (J: 315)

²⁰ **Pósalaka** > **Pósa** [1291–4]: *Posalaka* (Gy. 1: 655, MNy. 1926. 358) > 1319, 1587: *Posa* (Cs. I, 620, ComBih. 248)

²¹ **Topaháza** > **Topa** 1406: *Thophazhaza* (ZsO. II/1: 537, J: 368 [itt *Thopazhaza*]) ~ *Topazhaza* (ZsO. II/1: 635) > 1470: *Thopa* (J: 368)

²² **Bócsida** > **Bócs** 1271, 1274: *Bolchhyda*, t. (Gy. 1: 604, J: 217) > [1291–4] [4a], 1312/XVIII, 1323>448/XV [6a], 1338, 1354, 1447, 1452, 1481: *Bolch* [bolcs], v., p., de (Gy. 1: 604, Cs. I, 597, J: 217, MNy. 1926. 223, 298, 299, 358, A. VI, 221, AO. III, 101: 213, AO. VII, 151: 322, 209: 448, 209: 450)

²³ **Szentkozmadamján** > **Szentkozma** 1373: *Zentcozmadomyen* (J: 351) > 1463, 1487: *Zenthkozma* (J: 351, Cs. I, 624)

²⁴ **Szentkozmadamján** > **Szentdamján** 1373: *Zentcozmadomyen* (J: 351) > 1479: *Zenth Damian* (J: 351)

²⁵ **Bölcsi** > **Bölcs** 1249: *Belchyeo*, t. (Gy. 1: 606, J: 220 [itt *Belcheo*]), 1329/371, 1370: *Bulchy*, p. (Gy. 1: 606, J: 220, ComBih. 52) > 1348: *Bulch*, de (ComBih. 52)

²⁶ **Lesői** > **Les** [1291–4]: *Lesuy* (Gy. 1: 639, MNy. 1926. 358, J: 291) > 1332–7/Pp. Reg: *Las* (Gy. 1: 639)

²⁷ **Ősi** > **Ős** (Körösszegtől Ny-ra) *1214/550: *Euse*, v. (Gy. 1: 649, VR. 62: 189) > 1417: *Ews* (Cs. I, 618, J: 313). **Ősi** > **Ős** (Kölesértől DNy-ra) *1220/550: *Euse* (Gy. 1: 649, J: 314, VR. 62: 190) > 1431: *Ech* (Cs. I, 618)

²⁸ **Tamási** > **Tamás** 1234/550: *Thomasci*, t. (Gy. 1: 673, J: 361, VR. 139: 595) > 1332–7/Pp. Reg: *Tamas* (Gy. 1: 673)

gazdagodva, bővülés eredményeként új alakban bukkannak fel: *Álmos* > *Álmosd*²⁹, *Árpa* > *Árpád*³⁰, *Buza* > *Buzás* > *Buzásd*³¹, *Écs* > *Écsi*³², *Gégény* > *Gégényd*³³, *Komád* > *Komádi*³⁴, *Lomb* > *Lombi*³⁵, *Peterd* > *Petresd*³⁶, *Szarán* > *Szaránd*³⁷. A történeti kialakulását tekintve többféleképpen elemezhető egyrészes településnevek között minden morfológiai kitevő nélkül álló személynévi alappal 11 egyrészes helynév rendelkezik: *Pósa* (1277/282: *Posa* (Gy. 1: 655)), *Mogy* ([1291–4], 1311, 1323, 1443: *Moch*, p. (Gy. 1: 645, J: 303, MNy. 1926. 358, ComBih. 218)), *Bánk* (1319: *Banck*, t. (J: 206, A. I, 508, AO. V, 166: 420)) stb.

Számszerűleg kevesebb, 57 az olyan megnevezések száma, amelyekben valamilyen helynévképzővel ellátott személynév vált helynévvé: a Váradtól K-re fekvő *Élesd* ([1291–4]: *Elusd*, v. (Gy. 1: 615, J: 238, MNy. 1926. 300)), a Szalontától ÉK-re fekvő *Jánosd* (1203/342/356/477: *Janosd* (Gy. 1: 627, A. IV, 292)), a Váradtól DNy-ra fekvő *Lesői* ([1291–4]: *Lesuy* (Gy. 1: 639, MNy. 1926. 358, J: 291)), két *Pályi* Debrecentől D–DK-re (1220/550: *Paul*, v. (Gy. 1: 650, 109: 435)) és Váradtól É-ra (*1229/550: *Paul*, v. (Gy. 1: 651, VR. 109: 434)), a két *Petri* Székelyhídtól K-re (1215: *Petri* (J: 322)) és Székelyhídtól ÉK-re

²⁹ **Álmos** > **Álmosd** 1261, 1281, [1292 k.], 1292/407, 1300, 1332, 1332–7/Pp. Reg [2a], 1388 [2a], 1389, 1400 [5a], 1401, 1402, 1404: *Almus*, poss., v. (Gy. 1: 593, J: 200, Cs. I, 602, ZsO. I, 74: 738, 90: 903, ZsO. II/1: 4, 42, 43, 122, 201, 365) > +?1261>810: *Almusd* (Gy. 1: 593)

³⁰ **Árpa** > **Árpád** *+1214/334: *Arpa*, v. (Gy. 1: 595) > 1326, 1332–7/Pp. Reg [2a], 1397, 1424, 1489, 1587: *Arpad*, p., v. (Gy. 1: 595, J: 200, Cs. I, 602, ComBih. 25)

³¹ **Buza** > **Buzás** > **Buzásd** 1220: *Buza* (J: 222) > 1493: *Buzas* (J: 222) > 1552: *Bwzasdh* (J: 222)

³² **Écs** > **Écsi** 1431, 1588: *Ech*, p. (J: 238, ComBih. 110), 1506: *Eech* (J: 238) > 1587: *Eczy* (ComBih. 110)

³³ **Gégény** > **Gégényd** 1360, 1406: *Gegen*, de (J: 245, ZsO. II/1: 537, 636, ComBih. 134) > 1552: *Gheghendh* (J: 245)

³⁴ **Komád** > **Komádi** [1291–4]: *Kumad*, v. (Gy. 1: 635, J: 281, MNy. 1926. 301) > 135_: *Kumady* (J: 281)

³⁵ **Lomb** > **Lombi** 1213/550, 1235/550, 1309: *Lomb*, v. (Gy. 1: 640, AO. II, 239: 552, VR. 90: 349) > 1282: *Lombi*, t. (Gy. 1: 640)

³⁶ **Peterd** > **Petresd** [1291–4], 1365: *Peturd*, v., de (Gy. 1: 654, J: 320, MNy. 1926. 301, ComBih. 213) > 1332–7/Pp. Reg: *Petresd* (Gy. 1: 654)

³⁷ **Szarán** > **Szaránd** 1236, 1249: *Zaram*, v., t. (Gy. 1: 666, J: 388) > 1332–7/Pp. Reg: *Garand* [romlott alak], v. (Gy. 1: 666) ~ *Zarad* [romlott alak] (Gy. 1: 666) ~ *Zaland* [romlott alak], v. (Gy. 1: 666)

([1291–4]: *Petri*, v. (Gy. 1: 654, J: 321, MNy. 1926. 299)), a Margittától K–DK-re fekvő *Szunyogd* (1374: *Zywnywgd* (J: 360)), a Bihartól É-ra fekvő *Tamási* ([1291–4]: *Tamasy* (Gy. 1: 673, J: 361, MNy. 1926. 358)), a Körösszegtől É-ra fekvő *Verneld* (1332–7/Pp. Reg: *Vened* [2a], v. (Gy. 1: 691, Cs. I, 628 [XIII. és XV. sz. dátummal]) ~ *Verneds* [romlott alak] (Gy. 1: 691) ~ *Verneld* [2a], v. (Gy. 1: 691, J: 386, Cs. I, 628 [XIII. és XV. sz. dátummal])) stb.

Ezek a második csoportot alkotó elnevezések morfológiai szerkesztéssel jöttek létre. A személynévhez kapcsolódó helynévképzők köre viszonylag szűknek látszik: az *-i* 23 névben, a *-d* 22 névben, a *-di* és az *-nd* egy-egy településnévben jelenik meg.

A településeknek új falvakra való bomlása a középkorban természetes folyamat volt. Ennek leggyakoribb oka az volt, hogy a birtok tulajdonosai, a birtokos család tagjai megosztottak rajta. Így két vagy több új falu is létrejöhetett. A falvak kettős vagy hármas, esetleg többszörös nevei jórészt így alakulhattak ki, többnyire olyan módon, hogy a falu eredeti nevéhez hozzákapcsolták jelzőként a birtokos nevét. A másik lehetőség az, hogy a falu egy részét eladományozták, eladták vagy elcserélték. Ekkor nem zárható ki az sem, hogy — bár a falu birtokosa más személy lett, mint addig volt (s ez a jelzői névelemben is megnyilvánult) — a falu a valóságban továbbra is települési egységet jelentett. Általánosnak mondható ugyanis az olyan elhatárolás, amellyel a falut földrajzilag két vagy több részre osztották valamilyen megállapított határvonal mentén, de a település képe, valódi egysége megmaradt. Ezt akkor tarthatjuk legvalószínűbbnek, ha a történelem folyamán a birtokviszonyok ismételt megváltozása, alakulása után a falut újra egyetlen — az eredeti — alapnévvel jelölték meg.

A falu nevében osztozás nélkül is feltűnhet személynévi jelző: a település tulajdonosának megváltozása természetes módon hozta magával a falu nevének megváltozását is. A valódi birtokosok, vagy a “birtokossá válni akaró” személyek peres eljárások során nagyon sokszor tulajdonosi mivoltukat bizonyító tényként használták fel a település nevét (vö. MEZŐ 1982: 59). Az ősi magyar településnévadás alapvető jellegzetessége a *t u l a j d o n o s n e v é n e k* használata birtoka megnevezésére: ez a korai időkben pusztán személynévként is megjelenhetett, utóbb földrajzi köznévi utótaggal együtt fordult elő leginkább, és mint látjuk, már meglévő települések nevéhez is hozzákapcsolódhatott (*Apakovácsi*, *Derzbócs*, *Ernefiaistvánpályija*, *Kozmaháza*, *Mikepércs*). Az ilyen típusú nevek egyik csoportját az jellemzi, hogy a személynévi névrésszel ellátott változat mellett párhuzamosan élt az alapnévi alak is. Ide sorolhatók például a (Berettyó)Újfalutól D-re fekvő *Bócs* ([1291–4] [4a],

1312/XVIII, 1323>448/XV [6a], 1338, 1354, 1447, 1452, 1481: *Bolch*, v., p., de (Gy. 1: 604, Cs. I, 597, J: 217, MNy. 1926. 223, 298, 299, 358, A. VI, 221, AO. III, 101: 213, AO. VII, 151: 322, 209: 448, 209: 450)) település névváltozatai: *Bócsi* (1332–7/Pp. Reg: *Bulchi* [2a], v., (Gy. 1: 604)), *Bócsida* (1271, 1274: *Bolchhyda*, t. (Gy. 1: 604, J: 217)), *Derzsbócs* (1332: *DersBulch*, p. (Gy. 1: 604)), *Derzsbócsa* (1349, 1360: *Dersbulchya*, poss. (J: 217, Cs. I, 597)), *Derzs* (1406: *Deers*, p. (ZsO. II/1: 537, 635, J: 341)), *Apabócsa* (1364: *Apabolcha* (J: 217)), *Kétbócs* ([1321]>381/448/XV., 1381: *Kethbulch*, p. (Gy. 1: 604, J: 217). Debrecentől D-re fekszik *Pércs* település, amelynek neve *Mikepércs* (1415: *Mykeperch* (J: 322)) és *Bodópércs* (1423: *Bodoperch* (J: 322)) formában is megjelent. A Debrecentől D-re fekvő *Sáránd* (1219/550, [1291–4] [2a], 1323, 1342 [2a], 1347: *Sarang*, v., loc. (Gy. 1: 658, J: 335, MNy. 1926. 222, 298, 358, A. IV, 230, A. V, 109, 280, AO. VII, 213: 459, VR. 122: 508) településnek megszületett *Bakósárándja* (1411: *Bakosarangya* (J: 335)) névváltozata is.

A személynév nem csupán egyrészes névben szerepelhet névalkotóként. A kétrészes nevek között igen jelentős az olyan elnevezések száma (178), amelyekben az első névrész funkciója a birtoklás kifejezése, s a birtokos megnevezése személynévvel történik. Az ilyen településnevek szerkezetileg úgy épülnek fel, hogy az első névrészben szerepel a tulajdonos neve, a második névrész pedig kétféle funkciót ellátó lexéma lehet. Az egyik lehetőség szerint a második, alapnévrészi funkciót betöltő elem fajtajelölő földrajzi köznévi (*falu*, *telek* stb.), ez 149 névben figyelhető meg. A második névrész másrészt a helyet magát is megnevezheti. Ez az elem településnévként önmagában is előforduló helynév, amely általában korábban vagy párhuzamosan valóban önállóan létező és használatos településnév volt (*Botkeménye*, *Majspályija*, *Túrsámson* stb.). Ez a típus megyénkben az előző csoporthoz képest kisebb számban, 29 település nevében van jelen.

A kétrészes, személynévi előtaggal rendelkező helynevek születésének leggyakoribb módja a szintagmatikus szerkesztés (161), amelynek során a településnév mint birtokos jelzős szerkezet jött létre, amely grammatikailag lehet jelölt vagy jelöletlen. Megfigyelhető azonban, hogy jóval gyakoribbak a személyragos, jelölt formák (133), amikor tehát a birtoklás tényét a második névrészen is jelzik: *Izsólaka* (1322/338: *Ysowlaka*, p. (Gy. 1: 692, Cs. I, 628, J: 390)), *Pósalaka* ([1291–4], Páp.tiz.l.: *Pousalaka* (Gy. 1: 655, Cs. I, 620, J: 326, MNy. 1926. 300)), *Szólátülése* (1277/282: *Zolathylusy* (Gy. 1: 672)) stb.

A kiegészüléssel született nevek között 17 személynévi megkülönböztető jelzős településnevet találunk, amelyek utótagjának

szerepét minden esetben földrajzi köznévvé töltötte be, s a két névrész között fenálló birtokos viszonyt egy kivétellel a birtokos személyrag is jelezte: *Egyed* > *Egyedfalva* (1570: *Eggiedfalwa* (ComBih. 111)), *Kozma* > *Kozmaháza* (1323: *Cosmahaza* (AO. VII, 284: 615)), *Mikola* > *Mikolatelke* (1417: *Mykolatheleke* (Cs. I, 616, J: 302)) stb.

Bihar vármegye adatai között néhány olyan különleges településnév is megjelenik, amelyben a személynév nem egyelemű. A XIII. század első feléig a magyarság egyelemű nevet viselt. A XIII. és XIV. század fordulójára azonban megváltozott ez az állapot. A földbirtokok öröklődése, a nemzetségek felbomlása szükségessé tette a családi összetartozás világos jelzését. Az egyelemű személynévek használatát a XIII. században az oklevelekben lassan a *Nicolaus filius Petri*-féle körülírások kezdik felváltani, amelyek még nem valódi családnevek: nem öröklődnek, s a kérdéses személyt esetleg minden oklevélben más-más körülírással szerepeltethették: szerepet kaphatott a birtok, az apa személye, ragadványneve stb. Személynévrendszerünkben a XIV. században indul meg az a folyamat, amelynek eredményeképpen megjelennek a kételemű személynévek (vö. KÁLMÁN 1989: 66), s ezek településneveinkben is helyet kapnak. Névanyagunkban egyfajta átmenetet jelentenek az 1321-es datálású *Ivánkabán/háza* (*Joankabanhaza*, p. (Gy. 1: 597, J: 206)) és az 1406-ból származó *Kelemenkenéz/pestese* (*Kelemenkenezpesthese* (J: 319, ZsO. II/1: 537, 636)) típusú nevek, amelyek előtagjában a keresztnév és a méltóságnév kapcsolata jelenik meg. Az 1389-ből adatolható *Szakállasdrágmosháza* (*Zakalosdragmushaza*, v. seu p. olachalis (ZsO. I, 142: 1153)), az 1393-as datálású *Tizaipál/háza* (*Tizaypalhaza* (ZsO. I, 353: 3182)), az 1406-ból származó *Tótlászló/háza* (*Thothlazlohaza* ~ *Tothlazlohaza* (ZsO. II/1: 537, 635, J: 341)), illetve az 1508-as oklevélben felbukkanó *Vágdemeter/falva* (*Vagdemeterfalwa* (J: 228)), *Papsztancsul/falva* (*Papstanchwlfalwa* (J: 228)), első névrészének első néveleme talán már közelebb áll a valódi, későbbi családnevekhez. Az ilyen szerkezetű településnevek élettartama azonban nem bizonyult túl hosszúnak, a XV. század közepére ugyanis már teljesen eltűntek (vö. KERTÉSZ 1939: 72).

Az eredetüket vizsgálva többféleképpen elemezhető településnevek között négyben található személynévi első névrész: *Bibatelekek* (1429: *Bybathelek* (J: 213, Cs. I, 604 [itt *Bybatelekek*])), *Derzsbócsa* (1349, 1360: *Dersbulchya*, poss. (J: 217, Cs. I, 597)), *Dorogháza* (1358: *Doroghaza* (J: 242)), *Pántürögd* (1273/392/477: *Panchyrgay*, v. (Gy. 1: 680, J: 376 [itt *Panchyrgdy*])).

6. Patrocíniumi nevek

6.1. A településnevek sajátos csoportját alkotják az ún. patrocíniumi

településnevek, amelyek mint lexémák személynévszerűnek foghatók fel, s funkcionálisan értelmezhetők — egyes felfogások szerint — a birtoklást kifejező településnevek között, de akár az épületekről elnevezett településekhez is sorolhatók, hiszen elsődlegesen e szavak a települések templomát jelölték.

MEZŐ ANDRÁS a patrocíniumi neveket az egyházi helynevek közé sorolja, és az alábbiak szerint határozza meg az e típusba csoportosítható településnevek körét: “egyházi helynévnek tekinthető minden olyan helységnevé, amelyben nyelvtanilag kifejeződik valamilyen egyházi építményre vagy ezek részeire, az egyház tiszteleti nevére, az egyházhoz tartozó személyekre és szervezetekre való utalás” (MEZŐ 1996: 23–24). E helyneveknek négy főbb csoportját különíti el, s azokon belül külön választja az alapelemeket és a megkülönböztető elemeket, amelyek a neveknek a fenti csoportba való tartozásukat mutatják: 1. egyházi épületekre, építményeikre utalók, 2. az egyházhoz tartozó személyekre utaló helységnevek, 3. az egyházi szervezetre utaló helységnevek, 4. patrocíniumi, a templom titulására utaló helységnevek (i. m. 24).

KNIEZSA a névtípusról szólva csupán a templomra utaló neveket vonta ide: egy részükben a templom színe (*Fehéregyháza, Veresegeyház*), alakja (*Kerekegyház*) vagy a monostor (*Monostor*) a névadás motivációja, ám megállapítja, hogy ebbe a csoportba csak kevés település tartozik, másik részükben a patrocínium (a védőszent) jelenik meg (1943b: 129).

MIKESY SÁNDOR három csoportjukat különítette el: 1. a kultusszal összefüggő neveket (*Áldókút, Keresztúr, Szentkirály, Máriapócs* stb.), 2. kegyes lelkületre mutató és oltalomkérő neveket (*Gocnód > Gottesgnade, Istensegítség, Fogadjisten* stb.), 3. a vallásos világnézet nyomán alakult nevek (*Istenföldje, Szodoma* stb.). Tanulmányában az első, általa legfontosabbnak tartott csoport tagjait “igazi vallási nevek”-nek mondja, s legrégebbi tagjait a pogány korba vezeti vissza (MIKESY 1967: 474). A magyarság keresztény hitre való áttérése után a templomi védőszentek nevéből létrejött településneveknek hét csoportját állapítja meg kialakulási körülményeik szerint (i. m. 474–5).

E körben a leggyakoribb névfajta a magyarban a településeknek szentek nevével való megjelölése. “Ha a templom címe egy szent, e szentet patrónusnak is szokták nevezni, ünnepét, a templom búcsúnapját pedig patrocíniumnak” (KISS 1997b: 180). A magyarság ómagyar-kori névadásának az a típusa, amely szerint a település templomának védőszentje a névadó — ezeket patrocíniumi neveknek szokás nevezni — a kereszténység felvétele után, nyugati hatásra született meg. A környező népek közül a szláv népek névadási szokásai között eredetileg ez teljesen ismeretlen volt. Hazai meghonosodását BÁRCZI a legintenzívebb francia

hatás korára tette (1958a: 154), s az idegen, főleg újlatin hatás típusalakító szerepét hangsúlyozta BENKŐ is (1967: 387). A magyar helynevek rendszerében az ilyen típusú elnevezések igen gyakran fordulnak elő, s ez igazából kultúrkörhöz való tartozást is jelzett: Nyugat- és Dél-Európában Spanyolország, Franciaország, Olaszország és Dél-Németország területén élt e névtípus, e térségen kívül nagyon ritkán jelenik meg. A területi elterjedtség igazságát elfogadja KNIEZSA is, de véleménye szerint a magyar típus az idegen mintától függetlenül alakult ki (vö. KNIEZSA 1943b: 130, 1960: 20). MEZŐ megpróbálja a két nézet közötti különbséget áthidalni: a titulussválasztás szokásának kialakulása valóban Nyugat-Európához köthető, a templomnév településnévvé való alakulása azonban szerinte magából a magyar névrendszerből is magyarázható: “a névadás lélektana, névrendszertani helyzetük és a névadástörténeti ismereteink egyaránt a típus belső fejleményként való értékelésére bátorítanak bennünket” (1996: 48).

A patrocíniumi településnevek létrejöttének folyamatában BENKŐ bevezeti az “előzmény-elnevezés” fogalmát. Az adatok számbeli előfordulása alapján kiemeli a templomneveket és a parochiális egyházközségneveket, mert ezeket tartja a településnévvé válásnak legszorosabb, legközvetlenebb megelőzőinek. Megállapítja, hogy “míg az előzmény-elnevezések ... mintegy hivatalos jellegűek, kifejezetten az egyházi szokásokban gyökereznek, addig a helységnevekké átmenetben már inkább a nyelvközösség spontán nyelvi aktusa játszódik le. Továbbá míg — az adatok tanúsága szerint — minden oltárt, templomot stb. a tiszteletükre szentelt szent nevével jelöltek meg, és ez a név az egyházi szokásokból fakadóan rendszerint a templomhoz tartozó plébániákra, klostromokra, egyházi közösségekre stb. is szinte automatikusan kiterjedt, addig a településnevekben való folytatás csak esetlegesen, bizonyos meghatározott körülmények, feltételek mellett történt meg” (BENKŐ 1993a: 13, vö. FEKETE NAGY 1937: 422). Ezekről az előzménynevekről az a véleménye, hogy “nem is “igazi” nevek, inkább csak identifikáló funkciót betöltő névféle körülírások, melyekben a szentnevek nemcsak önmagukban szerepelnek (pl. altar vagy *altaria ad honorem Sancti Emerici* ...), ... addig a helységnevekben a szentnév rendszerint már önmagában áll, valódi tulajdonnévként funkcionál” (BENKŐ i. h.).

“Jóllehet azonban minden egyháznak van védőszentje ..., mégsem minden helység, amelynek egyháza van, az egyház védőszentjének köszöni elnevezését” (SCHWARTZ 1933: 186). Hogy egy védőszentnév településnévvé vált-e, vagy sem, azt a névadó közösség szándékán kívül tőlük független, objektív tényezők is befolyásolták. Ezeket a tényezőket is összefoglalta BENKŐ, s három fő okot nevezett meg akadályozó

tényezőként: 1. a névvé alakulás már az oltárnév szintjén megrekedt, 2. a településen több templom volt, ezért egyikre vonatkozó szentnév sem vált településnévvé, 3. olyan névtörténeti, kronológiai körülmények között, amikor a településnek már korábban kialakult egyéb típusú, más motiváción alapuló neve, a védőszent neve már nem volt feltétlenül névadó szerepű (vö. BENKŐ 1993a: 14). Tehát a védőszent nevének településnévvé válása akkor történhetett meg nagy eséllyel, ha egytemplomos, kisebb helységről volt szó, illetve, ha a falu települése és a templom felépítése nagyjából azonos időben történt (vö. SCHWARTZ 1933: 186–7). Az előbbi ok lehet a magyarázata annak is, hogy miért nem viseltek ilyen neveket nagyobb településeink.

A patrocíniumi településnév kialakulásának folyamatában egy másik lehetséges tényezőre hívja fel a figyelmet GYÖRFFY: a “védőszent neve ritka esetben más körülmények között is vált helységnévvé. XI–XII. századi okleveleinkben gyakran olvassuk, hogy az egyházi adományok a védőszent részére történtek s a birtokos a védőszent. E korban a védőszent neve birtokosként válhatott helységnévvé” (GYÖRFFY GY. 1960: 33).

A nyelvtörténet, történeti névtan kutatói nagyon jól ismerik azt a helyzetet, amikor is azon kénytelenek meditatálni, hogy a latin szövegekörnyezetben előforduló helynevek hol kezdődnek és meddig tartanak, mi tekinthető a név részének, és mi látszik inkább értelmező résznek. Ez a probléma a patrocíniumi nevek körében inkább úgy vetődik fel, hogy mi a patrocínium aktuális szerepe egy adott névben, a névalakulás folyamatában a vizsgált elnevezés hol áll: még a templom elnevezése-e, vagy már megtörtént a névátvitel, tehát a kifejezés a település neveként szerepel. Ennek eldöntése igen nehéz feladat: bizonytalan a megoldás, ha a név előtt például a latin *conv.*, *eccl.*, *abb. de*, *de + abblativusi alak* szerepel, de vitathatatlanul településnévvel állunk szemben, ha a *villa*, *possessio* stb. szerepel a névhez kapcsolva, illetve ha a szentnév magyar alakban szerepel (vö. BENKŐ 1993a: 16).

6.2. A magyar helynévi viszonyokat területi szempontból vizsgálva KNIEZSA a patrocíniumi nevek elterjedtségéből megállapította, hogy mivel nincs, vagy nagyon ritka az erdélyi szászban, és Erdélyt kivéve ismeretlen a románlakta területeken is, egyértelműen magyar helynévtípus. Nagy számú jelenlétük azokon a területeken szembeötlő, ahol a magyarság a XIII. században nagyobb tömegben élt, s nagyjából a puszta személynévből született helynevek területi határvonalával esik egybe. A különbség a két névtípus között az, hogy a székelyföldön vezető szerepűek, s hiányoznak a román lakta területeken, illetve ahol mégis jelen vannak, ott bizonyíthatóan a magyarból származnak. KNIEZSA e véleménye mellett bizonyítékok sorát vonultatta fel: 1. a szent neve nem

román, hanem magyar alakjában szerepel (Bihar vm.: *Szentandrás* ~ *S&ntandres*, *Mindszent* ~ *Meęent*), 2. csak a magyarság körében a középkorban ismert, igazolható szentek szerepelnek a nevekben, 3. magyar nemzeti szentek vannak közöttük (Bihar vm.: *Szentimre* ~ *S&ntimreu*), 4. nem ritkák a nyugati tiszteletű szentek (Bihar vm.: *Szentmárton* ~ *S&nmartin*), 5. más nevek is magyar eredetűek az ilyen területeken (vö. KNEIEZSA 1943b: 147–8).

BENKŐ külön vizsgálta a magyar szentek nevével alakult településneveket, s névföldrajzi jellemzőjüként megállapította, hogy elterjedtségük lényegében egybeesik az egyéb, ehhez a névcsoportoz tartozó nevek előfordulásával: a történeti Magyarországon délről észak felé, valamint nyugatról kelet felé haladva egyre csökken, s a leggazdagabb területek a Dunántúl déli és középső része, Szlavónia és Erdély magyar lakta vidékei, tehát tipikusan a magyar nyelvterülethez köthető névtípus (BENKŐ 1993a: 18, 1996c: 96, MEZŐ 1996: 229).

6.3. A patrocíniumi településnevek magyarországi kialakulásának kezdeti időszakát a XII–XIII. század határára tehetjük. Első adataik a XIII. század elejéről származnak, a korábbi oklevelekben nincs nyomuk, ám a XIV. század elejére a pápai tizedjegyzékben már szinte teljes számban jelen vannak. Erre alapozza véleményét KNEIEZSA, aki szerint az ilyen nevek zömének keletkezési ideje a XIII–XIV. század, s még ha ezzel az időszakkal nem is zárható le teljesen kialakulásuk, e koron túl jelentős számban már nem születhettek (KNEIEZSA 1943b: 131). Ezt az álláspontot fogadta el általában a szakirodalom is (vö. MAKKAI 1947: 114, BÁRCZI 1958: 154–5, KNEIEZSA 1960: 20, BENKŐ 1993a: 89: 18). KNEIEZSA (1332–7-ig) és MIKESY (a XIV. század közepéig) nagyjából lezártnak tekintik e típus létrejöttét a pápai tizedlajstromig.

Az ómagyar-kori névtípusok kronológiai revízióját elvégző KRISTÓ ezt a névcsoportot sem hagyja figyelmen kívül. Rendkívül gazdag névanyag vizsgálata alapján kitágítja az időhatárokat felfelé és lefelé egyaránt: “az ilyen jellegű névadás kialakulása nem váratott magára a XII–XIII. század határáig. ... a patrocíniumból képzett helynevek már a kereszténység magyarországi meggyökeresedésétől, azaz a XI. század elejétől kezdve keletkeztek. ... Kétségtelen, hogy ott, ahol már a XI. század elejétől templomok álltak, a patrocínium a templomos hely (a templommal együtt kialakuló falu) elnevezésének indítékává vált” (KRISTÓ 1976: 45). Felteszi azonban, hogy ez a településnév-típus sem kivétel abból a szempontból, hogy az ide sorolható neveink alakulhattak másodlagosan már a XIII. század folyamán is. Példaként említi a Bihar vármegyei *Szentlázár* települést, amely a XIII. század második felében alakult ki, mivel 1255-ben még nem szerepel (JAKÓ 1940: 351), de a század végén

már említik (1291–4: in *Sancto Lazaro* Gy. 1: 669). További példákat hoz fel Biharból a XIV. század első évtizedeiben: *Mindszent* (1325: *Mendzenth* (Gy. 1: 614, A. II, 218, AO. IX, 248: 458)), *Boldogasszonyfalva* (1443, 1459, 1460, 1462, 1471: *Bodogazonfalwa* (J: 218, Cs. I, 604)) a század második, illetve *Szentdemeter* a harmadik harmadából (1373, 1406–1425, 1418: *Zenthdemeter* (Cs. I, 623, J: 349)). Ezen az időszakon azonban ő sem halad túl, a XV. században már csak nagyon szórványosnak tartja keletkezésüket (vö. KRISTÓ 1976: 48–9). MEZŐ ANDRÁS adatai alapján a patrocíniumi nevek legnagyobb része a XIII. század közepétől a XV. század végéig keletkezett, ezen belül e névadási mód legintenzívebb szakasza a XIII. század közepétől a XIV. század közepéig tartott. A XV. századtól szórványosan felbukkanó patrocíniumi neveket azonban analógiás keletkezésűeknek mondja, s azt sem tartja kizártnak, hogy nem valóban lakott helyre, csak romos templomokkal jelzett pusztákra vonatkozhattak (vö. MEZŐ 1996: 233–4).

Sok kutató mutatott rá, hogy alaki, morfológiai tekintetben a templomnévi eredetű településnevek, a puszta személynévi és törzsnévi alapú helységnevek között párhuzamosság figyelhető meg: mindegyik névtípus formáns hozzáadása nélkül születik meg (KRISTÓ, MEZŐ, KISS L.). Ezt azért is érdemes kiemelni, mert néhány, első látásra egyértelműen puszta személynévi alapú helynévnek értelmezhető településnévvel kapcsolatban felmerülhet a gyanú, hogy esetleg a templom védőszentje a névadás alapja. Akkor, ha a templomcím ismeretlen, ez az érzésünk még erősebb lehet. MEZŐ — ORTVAY munkájára is hivatkozva — ilyen bizonytalan eredetű helynévnek tekinti például a Bihar vármegyei *Kismarja* és *Nagymarja* neveket. Nagy valószínűséggel a patrocíniumával van kapcsolatban a szintén bihari *Margitta* neve is (vö. MEZŐ 1996: 223).

6.4. A patrocíniumi településneveknek az a csoportja, amelyek végén az *-úr*, *-asszony* utótag szerepel (*Keresztúr*, *Szentmárkúr*, *Szentsimonúr* stb.) sok vitát váltott ki. A kutatók egyik csoportjának véleménye szerint a fenti utótagok mint méltóságnevek szerepelnek az ilyen helynevekben: “Köztudomású, hogy az Árpádkor elején a trónörökös magyar herceg címe *úr* volt...” (GYÖRFFY GY. 1958: 584–95, vö. KARÁCSONYI 1925: 420, KÁLMÁN 1989: 157). Ezt a véleményt azonban már PAIS DEZSŐ megkérdőjelezte (1962: 133–46). A fenti utótagok, titulusok a középkori magyar nyelvben nemcsak a királynak és királynénak jártak, hanem tiszteletadó jelölő volt az egyházi nevekben és a világi nevekben azonos módon (FEKETE NAGY 1937: 425). Az utótag megjelenésében MELICH észak-franciaországi hatást vélt felfedezni (1925a: 76), ám a francia nyelvben — a magyartól eltérően — nincs meghatározott személyekhez

kötve megjelenése. A névtípust önálló nyelvi fejleménynek kell tekintenünk. A névkutató mindennapos használatú kézikönyvében, a FNESz.-ben KISS LAJOS úgy vélekedik, hogy “a régi magyar nyelvben a szenteket is urazni szokták” (FNESz. 2: 565, 566). BENKŐ bizonyítékként hozza a Halotti Beszéd szövegét és Anonymust: “*Szent Simon úr, Szent Márk úr* és a többiek nem korábbi világi tisztségeik miatt kapták e titulust (részben nem is voltak uralkodók), hanem a szentek nevéhez csatlakozó megtisztelő értelmezőként, l. már HB.: *Szent Péter urat*, vö. még An.: *Ürsüúr* stb., s ez ment alkalmanként tovább a helynévadásba” (BENKŐ 1996c: 95). Ezzel a megállapítással ért egyet a történészek részéről KRISTÓ is: “Bizonyos, hogy az *úr* szó a középkorban nem számított méltóságnévnek, tehát nem ’király, fejedelem, trónörökös’ jelentése volt, hanem megszólításnak tekinthető” (1996b: 114).

A *Keresztúr* értelmezése különösen nagy feladat elé állította kutatóinkat. Már a múlt században próbálkoztak megfejtésével: ekkor még úgy gondolták, a név szerzetesrendekre utalhat (a CzF.-ből idézi a az OklSz. 482), illetve ’nagybirtokos’ jelentést tulajdonítottak neki (WAGNER 1884). KARÁCSONY JÁNOS már közelebb áll a mai, elfogadottabb magyarázathoz: “Keresztúr olyan falut jelent, amelynek egyháza a szent kereszt tiszteletére volt avatva” (idézi OklSz. 482).

BENKŐ megállapítása szerint “Egy változatban Krisztus megjelölésére mégis kifejlődött a hátravetett méltóságjelölős, magyar forma. Ez a nagyon korán és alkalmasint latin mintáktól független Kereszt úr... A szókapcsolat tulajdonképpeni jelentése ’a keresztre feszített Krisztus’, a sok *Keresztúr* helységnév annak köszönheti létét, hogy jórészt a XII–XIII. században a kérdéses helység templomát a keresztre feszített Krisztus tiszteletére szentelték” (1980: 307).

A magyar helységnevek e speciális csoportjának, a patrocíniumi helyneveknek kimerítő részletességű vizsgálatát MEZŐ ANDRÁS végezte el eddig megjelent tanulmányaiban, illetve ezek összefoglalásaként s rendszerezéseként megszületett könyvében (1996). Ez a munka célját tekintve az ország egész területén előforduló egyházi helynevek feldolgozására vállalkozott a teljesség igényével.

Mező felfogása alapján abban az elemzési csoportban tartjuk számon a patrocíniumi neveket, amelyben funkcionális-szemantikai szinten az ott lévő építmény neve fejeződik ki az elnevezésben. E településnevek tehát az olyan helynevek csoportjába tartoznak, amelyek a hely valamilyen sajátosságára utaltak, s e kategórián belül a ’hely viszonya valamely külső dologhoz, körülményhez’ általános jelentés fejeződik ki bennük. A lexikális-morfológiai elemzés keretében a tulajdonképpeni személynevek kategóriájához legközelebb állónak

tarthatjuk a szentneveket, amelyek falvaink nevében úgy jutnak szerephez, mint a település templomának védőszentjeit megnevező névrészek.

6.5. A középkori Bihar vármegyében a patrocíniumi nevek 44 falu nevében jutottak szerephez, mégpedig mint a település templomának védőszentjeit megnevező névrészek, s ezek összesen 67 névváltozatban jelennek meg. Előfordulásuk az egyrészes nevekben mutat nagyobb arányokat, mivel 46 patrocíniumi alapú egyrészes településnév élt az Árpád-kori Bihar megye területén, s emellett 19 kétrészes név (többnyire első) névrésze tartalmazta a védőszent nevét. A kétrészes patrocíniumi elnevezések közül pusztán egyetlen olyan emelhető ki (*Szentlászlófalva*³⁸), amelynek nincs adatolható egyrészes alakváltozata, tehát a források szerint nem ment át típusváltáson (vö. MEZŐ 1989: 143–6).

Neveinket vizsgálva azt láthatjuk, hogy igen széles azoknak a szenteknek a köre, amelyeket Bihar megye területén tiszteltek: a fentebb mondott összes patrocíniumi nevet viselő település 28 szent tiszteletének állított helynévi emléket. Az egyrészes nevek között a következő szentnevek fordulnak elő: *Szentmárton* négy településnek adott nevet, Bihartól Ny-ÉNy-ra a Berettyó bal partján (1213/550, 1332–7/Pp. Reg [3a]: *S. Martini*, v. (Gy. 1: 669, J: 351, VR. 121: 503)), Váradtól DK-re a Hévíj-patak bal partján ([1291–4]: *S. Martino* (Gy. 1: 669, MNy. 1926. 359)), Margittától ÉK-re (1332: *Sanctus Martinus* (J: 245)), Belényestől Ny-ÉNy-ra (?1332–7/Pp.Reg: *Sancto Martino*, de (MEZŐ 1996: 153: 17)). Ugyancsak négy település névadója volt *Szentmiklós*: Fenestől ÉNy-ra a Solymos patak jobb partján ([1291–4]: *S. Nicolao* (Gy. 1: 670, MNy. 1926. 357) 1552, 1587: *Zenthmiklos* (J: 353, ComBih. 293)), Körösszegtől ÉNy-ra a Berettyó jobb partján (1311/323: *Scentmiclos* (A. I, 235–6, AO. III, 82: 167, AO. VII, 305: 662)), Székelyhídtól D–DK-re (1332–7/Pp. Reg: *S. Nycolao* (Gy. 1: 670), 1342: *Zenthmiclos* (AO. 4: 230)) és Cséffától É-ra (1462, 1485 k.: Szent-Miklós — az adat közlése nélkül (Cs. I, 624), 1478: *Zenthmiklos* (J: 353)). *Mindszent* volt a névadója három településnek: Székelyhídtól DK-re a Berettyó jobb partján ([1291–4]: *Mendscent* (Gy. 1: 645, J: 302, MNy. 1926. 359)), az Ér-patak jobb partján, Diószeg mellett (1325: *Mendzenth* (Gy. 1: 614, A. II, 218, AO. IX, 248: 458)) és Váradtól Ny-ra a Sebes-Körös bal partján (1332–7/Pp. Reg: *Mendsel*, v. ~ *Mendsent*, v. ~ *Mensent* [2a] (Gy. 1: 645)). Szintén három települést neveztek el lakói *Keresztúrról*: Bihartól ÉNy-ra a Berettyó bal partján (1285: *S. Crucis*, eccl. (Gy. 1: 633, J: 275),

---

³⁸ 1435: *Zenthlazlofalva* (J: 341)

1311: *Keyrustwr*, p. (AO. III, 71: 145, Gy. 1: 633, J: 275)), Székelyhídtól K–DK-re (1311/318: *Kerezstwr* (AO. III, 13: 11, Gy. 1: 633)), illetve Sarkadtól É-ra (1333: *S. Crucis*, Ecclesia (J: 275)). Három település nyerte nevét a *Szentkirálynak* is mondott *Szentistvánról* Váradtól ÉK-re a Sebes-Körös jobb partján (Obituarium O. Praem. [saec. XII] [2a], [saec. XII–XIII] [2a], [saec. XIII.] [2a], 1234 k./XV [6a], 1252, 1294/458 [2a], 1320/633, 1332–7/Pp. Reg: *S. Stephani*, mon. (Gy. 1: 688)), Hunyadtól DNy-ra a Kalota patak bal partján (1332–7/Pp. Reg: *Senkral*, v. (Gy. 1: 669)), talán Komáditól ÉNy-ra (1342, 1355, 1433, 1536: *Zenthkyral*, de, pr. (Cs. I, 624, A. IV, 228, ComBih. 366)). *Szentlőrinc* két településnek adott nevet, Váradtól DK-re (1273/392/477: *S. Laurentii*, v. (Gy. 1: 669)) és Debrecentől D–DNy-ra a Kékkálló patak bal partján’ (1311/323: *Scenthleurin*, t. (Gy. 1: 669, A. I, 235, AO. III, 82: 167)).

A többi szentnév egy-egy településnévben jelenik meg: Debrecentől DNy-ra *Boldogasszony* (1282>405, 1289, 1332–7/Pp. Reg [3a]: *B. V.*, v. (Gy. 1: 605)), *Szentadorján* Bihar vm. Ny-i részén a Berettyó jobb partján (1329/437: *Zenthaderyan*, p. (Gy. 1: 667)), *Szentandrás* Váradtól Ny-ra a Sebes-Körös bal partján ([1291–4], [1311 k.], 1319, 1329: *S. Andrea* (Gy. 1: 667, J: 349 [itt *Sanctus Andreas*], A. I, 497, A. II, 428, MNy. 1926. 358, AO. V, 148: 372), 1370: *Zenthandras* (J: 349)), *Szentbenedek* Fenestől DK-re (1332–7/Pp. Reg: *S. Benedicti*, v. (Gy. 1: 667, Cs. I, 623)), *Szentdemeter* Bihartól ÉNy-ra, a Berettyó partján (1373, 1406–1425, 1418: *Zenthdemeter* (Cs. I, 623, J: 349)), *Szentdienes* Bihartól Ny–ÉNy-ra a Berettyó bal partján ([1291–4]: *S. Dyonisio* [2a] (Gy. 1: 667, J: 349 [itt *Sancto Dionisio*], MNy. 1926. 299), [1321]>381>448/XV: *Zenth Dyenes*, poss. (Gy. 1: 667)), *Szentgyörgy* Debrecentől K–DK-re (1307, 1307>383>399, 1307>383>414: *Sengurg* (AO. II, 77: 164)), *Szentimre* Bihartól ÉK-re a Berettyó jobb partján (1220/550: *S. Henrico* (Gy. 1: 667, J: 350, VR. 121: 500), [1291–4], 1459: *Zenthemreh* (J: 350)), *Szentiván* Apáti és Besenyő közt Körösszeg vár tartozéka (1421: *Zenthyuan* (Cs. I, 623)), *Szentjános* Váradtól ÉNy-ra a Sebes-Körös jobb partján (1215/550, 1229/550, 1235/550: *S. Joannis*, mon. (Gy. 1: 667, J: 350, VR. 121: 501 [itt *Ioannis*]), 1376: *Seniuanus* (J: 350)), *Szentjobb* Székelyhídtól D-re a Berettyó jobb partján ([1163–73]>520 k.: *Sanctissimam Dextreram* (Gy. 1: 688), 1599: *Zenth Job* (ComBih. 292)), *Szentkatalin* Váradtól Ny-ra a Sebes-Körös bal partján (1332–7/Pp. Reg: *S. Catherine* ~ *S. Katharine*, v. ~ *S. Katherine* [3a], v. (Gy. 1: 637)), *Szentkozmadamján* Bihar vm. ÉNy-i részén (Berettyó)Újfalutól ÉNy-ra (1373: *Zentcozmadomyen* (J: 351)), *Szentlászló* Bihar vm. É-i részén, Debrecenbe olvadt (1332–7/Pp.Reg: *S. Ladislay*, v. ~ *S. Ladislai* ~ *S. regis Ladislai*, v. (Gy. 1: 610)), *Szentlázár* Székelyhídtól DK-re a Berettyó bal partján ([1291–4], 1332–7/Pp. Reg

[2a]: *S. Lazaro* (Gy. 1: 669, J: 351 [itt *Sanctus Lazarus*], MNy. 1926. 358), 1406, 1458, 1459, 1556: *Zenthlazar*, p., v., opp. (Cs. I, 624, ZsO. II/1: 537, 635, J: 351, ComBih. 292)), *Szentmihály* Váradtól Ny–DNy-ra a Sebes-Körös bal partján ([1291–4]: *S. Mychaele* (Gy. 1: 670, J: 352 [itt *Sanctus Mychael*], MNy. 1926. 358), XIV, 1329: *Scentmihal*, p. (Gy. 1: 670, Cs. I, 624, J: 352)), *Szentpál* Debrecentől É-ra ([1308 k.]: *Scenthpal*, p. (Gy. 1: 670)), *Szentpéter* Bihartól ÉNy-ra a Berettyó jobb partján (1285: *S. Petri* que vulg. *Scentpeturzegy*, eccl. (Gy. 1: 670, Cs. I, 624, J: 353)), *Marja* a Berettyó bal partján (1277/282: *Mariam* (Gy. 1: 641)), *Margitta* Székelyhídtól K-re, a Berettyó, Bisztra és a Hosszúaszó völgyének egybenyílásánál (1216: *Margneta* (J: 294)), *Máriamagdolna* Székelyhídtól DK-re a Berettyó bal partján (1332–7/Pp. Reg: *Marie Magdalene*, v. (Gy. 1: 642, J: 297 [itt *Mariae Magdalena*])).

Ezeknek a településneveknek az első előfordulása zömmel a XIII. század végéről, a XIV. század elejéről adatható.

Érdekes, hogy a keletkezésüket tekintve az e típusba tartozó nevek igen egynemű csoportot alkotnak: csakis metonímia révén (tehát képző nélkül) önmagukban, jelentésváltozással lettek településnévvé. E zártságához képest meglepően nagy a névtípus nyelvi változékonysága.

MEZŐ ANDRÁS a helynevek változástípusainak rendszerével foglalkozva (i. m.) négy csoportot állapított meg: 1. a név elhalása, 2. a név felváltása, 3. típuson belüli névváltozás, 4. típusváltozás. Bihari patrocíniumi névanyagunkban a vizsgált korszakot tekintve kétféle változástípust figyelhetünk meg:

A. típusváltás

- A.1. megőrző tendencia eredményeként: védőszentnév > védőszentnév + *-egyház*
- A.2. > védőszentnév + *-telek/-telke*
- A.3. > védőszentnév + *-földe*
- A.4. > védőszentnév + *-falva*
- A.5. > védőszentnév + *-szege*
- A.6. > jelzői névrész + védőszentnév

B. a név felváltása

A következőkben Mező rendszeréből kiindulva azt tekintem át, hogy a bihari templomcími eredetű helyneveink milyen névszerkezeti változásokon mentek át.

6.6. A típusváltáson átment nevek nagyobbik csoportját azok a nevek alkotják, amelyeknek “puszta személynévi jellegű” névalakja is élt. MEZŐ ezeket az elnevezéseket alapmunkájában a későbbi változások kiindulópontjaként patrocíniumi alapelemeknek nevezi. Az ilyen kiindulási alakok zömmel a XIII. századból valók, s az újabb névrésszel

bővült változatuk a XIV–XV. században jött létre. A XIII. század végén felbukkant *Szentgyörgy* korábbi névalakja *György(i)* volt, ám a XIV. század elejétől több változatban szerepelt: *Györgytelke*, *Györgyegyház*, majd *Györgyfölde* alakban, tehát földrajzi köznévi elemmel kiegészülve jelent meg³⁹.

Boldogasszony formában kerül elénk névanyagunkban a XIII. század végén az a település, amely a XV. század közepén *Boldogasszonyfalva*, három évtizeddel később egy névelem eltűnésével *Boldogfalva* alakot ölt fel⁴⁰. Ez a változás nem mondható gyakorinak, hiszen MEZŐ ugyan beszél a köznévi alap eltűnésével pusztá patrocíniumi névként tovább élő településnevekről, de a *szent* névelem eltűnése nem jelenik meg munkájában önálló jelenségként. A változást talán az tehette lehetővé, hogy a *boldog* jelzőt kizárólag a *Boldogasszony* titulusban használták, s ebből az *asszony* elhagyása után is világos volt, hogy Szűz Mária megnevezése a *Boldogfalva* első névrésze.

A második névrészt tekintve a XIII. század eleji, Bihartól Ny-ra fekvő *Szentmárton* esetében is ez történt: a XIV. század végén *Szentmártonfalva*⁴¹ alakot vett fel, s hasonló változás ment végbe a XIII. századi *Margitta* nevében is akkor, amikor a XV. század elején megszületett a *-falva* utótagú *Margittafalva*⁴² alakváltozat. Ez utóbbi

---

³⁹ **György(i)** 1292/407: *Georgy*, t. (Gy. 1: 623, J: 253) **Györgytelke** 1327/469: *Gyorgteluky*, p. (Gy. 1: 623, J: 253, Cs. 1: 609, AO. XI, 157: 332), 1332: *Gyurgteluke*, p. (Gy. 1: 623) **Györgyegyház** 1374: *Giurgehaz* (J: 253), 1402: *Gewrgeghaz* (ZsO. II/1: 238) **Györgyfölde** 1543: *Gergfelde* (J: 253)

⁴⁰ **Boldogasszony** 1282>405, 1289, 1332–7/Pp. Reg [3a]: *B. V.*, v. (Gy. 1: 605), 1332–7/Pp. Reg: *B. Marie*, v. ~ *S. Marie Magdalene*, v. (Gy. 1: 605) **Boldogasszonyfalva** 1443, 1459, 1460, 1462, 1471: *Bodogazonfalwa* (J: 218, Cs. 1: 604), 1469: *Bodogazzonfalwa*, p. (ComBih. 54 [itt tévesen Boldogasszonytelke alatt]) **Boldogfalva** 1472, 1477, 1487: *Bodogfalwa* (J: 218, Cs. 1: 604)

⁴¹ **Szentmárton** 1213/550, 1332–7/Pp. Reg [3a]: *S. Martini*, v. (Gy. 1: 669, J: 351, VR. 121: 503), 1321: *Scethmartun*, p. (Gy. 1: 669), 1321, 1323 [8a]: *Scentmartun*, p. (Gy. 1: 669, J: 351 [itt *Scentmarton*], AO. VII, 236: 507, 237: 508, 237: 509), 1323>448/XV: *Zenthmarton*, p. (Gy. 1: 669, AO. VII, 209: 448, 209: 449, 209: 450 [az utóbbi három helyen: *Zenthmarthon* [2a], *Zenthmarthun*]), 1332–7/Pp. Reg: *S. Martino* (Gy. 1: 669), 1470: *Zenthmarthon* (Cs. 1: 624) **Szentmártonfalva** 1388: *Zenthmartonfalua* (J: 351)

⁴² **Margitta** 1216: *Margneta* (J: 294), 1332: *Marguita* (J: 294), 1334: *Margyitha* (J: 294), 1352: *Marita* (Cs. 1: 616) ~ *Maryta*, p., v. (ComBih. 206), 1363: *Margita* (Cs. 1: 616) **Margittafalva** 1422, 1425, 1478, 1496: *Margythafalwa*, p., opp. (Cs. 1: 616, J: 294 [itt *Margithafalwa*], ComBih. 206), 1454, 1478: *Margithafalwa*, p. (ComBih. 206)

településünk néveredete problematikus. KISS LAJOS szerint a településnév a *Maria* (1208/1550, ÁKSz. 215) pusztá személynévből született meg, s tulajdonosával vagy a Szűz Máriáról elnevezett templomával egyaránt kapcsolatban lehet (FNESz. *Kismarja*). MEZŐ ANDRÁS inkább a második vélemény mellett foglal állást, bár a templomcím homályban maradása miatt ez nem bizonyítható, írja (MEZŐ 1996: 223). Első benyomásunk alapján nyugodt lelkiismerettel sorolhatnánk a pusztá személynévi alapú településnevek csoportjába. Az alapos kutatói munka eredménye azonban, hogy MEZŐ azok között a települések között tartja számon, amelyekkel kapcsolatban felmerülhet a patrocíniumi néveredet gyanúja. Egy 1358-as búcsúfolyamodvány adatának korábbi, véleménye szerint hibás, soproni lokalizálását véli felismerni abban az adatban (“in beati Laurencii de Kovazi, beate Marie de Zechen, beate Marie de Popii, omnium sanctorum de Kerekighas ac beate *Margarete de Margitha* et beati Stephani regis in Hermen, ecclesiis parrochialibus Chanadiensis, Waradiensis et Jauriensis diocesium...” [Bossányi 2: 322]), amely egyértelművé tenné a település nevének templomi védőszentnévből való metonimikus létrejöttét (MEZŐ 1996: 223). ORTVAY fogalmazása teljesen egyértelműnek látszik: “Nevét kétségtelenül a Bol. Szűz tiszteletére szentelt egyházától kapta” (ORTVAY 1891–1892: 542, ld. 559 is).

Esetleg ide sorolható a XIII. századi *Szentpéter* és a *-szege* köznévi utótaggal kiegészült *Szentpéterszege*⁴³, amely azonos datálással áll előttünk, bár itt inkább arra lehet gondolni, hogy a helynévvé nem vált templomcím jelenik meg az első adatban. Nem pusztán a *-falva* utótag jelent új elemet a tizedlajstrombeli *Szentkatalin* XIV. század végi alakjában, hanem az *-asszony-* névelem is, s megszületett *Szentkatalinaasszonyfalva*⁴⁴.

A Székelyhídtól K–DK-re fekvő *Keresztúr* a XIV. század elejétől a XVI. század végéig szerepelt ebben az alakban, majd a *-telek* földrajzi köznévvvel egészült ki⁴⁵.

---

⁴³ **Szentpéter** 1285: *S. Petri* que vulg. *Scenpeturzegy*, eccl. (Gy. 1: 670, Cs. 1: 624, J: 353) **Szentpéterszege** 1285: *S. Petri* que vulg. *Scenpeturzegy*, eccl. (Gy. 1: 670, Cs. 1: 624, J: 353), 1311: *Scenhpeturseguy*, p. (AO. III, 71: 145, Gy. 1: 670, J: 353), 1405, 1443, 1450, 1460, 1463, 1476: *Zenthpeterzege*, p. (Cs. 1: 624, J: 353, ComBih. 312), 1411: *Sentpetersege*, p. (ComBih. 312)

⁴⁴ **Szentkatalin** 1332–7/Pp. Reg: *S. Catherine* ~ *S. Katharine*, v. ~ *S. Katherine* [3a], v. (Gy. 1: 637) **Szentkatalinaasszonyfalva** 1396: *Zenthkatarene Azzonfalua* (Cs. 1: 623) ~ *Zenthkatherinaazzonfalwa*, p., v. (ComBih. 76), 1421: *Zenthkatherinaazonfolwa* (Cs. 1: 623)

⁴⁵ **Keresztúrtelek** 1311/318: *Kereztwr* (AO. III, 13: 11, Gy. 1: 633), 1318: *Kereztr vr*

A patrocíniumi alapelemű elnevezések változástípusait vizsgálva MEZŐ egyik csoportként a “másodlagosan jelzővel bővült sima alapelemek” csoportját határozta meg: megyénkben ilyen átalakuláson ment át a jelzői névrésszel bővült *Szentistván*⁴⁶, *Marja*⁴⁷ XIII. századi és a Kö-rösszegtől ÉNy-ra fekvő *Szentmiklós*⁴⁸ XIV. századi neve, s belőlük létrejött a *Várad-szentistván*, *Újmarja*, *Ómarja*, *Nagymarja* és *Kismarja*, illetve *Kisszentmiklós* új elnevezések sora, amelyek a közeli településre, *Váradra*, az osztódott települések viszonylagos korára, illetve méretére (*új, ó, nagy, kis*) utalnak.

Egyetlen bihari települést jelöltek a kezdetektől párhuzamosan a “puszta személynévi” és a jelzős szentnévi változattal: *Lázár* és *Szentlázár*⁴⁹.

Érdemes kiemelni e nevek közül *Szentjobb* ~ *Szentjog* ~ *Jog*⁵⁰ és

(Gy. 1: 633, AO. V, 52: 105), 1328: *Kerusthur* (Gy. 1: 633), 1333: *Kerezthur* (Gy. 1: 633, J: 274) **Keresztúr** 1582: *Kerezturtelek* (J: 274)

⁴⁶ **Szentistván** Obituarium O. Praem. [saec. XII] [2a], [saec. XII–XIII] [2a], [saec. XIII.] [2a], 1234 k./XV [6a], 1252, 1294/458 [2a], 1320/633, 1332–7/Pp. Reg: *S. Stephani*, mon. (Gy. 1: 688), 1294/458: *S. Stephanus* [2a] (Gy. 1: 688), 1308/355: *S. Stephano* (Gy. 1: 688) **Várad-szentistván** 1214/307: *S. Stephani Varadiensis*, 1234 k./XV [5a]: *S. Stephani Waradiensis*, *S. Stephanus*, *Waradine civitas*, 1265: *S. Stephani de Varadino*, eccl. (Gy. 1: 688)

⁴⁷ **Marja** 1277/282: *Mariam* (Gy. 1: 641), 1323: *Marya* (AO. VII, 187: 399, 206: 441), [1291–4] [2a], 1332–7/Pp. Reg, 1341: *Maria*, v., p. (Gy. 1: 641, J: 296, MNy. 1926. 222, 358), 1332–7/Pp. Reg: *Vinum* (Gy. 1: 641), 1447, 1456: *Marya*, p., de (ComBih. 225) **Újmarja** [1291–4]: *Maria noua* (Gy. 1: 641, J: 296 [itt *Maria nova*], MNy. 1926. 299 [itt *Moria noua*]), 1332–7/Pp. Reg [4a], 1335: *Vymaria* (Gy. 1: 641, J: 296) **Ómarja** 1322, 1332–7/Pp. Reg [4a], 1341, 1342, 1353: *Omaria*, v., p., de (Gy. 1: 641, J: 296, A. IV, 226, 227, A. V, 502, ComBih. 179) **Nagymarja** 1426: *Naghmaria* (J: 296), 1490: *Nagh Maria* (Cs. 1: 616) **Kismarja** 1490: *Kys Maria* (Cs. 1: 616, J: 296), 1521: *Kysmaria*, de (ComBih. 179)

⁴⁸ **Szentmiklós** 1311/323: *Scenthmiclos* (A. I, 235–6, AO. III, 82: 167, AO. VII, 305: 662), 1322: *Scenthmyklws* (J: 353) **Kisszentmiklós** 1552: *Kys Zenthmyklos* (J: 353)

⁴⁹ **Lázár** [1291–4]: *Lazar*, v. (Gy. 1: 669, J: 351, MNy. 1926. 300) **Szentlázár** [1291–4], 1332–7/Pp. Reg [2a]: *S. Lazaro* (Gy. 1: 669, J: 351 [itt *Sanctus Lazarus*], MNy. 1926. 358), 1332–7/Pp. Reg [2a]: *S. Lazari*, v. (Gy. 1: 669), 1406, 1458, 1459: *Zenthlazar*, p., v. (Cs. 1: 624, ZsO. II/1: 537, 635, J: 351, ComBih. 292)

⁵⁰ **Szentjog** 1326/XVIII., 1332–7/Pp. Reg: *S. Jog* (Gy. 1: 668), 1395: *Zenthhyog*, de (ComBih. 291, 292), 1407: *sancti Jog*, monasterium (ZsO. II/2: 13), 1436, 1470, 1479: *Zenthhog*, de (ComBih. 291), 1449–54, 1469: *Zenth Jog* ~ *Zenthvygh* (Cs. 1: 623), 1469, 1475: *Zenthjogh* (Cs. 1: 623, J: 350), 1470: *Zenth Jogh*, de (ComBih. 291)

*Margitta*⁵¹ nevét. Az elnevezés nem tartozik a szokásos értelemben vett patrocíniumi nevek közé. Nemzeti történelmünk hozta létre, ezért sajátosan magyar alakulat: szent királyunk, István király jobb keze a névadó, amelyet egy Szent László által 1084-ben építtetett bencés kőmonostorban őriztek, s lassan kialakult körötte a kérdéses település is. A *Szentjog* névváltozatban a “jobb kéz” jelentésű denominális nomenképzős *jog* (TESz. 2: 277–8) és a *Szent* jelzői névelem kapcsolódott össze, ám idővel a *jó*-ból alakult középfokú melléknév állt a szemantikailag elavult *jog* helyére. A település legkorábbi megnevezése a XII. századtól latinul szerepel, majd alakváltozatként a XIV., illetve a XV. században a *Szentjog* és a *Jog*⁵² jelenik meg. Erre a változásra (ti. hogy a patrocíniumi név *szent* jelzői néveleme tűnik el) nem találunk példát Mezőnél, s bizonyára ritka névalakulási mód lehetett.

A XIV. század utolsó negyedében élő *Szentkozmadamján* majdcsak egy évszázaddal később elemkihagyás (redukció) eredményeként *Szentkozma* és *Szentdamján* néven jelenik meg újra⁵³.

Hét olyan templomi védőszentjéről elnevezett települést találunk Biharban, amelynek a patrocíniumi névhez egyáltalán nem kötődő névváltozata is élt vagy korábbi vagy későbbi adatalással. Ezekben az esetekben a név felváltásáról beszélhetünk. MEZŐ munkája e csoportokat a “más motivációjú korábbi nevek felváltása Ő fokú patrocíniumi helynévvel”, illetve a “régebbi patrocíniumi név fölcserélése egyéb motivációjú névvel” kategóriájában tartja számon. Bihar megyében az első csoportba tartozik: *Mindszent* (a Diószeg melletti) — *Egyed*, *Egyedmonostora*, *Tótfalu*⁵⁴, *Szentmiklós* (Székelyhídtól D-re) — *Márkos*,

⁵¹ **Margitta** 1216: *Margneta* (J: 294), 1332: *Marguita* (J: 294), 1334: *Margytha* (J: 294), 1352: *Marita* (Cs. 1: 616) ~ *Maryta*, p., v. (ComBih. 206), 1363: *Margita* (Cs. 1: 616)

⁵² **Szentjobb** [1163–73]>520 k.: *Sanctissimam Dextreram* (Gy. 1: 688), 1239: *S. Dextre Szentjog* 1326/XVIII., 1332–7/Pp. Reg. *S. Jog* (Gy. 1: 668), 1395: *Zenthhyog*, de (ComBih. 291, 292), 1407: *sancti Jog*, monasterium (ZsO. II/2: 13), 1436, 1470, 1479: *Zenthhog*, de (ComBih. 291), 1449–54, 1469: *Zenth Jog* ~ *Zenthvygh* (Cs. 1: 623), 1469, 1475: *Zenthjogh* (Cs. 1: 623, J: 350), 1470: *Zenth Jogh*, de (ComBih. 291) **Jog** 1405: *Jog* (ZsO. II/1: 532)

⁵³ **Szentkozmadamján** 1373: *Zentcozmadomyen* (J: 351), 1425, 1495: *Zenthkozmadamyen*, p. (Cs. 1: 624, ComBih. 312), 1487: *Zenthkozmademyen* (Cs. 1: 624) **Szentkozma** 1463, 1487: *Zenthkozma* (J: 351, Cs. 1: 624), 1464: *Zenthcosma* (Cs. 1: 624) **Szentdamján** 1479: *Zenth Damian* (J: 351)

⁵⁴ **Mindszent** 1325: *Mendzenth* (Gy. 1: 614, A. II, 218, AO. IX, 248: 458) **Egyed** 1214/550, 1275, [1278 k.], 1438: *Igged* (Gy. 1: 614, Cs. 1: 607, J: 236, VR. 80: 288)

*Márkosi*⁵⁵, *Szentkatalin* — *Körösszeg*⁵⁶. A második csoportot az alábbi névpárok alkotják: *Szentmárton* (Margittától ÉK-re) — *Genyéte*⁵⁷, *Szentjobb* — *Berettyó*⁵⁸. Azonos időből származó első adatai alapján nem dönthető el az elsőség *Boldogasszonytelke* — *Tóskereke*⁵⁹ település esetében.

7. Építménynévből alakult településnevek

Szintén 'a hely viszonya valamely külső dologhoz, körülményhez' jelentés fejeződik ki azokban a gyakran előforduló településnevekben, amelyekben az ott lévő építmény neve jelenik meg funkcionális-szemantikai szinten. A legnagyobb csoport e körben az a névtípus, amelyben a települést templomáról, illetve annak védőszentjéről nevezték el (*Szentkatalin*, *Szentmihály*, *Szentpál*, *Mindszent* stb.). E nevek vizsgálatát a személynevekhez való lexikális közelségük miatt azonban önálló típusként már korábban tárgyaltam.

A névadást motiváló építmények valamilyen szempontból mindig nagyon fontos szerepet tölthettek be a névadó közösség életében. Az épület- vagy építménynevek minden képző nélkül, metonimikus úton is válhattak a település névadójává. Lehetek ezek:

— hidak: *Bócshida* (Berettyó)Újfalutól D-re (1271, 1274: *Bolchhyda*, t. (Gy. 1: 604, J: 217)), *Henchida* (Berettyó)Újfalutól K–ÉK-re, a Berettyó bal partján (1342: *Hechhaza* (A. IV, 226)), *Privárhida* Bihartól É–ÉNy-ra, a Berettyó bal partján (1277/282, 1280, 1282: Wodozt al. nom.

Egyedmonostora 1386: *Egyedmonustra*, de (ComBih. 111) ~ *Eggyedmunstora*, de (ComBih. 111) **Tótfalu** 1439: *Thotfalw* (ComBih. 111), 1511: *Thothfalw* (J: 237)

⁵⁵ **Szentmikós** 1332–7/Pp. Reg: *S. Nycolao* (Gy. 1: 670), 1390, 1447: *Zenthmiklos*, p. (J: 352, ComBih. 293) **Márkos(i)** [1163–73]>520k.: *Markus*, v. (Gy. 1: 642), 1219/550: *Marcusy*, v. (Gy. 1: 642, VR. 92: 359)

⁵⁶ **Szentkatalin** 1332–7/Pp. Reg: *S. Catherine* ~ *S. Katharine*, v. ~ *S. Katherine* [3a], v. (Gy. 1: 637) **Szentkatalinasszonyfalva** 1396: *Zenthkatarene Azzonfalua* (Cs. I, 623) ~ *Zenthkatherinaazzonfalwa*, p., v. (ComBih. 76) **Körösszeg** [1289]: *Keressceg* (Gy. 1: 637)

⁵⁷ **Szentmárton** ~ **Genyéte** 1332: *Sanctus Martinus* (J: 245), 1489: *Zenthmarton* aliter *Genyete* (Cs. 1: 608) ~ *Zenthmarton* vel *Genyethe* (J: 245)

⁵⁸ **Szentjobb** [1163–73]>520 k.: *Sanctissimam Dextreram* (Gy. 1: 688), 1599: *Zenth Job* (ComBih. 292) **Szentjog** 1326/XVIII., 1332–7/Pp. Reg: *S. Jog* (Gy. 1: 668), 1395: *Zenthhyog*, de (ComBih. 291, 292) **Berettyó** 1213/550: *Beruchyö* ~ *Beruchyon* [f: *Beruchyöu*] (Gy. 1: 668, VR. 33: 45)

⁵⁹ **Boldogasszonytelke** ~ **Tóskereke** 1430: *Thoskereky* alio nomine *Bodogazzonteleke* (J: 217)

Priuarthyda, p. (Gy. 1: 652, J: 318 [itt *Privarthyda* vel *Wodosa*]), *Saulhida* Bihartól ÉNy-ra a Berettyó jobb partján ([1291–4]: *Saulhyda* (Gy. 1: 658, J: 333, MNy. 1926. 298)), *Székelyhid* az Ér bal partján (1278/317/323/401, [1291–4] [2a]: *Zekulhyd*, t. (Gy. 1: 666, J: 355, MNy. 1926. 222, 298)), *Tamáshida* Kölesértől DNy-ra, a Fekete-Körös jobb partján (1241: *Pons Thomae* (J: 360)),

— jelentős várak vagy kastélyok: *Derzspalotája* Váradtól Ny-ra, a Sebes-Körös bal partján (1279: *Deerspalataya*, castr. (Gy. 1: 650, J: 314)), *Sebesvár* Hunyadtól Ny-ra a Sebes-Körös bal partján (1319/323, 1322, 1323 [2a], 1325, 1330: *Sebuswar* (Gy. 1: 660, A. I, 521, A. II, 14, 83, 188, AO. V, 197: 501, AO. VII, 182: 388, 186: 397, AO. IX, 82: 129)), *Várad* Bihartól D-re a Sebes-Körös bal partján ([XIII.], Chron. saec. XIV. [2a], Chron. Warad [XIV.], +1111/XIII, 1134 [2a], 1138/329, 1156, 1229/550, 1234/243, Rogerius, 1250, 1256/284/294/572 [2a], 1264, 1265, [1272–89]/392/477, 1279, 1296, Chron. saec. XIV., 1303/326, 1304, 1310/311/318, 1320, 1320 Pp/Pp. Reg, 1321, 1325/Pp. Reg, 1332, 1332–7/Pp. Reg [6a], 1340 [2a], 1342 [3a], 1345, 1350, 1449, 1455 [2a], 1475, 1486: *Waradiensis*, civ., ep., eccl. (Gy. 1: 681, 682, 683, 684, Cs. I, 600, MNy. 1936. 205, A. IV, 29, 292, 293, 548, A. V, 391)),

— talán egy különösen tetszetős külsejű udvarház: a két *Széplak* település nevében a Berettyó bal partján, Margittától DK-re ([1291–4]: *Zeplok* (Gy. 1: 671, MNy. 1926. 358)), és Fenestől ÉNy-ra a Solymos patak jobb partján ([1291–4], 1332–7/Pp. Reg [5a], 1374, 1495: *Zeplak*, v. (Gy. 1: 671, Cs. I, 600, J: 357, MNy. 1926. 358, ComBih. 307)),

— vízi átkelőhely: *Rév* Élesdtől DK-re a Sebes-Körös jobb partján (1332–7/Pp. Reg, 1459: *Bev* [rontott alak], p., v. (Gy. 1: 657, ComBih. 344) ~ *Bey* [romlott alak], v. (Gy. 1: 657) ~ *Rev* [3a], v. (Gy. 1: 657, J: 330) ~ *Rey* [romlott alak] (Gy. 1: 657)), *Lórév* a Sebes-Körös és a Jád-patak egybeömlésénél (1406: *Lorew* (ZsO. II/1: 537, 635, J: 292)),

— a megélhetéshez elengedhetetlen malom: *Apamolna* pontos helye ismeretlen, Tancskereki és Barsa vidékén feketett ([1321]>381>448/XV, 1350, 1433: *Apamolna*, p. (Gy. 1: 594, Cs. I, 602, J: 294)), *Mocsmolna* Váradtól É-ra a Kösmő patak bal partján állott (1552: *Moczmona* (J: 303)),

— a falu romos vagy kerek alaprajzú vagy egyszerű temploma: két *Félegyház* a Berettyó jobb partján Bihartól E–ÉK-re ([1308–13]: *Felyghaz*, t. seu p. (Gy. 1: 617)), illetve Körösszegtől ÉNy-ra (1411, 1421, 1489: *Felegghaz*, poss. (Cs. I, 608, J: 242)), *Kerekegyház* Bihartól É-ra a Berettyó jobb partján (1314: *Kerekeghaaz* (AO. III, 374: 849)), *Bánkegyház* Debrecentől DK-re (1317/324, 1317/324>383, 1317/324>383>391, 1317/324>383>391>422, 1324, 1324>383/391/422:

Bankyghaz, t. seu p. (Gy. 1: 597, J: 206, Cs. I, 603 [itt *Bankighaz*], AO. IV, 249: 657, AO. VIII, 34: 51)), *Dorogegyháza* Bihartól É–ÉK-re (1338: *Dorugeghaza* (J: 241)), *Györgyegyház ~ Görgyegyháza* (1374: *Giurgeghaz* [romlott alak] (J: 253), 1402: *Gewrgeghaz* (ZsO. II/1: 238), XIV.: *Gurgedhasa* (J: 253)), *Homorogegyház* Körösszegtől Ny-ra (1516: *Homrokeghaz* (J: 260)), *Simonegyház* pontosan nem lokalizálható (1411: *Symoneghaz* (Cs. I, 622)),

— a településen álló monostor: *Egyedmonostora* az Ér patak jobb partján, Diószeg mellett (1386: *Egyedmonustra*, de (ComBih. 111) ~ *Egyedmunstora*, de (ComBih. 111)), *Gáborjánmonostora* Bihartól ÉNy-ra a Berettyó jobb partján (1217: *Monasterium Gabrielis* (Gy. 1: 618, J: 244)), *Izsómonostora* Sarkadtól K-re (*1233: *eccl. de Ysou* (Gy. 1: 620)), két *Monostor* Debrecentől É-ra ([1308 k.] [2a], 1347: *Monustur*, p. (Gy. 1: 645, J: 304)), Hunyadtól DK-re (1332–7/Pp. Reg: *Monostur*, v. (Gy. 1: 645)), *Szólátmonostora* Debrecentől É-ra (1315, 1325 [5a]: *Zolathmunustura*, p. (Gy. 1: 645, AO. IV, 69: 167, AO. IX, 66: 103, 67: 106, 77: 122)), *Ugramonostora* Körösszegtől DNy-ra a Sebes-Körös bal partján (1214: *Monasterium Vgra* (J: 372)),

— kút, forrás, mint fontos (esetleg kiépített) vízvételi hely: *Botkuta* Bihartól DK-re (1335, 1340 [3a]: *Bothkutha*, poss., particulas possessionarias (A. III, 130, A. IV, 29, 30)), *Brajkuta* Váradtól K–DK-re (1508: *Braykwtha* (J: 220)), *Brázkútja* Belényestől É-ra (1508: *Brozkwlya* (J: 221)), *Disznókút* bizonytalan lokalizálással (1400: *Gyuznoukuth*, pr. ~ *Gywnoukuth* [2a], pr. seu loca villarum (ZsO. II/1: 43)), *Köbölkút* Székelyhídtól DK-re a Berettyó jobb partján ([1291–4]: *Kubulkut* (Gy. 1: 636, J: 284, MNy. 1926. 222)),

— egyéb építmény neve: *Lugas* Élesdtől Ny-ra, a Sebes-Körös jobb partján ([1291–4], 1354 [3a]: *Lugas*, v. (Gy. 1: 640, J: 292, MNy. 1926. 300, A. VI, 165)), két *Baromlak* Szentjobbtól K-re, a Berettyó bal partján (1327/469: *Boromlak*, p. (Gy. 1: 598, J: 204 [itt *Borumlak*], AO. XI, 157: 332)), illetve Bihartól ENy-ra az Ölyvös és a Józás patakok között (1435: *Baromlak* alio nomine Wylak (J: 375)), *Rézbánya* a Fekete-Körös forrásvidékén (1585: *Rezbanya ~ Reezbanya* (ComBih. 29)).

A fentiek közül érdemes egy kicsit külön foglalkoznunk az *-egyháza* névrésszel. Egyes kutatóink ugyanis egyértelműen úgy értelmezik, hogy a tatárjárás alatt elpusztult falvak nevében található meg, s így valójában egy középkori ’puszta’ jelentéssel ruházzák fel. Ezen a véleményen van GYÖRFFY is: “A tatárjárás alatt elpusztult és újból meg nem szállt egyházas faluk rövidesen az enyészet útjára jutottak, csak a romos egyház hirdette a falu helyét. Innen magyarázható az a sajátos jelenség, hogy akkor kapja a falu neve az *-egyháza* utótagot, amikor pusztává válik”

(GYÖRFFY GY. 1960: 34).

Ezek az építmények/épületek az egyrészes és a kétrészes elnevezésekben egyaránt felbukkanhatnak: a középkori Bihar vármegye területén 80 település valamely mesterségesen, ember által létrehozott építményéről nyerte elnevezését, s ezek között a többség egyrészes helynév (54).

Ebben a helynévcsoportban a jelentésbeli névalkotásnak, a metonímiának 47 település elnevezése köszönheti létét, ami azt jelenti, hogy itt e névadási mód tűnik a legelterjedtebbnek. Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a szavak ugyan többnyire összetettek, két vagy több lexémából állnak, településnévként mégis egyrészesnek tekintjük őket, hiszen — korábbi meghatározásunknak megfelelően — denotátumukról, magáról a településről csupán egyetlen szemantikai jegyet, információt fejeznek ki. A *Derzspalotája* nevű település szemantikailag azt jelöli, hogy ott van a *Derzspalotája* nevű épület, azaz egy *Derzs* nevű személy palotája. Ahogy az állat- és növénynevekből lett településneveknél is láttuk, feltehető itt is, hogy a település nevének alapjául szolgáló szó eleve tulajdonnév (épületnév, hídnév stb.) volt, de lehet az is, hogy pusztán közsői megjelölése az adott építménynek. Ez azonban a település nevének keletkezéstörténeti, illetve szerkezeti megítélését nem érinti. Vizsgálatunk során megállapíthatjuk továbbá, hogy ezekben a helynevekben, mint eredeti mikronevekben nagyon gyakran egy személynév és egy épület/építménynév kapcsolódik össze, de — ahogyan azt a fentebbi felsorolásból láthatjuk — a birtokos jelzős szóösszetétel első tagjaként egyéb lexémák is előfordulhatnak.

A fenti példákból is láthatjuk, hogy az ilyen típusú egyrészes nevek alapjául szolgálhatnak eredetileg kétrészes helynevek is, de mindenképpen több lexémából áll e nevek nagy többsége. Szerkezeti felépítésüket tekintve azt látjuk, hogy e nevekben a lexémák közötti viszony lehet minőségjelzős vagy birtokos jelzős, s ez utóbbiak többnyire jelöletlenek.

Szóképzéssel mindössze két ide tartozó település neve alakult: *Hidas* Széplaktól É-ra (1326, 1332–7/Pp. Reg. [3a]: *Hydus*, p., v. (Gy. 1: 625, J: 259)) és (Berettyó)Újfalutól Ny-ra *Udvári* (1214/550, 1217/550, 1221/550, 1229/550: *Vduori*, v. (Gy. 1: 515, J: 372)). A szerkezeti változás csekély számú építménynévi vonatkozású településnevet érintett: redukcióval született meg egyetlen település két névalakja: *Palota* < *Derzspalotája*, *Derzspalota* < *Derzspalotája*⁶⁰. Egyetlen

---

⁶⁰ **Derzspalotája** (1279: *Deerspalataya*, castr. (Gy. 1: 650, J: 314) > **Derzspalota**: 1388: *Derspalata* (J: 314), **Derzspalotája** > **Palota** 1335, 1403: *Palatha*, de (Gy. 1: 650,

toldalékmorfémával bővülve született meg három településnevünk: a *-d* helynévképzővel bővülve jött létre az Élesdtől Ny-ra fekvő *Lugasd* településnév a korábbi *Lugas* névalakból⁶¹, és az Élesdtől DK-re fekvő *Réved* elnevezés a korábbi *Rév*⁶² formából, a birtokos személyraggal bővült az Ér bal partján fekvő *Székelyhíd* neve, s alakult ki a *Székelyhida*⁶³ névalak.

Kétrészes településneveink között az egyrészesekhez viszonyítva kevesebb az építménynévi eredetre visszavezethető. Szintagmatikus szerkesztéssel — természetes módon — kivétel nélkül minőségjelzős összetétellel hozták létre 25 település nevét. Ezeknek a településneveknek az első névrésze lexikális szinten melléknévi jelentésű szó, amely a fosztóképzős *Egyházatlanpércs* alaktól (1347: *Eghaziathlan Perch*, p. (Cs. I, 619, J: 322 [itt *Eghaziatlan Perch*], A. V, 107) ~ *Eghazathlan Perch*, p. (A. V, 107)), a két *Malomszeg* településnévtől eltekintve az *-s* valamivel való ellátottságot kifejező képzővel van ellátva. A második alaprészükben olyan valódi helynév szerepel, amely az esetek legnagyobb hányadában vagy párhuzamosan, vagy korábban önállóan is élt. Az egyetlen kivétel *Kápolnáshidas* neve, amelynek nem létezett **Hidas* névváltozata. A kétrészes nevek első névrészeiben szereplő építménynevek nem mutatnak nagy változatosságot. Megjelenik bennük

— az *egyház*- előtagban a falu temploma: *Egyházasgeszt* Váradtól DNy-ra a Nyárér patak mellett (1410: *Egyhazas Gezt* (J: 245)), *Egyházasgyanta* Széplaktól É-ÉNy-ra, a Fekete-Körös bal partján (1552: *Egyhazas Gyantha* (J: 247)), *Egyházasharsány* Váradtól DNy-ra a Sebes-Körös bal partján (1234–1336: *Eghazasharsan* (Cs. I, 610)), *Egyházaskéc* Margittától É-ra (1475: *Eghazaskeech* (Cs. I, 612)), *Egyházaskereki* Székelyhídtől ÉK-re az Ér patak bal partján (XIII., 1333, 1432, 1342: *Eghazaskereky*, poss. (Cs. I, 613, Gy. 1: 632, ComBih. 75)), *Egyházasnyésta* Körösszegtől ÉNy-ra a Kutas patak jobb partján (1417: *Eghazasnystha* (Cs. I, 618, J: 307)), *Egyházasósi* Várad közvetlen közelében, a Hévíj és Sebes-Körös között (1552: *Egyhazas Ewsy* (J: 313)), *Egyházaspércs* Debrecentől D-re (1347: *Eghazas Perch*, p. (Cs. I,

---

J: 314, ZsO. II/1: 287: 2434, ComBih. 243)

⁶¹ **Lugas** > **Lugasd** [1291–4], 1354 [3a]: *Lugas*, v. (Gy. 1: 640, J: 292, MNy. 1926. 300, A. VI, 165) > 1406: *Lugasd* (ZsO. II/1: 537, 635, J: 292)

⁶² **Rév** > **Réved** 1332–7/Pp. Reg, 1459: *Bev* [rontott alak], p., v. (Gy. 1: 657, ComBih. 344) ~ *Rev* [3a], v. (Gy. 1: 657, J: 330) > 1406: *Rewyd*, p., v. (ComBih. 344)

⁶³ **Székelyhíd** > **Székelyhida** 1278/317/323/401, [1291–4] [2a]: *Zekulhyd*, t. (Gy. 1: 666, J: 355, MNy. 1926. 222, 298) > 1325 [4a]: *Zekulhyda*, v. (Gy. 1: 666, Cs. I, 599, A. II, 216, 217, 219, AO. IX, 248: 456, 248: 457, 248: 458)

619, J: 322, A. V, 107)), *Egyházaspüspöki* Körösszegtől DNy-ra a Sebes-Körös bal partján (1426: *Eghazaspysky* (J: 324)), *Egyházasszakál* Körösszegtől DNy-ra a Sebes-Körös partján (1552: *Egyhazaszakal* (J: 343)), *Egyházasugra* Körösszegtől DNy-ra a Sebes-Körös bal partján (1429: *Egihazaswgra* (J: 372)),

— a *molnos-* jelzőben a település malma: *Molnosábrány* a Berettyó folyó mellett, Margittától DNy-ra (1445, 1450: *Molnosabran* (J: 199, Cs. I, 601) ~ *Molnos Abran* (Cs. I, 601)), *Molnospetri* Székelyhídtól K-re (1332: *Malnospetri* (J: 322)), *Molnosszántó* Bihartól ÉNy-ra a Jósás-patak bal partján (1513: *Molnos Zantho* (J: 347)),

— a *monostoros-* előtagban a falu monostora: *Monostorosábrány* a Berettyó folyó mellett, Margittától DNy-ra (1388: *Monostorosabram* [2a] (ZsO. I, 37: 384)), *Monostorospályi* Debrecentől D–DK-re (1415, 1587: *Monostorospaly* (Cs. I, 619, J: 317, ComBih. 220)), *Monostorosugra* Körösszegtől DNy-ra a Sebes-Körös bal partján (1406: *Monusthorusugra* (J: 372)),

— a *kápolnás-* első névrészben a település kápolnája: *Kápolnásgyanta* Széplaktól É–ÉNy-ra, a Fekete-Körös bal partján (1552: *Kapolnas Gyantha* (J: 247)), *Kápolnásidas* Széplaktól É-ra, a Hidas-patak völgyében (1508: *Kapolnashydas* (J: 259)), *Kápolnásventer* Széplaktól É-ra (1599: *Kapolnasventer* (J: 386)),

— a *váras-* jelző a faluban található várra utalt: *Váraskeszi*, pontos lokalizálása ismeretlen (1307: *Waraskezv* (AO. II, 81: 173)),

— leginkább ebbe a névcsoportba sorolható a Váradtól DK-re a Hévjó-patak bal partján fekvő *Hídkőszőlős* (1374: *Hydkwzheulews* (J: 359)) és a két *Malomszeg* Váradtól K–ÉK-re, a Berettyó bal partján ([1291–4]: *Molunzeg* (Gy. 1: 641, J: 294, MNy. 1926. 222)), illetve a nem lokalizálható másik *Malomszeg* (1308/585: *Malunzeg* (AO. II, 202: 466, Gy. 1: 641, [itt *Malomzeg*])), illetve a Debrecentől É-ra fekvő *Hadház* (1312/XVIII, 1313: *Hothaz* (AO. III, 101: 213, 230: 512)) település neve is.

Szerkezeti változás útján, kiegészüléssel csupán *Hidastelek* neve alakult ki a *Hidas* alakból⁶⁴. A “szabályos szerkezetű” példákat látva feltűnő *Kágyaegyház* neve (1327: *Kagia eghazas*, v. (Gy. 1: 629, J: 270, AO. XI, 223: 474)), amelyben nem a megszokott sorrendben jelenik meg az ala+ptag (általában a második névrész) és a megkülönböztető jelzői tag (általában az első névrész), tehát az első és a második névrész fordított sorrendjéről van szó, ami — bár ritka jelenség, de — előfordul,

---

⁶⁴ **Hidas** 1326, 1332–7/Pp. Reg [3a]: *Hydus*, p., v. (Gy. 1: 625, J: 259) > **Hidastelek** 1552: *Hydastelek* (J: 259)

lehet persze, hogy pusztán oklevélnévként.

8. Vásártartásra utaló településnevek

A középkori magyar falvak elnevezésével a lakosság olykor a település sajátos funkciójára, működésére is utalhatott. Névkincsünkben nem szokatlan jelenség az olyan településnevek megszületése, amelyek nevükben valamilyen módon a mindennapi ember megélhetésében fontos szerepet játszó vásárok, a mezőgazdasági termékek és kézműves készítmények cseréjének helyét, a kereskedelmi lehetőségek meglétét rögzítik. Bihar vármegyében ilyen név a Cséffától D–DNy-ra található *Vásári* település (1290/422, 1327/409, 1341, 1390: *Vasary*, t., v., p. (Gy. 1: 690, ZsO. I, 157: 1357, J: 385, AO. XI, 85: 173)) neve, amely az egyetlen ilyen jelentéstartalmú egyrészes elnevezés, és amelyről GYÖRFFY megállapítja: “Nevéből következtethetően eredetileg vásáros hely volt” (Gy. 1: 690). Ebből indul ki SZABÓ G. FERENC, amikor a helynevet köznévi előzményre vezeti vissza, amelyhez szerinte az *-i* mint melléknévképző kapcsolódott. Az így kialakult névhez véleménye szerint hozzáértették a *falu*, *szállás* földrajzi köznevet (SZABÓ G. 1998: 88). Véleményem szerint a névben sokkal inkább az *-i* helynévképzői szerepével számolhatunk, amely több szemantikai csoportban sokféle lexémához kapcsolódhatott. Ugyancsak egyértelmű a kétrészes névnek tekinthető, a Váradtól K-re a Sebes-Körös bal partján fekvő *Vásárhely* (1421, 1560: *Wasarhel* (J: 384, ComBih. 241)) elnevezésének motivációja. A település vásáros voltára, vásártartási joggal való rendelkezésre utalt a királynéi tulajdonban lévő *Asszonyvására* Szalacstól DNy-ra (1203/342/356/477: *Foro Regine* (Gy. 1: 595, J: 197, A. IV, 292), 1268/270: *Ahzunwasara* (Gy. 1: 595, J: 197 [itt *Ahsunwasara*])) elnevezése (vö. KISS 1997b: 183). Itt a *vásár* metonimikusan jelöli valójában a települést. A vásártartás napja a *hely* földrajzi köznévvvel összekapcsolva jelzi a település vásáros voltát: *Szombathely* Várad városrészének elnevezésében (1374, 1599: *Zombathely*, vicus (JAKÓ, 383)). A hét napjai vasárnap kivételével (hiszen az eredetileg is *vásár-nap* volt) településnévi alaplexémák lehetnek a falu állandó vásártartási, hetipiaci napjának megnevezéseként (vö. KISS 1999a: 115, KISS 1997b: 182, SZABÓ G. 1998: 107). Mindezt Szent István rendeletére vezethetjük vissza, aki a vásárok állandó napjaként a *dies dominicát* jelölte ki. E nap magyar neve lett *vasárnap*, vagyis *vásár-nap*. Később I. Géza, majd Szent László megtiltotta a vasárnapi vásározást, s ezidőtől fogva a vásártartások napja a hét valamely egyéb időszakára esett.

9. Növény- és állatvilágra utaló településnevek

A középkori településnévadásban természetes helye volt azoknak az elnevezéseknek, amelyekben a vidék jellemző növény- vagy állatvilága jelenik meg, tehát ezekben is 'a hely viszonya valamely külső dologhoz, körülményhez' szemantikai jegy mutatkozik meg. Növények és állatok neve egyaránt szerepelhet egyrészes és kétrészes nevekben, s lexikális szinten ezek zömmel -s képzős melléknévként jelennek meg mindkét szerkezeti formában.

Az egyrészes és a kétrészes településneveket összehasonlítva azt láthatjuk, hogy ez az összességében nem igazán jelentős nagyságrendet képviselő névcsoport nagyobb számban az egyrészes nevekben van jelen. A környező növényvilágra adatainkból összesen 43 településnév utal, s ebből 33 az egyrészes településnév között található. E neveknek egy kis része metonimiával alakult, azaz a növény neve egyes számú formájában, képző nélkül szerepel bennük. A növénynevek egyes száma ilyenkor általában gyűjtő értelemben szerepel. Biharban két ide sorolható településnévünk van: a Körösszegtől D-re fekvő *Szil* (1560: *Zyl* (ComBih. 314)), s esetleg ide tartozik a Belényestől ÉNy-ra a Hollodi-patak bal partján fekvő *Tős ~ Tövis* település neve is (1319: *Tuys* [tüis ?], v. (AO. V, 218: 560)). Ez utóbbi településnév e szerint az értelmezés szerint a *tövis* 'tüskés növény' (TESz. 3: 977) jelentésű főnévből született meg, s lett a falu névadójává. Ebben az esetben arra utalhatott, hogy a kérdéses területen sok szűrös növény élt. Bihartól ÉK-re az Ér bal partján fekszik az a *Negyvenszil* ([1307]: *Neguenzyl*, p. (Gy. 1: 627)) nevű település, amely a környék szilfákban való gazdagságát fejezte ki metonimikus úton született nevével. Leginkább ebbe a csoportba illeszthető Váradtól DNy-ra a Nyárér patak mellett települt *Geszt* neve is (1213/550: *Gest*, v. (Gy. 1: 619, J. 245, VR. 67: 218)), amelynek alapja talán a m. R. *geszt* 'gyümölcs fás héja' (TESz. 1: 1056) főnévből származik.

Gyakoribb az az eljárás, hogy a növénynév képző felhasználásával válik a település nevének jelölőjévé. A középkori Bihar megyében 33 ilyen településnév mutatható be: két *Csalános* Székelyhídtól ÉNy-ra, az Ér-patak jobb partján (1310 [2a], 1330, 1342 [15a], 1400, 1415: *Chalanus*, p. (Gy. 1: 607, ZsO. II/1: 43, 44, J: 223, A. II, 463, A. IV, 226, 227, 228, 229, 231, 257, 258, ComBih. 73, AO. II, 434: 1001)) és Szentjobb mellett DK-re az Almás és a Gyepes patak között (1342, 1395: *Chalanus* (Cs. 605, J: 223)), két *Györös*, az egyik valahol Kölesértől K–DK-re ([1321]>381>448/XV.: *Gyres*, p. (Gy. 1: 623)), a másik ismeretlen fekvésű ([1163–73]>520 k.: *Gewrews ~ Gwrus*, v. (Gy. 1: 623)), két *Hagymás* közül az egyiket Bihar mellett fekvőnek mondják (+1214/1334: *Hagmas*, pr. (Gy. 1: 623)), a másik Béltől K-re feködt (1588: *Hagimas* (J: 254)), *Harsány* Váradtól DNy-ra a Sebes-Körös bal partján (1220/550,

1234–1336, 1273/392/477: *Harsan*, v. (Gy. 1: 624, Cs. I, 610, J: 25, VR. 74: 253)), két *Körtvélyes* közül az egyik Bihartól É–ÉNy-ra a Berettyó mellett (1313/425: *Kerthweles*, ins. (AO. III, 284: 633, Gy. 1: 655)) és Élesdtől D–DNy-ra (1335: *Keurthweles* (J: 286)), három *Meggyes* Cséffától DNy-ra (1220/550: *Medies*, v. (Gy. 1: 642, J: 298, VR. 94: 365)), Váradtól Ny-ra a Sebes-Körös bal partján (1329: *Medyes*, p. (Gy. 1: 642, J: 298)), Béltől É-ra, a Töz-patak jobb partján (1552: *Meggyes* (J: 360)), a bizonytalan lokalizálású *Mogyorós* (1599: *Mogioros* (J: 303)), *Nyíres* Cséffától K-re a Nyárér-patak jobb partján (1492: *Nyres* (J: 307)), az ismeretlen lokalizálású *Somos* (1475: *Somos* (Cs. I, 622)), *Szilas* Kölesértől DNy-ra (1374: *Zylas* (J: 357)), *Szölős* Váradtól DK-re a Hévíj-patak bal partján (1213/550: *Sceuleus*, v. (Gy. 1: 672, J: 359, VR. 125: 525)), *Egregy* a vármegye D-i határ részén, Bél tartozéka (1588: *Egregy* (J: 199)), *Füzegy* Belényestől DNy-ra, a Fekete-Körös bal partján (1552: *Fyzegh* (J: 244)), három *Somogy* Váradtól DNy-ra, Pósa tartozéka (1319, 1319/414/XVI: *Somog* (AO. V, 190: 480, 193: 488 [itt 1319/414/581])), Váradtól DNy-ra (1552: *Somoghy* (J: 341)), Váradtól DNy-ra (1552: *Somogy* (J: 341)), három *Száldobágy*, Kölesértől D–DK-re, a Gyepes-patak jobb partján (1226/550: *Scaldubag*, v. (Gy. 1: 665, VR. 123: 514, J: 346 [itt Száldobágy 2.-re értelmezve szerepel])), Váradtól ÉK-re (1236, [1291–4]: *Zaldubag*, v., t. (Gy. 1: 665, J: 346, MNy. 1926. 360)), Margittától DK-re, a Berettyó bal partján (1390: *Zaldobag* (ZsO. I, 178: 1601)), *Halyagd* Körösszegtől DNy-ra a Sebes-Körös bal partján (*1221/550, *1222/550: *Hologd*, v. (Gy. 1: 623, VR. 77: 273)), *Bozsaj* Margittától D-re a Bisztra bal partján (1406: *Bozay*, p. (J: 219, ZsO. II/1: 537, 635)).

Szerkezeti változással keletkezett nevek is vannak e csoportban. Két redukció eredményeként létrejött helyneveink: a Kölesértől DNy-ra fekvő *Szil* (< *Szilas*) valamint a Hévíj és a Gyepes patak forrásvidékénél, Váradtól D-re található *Harang* 'harangvirág' (< *Harangmező*)⁶⁵ (vö. JUHÁSZ 1980). Egyetlen településnév, a Székelyhídtől DNy-ra, az Ér patak bal partján álló *Diós* (< *Dióstelek*)⁶⁶ vált kétrészes elnevezésből egyrészessé ellipszis útján.

A kétrészes településelnevezésekben 13 esetben találkozunk növénynévi első névrésszel. Ezek között nagyobb arányban, 7 esetben

⁶⁵ **Szilas** 1374: *Zylas* (J: 357) > **Szil** 1475: *Zyl* (Cs. I, 624, J: 357), **Harangmező** (a név eredetileg mikrotoponima volt: +1214/334: *Harungwe Mezev*, prat. [HA. 1: 77]) 1552: *Haranghmezo* (J: 254) > 1342: *Harang*, de (A. IV, 229)

⁶⁶ **Dióstelek** 1330: *Gyosteluk*, p. (Gy. 1: 613, A. II, 463) > **Diós** 1342: *Gyoos*, p. (A. IV, 229)

figyelhető meg a második névrészben valamilyen földrajzi köznévről, amely 5 alkalommal a *-telek(e)*: a Bisztra és a Berettyó felső folyása vidékén kereshető *Almatelke* (1406: *Almatheleke* [2a] (ZsO. II/1: 537, 635) ~ *Almateleke* (J: 341)), Váradtól K–DK-re *Borostelek* (1552: *Borosthelek* (J: 218)), Székelyhídtól DNy-ra az Ér patak bal partján *Dióstelek* (1330: *Gyosteluk*, p. (Gy. 1: 613, A. II, 463)), Debrecentől D-re, a Kékkálló jobb partján *Füzestelek* (1311/323: *Fiuzesteluk*, t. (AO. III, 82: 167, Gy. 1: 618, A. I, 235)), Szalárdtól K–DK-re *Nádastelek* (1400: *Nadastelek* (J: 304)), Hunyadtól ÉK-re *Szilitelek* ([1260–70]: *Stylyteluk*, t. (Gy. 1: 672)). Csupán egyetlen névben, a Székelytelektől DK-re fekvő *Rózsafalva* (1583: *Rwsafalva* (J: 332)) nevében fordul elő a *-falva* utótag. Három település nevében helynévi alaptag szerepel: Debrecentől D–DK-re *Nyírpályi* (1219/550: Jo-is de v. *Pauli de Nyr* (Gy. 1: 650, J: 317, VR. 109: 435), [1291–4]: *Nyrpaul* (Gy. 1: 650, J: 317, MNy. 1926. 359)), Kölesértől K-re a Kölesér bal partján *Répáskeszi* (1468, 1473, 1481: *Repeskezy* (Cs. I, 613)), Cséffától DNy-ra, Kötetarcsa szomszédságában *Sziltarcsa* (1552: *Zyltarchya* (J: 362)).

E nevek egy kivételtől eltekintve (amely többféleképpen elemezhető: *Száldobágytelke*) minőségjelzős szintagmatikus szerkesztéssel alakultak ki, s második névrészük nagyjából földrajzi köznévről, azok közül is a *-tel(e)k(e)*.

Csekély az előfordulási aránya azoknak az egyrészes településneveknek, amelyek 'a hely viszonya valamely külső dologhoz, körülményhez' funkció kifejezésében az ott élő állatok nevét veszik alapul. Ezek az elnevezések minden esetben arra utaltak, hogy az adott település területén vagy környezetében a névadó állatok feltűnően nagy számban éltek. Bihar vármegye névanyagában az állatvilágot 9 településnév reprezentálja, s ezek közül 5 az egyrészes név. Kialakításukban nagyobb részt a morfematikus szerkesztésnek van szerepe: hét településnévben az *-s*, hétben a *-d* helynévképző kapcsolódik az állatnévhez: *Belényes* Fenestől ÉK-re a Fekete-Körös jobb partján ([1291–4]: *Benenus* (Gy. 1: 599, J: 208, MNy. 1926. 358)), *Sólyomd* Széplak mellett D-re (1487: *Solyond* ~ *Sylyond* (J: 340)), *Szekcsőd* Csökmőtől K-re (1393: *Zegchud* (J: 358)), két *Hodos* Bihartól É–ÉK-re, a Berettyó bal partján ([1291–4] [2a], 1301, 1321, 1323 [2a], 1325 [2a], 1329, 1332–7/Pp. Reg, 1334: *Hudus*, v. (Gy. 1: 625, J: 259, Cs. I, 610, A. II, 217, MNy. 1926. 221, 298, 358, AO. I, 73: 74, AO. VII, 213: 459, 284: 615, AO. IX, 248: 456, 248: 457, 248: 458)), Kölesértől K-re, Karánd tartozéka (1300>338: *Hudus*, p. (Gy. 1: 625)).

Metonimikus névadással csupán egy ilyen bihari településnév jött létre: *Barmó* Körösszegtől D-re (1273/392/477: *Bormow*, t. (Gy. 1: 598, J:

204, Cs. I, 603)).

A két részből álló helynevek között mindössze három olyat találunk, amelynek első névrészában állatnév szerepel: Belényestől DK-re a Petrósz-Körös bal partján *Békafalva* (1600: *Bika falua* (J: 221)), mellette *Gémfalva* (1588: *Gemfalwa* (J: 246)), Belényestől DNy-ra *Kecskéskér* (1332: *Kechkesker* (J: 278)). Az első kettőben az állatnév a *-falva* földrajzi köznévhöz kapcsolódik. Ezekben a jelölt birtokos jezős szerkezetben nem valódi birtokviszony fejeződik ki. A harmadik névben az *-s* képzős állatnév meglévő falunévhez járult jelzőként.

A növény- és állatnevekből alakult településnevek egy jó részében arra is gondolhatunk, hogy a település megnevezésébe nem közvetlenül került bele az adott lexéma (akár magában, akár képzővel), hanem mikrotoponimiai áttételtől van szó. A kérdéses név tehát elsődlegesen valamilyen természeti hely: erdő, rét, mező stb. neve lehetett, s a település neve ebből származhat. Az így kialakuló településnév természetesen más keletkezési csoportba tartozik (mint más helynevekből alakult név), s eredeti szemantikai tartalma is más: pl. *Meggyes* 'a Meggyes nevű erdő közelében lévő falu' stb. E körülményeket az esetek óriási többségében azonban ilyen időtávlatból nem tudjuk megítélni. Más szempontból ez talán nem is lényeges, hiszen a létrejött név szemantikai tartalma a beszélők számára a fentiektől függetlenül az lehetett, hogy például 'olyan falu, ahol meggyes erdő van'.

10. Lokális viszonyt kifejező településnevek

A településnevek funkcionális-szemantikai szerkezetében gyakran fejeződik ki 'a hely valamely más helyhez való viszonya', ezen belül is a 'hely pontos elhelyezkedésére' is történhetett utalás. E szemantikai viszony lehetőségére már a patrocíniumi, valamint az állat- és növénynévi, továbbá az épületek/építmények nevéből alakult településnevek típusainál utaltunk. Vannak azonban olyan nevek is, ahol ez a szemantikai jegy meghatározónak tűnik.

10.1. Általános helymegnevezés. Az ide sorolható nevek sajátos csoportja az a réteg, amelynek lexikális névszerkezetében valamilyen egyszerű földrajzi köznév jelenik meg, mint a település elnevezésének alapja, pl. *Sziget*, *Telki*. A földrajzi köznevek a helynevek óriási tömegében a hely fajtáját fejezik ki, de nem csupán ilyen funkciójuk lehet. Az e településnévi csoportba sorolt nevek alapja soha nem valamilyen településfajtát megjelölő földrajzi köznév, hanem ezek mindig más jelentéskörből kerülnek ki. A *Sziget* településnévként nem értelmezhető fajtajelölő szerepűnek, funkciója csakis lokális jegy kifejezése lehet 'az a település', amely szigeten (a *Sziget* nevű szigeten)

fekszik'. Ezért tárgyaljuk az alábbiakat e helyen.

Az egyrészes helynevek között 52 ilyen névadat található, s ezekből 29 olyan névforma figyelhető meg, amelyben a földrajzi köznévi mindenféle toldalékformák nélkül szerepel, tehát metonímiával jött létre:

A *balkány* 'vizenyős, lápos hely' (TESz. 1: 230, vö. MEZŐ—NÉMETH 1972: 31) jelentésű tájszó az alapja a Kölesér jobb partján fekvő *Balkány* településnek: 1458, 1507: *Balkan*, poss. (Cs. I, 603).

A ma is élő *Derecske* település elnevezésének is minden bizonnyal hasonló ok, a falu alakja lehetett a motivációja: a *derék* 'hosszan elnyúló talajkiemelkedés' jelentésű főnév *-cse* kicsinyítő képzős változataként metonimikus úton születhetett meg. Ezt látszik alátámasztani a XIII. század végéről származó legkorábbi névadata is: [1291–4]: *Derekce* (Gy. 1: 613, MNy. 1926. 300).

Hasonló szemantikai jeggyel rendelkezik a Debrecen és Szoboszló között elterülő *Ebes* (1332–7/Pp. Reg, 1409, 1411, 1482: *Ebes*, poss. (Cs. I, 607, ZsO. II/2: 290)) település elnevezése is, amely a m. R. N. *ebes* 'mocsaras, zsombékos' (TESz. 1: 703) közsőzóra megy vissza.

Körösszegtől Ny-ra a Kutas-patak jobb partján feküdt *Hat* ~ *Hát* település (1213/550, 1214/550: *Hot*, v. (Gy. 1: 624, J: 256, VR. 78: 277), amelynek kialakulásában esetleg a *hát* 'szélesebb tetejű magaslat, földhát' (TESz. 2: 72) földrajzi köznévi játszhatott szerepet.

Határ településünk Belényestől DK-re, a Fekete-Körös bal partján feküdt (1588: *Hatar* (J: 255)), elnevezésének alapja a *határ* 'valamely terület szélső része, valamely helység beépítetlen, rendszerint gazdaságilag megművelt környéke' (TESz. 2: 73) földrajzi köznévi.

E csoportba tartozik az Okány mellett D-re fekvő *Lapos* (1475: *Lapus* (Cs. I, 615)) településnévi, amely valószínűleg a 'mocsaras, ingoványos' melléknévből keletkezett metonímiával, s arra utal, hogy a falu lapályos helyen települt.

Pontosabban nem lokalizálható a megye K-i részén fekvő *Lak* település (1389: *Lak*, v. seu poss. olachalis (ZsO. I, 142: 1153)) neve, amely a *lak* 'szálláshely, udvarhely, lakóhely, település' (TESz. 2: 708) jelentésű főnévből jött létre.

Az Élesdtől K-re található *Lok* nevében BENKŐ (1948a: 52) és KNIEZSA (1944: 29, 1974: 879) véleménye szerint talán a székely *lok* 'kis völgy, mélyedés' jelentésű földrajzi köznévi szerepel.

A m. R. *láz* 'tisztás, szénatermő hely, rét, irtvány' (TESz. 2: 730) jelentésű földrajzi köznévből való a Székelyhídtől DK-re a Berettyó bal partján fekvő *Láz* falu (1255/300 k.: *Laz*, p. (Gy. 1: 638, J: 290)) neve.

A Bihartól É–ÉK-re található *Mező* településnévi ([1291–4], [1311 k.], 1324, 1327, 1328, 1342: *Mezeu*, v. (Gy. 1: 643, J: 299, MNy. 1926. 300,

A. IV, 230, AO. VIII, 102: 192, AO. XI, 64: 122)) a *mező* 'sík terület, szántóföld' jelentésű (TESz. 2: 913) földrajzi köznévből alakulhatott ki.

Megyénkben két *Mocsolya* nevű falu létezett, az egyik Széplaktól ÉK-re a Hollodi- és a Remete-patak között (1552: *Mochyola* (J: 293)), a másik Béltől ÉNy-ra (1552: *Mochyola* (J: 303)) terült el. Nevének alapja a m. N. *mocsolya* ~ *macsola* 'pocsolya, len- vagy kenderáztató' (TESz. 2: 939) földrajzi köznévből.

Pallag település Debrecentől ÉK-re terült el (1323: *Parlag* [2a] (Gy. 1: 651, AO. VII, 213: 459 [az egyik *Parag*])), nevének alapja a *parlag* 'több éven keresztül műveletlenül hagyott föld' (TESz. 3: 109) jelentésű földrajzi köznévből.

Váradtól K-re terült el *Szakadát* (1466: *Zakadath*, pr. (Cs. I, 622, J: 343)), amely a m. R., N. *szakadát* 'szakadék' (TESz. 3: 650 *szakad* a), jelentésű földrajzi köznévből jött létre.

A Bélhez tartozó falvak közt említették *Szék* település nevét (1327/469: *Scek*, p. (Gy. 1: 666, AO. XI, 157: 332)), amelynek alapja a *szék* ~ *szik* 'időszakos vízállás, esőtlen nyaranta kiszáradó tó' (TESz. 3: 750) jelentésű földrajzi köznévből.

Sziget Váradtól D–DNy-ra fekszik (1318: *Insula*, de (Gy. 1: 672, J: 383, AO. V, 12: 10), 1374, 1587: *Zygeth*, t., vicus (J: 383 [itt *Ziget* alakban], ComBih. 368)).

Szurdok település Telegdtől D-re a Medes-patak jobb partján (1508, 1560: *Zwrdok*, p. (J: 360, ComBih. 308)) feküdt, s a *szurdok* 'szoros, keskeny völgy, út, vízmeder két meredekfalú magaslat között' (TESz. 3: 805) jelentésű földrajzi köznévből született meg.

Biharban két *Telek* nevű település volt. Az egyiket Nagyfalva és (Oláh)Szentmiklós közt sorolták fel (1462: *Thelek* (Cs. I, 626)), a másik Belényestől K-re feküdt (1588: *Telek* (J: 365)).

Nem sokkal ritkábban, 24 morfematikus szerkesztéssel létrehozott településnévben a földrajzi köznévből helynévképzővel áll előtűnk. Az *-i* helynévképző 10 településnév kialakításában játszott szerepet: *Sári* település pontos helye ismeretlen (1216/550: *Sari*, v. (Gy. 1: 659, VR. 122: 507)), a településnév alapja a *sár* 'mocsár, vizenyős terület, víztől hígga vált föld' (TESz. 3: 487) jelentésű földrajzi köznévből. A két *Szigeti* település közül az egyik Bihartól É–ÉK-re a Berettyó bal partján (1214/550: *Sciguetij*, v. (Gy. 1: 672, VR. 126: 527)), a másik Kölesértől DK-re, a Fekete-Körös bal partján feküdt (1214: *Scigueti* (J: 357, VR. 127: 534 [itt *Seigueti*])), s a név alapja a *sziget* köznévből. A korabeli Biharban négy *Kereki* nevű település létezett, Bihartól ÉNy-ra, a Kis-Körös partján (1214/550: *Kerecu*, v. (Gy. 1: 632, J: 273, VR. 86: 323)), Székelyhídtól ÉK-re az Ér patak bal partján (1220/550: *Kerequi*, v. (Gy.

1: 632, J: 273, VR. 86: 325)), pontosan nem lokalizálható település (1226/550: *Kereky*, t. (Gy. 1: 632, VR. 86: 324)), s a bizonytalan azonosítású település (1404, 1406, 1408: *Kereky-i* (ZsO. II/1: 408, 589, ZsO. II/2: 120)). A településnév a *kerek* 'erdő; szigetszerű erdő' (TESz. 2: 454, GYÖRFFY I. 1913: 302) jelentésű földrajzi köznévből született meg. Élesdtől DK-re, a Sebes-Körös jobb partján feküdt *Telki* (1341: Ewsy alio nomine *Teluky* (J: 313)). Az elnevezés alapja a *telek* 'jóság, birtok, faluhely, szántásra alkalmas, trágyázott föld' (TESz. 3: 880) jelentésű földrajzi köznév. Telegdtől DK-re a Sebes-Körös bal partján fekszik a egy másik *Telki* ([1291–4]: *Teluky*, v. (Gy. 1: 676, J: 365, MNy. 1926. 300)), s a harmadik homonim nevű település pontos lokalizálása bizonytalan ([1291–4]: *Teluky* [2a], loc. (Gy. 1: 676, MNy. 1926. 222, 298)).

A *-d* képző a következő földrajzi köznévi alapú településnevekben jelent meg: *Lázd* valahol a Berettyó síkságán fekkent (1214/550: *Lazd*, v. (Gy. 1: 639, VR. 89: 341)), a név alapját korábban már láttuk. A pontosan nem lokalizálható *Szarvad* település neve (1388: *Zarwad*, de (ComBih. 364)) a 'vízmeder, völgy, árok elágazó része' értelemben is használt *szarv* főnévre vezethető vissza. *Telegd* Váradtól K–ÉK-re a Sebes-Körös bal partján feküdt (1256/283/284/294/572, 1283/284/572, 1283/572, 1284/572: *Theled* [romlott alak], t. seu p., p. (Gy. 1: 674, J: 364 [itt *Thelegd*])), közsői alapját már az előbbiekből láttuk. Bihartól DNy-ra a Kutas patak bal partján terült el *Told* ([1275 k.], 1284/293, 1284/410, 1293, 1320, 1383, 1421, 1462, 1587: *Thold*, de (Gy. 1: 677, Cs. I, 626, J: 367, ComBih. 332)) település, amelynek alapja bizonyára a *tó* főnevünk régiségben igen gyakori m. N. *tól* alakváltozata (TESz. 3: 928, ABAFFY 1955: 216, NYIRKOS 1987: 130), amelynek közvetlen előzménye a *tê* diftongusos alak lehetett. Ide sorolható az *örvény* főnévből származó, Váradtól K–ÉK-re a Sebes-Körös jobb partján fekvő *Örvénd* település neve is (1282: *Vluend*, t. (Gy. 1: 649, J: 312)), valamint a négy *Ürögd* település elnevezése: Cséffától DNy-ra (1273/392/477: *Irgud* (Gy. 1: 680, J: 376)), Körösszegtől DNy-ra a Sebes-Körös bal partján (1273/392/477, Páp.tiz.l.: *Irugd*, t. (Gy. 1: 680, Cs. I, 627)), és Váradtól D-re (?=1220: *Yrund*, v. ~ *Irund*, v. (ComBih. 230, VR. 82: 303)).

Szintén a *telek* földrajzi köznévből származott az *-sd* képzőbokkal létrejött *Telkesd* település neve Telegdtől D–DK-re (1308/585: *Thelukusd* (Gy. 1: 676, AO. II, 202: 466)).

A településnevek a megtelepedési hely tulajdonságára is rámutathattak. Biharban két *Homorog* nevű település létezett: az egyik Körösszegtől Ny-ra (1214/550: *Humuroc* (Gy. 1: 626, J: 26, VR. 79: 280)), a másik Cséffától D-re (*1273/392/477, 1588: *Homrok* (Gy. 1: 626, ComBih. 154)) található. A településnév lexikai alapja a *homorú* ~ *homorog*

melléknév, s a belőle képzőmorfémával létrehozott helynév arra utalhatott, hogy a falu valamilyen völgyben telepedhetett meg. PAIS szerint a név eredetileg “vájttal oldaltól hegyre, üreg fölé előreugró sziklafalra vonatkozhatott” (1918: 67), de vizsgált településnevünk elhelyezkedése miatt ezt a jelentést nem tartom valószínűnek.

A helynévtipológiák általában az anyagra, talajra utaló nevek között tartják számon az olyan neveket, mint amilyen az Élesdtől ÉNy-ra, a Gyepes-patak forrásvidékénél fekvő *Kövesd* (+1283, 1324: *Kuesd*, p. (Gy. 1: 638, Cs. I, 615, J: 287, AO. VIII, 115: 219)) település elnevezése, amely valószínűleg a vidék talajának minőségére, kavicsos, köves jellegére utalhatott, s morfológiai úton alakult ki. Az ilyen nevek településnévként azonban inkább olyan viszonyra utalnak, hogy az adott település köves helyen épült, ott fekszik, tehát a lokális jegy fejeződik ki benne, éppúgy, mint a fenti *Sziget* vagy *Told* nevében. Mivel az *-sd* gyakori képző a természeti nevek körében, az is lehet, hogy eredetileg mikronév volt, s így a településnév szemantikai tartalma: ’a Kövesd nevű helyen/annak közelében található település’. A *Kövesd*-ből egyébként alakredukcióval *Köves* (1360: *Kwes*, p. (ComBih. 97)) forma is alakult.

Az e csoportba sorolható nevek létrehozásában az *-s* képző is szerepet játszhatott: *Fenyéres* Belényestől É-ÉNy-ra terült el (1580: *Feneres* (J: 241)), s neve a m. *fenyér* ’vizes-füves földterület’ jelentésű (TESz. 1: 888) főnévre vezethető vissza. A Berettyó és a Sebes-Körös közötti síkon, a Körösközben feküdt az a *Sáros* nevű település (1337: *Sarus*, p. (Gy. 1: 659)), amelynek elnevezését a vidék sáros talaja motiválhatta. A környezete szintén vizenyős vidék volt, s ez motiválta a név kialakulását. Talán szintén a *sár* lexéma az alapja a *Sári* (1216/550: *Sari*, v. (Gy. 1: 659, VR. 122: 507)) településnévnek is, amelynek pontos helyét nem ismerjük, de valahol Iráz körül kereshető.

A kétrészes településnevekben a földrajzi köznévi — mint láttuk — általában a második névrész szerepét tölti be, s a név fajtáját nevezi meg. (A földrajzi köznévi utótagok kérdésének tárgyalását ld. később.) Ez azonban adataink tanúsága szerint nem mondható teljesen kizárólagosnak még akkor sem, ha első névrészbeli megjelenésük igen-igen ritkán figyelhető meg. Ezt bizonyítja hat településnevünk első névrésze, amelyben a földrajzi köznévi lokális jegyet fejezi ki.

Az utótag két esetben szintén földrajzi köznévi: *Ároktelek* (1347: *Aroktelek*, poss. (Cs. I, 602, A. V, 50)) neve azt fejezi ki, hogy a település (*telek*) valamilyen *árokhoz* közel fekszik, ugyanilyen szerkezetű *Gyeptelek* (1400: *Gyeptelek* [2a], pr. (ZsO. II/1: 43)) elnevezése is.

Meglévő helynevekhez kapcsolódott jelzőként a földrajzi köznévi *Erdőgyarak* (1428, 1525: *Nagh Gyarak* alias *Erdewgyarak* (Cs. I, 609, J:

248 [itt 1427-es évszámmal])) nevében, s e név szemantikai szerkezete így 'az erdőhöz közeli Gyarak nevű falu'. Ugyanígy szerkezetű *Berekböszörmény* (1396, 1421, 1496: *Berekbözermen*, poss. (J: 210, Cs. I, 598, 599, ComBih. 40)) és *Völgypankóta* (1520: *Wewlghpankotha* (J: 315)) neve is. Talán szintén ide tartozik *Halmágyfalva* (1523: *Halmaghfalwa* (J: 254)) neve, amelyben az előtag a *halom*-gy képzős formája. A névben az e típusban szokatlan birtokos jelzős viszony jelenik meg. Ide sorolható *Sárosbócs* elnevezése is (1354, 1455: *Sarusbolch*, p., pr. (Cs. I, 597, A. VI, 221)), amelynek megkülönböztető jelzője utalt a környezet sajátosságára.

Bihar megyében az alföldi mezőségi talaj, mint jellemző tulajdonság 11 falu szintagmatikus szerkesztéssel kialakított kétrészes nevének első névrészeiben jelenik meg megkülönböztető jelzőként. Ezek nagy részében már élő településnevek adták a névalapot: Cséffától Ny-ra terült el *Mezőatyás* (1488: *Mezewatyas* (J: 197)), a Berettyó körül Várad felé esőnek mondták *Mezőbesenyő* települést (1587: *Mezeobesseneo* (ComBih. 210)), a Kölesértől ÉNy-ra található *Mezőgyán* (1395: *Mezewgyan* (J: 250)), *Mezőgyarak* a Kölesértől ÉNy-ra feküdt (1552: *Mezeogyarak* (J: 249)), *Mezőpanasz* Cséffától DNy-ra a Nyárér patak bal partján állt (1332–7/Pp. Reg: *Meseupanas*, v. ~ *Meukaraz*, v. ~ *Mezepannasi* ~ *Mezeupaz*, v. ~ *Mezevpanas* ~ *Mezevpanaz* (Gy. 1: 651)), *Mezőpankóta* Váradtól DNy-ra, Less és Gyapjú vidékén feküdt (1391: *Mezewpankata* (J: 315)), *Mezőpeterd* Bihartól Ny-ra az Ölyvös patak jobb partján terült el (1382: *Mezewpetherd* (Cs. I, 620, J: 320)), *Mezőtarcsa* Cséffától DNy-ra, Kötetarcsa szomszédságában állt (1278, 1400: *Mezeutarcha*, t. (Gy. 1: 674, ZsO. II/1: 33, J: 362 [itt 1275-ös adattal])), *Mezőújlak* pedig Bihartól ÉNy-ra az Ölyvös- és a Jószás-patakok között feküdt (1599: *Mezeo Uylak* (ComBih. 341)). Csupán két településnévben figyelhető meg földrajzi köznévi második névrész: *Mezőfalva* nevében Bihartól É–ÉK-re (1421: *Mezewfoluua*, poss. *hungaricalis* (Cs. I, 616, J: 299 [itt *Mezewfalwa*) ~ *Mezeufalva* (ComBih. 212)), illetve *Mezőtelek* elnevezésében, amelyet a Berettyó körül Várad felé esőnek mondtak (1447: *Mezethelek*, pr. (ComBih. 210)).

Szintén a település helyének, talajának tulajdonságára utalt a Székelyhídtól DK-re a Berettyó bal partján fekvő *Poklostelek* ~ *Poklostelke* település neve (1213/550: *Puklusteluc*, v. (Gy. 1: 654, J: 326, VR. 115: 470 [itt *Puclusteluc*]), 1389: *Pokloustelke*, p. (ComBih. 255)), amelynek jelzője a *poklos* 'szurkos' (TESz. 3: 240) jelentésű melléknév.

10.2. Konkrét helymegnevezés. Közismert névtani tétel, hogy a mindenkori helynévrendszer oly módon is meghatározza a születő új nevek keletkezését, hogy a meglévő helynevek rész vesznek az új

helynevek alkotásában. A szerepük ilyenkor csaknem mindig lokális jegy kifejezése. A meglévő helynevek gyakran bővítményként kapcsolódnak más helyek nevéhez, s ezáltal pontosítják a település elhelyezkedését. *Éradony* neve azt fejezi ki, hogy 'az Ér melletti Adony nevű falu'-ról van szó. A meglévő nevek azonban nemcsak grammatikai szerkesztéssel kerülhetnek bele új megnevezésekbe, hanem a név jelentésváltozása révén is. *Hévjó* település nevét a mellette lévő azonos nevű patakról kapta, s a településnév funkcionális-szemantikai szerkezetében így lokális jegy fejeződik ki: '<az a település>, amely a Hévjó mellett fekszik'. Az ilyen metonímiával alakult településnevek — mint látjuk — mindig egyrészesek, attól függetlenül, hogy az alapjául szolgáló helynév esetleg kétrészes.

Az egyrészes településnevek körében a középkori Bihar vármegye területén 115 ilyen településelnevezés létezett, amelyekből csupán egy született szerkezeti változással bővülés eredményeként, s ez *Er* (*1214/550: *Her*, pr. (Gy. 1: 615, VR. 75: 261)) falunak a neve. Motiválója a mellette elfolyó *Kölesér* lehetett, e víznévnek a földrajzi köznévi alapeleme adta — amely persze az adott helyen akár a folyóvíz tulajdonnévi értékű megnevezése is lehetett — a település nevét. Később, 1326-ban e falunév az *-i* helynévképzővel bővült, s megszületett az *Éri* (*Eery*, p. ~ *Ery* (Gy. 1: 615)) névalak. KRISTÓ e nevet idézi példaként arra a megállapítására, hogy az *-i* képző még a XIII. században is eleven névalkotó morféma volt (1976: 55).

víznév > településnév Az egyrészes elnevezések között jelenlévő többi helynevet (96) metonímiával alkották meg. A Berettyó folyó (1229/550: *Beruciou* [HA. 1: 75]) mellett feküdt, s nevét is róla nyerte metonimikus úton megyénk *Berettyó* (1213/550: *Beruchyö* ~ *Beruchyön* [f: *Beruchyöu*] (Gy. 1: 668, VR. 33: 45)) nevű települése. Hunyadtól D-re a Kalota patak jobb partján feküdt *Kalota* (1214/550, 1256/284/294/572, 1319/414/XVI., 1332–7/Pp. Reg [2a]: *Kalatha* (Gy. 1: 629, 630, AO. V, 193: 488 [itt 1319/414/581-es datálással], VR. 84: 312)), Váradtól DK-re a Hévjó patak mellett terült el *Hévjó* (1249, Páp.tiz.l.: *Hewyo*, t. (Gy. 1: 623, Cs. I, 610, J: 255)) településünk, s a *Gyepes* patak bal partján, Székelytelektől DK-re található a patakról elnevezett *Gyepes* (1411: *Gyepes* (J: 252)) falu stb. Közülük kiemelhető *Körösfő* (1276: *Crysfev*, t. (Gy. 1: 637)) neve, amely eredetileg valószínűleg a Sebes-Körös eredőágának, a Körös-pataknak a forrását jelölhette, s a településnév róla kapta elnevezését. *Körösszeg* ([1289]: *Keressceg* (Gy. 1: 637)) szintén elhelyezkedésének köszönheti nevét: a Sebes-Köröstől átkarolt szögletben telepedett meg. A kétrészes településnevek jelzői első névrésze is utalhat alakra, mégpedig szintagmatikus szerkesztéssel létrehozott

elnevezésekben. A *kengyel* főnév jelenik meg a Kölesértől D-re, és a (Berettyó)Újfalutól Ny-ra fekvő két *Kengyelszeg* első névrészában: 1341: *Kengelzegrh* (J: 272), illetve 1484: *Kengyelzeg* (J: 271).

A korabeli Magyarország vízneveinek alapján (vö. *Kengyel*: Bodrog vm. [HA. 1: 86], *Kengyel-ér*: Borsod vm. [HA. 1: 93], *Kengyeles*: Baranya vm. [HA. 1: 49], *Kengyel-tó*: Arad vm. [HA. 1: 35]) következtethetünk arra, hogy a (Berettyó)Újfalutól Ny-ra és a Kölesértől D-re fekvő *Kengyel* települések is víznévről nyerhették nevüket: feltételezhetjük, hogy egy mellettük kanyargó *Kengyel nevű, szabálytalan alakú tó, folyó, patak lehet a névadás alapja, de azt sem zárhatjuk ki, hogy vizsgált nevünk eredetileg is a lakott hely megnevezésére jött létre, s a motiváló erő magának a településnek az alakja lehetett.

Eredeti mikronévként jöhetett létre *Sárszeg* neve Szalárdtól K-re, a Gyepes-patak jobb partján, közel a Berettyóhoz (1401: *Zarhegh*, p. (ComBih. 283, ZsO. II/1, 155: 1306)).

BENKŐ a víz és településnevek viszonyát vizsgálva (1947b: 259–63) a következő összefüggéseket mutatja ki: 1. víznév > mellette fekvő település, 2. település > mellette elfolyó víz. A két típus közül az első régiebb, s gyakoribb. A székelyföldi vízneveket elemezve Benkő arra a megállapításra jutott, hogy ilyen irányú metonimikus névfejlődési utat kell feltételeznünk azokban az esetekben, ha a helységnevekben a *patak*, *ér*, *víz* szó előfordul; ha a településnév hangalakja megegyezik a mellette elfolyó víz nevével; ha a víz mellett a *fő* 'forrás, eredet' és *tő* 'torkolat' szavakkal összetett helységneveket találunk; ha a víznév mellett több azonos nevű település található, illetve ha a településnévben víziállatok neve fedezhető fel. E feltételekre a fentiekben több példát is láthatunk.

Egy település pontos elhelyezkedése nem csupán folyók nevének településnevekben való megjelenítésével lehetett megállapítani, hanem sokszor a falu határában vagy közelében álló tavat is alkalmasnak találták e funkcióra. Minden bizonnyal egy — anyagunkban nem adatolható, ám kikövetkeztethető — *Fekete-tó, valamely fekete vizű vagy medrű tó mellett települhetett meg a Sebes-Körös jobb partján, Súlyomkőtől DK-re fekvő *Feketetó* (1406: *Fekethethow* (J: 241, ZsO. II/1: 537) ~ *Ffekethewtho* (ZsO. II/1: 635)) település is. Ugyanezen a módon születhetett meg a Debrecentől D–DK-re fekvő *Fejértó* (1435, 1587: *Feyertho* (J: 240 ComBih. 118)) neve is: a település határa korszakunkban igen vízjárásos volt. A névadó olyan tó lehetett, amely vagy iszapot szállított, vagy amelynek fenekén vagy partján sziksós kivirágzás volt (MIKESY 1940: 11). Körösszegtől ÉNy-ra található *Mocstó* (1333: *Mochto* (Gy. 1: 646, A. III, 39)) település nevének motiválója szintén tónév

lehetett. Láthatjuk, hogy az egyrészes településneveink alapjaként eredeti kétrészes mikronevek is szerepelhettek.

völgynév > településnév A Bihartól K-re álló *Sejter* neve valószínűleg sajtárra emlékeztető mélyedéssel, völgygel kapcsolatos, a névadás elindítója valószínűleg az lehetett, hogy a település ilyen helyen állt (vö. Kiss 1997b: 137).

erdőnév > településnév A Debrecen környékén fekvő *Apátfája* településnév (1347: *Apathfaya*, poss. (Cs. I, 602, A. V, 49, 50)) az apátság élén álló szerzetes főpap erdőbirtokára utalt. Idővel a név előtagját magához hasonította az *apa* fn., illetve az *Apa* (1067 k./1267, ÁÚO. 1: 26) szn., a *-fája* utótag pedig *-fa* alakra rövidült. A Sebes-Körös jobb partján fekvő *Csehkereki* (1284/410: *Chehkereky* (Gy. 1: 608)), a Körösszegtől DNy-ra fekvő *Ökörkerék* (1426: *Vkerkerék* (J: 311)), a Kölesértől Ny-ra, a Kölesér-patak bal partján fekvő *Simonkereke* (1407: *Symonkereke* (J: 338)), a Bihartól Ny-ra, a Berettyó bal partján fekvő *Tancskereki* (1283/311, [1291–4], 1322/338: *Tanchkereky*, v., p. (Gy. 1: 673, J: 361, MNy. 1926. 301)), a Körösszegtől Ny-ra a Sebes-Körös jobb partján fekvő *Tóskereki* (1430: *Thoskereky* alio nomine Bodogazzonteleke (J: 217)), a Körösszeg mellett, a Sebes-Körös jobb partján fekvő *Tölgykerék* (1391: *Tulkerek* (J: 371)) mind ebbe a névcsoportba sorolható.

mező, liget neve > településnév Gyakorinak mondható megyénk névanyagában, hogy valamilyen füves, növényben gazdag terület neve vált metonimikus úton településnévvé: a Székelyhídtól DK-re fekvő *Belmező* ([1291–4]: *Bel Mezeu* (Gy. 1: 599, J: 213, MNy. 1926. 358)), a Váradtól D-re fekvő *Harangmező* (1552: *Haranghmezeo* (J: 254)), a Bertény–Sonkolyos vonalától D-re fekvő *Jofamező* (1264, 1294: *Jofameze* (Cs. I, 611)), a Váradtól D–DK-re található *Nyírmező* (1214: *Nyr Mezew* (J: 306)), a Béltől É-ra fekvő *Királymezeje* (1344: *Keralmezei*, loc. (J: 288)), a Székelytelektől K-re fekvő *Hosszúliget* (1508: *Hozzwlygeth* (J: 246)), az Élesdtől D-re álló *Kerekliget* (1335, 1341: *Kereklygeth*, v. olacalis (J: 274, A. IV, 79)), a Váradtól DK-re található *Kótliget* (1492: *Koghlygeth* (J: 283)), a Súlyomkő mellett Ny-ra található *Örvényesligete* (1336: *Wrwenusligethe* (J: 312)), a Széplaktól ÉK-re fekvő *Papmezeje* (1492: *Papmezeje* (J: 316)).

A kétrészes nevek első névrésze szintén tartalmazhat önállóan élő helynevet. Bihar területén tizenkét e csoportba sorolható településnevet szintagmatikus szerkesztéssel hoztak létre. A Szatmár megyében eredő, s Pocsajnál a Berettyóba ömlő *Ér* patak neve (1265/282: *Eer* (HA. 1: 76)) szerepel megkülönböztető jelzőként a Szalacstól DNy-ra fekvő *Éradony* (1408, 1415: *Eeradon*, p. (Cs. I, 607, J: 191)) nevében, amely grammatikai szerkesztéssel jött létre az eredeti *Adony* (1238/377: *Odum*,

t. (Gy. 1: 591)) névváltozatból. A Várad környéki *Körösbesenyő* (1587: *Keoreos-Bessenyeő* ~ *Keres-Besseneő* (ComBih. 173)) jelzői előtagjában *Körös* víznev szerepel (vö. HA. 1: 77). Belényestől D–DK-re, a Fekete-Körös jobb partján fekvő *Nyégerfalva* (1422: *Negerfalwa* (Cs. I, 617, J: 306)) rom. *negru* 'fekete' (Dicț. 2: 103) előtagját a község alatt a Fekete-Körösbe szakadó *Fekete-patakról* nyerte (GYÖRFFY I. 1913: 298, 322). *Topatelke* Széplaktól É-ra a *Topa* patak (1808, Lipszky 1: 686), a Fekete-Körösbe jobbról ömlő Hollódi-patak jobb oldali mellékvize (FNESz. *Topa*) mellett települt, s neve a település első névrésztévé vált. Mivel *Topafalva* településről elhelyezkedéséről csupán annyit tudunk, hogy a megye D-i részén keresendő, nem zárható ki, hogy előtagjában szintén az előbb említett víznev lehet fel (1580: *Thopafalwa* (J: 368)).

Megyénkben gyakran szerepel a kétrészes nevek első, megkülönböztető névrészeként a (Fekete- vagy Fehér-) *Körös* alapeleme. E települések természetesen mind a *Körös* mellett vagy közelében álltak. Sajátos, és megyénkben nem túl népes csoportot alkotnak az olyan falunévek, amelyek a Fekete-Körös mentén helyezkedtek el, ám nevükben nem a folyó nevének alapeleme, hanem jelzője szerepel névrészként (vö. FNESz. *Feketeadó*, *Feketebalog*, *Feketegyörös*, *Feketenyék*, *Feketetót*). A hasonló motivációjú *fekete* jelző használata nem ritka, ilyen például *Feketebátor* (1552: *Fekete Bathor* (J: 207)) elnevezése is. A falut *Bátor* ([1177]/202–3/XV., 1316/382, 1324 [2a], 1332–7/Pp. Reg [5a], 1344 [2a]: *Batur*, de, mon., v., p. (Gy. 1: 598, J: 207, AO. IV, 95: 240, AO. VIII, 195: 382)) néven is ismerték, ám a XVI. század közepén megjelent nevében a folyó jelzői névrésze is a megkülönböztető jelző szerepében.

A kétrészes nevek helynévi előtagjai arra is utalhattak, hogy a vizsgált település mely másik település közelében feküdt. *Biharvárad* Bihartól D-re a Sebes-Körös bal partján feküdt, s bár magyar nyelvű adata nem maradt ránk, feltételezhetjük, hogy mégis lehetett (+1093/404: *V-yensem de Byhor* (Gy. 1: 682)), s elnevezése az eredeti *Várad* névalakból (FNESz. *Nagyvárad*, KNIEZSA 1943: 195, MELICH 1956: 155–60) a megyére utaló *Bihar* előtaggal szintagmatikus szerkesztéssel született meg. *Rikácsiártánd* Bihartól DNy-ra (+1075/+124/+217: *Rikachi Artand*, v. (Gy. 1: 595, J: 201, Cs. I, 602 [itt *Rikachi Arthand*])) első névrésze az összl. *rěka 'folyó' (KNIEZSA 1974: II/1, 460) főnévre visszavezethető önálló *Rikács* (1209 Pp: *Richaz*, v. (Gy. 1: 595)) településnév. A Kölesértől DNy-ra található *Sarkadősi* (1552: *Sarkadewssy* (J: 314)) nevének első névrésztét a közelben található *Sarkad* (1226/550: *Surcud* (Gy. 1: 659, J: 333, VR. 136: 580)) településtől nyerte. Bihar vármegyében a később is fontos szerepet játszó *Várad* neve ([XIII.], Chron. saec. XIV. [2a], Chron. Warad [XIV.], +1111/XIII, 1134 [2a],

1138/329, 1156, 1229/550, 1234/243, Rogerius, 1250, 1256/284/294/572 [2a], 1264, 1265, [1272–89]/392/477, 1279, 1296, Chron. saec. XIV., 1303/326, 1304, 1310/311/318, 1320, 1320 Pp/Pp. Reg, 1321, 1325/Pp. Reg, 1332, 1332–7/Pp. Reg [6a], 1340 [2a], 1342 [3a], 1345, 1350, 1449, 1455 [2a], 1475, 1486: *Waradiensis*, civ., ep., eccl. (Gy. 1: 681, 682, 683, 684, Cs. I, 600, MNy. 1936. 205, A. IV, 29, 292, 293, 548, A. V, 391)) két önálló település első névrészában is megjelenik: *Váradősi* Váradtól Ny-ra helyezkedett el (1587: *Waradeőssy* (ComBih. 162)), *Váradszentistván* Váradtól ÉK-re a Sebes-Körös jobb partján terült el (1214/307: *S. Stephani Varadiensis* (Gy. 1: 688)).

Ha a környező lakosságnak tudomása van arról, hogy egy település lakói nagyobb számban egy adott faluból érkeztek, az anyatelepülés neve megjelenhet az új helység nevében is. A Székelyhídtól K–DK-re fekvő *Olaszi* ([1291–4]: *Olozy*, v. (Gy. 1: 648, MNy. 1926. 299)) nevének párhuzamosan élő alakja *Engolaszi* ([1291–4]: *Engolozy* (Gy. 1: 648, J: 308, MNy. 1926. 222)), amelynek előtagja arra mutatott, hogy lakossága a szerémségi *Eng*-ről való volt (Gy. 1: 648).

Az eredetileg vízfolyást megnevező *Várvize*, amely metonimikusan a mellette fekvő település nevévé vált (1327/469: *Warvysy*, p. (Gy. 1: 690, Cs. I, 627, AO. XI, 157: 332)) szerkezeti változással, kiegészüléssel az idők során *Várviztelke* (1406: *Waruiztheleke* (ZsO. II/1: 537, J: 384 [itt *Warviztheleke*])) alakúvá vált.

10.3. Viszonyított helymegnevezés. A lokális viszonyt kifejező nevek másik rétegét azok a településnevek adják, amelyek 'a hely viszonyított helyzetére' utalnak (68). Ezekben a nevekben a második névrész kizárólag magát a helyet megnevező szemantikai funkcióban áll.

10.3.1. Mivel e funkcióban az *al(só)-*, *fel(ső)-* helyzetviszonyító névrész áll leggyakrabban (26, illetve 32 településnévben), vizsgáljuk meg legelőször ezeket. LŐRINCZE majd fél évszázada írott összegző tanulmányában még azt állapíthatta meg, hogy nem vizsgálta meg senki sem tüzetesen a magyar földrajzinévadásban a világtájak megkülönböztetésének kérdését. Valószínűnek tartja azonban, "hogy az elnevezőnek olyan tapasztalata, hogy valami északi, déli, keleti vagy nyugati irányban fekszik, nem lehetett" (LŐRINCZE 1967: 10). A kérdéses differenciáló elemekkel kapcsolatban cikkek sora jelent meg a Magyar Nyelv lapjain, amihez indokot annak idején az *Alföld — Felföld*, az *Alsó-Magyarország — Felső-Magyarország* elnevezéspárok értelmezése adott (BÁTKY 1916: 333, később: TÖRÖK G. 1960: 216, HUTTERER 1961: 213). A településnevekkel azonban e tanulmányok nem foglalkoztak.

PESTI JÁNOS önálló tanulmányt szentelt az említett helyzetviszonyító

elemek kérdésének (1969: 229–31). Néhány lapnyi dolgozatában a jelentésfunkció megállapításához a TESz. adatait tekintette irányadónak. A nyelvi adatokból véleménye szerint az derül ki, hogy elsődleges jelentésük a földfelszín vertikális tagolódására való utalás volt. Az *alsó*-szavunknak 1307 előtt nem volt 'déli, délen lévő' jelentése, s hasonlóan nem jelentett 'északi, északon lévő'-t a *felső*- szó sem 1256/1284/1294/1572-ig. Mindkettő származékszó: az *al* 'alacsonyan fekvő, alsó rész' illetve a *fel* 'magasan fekvő, felső rész' főnévből jöttek létre a *-só/-ső* 'valahol léteelt, elhelyezkedést' jelentő képzőbokkal (vö. TESz. I: 143, 878, D. BARTHA 1958: 13–9, illetve TNyt. I, 244, II/1: 308).

J. SOLTÉSZ KATALIN a magyar igekötőrendszer kapcsán utalt az égtájak és a *fel*, *le* kapcsolatára, s megállapítja, hogy "fenn lévőnek képzeljük az északi, lenn lévőnek a déli égtájat, ezért a *fel* jelenthet északi, a *le* déli irányt" (1959: 25–6). Ha pedig ez a differenciálódás végbement, akkor az *alsó*/*felső*- morféma-knak az előzőekben mondott konkrét jelentésén túl minden akadály nélkül kialakulhatott elvontabb értelme is.

Ezek alapján tehát feltételezhetjük, hogy az elnevező embernek mégiscsak régóta lehetett 'adott ponthoz viszonyítva északra lévő', 'adott ponthoz viszonyítva délre lévő' szemlélete. BALOGH LÁSZLÓ újabb jelentésmozganattal bővíti a szópár helynevekbeli jelentését, megállapítva, hogy "a földrajzinévadás gyakorlatában egy adott viszonyítási centrumhoz közel eső földrajzi egység általában a *felső*, egy távolabb eső földrajzi egység pedig *alsó* jellegűnek minősül a helyviszonyításban" (1973: 416).

PESTI JÁNOS fent említett munkájában (1969: 231) összefoglalóan az alábbi jelentéseket kapcsolja vizsgált lexémáinkhoz:

Az *al(só)* — *fel(ső)* utalhat

1. a domborzati viszonyokra ('mélyen fekvő' — 'magasan fekvő')
2. patakok, folyók szakaszjellegére és folyási irányára ('alsó folyás' — 'felső folyás')
3. a felszín horizontális tagolódására ('adott ponthoz közeli' — 'adott ponttól távoli')
  - a) *alsó* 'közelebb eső' — *felső* 'távolabb eső hely'
  - b) *alsó* 'valami vége, határa' — *felső* 'központja'
5. világtájakra ('dél' — 'észak')
4. néprajzi, településtörténeti vonatkozásokat is kifejezhet (*alvég* például 'a falunak cigányság lakta része')

Névanyagunkban 23 szabályos településnévpár élt: Sonkolyostól K-re a Sebes-Körös jobb partján *Alsó*- és *Felsőbeznye* (1406: *Alsobeznye* (J: 212, ZsO. II/1: 537, 635), 1406: *Felsewbeznye* (J: 212, ZsO. II/1: 537,

635)) — Váradtól ÉK-re *Alsó-* és *Felsőbottyán* (1508: *Alsobathyan* (J: 204), 1508: *Felsewbathyan* (J: 204)) — Szalárdtól K-re *Alsó-* és *Felsőderna* (1472: *Alsodarna* (J: 232), 1472: *Felsewdarna* (J: 232)) — Élesdtől D-re, a Sebes-Körös bal partján *Alsó-* és *Felsőesküllő* (1552: *Alsoeskewlew* (J: 237), 1552: *Felseweskwewlew* (J: 237)) — Belényestől DNy-ra *Alsó-* és *Felsőfenes* (1552: *Also Fenes* (J: 241) ~ *Alsó-Fenes* (ComBih. 123), 1552: *Felseo Fenes* (J: 241)) — Kisbányától Ny-ra, a Fekete-Körös jobb partján *Alsó-* és *Felsőfüves* (1552: *Alsofywes* (J: 386), 1552: *Felseofywes* (J: 386)) — Kölesértől K–DK-re *Alsó-* és *Felsőgyörös* (1552: *Also Gyewrews* (J: 253), 1552: *Felsew Gyewrews* (J: 253)) — Széplaktól DNy-ra *Alsó-* és *Felsőharna* (1374: *Harna inferior et superior* (J: 257)) — Széplaktól ÉK-re, a Topa-patak völgyében *Alsó-* és *Felsőhidasel* (1508: *Alsohydassel* (J: 256), 1508: *Felsewhydassel* (J: 305)) — Széplak mellett Ny-ra *Alsó-* és *Felsőkaraszó* (1374: *Karazou inferior* (J: 268), 1587: *Alsokarazo* (J: 268), 1374: *Karazou superior* (J: 268), 1587: *Felseokarazo* (J: 268)) — Váradtól DK-re *Alsó-* és *Felsőker* (1214/550: *inferioris Quer*, v. (Gy. 1: 631, J: 277, VR. 117: 480), 1318>1390>1406: *Alsó Ker* (AO. V, 61: 129), [1272–90]>374/500 k. és 614: *Keer superiore* (Gy. 1: 631), 1332–7/Pp. Reg: *Felkeer* (Gy. 1: 631, Cs. I, 612)) — Székelyhídtől ÉK-re az Ér patak bal partján *Alsó-* és *Felsőkereki* (1454: *Alsokereky* (J: 273), 1454: *Felsewkereky* (J: 273)) — Belényestől DK-re *Alsó-* és *Felsőkimpány* (1600: *Also Kompanth* (J: 279), 1600: *Felseo Kompanth* (J: 279)) — Élesdtől ÉNy-ra a Gyepes-patak forrásvidékénél *Alsókövesd* és *Felsőkövesd* (1599: *Alsokövesd* (J: 287), 1599: *Felsőkövesd* (J: 287)) — Élesdtől K-re, a Sebes-Körös jobb partján *Alsó-* és *Felsőlak* (1472: *Alsolok* (J: 291), 1472: *Felsewlok* (J: 291)) — Belényestől É-ra, a Remete-patak partján *Al-* és *Felsőlymos* (1422: *Alsolmos* (Cs. I, 622, J: 339), 1422: *Felsolmos* (Cs. I, 622, J: 339)) — Belényes szomszédságában *Alsó-* és *Felsőmézes* (1588: *Alsomizes* (J: 300), 1588: *Felseomizes* (J: 300)) — az Élesdtől Sólyomkő felé vezető út mellett, a Sebes-Körös jobb partján *Alsó-* és *Felsőpestes* (1325: *Inferior Pestus* (AO. IX, 129: 219), 1552: *Alsopesthes* (J: 319), 1470: *Felsewpesthes* (J: 319)) — Belényes környékén feküdt *Alsó-* és *Felsőpojény* (1587: *Alsopöen* (J: 325), 1587: *Felseopöen* (J: 325)) — Váradtól K-re, a Medes-patak bal partján *Alsó-* és *Felsőszakadát* (1508: *Alsozakadath* (J: 343), 1508: *Felsewzakadath* (J: 343)) — Széplaktól É–ÉK-re *Alsó-* és *Felsőszáldobagy* (1599: *Also Zaldobagy* (J: 348)), 1587: *Felseő-Zelestyeh* (ComBih. 275)) — Széplaktól É–ÉK-re, a Topa-patak felső völgyében *Alsó-* és *Felsőtopa* (1508: *Alstopa* (J: 368), 1508: *Felsewtopa* (J: 368)) — Kisbányától Ny-ra, a Fekete-Körös jobb partján *Alsó-* és *Felsővarzán* (1600: *Also Warzan* (J: 386), 1600: *Felseo Warsall*

(J: 386)).

Bihar megye névanyagában csupán három olyan *al(só)*- előtagú településnév szerepel, amelynek nem volt ellentétes jelentésű megfelelője, vagy nem a szokásos antonim párja élt. A Hollódi-patak bal partján fekvő *Alsópatak* (1508: *Alsopathak* (J: 377)) település nevében ugyan szerepel a megkülönböztető névelem, de névpárja nem létezett. Ennek a jelenségnek talán az lehet az oka, hogy az elnevezés motivációját a falu elhelyezkedése, vagyis 'a (Hollódi)-patak alsó folyásánál fekvő' mivolta adta. A helyzetviszonyító elem tehát nem egy másik településhez való viszonyt jelölt. Az sem zárható ki, hogy a Hollódi-pataknak ezt a szakaszát *Alsó-pataknak* is hívták, így akár metonimikusan keletkezett egrészes településnévnek is felfogható.

Minden bizonnyal hasonló a helyzet a Kisbányától É–ÉNy-ra található *Alsófeketepatak* (1588: *Alsofeketepatak* (J: 379)) nevével is. A település párhuzamosan használt szinonim elnevezése a *Feketepatak* (1600: *Fekete Patak* (J: 379)) volt. A falu megkaphatta önállóan a mellette elfolyó víz nevét, de a patakhoz viszonyított pontos elhelyezkedését is meghatározhatták, s ebben az esetben — neveink tanúsága szerint — párhuzamosan mindkét motiváció élt.

A dél-bihari Belényestől DK-re fekvő *Alsókoh* (1588: *Alsokoh* (J: 280)) másik — a datálások minimális különbségéből kiindulva egyidejűleg használatban lévő — elnevezése a *Kiskoh* (1600: *Kis Koch* (J: 280)) volt. Ez utóbbi kérdéses falunak a tőle távolabb, bár szintén a délvidéken, Kisbányától Ny-ra fekvő *Nagykoh* a névpárja, de ez utóbbinak az *Alsókoh*hal szembenálló névváltozatát nem ismerjük. A jelenség azonban nem jellemző a névtípusra, mert az esetek nagy többségében ez az antonim névpár inkább birtokmegosztáskor, birtokaprózódáskor jelent meg.

Hasonlóan ritka az olyan *fel(ső)*- megkülönböztető jelzős névalakunk is, amely antonim pár nélkül élt. A Margittától Ny-ra fekvő *Apáti* (1319, 1332–7/Pp. Reg: *Apathi*, v. (Gy. 1: 594, Cs. 1: 602)) XIV. század eleji első adatolása után több, mint másfél évszázaddal *Felapáti* (1486: *Felapathy* (J: 196)) néven jelent meg.

Az Élesdtől D–DNy-ra fekvő *Felfancsika* (1274: *Felfonchka*, t. (Gy. 1: 616, J: 239)) nevében szereplő helyzetviszonyító elem minden bizonnyal a 'magasan fekvő' jelentést hordozta, hiszen a falu hegyvidéken települt (vö. JAKÓ i. h.).

Szintén az alapnévvel párhuzamosan használták a *Felpályi* (XIII., [1291–4]: *Fulpaul* (Gy. 1: 651, Cs. 1: 619, J: 317 [itt *Fulpauli*], MNy. 1926. 358)) alakváltozatot a Váradtól északra fekvő *Pályi* (*1229/550: *Paul*, v. (Gy. 1: 651, VR. 109: 434)) megnevezésekor. Igaz, élt még egy

település *Pályi* névvel Debrecentől D–DK-re, ám kettejük viszonyát tekintve éppen ez található északabbra, tehát inkább ezt illetné meg kérdéses jelzőnk. Ezzel szemben ez utóbbi falu számos megkülönböztető jelzője között (*Ernefiaistván-, Hosszú-, Majs-, Monostoros-, Nyír-*) éppen ez nem fordul elő, tehát a jelző nem az egymáshoz viszonyított helyzetüket jelölte, valami más lehetett az előtag megjelenésének motivációja.

Hogy a települések birtokmegosztásakor megszületett új, önálló falvak megnevezésének nem pusztán a “szabályos” antonim névpárok létrehozása az egyetlen útja, azt *Szakál* település példája is mutatja. A XVI. század közepén történt kettéosztódásakor *Felsőszakál* (1552: *Felseozakal* (J: 343)) mellett *Egyházasszakál* (1552: *Egyházassakal* (J: 343)) született meg, a megkülönböztetés funkcióját tehát két egymástól független jelentésű jelző látta el.

A Belényestől É–ÉNy-ra fekvő *Felsőszelistye* (1583: *Felseozeleste* (J: 348)) településnek sincs ellentétes jelentésű jelzöt viselő párja, a három *Szelistyétől* való megkülönböztetés lehetett e névalak kialakulásának motiválója.

A Széplaktól É-ra elterülő *Felventer* (1349, 1386: *Felventer* (Cs. I, 628, J: 386 [itt *Felwenter*])) nevének másik alakja az *Oláhventer*, s ikertelepülése ennek jelzőpárját viseli: *Magyarventer*.

A névalakokból, illetve azok földrajzi elhelyezkedéséből levonható az a tanulság, hogy a *fel(ső)*- jelzővel ellátott településnevek az *al(só)*-antonimákkal szereplő azonos alaplexémájú helynevekhez viszonyítva északra helyezkednek el. A bihari települések nevében tehát a *fel(ső)*-névrész többnyire ’északi’ jelentésű, az *al(só)*- előtag pedig ’déli’ jelentést hordoz.

10.3.2. Szintén helyzetviszonyító jelentésben, kétrészes név első névrészeként szerepelnek a **közép-** (3 névben) és a **bel-** (5 névadatban) melléknevek, amelyek azonban az előzőekben tárgyalt megkülönböztető jelzők előfordulásától messze elmaradnak, s antonim párjuk sem élt. A *közép-* melléknév szerepel a *Középvörvényes* (1580: *Keozeperweness* (J: 312)) névben, amely mellett az *Örvényes* állt, *Középsusd* nevében (1588: *Közepsusdh* (J: 342)), amely mellett a *Susd* alak állt és *Középugra* elnevezésében (1552: *Keozephwghra* (J: 372)), amely mellett az *Ugra* forma állt.

A *bel-* jelző a Székelyhídtól DK-re található *Belmező* (XIII.: *Belmezeu* (Cs. 1: 604), [1291–4]: *Bel Mezeu* (Gy. 1: 599, J: 213, MNy. 1926. 358)), illetve a Fekete-Körös és a Gyepes patak régi összefolyásánál található *Belsok* (1399: *Beelsok* (J: 213, Cs. 1: 604, ZsO. I, 675)) falvak nevében nem önálló településnévhez járult, az itteni aktuális jelentésük ’belső falu’

és 'belső mező'. Mindebből természetesen következik, hogy ikertelepülésre utaló névpárjuk nincs.

A fenti jelző szerepel a Tenkétől D-re fekvő *Bélfenyér* (1552: *Belfenyés* (ComBih. 37)), a Székelyhídtól É-ra az Ér mellett található *Belhoró* (1400: *Belhorow*, loc. (ComBih. 155)), a Debrecentől K-re fekvő *Belpércs* ([1291–4]: *Belperch* (Gy. 1: 653, J: 323, MNy. 1926. 222)) neveiben. Az utóbbi településneveknek ikerneve nem volt, csak párhuzamosan használt névalakjuk élt: *Horó* ~ *Horót*, *Pércs* ~ *Vámospércs* formában, sőt *Bélfenyér*nek adataink szerint semmilyen alakváltozata nem létezett.

Leginkább a viszonylagos helyviszony kifejezésével rokon jelentésűnek tarthatjuk a *Kétbarsa* (1321>448/XV: *Kethbarsa*, p. (Gy. 1: 598)) és *Kétbócs* ([1321]>381/448/XV., 1381: *Kethbulch*, p. (Gy. 1: 604, J: 217)) elnevezésében jelentkező két- megkülönböztető jelző szemantikai szerepét. Az e jelzői névrésszel ellátott névalak minden bizonnyal az összefoglaló név szerepét tölthette be, egyúttal jelezve a települések lokális összetartozását, közelségét, s ezzel összefüggésben neveik szoros összetartozását is. Az idézett Bihar megyei településnevek esetében nemigen tudjuk eldönteni, hogy melyik két önálló település összefoglaló neve lehet a kérdéses névalak, hiszen *Kétbarsa* mellett korpuszunkban csupán a *Barsa* (1216/550: *Bursa*, v. (Gy. 1: 598, VR. 42: 90)) névváltozat szerepel, míg *Kétbócs*nak, *Apabócsa*, *Derzs*, *Derzsbócs*, *Bócs*, *Derzsbócsa*, *Bócsbida*, *Sárosbócs* és *Sárosbócs(hid?)a* elnevezése is élt, s mivel egy-egy településnév első írásbeli előfordulása nem feltétlenül a legkorábbi használatot jelzi, az utóbbi név esetében igen nehéz lenne állást foglalni.

11. Tulajdonságot kifejező nevek

11.1. Méret megjelölése a településnevekben. Bihar megye területén 51 *kis*, 1 *kisdéd*, 47 *nagy* jelző utalt összesen 99 településnévben a hely méretére. Ezek döntő többsége névpárként jelenik meg. Ez a szemantikai jegy egyrészes névben soha nem fejeződik ki, csupán kétrészesben. E kétrészes nevek nagyobbik csoportjában a jelző meglévő településnévhez kapcsolódik.

A jelzők általában antonim névpárokat hoznak létre. Megyénkben 27 olyan névpár található, amelyben a *kis* ~ *nagy* jelzők szerepelnek: Debrecentől D-re *Kis-* és *Nagybagos* (1347 [2a]: *Kysbogus* (Cs. I, 603, A. V, 109), 1347 [2a]: *Nogbogus*, v. (Cs. I, 603, A. V, 109)) — Kölesértől D-re *Kis-* és *Nagybaj* (1435, 1438, 1473: *Kysbay* (J: 202, Cs. I, 603), 1283/311: *Nogboy*, v. (Gy. 1: 597, J: 202)) — Derecskétől DNy-ra *Kis-* és *Nagybajom* (1517: *Kysbayon* (J: 203) ~ *Kis-Bayon*, de (ComBih. 47),

1517: *Naghbayon* (J: 203)) — Sebesvártól ÉNy-ra, a Sebes-Körös jobb partjánál *Kis-* és *Nagybáród* (1510: *Kysbarwd* (J: 207), 1525: *Naghbarod* (J: 207)) — Váradtól Ny-ra *Kis-* és *Nagyböszörmény* (1391: *Kysbezermen* (J: 210), 1396: *Nagbezermen* (J: 210) ~ *Naghbezermen* (Cs. I, 598, ComBih. 40)) — Váradtól DNy-ra a Nyárér patak mellett *Kis-* és *Nagygeszt* (1475: *Kysgezth* (Cs. I, 609), 1485 k.: *Naggezth* (Cs. I, 609)) — Béltől K-re *Kis-* és *Nagyhagymás* (1599: *Kyshagimas* (J: 254), 1599: *Nagyhagimas* (J: 254)) — Váradtól DNy-ra a Sebes-Körös bal partján *Kis-* és *Nagyharsány* (1374: *Harsan minor et maior* (J: 255), 1552: *Nagyharsan* (J: 255)) — Székelyhídtól D-re az Ér patak bal partján *Kis-* és *Nagykágya* (1399: *Kyskagya* (J: 270), 1400: *Naghkagia* (J: 269)) — Széplaktól É-ÉNy-ra a Hodos- és a Gyepes-patak között *Kis-* és *Nagykaránd* (1587: *Kyskarand* (J: 268), 1587: *Nagykarand* (J: 268)), illetve Béltől DK-re (1588: *Kiskarand* (J: 368), 1588: *Nagykarand* (J: 368)) — Kölesértől DNy-ra a Gyepes patak jobb partján *Kis-* és *Nagykemény* (1364, 1475, 1552, 1588: *Kyskemen*, p. (Cs. I, 612, J: 271, ComBih. 171), 1552: *Nagyhkemen* (J: 271)) stb.

A *kis-* jelzői előtag összesen 51 településnévalakban szerepel, s ebből 11-nek nincs jelentésében ellentétes változata, csak az alapalak, vagy az alapalak mellett más, nem antonim jelzőjű pár áll mellettük: *Kisapáti* ~ *Apáti* Szalacstól ÉNy-ra (1520: *Kysapathy* (J: 196), 1326/327/XVIII., 1327/XVIII.: *Apaty*, p. (Gy. 1: 594, J: 196, AO. XI, 65: 125)) — *Kisatyás* ~ *Atyás* Cséffától Ny-ra (1410: *Kysataz* (J: 197), 1283/311, 1332–7/Pp. Reg: *Athas*, v., p. (Gy. 1: 596, J: 197)) — *Kisbarmó* ~ *Barmó* Körösszegtől D-re (1327/589: *Kis Boroumo*, loc. seu t. (Gy. 1: 598, AO. XI, 95: 198), 1273/392/477: *Bormow*, t. (Gy. 1: 598, J: 204, Cs. I, 603)) — *Kisbátor* ~ *Kisbátord* Debrecentől K-re (1279: *Kyus Batur* (J: 208), 1279/325, 1323/325, 1325: *Kyusbaturd*, p. (Gy. 1: 599, AO. VII, 148: 314, AO. IX, 129: 218)) — *Kisgyarak* ~ *Gyarak* ~ *Mezőgyarak* Kölesértől ÉNy-ra (1429: *Kysgyarak* (Cs. I, 609, J: 249), *1219/550: *Gyroc*, v. (Gy. 1: 622, J: 249 [itt *Gyrok*], VR. 70: 235), 1552: *Mezeogyarak* (J: 249)) — *Kisgyörös* ~ *Györös* ~ *Felsőgyörös* Kölesértől K–DK-re (1479: *Kysgyeres* (J: 253), [1321]>381>448/XV.: *Gyres*, p. (Gy. 1: 623), 1552: *Felsew Gyewrews* (J: 253)) — *Kishomorog* ~ *Homorog* ~ *Homorogegyház* Körösszegtől Ny-ra (1552: *Kys Homrok* (J: 260), 1214/550: *Humuroc* (Gy. 1: 626, J: 26, VR. 79: 280), 1516: *Homrokeghaz* (J: 260)) — *Kisjenő* ~ *Jenő* Váradtól K–ÉK-re a Sebes-Körös jobb partján (1360: *Kis-Jenew* (Cs. I, 611) ~ *Kysjeneo* (J: 265), 1236: *Ienev*, t. (Gy. 1: 628, J: 265 [itt *Jenev*])) — *Kiskoh* ~ *Alsókoh* Belényestől DK-re, a Petrósz-Körös forrásvidékénél (1600: *Kis Koch* (J: 280), 1588: *Alsokoh* (J: 280)) — *Kisrábé* ~ *Rábé* (Berettyó)Újfalutól Ny-ra (1552: *Kysrabee*, p. (ComBih.

226), 1215/550, 1219/550, 1279: *Rabay* (Gy. 1: 512, J: 328)) — *Kisszentmiklós* ~ *Szentmiklós* Körösszegtől ÉNy-ra a Berettyó jobb partján (1552: *Kys Zenthmyklos* (J: 353), 1311/323: *Scntmiclos* (A. I, 235–6, AO. III, 82: 167, AO. VII, 305: 662)).

Tíz falut azonban pusztán ezzel a jelzői változattal ismertek: *Kisbánya* a megye DK-i csücskében a Fekete-Körös forrásvidékénél (1599: *Kys Banyá* (ComBih. 29)) — *Kisbelényes* Belényestől ÉK-re (1588: *Kys Bellenies* (J: 209)) — Pércs és Köteles helységekkel együtt említett *Kisfalu* (1440: *Kisfalu* (Cs. I, 613)) — Cséffától DNy-ra a Nyárér jobb partján *Kisfalud* (+1214/334: *Cusfoloud* (Gy. 1: 634)) — két *Kishodos* Széplaktól ÉK-re (1508: *Kyshodos* (J: 260) és Széplaktól D–DNy-ra (1580: *Kyshodos* (J: 259)) — a mai Arad vármegyei *Kisjenő* (1476, 1483: *Kysynew* (Cs. I, 611)) — *Kisszintye* a váradi püspök birtoka (1467: *Kyssynthe* (Cs. I, 614)) — *Kisszohoda* Belényestől ÉK-re a Remete-patak mellett (1552: *Kyszohoda* (J: 358)) — *Kistopa* Széplaktól É-ra a Hodospatak mellett (1508: *Kysthoppa* (J: 368)).

Két településnév alakváltozatai csupán egy képzőmorfémában különbözik: *Kisbátor* ~ *Kisbátord* Debrecentől K-re (1279: *Kyus Batur* (J: 208), 1279/325, 1323/325, 1325: *Kyusbaturd*, p. (Gy. 1: 599, AO. VII, 148: 314, AO. IX, 129: 218)) és *Kistelegd* ~ *Kistelek* Cséffától K–DK-re a Nyárér-patak mellett (1341: *Kystekud* (J: 365), 1374: *Kysthelek* (J: 365)). A Belényestől DK-re a Petrósz-Körös forrásvidékénél fekvő *Kiskoh* ~ *Alsókoh* sem szabályos jelzőpárral rendelkező település (1600: *Kis Koch* (J: 280), 1588: *Alsokoh* (J: 280)).

Az ellentétes jelentésű *nagy-* melléknév 47 település nevében jutott szerephez, ebből 15 elnevezés állt antonim pár nélkül pusztán alapnévi változattal, esetleg más jelzős névalakkal élt párhuzamosan vagy időbeli különbséggel pl.: *Nagybesenyő* (1526 e.: *Naghbesenyó* (J: 211)) ~ *Körösbesenyő* (1588: *Keres Bessenieo* (J: 211)) ~ *Vajdabesenyő* (1489: *Wayda Besseniew* (J: 211)) ~ *Besenyő 1–3?* (1226/550: *Beseneu* (Gy. 1: 600, J: 211, VR. 33: 49)) — *Nagygyarak* (1448: *Naggyarak* (J: 248)) ~ *Erdőgyarak* (1428, 1525: *Nagh Gyarak* alias *Erdewgyarak* (Cs. 1: 609, J: 248 [itt 1427-es évszámmal])) ~ *Gyarak* (*1214/550: *Gyoroc*, v. (Gy. 1: 622, J: 248, VR. 69: 233)) — *Nagymacs* (1322: *Nog Moch* (Gy. 1: 640)) ~ *Macs* (*1219/550: *Mochy*, v. (Gy. 1: 640, VR. 96: 374), 1282, 1284 [f: 1285], 1311, 1322, 1323, 1332–7/Pp. Reg [4a], 1487: *Moch*, v., p. (Gy. 1: 640, Cs. 1: 615, AO. III, 71: 145, AO. VII, 24: 30)) stb.

Öt falunak kizárólag ez a névváltozata volt használatban adataink szerint: *Nagyér* Székelyhídtól Ny-ra az Ér jobb partján ([1291–4] [3a], 1312/XVIII. [2a], 1387: *Noger*, v. (AO. III, 101: 213, Gy. 1: 646, ZsO. I, 23: 237, J: 304, MNy. 1926. 222, 298)) — *Nagyfalu* Cséffától É-ra (1338,

1354: *Nogfolu*, p. (Gy. 1: 646, J: 305, A. VI, 158)) — *Nagypatak* Sonkolyostól ÉK-re, a Báródi-patak bal partján (1393: *Nogpatak*, p. (ComBih. 348)) — *Nagysebes* Belényestől DK-re a Petrósz-Körös bal partján (1552: *Nagyhsebes* (J: 336)) — *Nagykosár* Belényestől K-re a Fekete-Körös jobb partján (1588: *Nagykosár* (J: 282)). Ezek közül a nevek közül a *Nagyér*, *Nagypatak* és a *Nagysebes* települések nevei eredetileg víznevek lehettek, s metonimikusan váltak a falvak nevévé, s ez magyarázza párnélküliségüket. *Nagykosár* alapeleme talán személynévi eredetű (vö. *Kosar* (1476, OklSz. 524)), *Nagyfalu* alapnévrésze pedig földrajzi köznévi.

Az alábbi településeknek más lexikális felépítésű névalakja élt a *nagy*-jelzős forma mellett: *Nagykoh* ~ *Krajova* Kisbányától Ny-ra, a Fekete-Körös bal partján (1552: *Nagyhko* (J: 378), 1599: *Krayova* (ComBih. 352)) — *Nagypatak* ~ *Feketepatak* Sonkolyos mellett ÉK-re (1392: *Nagypatak* (J: 305), 1406: *Fekethepathak* (J: 241, ZsO. II/1: 537: 4373) ~ *Fekethewpathak* (ZsO. II/1: 635)).

Fel kell hívnunk a figyelmet megyénk egyetlen településének nevében megjelenő *kisded*- megkülönböztető névelemre. Ez a jelző a Kölesértől D-re lévő *Baj* (1283/311: *Boy*, t. (Gy. 1: 597, J: 202)) település megosztásakor tűnik fel: a “Zovárd nem osztozkodása alkalmával *Baj* 1/3 része a malommal került Bucho és Iuanch [f: Inanch] fiainak kezébe, s ennek neve lett *Kisdedbaj* (1283/311: *Kysdedboy* (Gy. 1: 597, J: 202)), 2/3 része *Nagybaj* (1283/311: *Nogboy*, v. (Gy. 1: 597, J: 202)) faluval és az egyházzal Bech, Budun és Apa utódainak jutott” (JAKÓ i. h.). A lexéma jelentése a régiségben teljesen azonos a *kis* jelzőével (vö. TESz. 2: 496). A *kisded*- mellett azonban használták a gyakoribb *kis*- jelzőt is: 1435, 1438, 1473: *Kysbay* (J: 202, Cs. I, 603).

A fenti adatokból jól látszik, hogy a település nagyságára utaló jelzők döntő többségében önálló településnévi alapelemekhez kapcsolódtak, s csak kis részükben, mindössze három névalakban jelent meg földrajzi köznévi utótag: *Kisfalu*, *Kisfalud*, *Kistelek* ~ *Kistelegd*, *Nagyfalu* (adataikat ld. fent).

Megemlítendő, hogy egy-egy település *kis*-/*nagy*- névpárjai mellett más jelzőpárok is megjelenhetnek (megyénkben nem jelentős az ilyen települések száma, ám a jelenség nem egyedi). Az *al(só)*-/*fel(ső)*- jelzői pár élt párhuzamosan a Váradtól DK-re fekvő *Kér*⁶⁷ és a Székelyhídtól

---

⁶⁷ **Kér:** 1249: *Keer*, t. (Gy. 1: 631), **Alkér:** 1214/550: *inferioris Quer*, v. (Gy. 1: 631, J: 277, VR. 117: 480), **Felkér:** [1272–90]>374/500 k. és 614: *Keer superiore* (Gy. 1: 631), **Kiskér:** 1552: *Kys Keer* (J: 277), **Nagykér:** 1552: *Nagy Keer* (J: 277)

ÉK-re elterülő *Kerek*⁶⁸ település osztódásakor keletkezett falvak elnevezésekor. Ugyanez volt a helyzet az *új-/ó-* antonim párral is, amelyek a Bihartól ÉNy-ra fekvő *Marja*⁶⁹ és a Körösszegtől DNy-ra lévő *Tóti*⁷⁰ település kettéosztódásakor megszületett települések elnevezésében jelentek meg.

11.2. Alak megjelölése. Abban az esetben, ha a település alakja valamilyen szempontból szokatlan, sajátos vagy szembeötlő, ez is szolgálhat a névadás motivációjaként (10 esetben).

A három névben is megjelenő *hosszú* melléknév a település hosszan elnyúló alakjára utalt: *Hosszúpályi* Debrecentől D–DK-re (1404: *Hwzypali* ~ (*Hwzywpali*) (ZsO. II/1: 365, J: 317 [itt *Howzypali*]), *Hosszúmog* a Berettyó bal partján (1411: *Hozzumoch*, p., v. (ComBih. 218)), *Hosszúbikács* Székelytelektől K-re (1508: *Hozzwykach* (J: 215)). Egy-egy névadatban jelent meg a középkorban a *rövid* és a *kurta* melléknév: Körösszegtől D-re terült el a metonimikus névadással született *Rövid* településnév, amely 'hosszirányban kicsi' (TESz. 3: 459) jelentést hordozott.

A megye ÉK-i részén volt található *Kurtadrágfalva*, amelynek megkülönböztető jelzői névrésze a *kurta* 'rövid' (TESz. 2: 679) melléknév szintén a település alakjára utalhatott. Ezeknek a településneveknek nincs antonim párja. *Hosszúpályi* neve mellett a *Pályi*, *Nyírpályi*, *Monostorospályi*, *Majspályija* és *Ernefiaistvánpályija*, *Hosszúmog* neve mellett a *Mogyi*, *Mogy*, *Hosszúbikács* mellett a *Bikács* szerepel. *Rövid* és *Kurtadrágfalva* településeknek ez az egyetlen névalakjuk.

11.3. Kor megjelölése. A településnevek első névrésze jelölheti a lakott hely alapításának korát, pontosabban viszonyított korát. Az ilyen névadatok megyénkben meglepően csekély számúak (47). Biharban három olyan település volt, amelyek antonim jelentésű jelzőpároként

---

⁶⁸ **Kereki:** 1220/550: *Kerequi*, v. (Gy. 1: 632, J: 273, VR. 86: 325), **Alsókereki:** 1454: *Alsokereky* (J: 273), **Felsőkereki:** 1454: *Felsewkereky* (J: 273), **Kiskereki:** 1441: *Diskereky*, de (ComBih. 75), **Nagykereki:** 1479: *Naghkereky* (J: 273)

⁶⁹ **Ómarja:** 1322, 1332–7/Pp. Reg [4a], 1341, 1342, 1353: *Omaria*, v., p., de (Gy. 1: 641, J: 296, A. IV, 226, 227, A. V, 502, ComBih. 179) vagy **Kismarja:** 1490: *Kys Maria* (Cs. 1: 616, J: 296) és **Újmarja:** [1291–4]: *Maria noua* (Gy. 1: 641, J: 296 [itt *Maria noua*], MNy. 1926. 299 [itt *Moria noua*]), 1332–7/Pp. Reg [4a], 1335: *Vymaria* (Gy. 1: 641, J: 296) vagy **Nagymarja:** 1426: *Naghmaria* (J: 296)

⁷⁰ **Újtóti:** 1421: *Wythothy* (Cs. 1: 626) ~ *Wythoty* (J: 370) vagy **Nagytóti:** 1489: *Naghthothy* (Cs. 1: 626) és **Ótóti:** 1421: *Othothy* (Cs. 1: 626) ~ *Othoty* (J: 370) vagy **Kistóti:** 1489: *Kistothy* (Cs. 1: 626)

éltek: a település ősiabb voltára utalhatott az *ó-* melléknév, amely a már előzőekben említett *Marja* és *Tóti* települések osztódása után született neveken kívül a két *Csalános* osztódásakor létrejött *Ócsalános* falvak: Székelyhídtól ÉNy-ra (1342 [9a]: *Ochalanus*, p. (Gy. 1: 607, J: 223, A. IV, 226, 227, 257, 258)) és Szentjobb mellett DK-re fekvő (1342: *Ochalanus* (Cs. 605)) elnevezésében jutott szerephez, s ez utóbbi kettőnek nem élt ellentétes jelentésű párja, csupán az alapalakkal álltak szemben. Ide kell még sorolnunk a Komáditól ÉNy-ra fekvő *Ész* település osztódásakor született *Óész* névalakot is (1421: *Ouez* (Cs. I, 607)), amelynek létezett antonim névpárja is.

A korabeli Biharban jóval több, 19 olyan településnév létezett, amelynek első névrésze a település újabb voltát fejezte ki az *új* melléknévvel (*Újanda*, *Újfalva*, *Újfalva* stb.). Öt névalaknak nem élt antonim névpárja, legfeljebb párhuzamosan használt névváltozataik ismeretese az alapnévvel vagy egészen más névformával: *Újfalva* ~ *Hosszúaszó* Váradtól ÉK-re a Sebes-Körös jobb partján (1463: *Wyfalw* (J: 261), 1236: *Huzzeuozo* (Gy. 1: 626, J: 261)) — *Újfalva* ~ *Baromfalva* ~ *Mezőfalva* Bihartól ÉNy-ra az Ölyvös- és a Józsa-patakok között (1213/550: *Viloc*, v. (Gy. 1: 679, J: 375, VR. 148: 646), 1435: *Baromfalva* alio nomine *Wylak* (J: 375), 1599: *Mezeo Uylak* (ComBih. 341)) — *Újfalva* ~ *Újfalva* ~ *Pusztaiújfalva* Telegdtől ÉK-re a Sebes-Körös jobb partján (+1283, 1324, 1336, 1366, 1388 [5a]: *Wylak*, p. (Gy. 1: 679, 680, ZsO. I, 38: 396, 38: 397, 61: 616, 72: 711, J: 374, ComBih. 339, AO. VIII, 115: 219 [a ComBih. 340 az 1388-as adatot Újfalva 4.-gyel azonosítja]), 1283, 1409: *Vylaka* (Cs. I, 627), 1561: *Pwztha Wylak* (J: 374)) — *Újfalva* ~ *Újfalva* Váradtól ÉK-re ([1291–4]: *Vylak*, v. (Gy. 1: 680, J: 374, MNy. 1926. 300), 1588: *Uylakfalva* (J: 374) ~ *Uylakfalva* (ComBih. 340)) — *Újfalva* ~ *Nagysején* ~ *Semjén* Székelyhídtól É-ra (1321: *Wysimean* [2a], v. (Gy. 1: 660, A. I, 611, 612), 1342: *Nogsemyen*, de (A. IV, 229, 230), +1311, 1323, 1467, 1520: *Semyen* (Gy. 1: 660, Cs. I, 622, J: 337, ComBih. 290)).

Nyolc településnévnek semmilyen másik névpárja vagy névváltozata nem létezett: *Újanda* a szabolcsi határnál a herpályi uradalom része (1333: *Vyanda* (J: 195)), három *Újfalva* Váradtól K-re a Sebes-Körös jobb partján (1285/477: *Nova Villa* (Gy. 1: 679, J: 383 [itt *villa nova* alakban])), Bihartól ÉNy-ra a Berettyó jobb partján ([1291–4]: v. *Nyc-i bani nova* (Gy. 1: 679, J: 373, MNy. 1926. 299 [itt *villa Nýcolai bani noua*]), 1373: *Wyfalva* (J: 373)), Bihartól É–ÉK-re (1421: *Ujfalva* (Cs. I, 627)), *Újfalva* Súlyomkötől ÉK-re, a Bisztra jobb partján (1472: *Wyfalwa* (J: 373)), három *Újfalva* Debrecentől K–DK-re (1219/550: *Vylok* (Gy. 1: 679, VR. 148: 648)), egy bizonytalan azonosítású ([1291–4]: *Vylak*, v.

(Gy. 1: 680, MNy. 1926. 301) ~ *Wylak* (Gy. 1: 680, MNy. 1926. 223)), illetve Fenestől ÉNy-ra a Fekete-Körös jobb partján (1332–7/Pp. Reg: *Vilak* ~ *Vilok* ~ *Vylak* [2a] ~ *Vylok* ~ *Wylok* (Gy. 1: 680, Cs. I, 627)).

Egyetlen településnévnek csupán az alapalakja szerepel névváltozatként: *Újb(a)rátka* ~ *B(a)rátka* Sonkolyostól K-re a Sebes-Körös jobb partján (1470: *Wybrathka* (J: 221), 1435: *Brata* (J: 221)). Megjegyezhetjük, hogy az alapnévi névalakot ilyen esetekben talán felfoghatjuk az *ó* jelzős formával egyenértékűnek.

Feltűnő, hogy milyen nagy a homonim nevek száma ebben a névcsoportban, s hogy ezek földrajzi köznévi utótaggal álltak: megyénkben hat *Újlak* és négy *Újfalva* élt, s mellettük *Újfalva* önálló település neveként, *Újlaka* és *Újlakfalva* pedig névváltozatokként éltek. A megjelenő földrajzi köznevek megoszlása a következő: *-falva* (4 névben), *-falva* (2 névben), *-lak* (6 névben), *-laka* (1 névben).

12. A helyfajtáját kifejező névrészek

Az eddigiekben szemantikai csoportok szerint tekintettük át a bihari településnévanyagot. Az egyrészes nevek esetében ez semmiféle gonddal nem jár, a kétrészeseknél azonban — a típuson belüli elkülönített tárgyalás ellenére — az alapnevek névbeli szerepe óhatatlanul háttérbe szorul. A megnevező funkciójú alaprészek esetében kevésbé érezzük az áttekintés hiányát, a fajtát jelölő földrajzi köznévi alaprészek elkülönített tárgyalására azonban mindenképpen szükség van, mivel a szócsoporthoz nagy súllyal vesz részt a névalkotásban, s kellően differenciált és változékony rendszert alkot. Az alábbi fejezetben ezt szeretném bemutatni.

12.1. A korai ómagyar korban, mint láttuk, a magyar nyelv egyik legáltalánosabban elterjedt névtípusa a pusztai személynévi alapú településnév volt. A XIII. századtól azonban az összetett nevek kezdenek térhódításba, amelyek lexikai felépítése általában olyan, hogy az addig önállóan álló személynévhez (esetleg méltóság- vagy népnévhez) kapcsolódik valamilyen települést vagy ahhoz kapcsolódó helyfajtát jelölő földrajzi köznévi alaprész: *-laka*, *-háza*, *-falva*, *-földje*, *-tel(e)ke*, *-ülése* stb. Az összetételi tagok viszonya jelöletlen, de többnyire jelölt birtokviszony, ami az esetek döntő többségében valós birtokviszonyt fejezett ki (vö. KÁZMÉR 1970: 53). Az ilyenféle nevek előtagja általában a falu tulajdonosát, birtokosát nevezte meg, ám utalhatott a telepítés munkáját végző kenéz, soltész, vajda személyére is, de ide sorolhatók az egyházi tisztségből alakult településnevek is.

A kétrészes településnevek második névrészeiben megjelenő földrajzi köznevek területi és gyakorisági előfordulásának vizsgálata, valamint

időbeli változásuk felrajzolása érdekes tanulságokkal szolgálhat. KÁZMÉR MIKLÓS sokat idézett munkája, “A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század” (KÁZMÉR 1970) a *falu* köznevet tartalmazó településnevek kialakulását, fejlődését és változásait vette példaszerű módszerességgel szemügyre. Munkamódszerét alapul véve és egyben kiterjesztve más alaprész szerepű földrajzi köznevekre kívánom megvizsgálni a régi Bihar vármegye helynévanyagát. Az ómagyar kori Bihar vármegye olyan nagy kiterjedésű megye volt, hogy fennmaradt névanyaga elég gazdag ahhoz, hogy e területre vonatkozó névföldrajzi következtetéseket vonjunk le belőle. A megye névanyagának kétrészes nevei közül a továbbiakban azokat vizsgálom, amelyekben a második névrész valamilyen, a település jellegét kifejező földrajzi köznévvé. Előtte azonban még szükségesnek látszik a szakirodalom által előtérbe állított néhány kérdésre kitérni.

12.2. Az utótaggal alakult helynevek kronológiája viták alapját adta. KNEI ZSÓKA és követői azt állapították meg, hogy a pusztai személynévi alapú helynevek típusát a XIII. században szinte viharos gyorsasággal váltotta fel az összetett nevek új típusa, s alig fél évszázadig éltek egymás mellett párhuzamosan (vö. KNEI ZSÓKA 1943b: 128, BÉNYÓ 1958a :160, SZABÓ 1966: 136, MOÓR 1936: 117).

A korai ómagyar kor névtípusainak kronológiai kérdését tüzetes vizsgálat alá vevő KRISTÓ véleménye azonban e kérdésben is eltérő: szerinte az “együtt élés” időszaka 3–4 évszázadig tarthatott a XI. századtól a XIV. század közepéig-végéig. “Magunk felvetjük annak a lehetőségét, hogy talán mégsem kellene a *falunak* és származékainak helynevek utótagjaként való XI–XII. századi előfordulásától, magának az előfordulásnak a feltételezésétől mereven elzárkózni” (KRISTÓ 1976: 92). Véleményének alátámasztására felhívja a figyelmet arra, hogy az utótaggal született településnévi típus csúcspontjára a XV. században jutott, amikor már jóval kisebb a formáns nélküli helynevek elevevége. MOÓR szerint a *-falva* utótagú településnevek a XII. század második felében vagy a XIII. század első felében jelentek meg (1936: 117).

Az első biztos adatunk a földrajzi köznévi alaptaggal ellátott településnévre a *Leustachfalua* 1218-ból, Nyitra megyéből való, amelyet KERTÉSZ idézett (1939: 73). A témával kimerítő részletességgel foglalkozó KÁZMÉR MIKLÓS így vélekedik: “a *-falva* megjelenése kétségtelenül a XIII. század elejére, esetleg a XII. század végére tehető. A XIII. századból 120, többségében biztos, kisebb részben valószínűen biztos — a latin szerkezetből kikövetkeztethető — adat mutatható ki. ... A névtípus igazán elevevége ugyanis a következő századokban válik: a XIV–XVI. század helynévanyagában több mint 2200 *-falva*-t találtam” (1970: 59).

A névtípus általános kérdéseinek áttekintése után vegyük szemügyre Bihar vármegye településnévanyagában való megjelenését!

12.3. *-falva/-falva*

A névtípus, azon belül a *-falva* utótagú összetett településnevek létrejöttében annak alapján, hogy elsősorban német települések közelében voltak gyakoriak, illetve hogy a személynévi előtagjuk esetenként német eredetű volt, MOÓR a német telepesek hatását vélte felfedezni, ám leszögezte, hogy ez “természetesen a legkevésbé sem jelentheti azt, hogy minden *-falva* típusú nevet viselő település eredeti lakói németek lettek volna, hisz ez a névtípus — amint láttuk — analogikusan még a természeti néven alapuló helynevekre is átterjedt” (1936: 116). KNIEZSA azonban visszautasítja az idegen hatás feltételezését: olyan jelentős német lakosság, amelyik a magyar nyelvben egy addig ismeretlen névtípust elterjeszthetett volna, a névtípus megjelenésének helyén (Szabolcs, Ugocsa, Somogy, Baranya, Győr megyékben) nem volt. KNIEZSA egyúttal utalt arra is, hogy merőben más településtörténeti értéke lehet a *-telke*, *-háza*, *-laka* utótaggal összetett helyneveknek, mint a *-falva* utótagúaknak (1943b: 128–9).

Az egyes megjelenő utótagok mind sajátos jelentéssel bírnak, s magáról az elnevezés módjáról szólva BÁRCZI kijelenti, hogy “nem ismeretlen ez az elnevezésmód a régebbi korban sem” (1958a: 160). Két csoportja osztja az összetett településneveket: az egyikbe azokat sorolja, amelyekben az utótag nem emberi lakótelepet, hanem természeti tárgyat, objektumot jelöl, a másik csoportot pedig azok a nevek adják, amelyek utótagja emberi telephelyet jelöl. Ez utóbbi sorba tartozó, egyik legkorábban megjelenő utótag a *-telke* (a XI–XII. században már biztosan megvan), amellyel az egyházatlan, mezőgazdasági termelést folytató falu neve bővült. A *-falva* (a XI–XII. században csak hamis diplomában szerepel) összetételi tag adatai a XIII. század elején bukkannak fel, változataként a *-falva* jelenik meg már 1200 körül, s helyén időnként a *-fala* áll. A *-földe*, *-háza* (a XIII. század előtt csupán kétes hitelű oklevelekben fordul elő), *-hely* (a XI–XII. században már biztosan megvan), *-laka* (létezik már a XI–XII. században), *-soka* (a XI–XII. században csak hamis diplomában szerepel), *-népe* (létezik már a XI–XII. században), *-telke* (FÖLDES 1971: 418–31), *-ülése*, *-szállása* (KERTÉSZ 1938: 43) stb. kisbirtokosok, kismemesek emlékét őrzik, akiknek csak egyetlen falujuk volt, vagy épp csak egy házat, lakot, telket birtokoltak. A *-soka* (vö. PAIS 1914: 255–9) és a *-népe* utótag névföldrajzi sajátosságának mondjuk, hogy kizárólag a Dunántúlon jelentek meg lakott terület jelzésére. A *-vágása* utótagot viselő településekről nagy valószínűséggel megállapítható, hogy eredetileg erdőségbe települt

soltészfalvak lehettek (vö. KISS 1997b: 184–5).

A szakirodalomban a *-telek* utótagú nevek keletkezését általában a tatárjárás pusztításához kapcsolják (GYÖRFFY GY. 1961: 35–8, MEZŐ—NÉMETH 1972: 94), s 'elpusztult, egyházatlan falu' jelentéssel értelmezik. Egyes konkrét esetekben ez igaz is lehet, máskor azonban a név kronológiája egyértelműen kizárja ezt a magyarázatot.

Az összetétellel kialakított településnevek rendkívüli produktivitását jól mutatja, hogy törzsnévi, patrocíniumi, népnévi, foglalkozásnévi helynevek egyaránt felvehettek utótagot, sőt bizonyos típusokban a nevek már eredendően így születtek meg. Ám az utótaggal bővüléssel párhuzamosan, egyazon időben egy ellentétes nyelvfejlődési folyamat is megindult, mégpedig az utótag leválásának, elhagyásának folyamata, amelynek magyarázatát KÁZMÉR szavaival élve "az általánosabb érvényű nyelvi rövidülésben" találhatjuk meg (1970: 99).

A névváltozási folyamat mögött azt is látni kell, hogy a feudális birtok maga és fogalma is a XI–XII. században jött létre, amikor virágkorát élte a puszták személynéves helynévadás. E névadási szokás elhalásának folyamatára azonban már nem birtoklás- vagy településtörténeti mozzanatok adnak magyarázatot, hanem szuverén nyelvfejlődési tendenciák, a nyelvi divat körében bekövetkezett változások.

Összefoglalóan elmondhatjuk tehát, hogy "A XIII–XVI. században, de mindenekelőtt a XV. században két tendencia harcol egymással, a terjedőben lévő összetett (utótagos) helynévtípus, amely megújítja a helynevek szóképét, illetve a visszaszorulóban lévő, formáns nélküli helynévtípus, amely az egyszerű, rövidebb alakot képviseli" (KRISTÓ 1976: 97).

A névtípussal kapcsolatban gyakran felvetődő probléma, hogy a középkori okleveleinkben a település neve mellett előforduló latin *terra*, *villa* stb. minősítések magyar nevek utótagja fordításának tekinthetők-e, tehát hogy a latin kifejezéseket a névtesthez tartozónak kell-e tekintenünk. Például a Bihar vármegyében található *Benke* település 1291–4-ben *villa Benke* formában szerepel (Gy. 1: 599), későbbi alakjai már utótagos formát mutatnak: 1357: *Benkehaza*, 1475: *Benkafalva* (J: 210). A jelenséget elvileg többféleképpen értékelhetjük. Elképzelhető, hogy a korábbi adat puszták személynévi helynévformát (*Benke*) takar, amely később szerkezeti változással lett kétrészes név (*Benkeháza*, *Benkefalva*), de az is lehet, hogy a korai alak egy ilyen összetett névnek a félig, köznévi elemében latinra fordított megjelenése. Hasonlóan értékeli KÁZMÉR is egy adatát: a *villa Martini* szerinte lehet *-háza/-laka* utótagú név megfelelője is, de lehet puszták személynévből alakult helynév is (1970: 58–9).

Tulajdonképpen KRISTÓ is ehhez a nézethez kapcsolódik, amikor bizonytalanságát két oldalról is megfogalmazza: “Magunk természetesen nem állítjuk, hogy a XI. századi *villa Petri*, *villa Cosme* stb. alakok mindegyikében a magyar már a XI. században *-falva* utótagot mondott, XIII–XIV. századi példák ... mindenesetre igazolhatják egy ilyen magyar ejtés lehetőségét. ... Annál kevésbé állíthatjuk ezt, hiszen számos XIII–XV. századi adat meg éppen azt mutatja, hogy a *villa* + személynév összetételnek a magyar nyelvi névadásban pusztán személynévi helynév felelt meg” (1976: 93).

BENKÓ talán még ennél is összetettebben mutatja be a problémát, miközben felhívja a figyelmünket arra, hogy “például egy genitivusos *villa Petri* vagy “nominativusos” *villa Petur* szerkezet mögött magyar *Péter*, *Pető*, *Petri*, *Péterfalva*, *Petőfalva* stb. vagy éppen *Petrovac*, *Petrovce*, *Petrovo selo*, *Petersdorf*, *Petrești* stb. névformák állnak-e, az a helynévi érték szempontjából éppen nem mindegy, bármelyik típusfajtnak lehet más-más következménye a települési időre, birtoklásra, nyelvi és etnikai jellegre stb. nézve” (1998d: 115). Hangsúlyozza, hogy az ilyen esetekben mindig a típusok összehasonlító vizsgálata jelenthet a kutató számára eligazítást.

A fordítás kérdése azonban pusztán az oklevelezés nyelve, a latin használata kapcsán vetődik fel. Az, hogy a Kárpát-medencében használt vulgáris nyelvek egyikére vagy másikára lefordítva szerepelnének helynevek, felvetődött ugyan a szakirodalomban, de ez anakronisztikus szemléleten alapuló feltevés. GYÖRFFY egyértelműen fogalmazza meg ezzel kapcsolatos véleményét: “A határjárások minden esetben köztudatban élő helyneveket őriznek, mert a köztudatban nem élő nevek jogbiztosító erővel nem bírtak. Az a feltevés, hogy a határjárásban szereplő helyneveket az írnokok fordították a maguk nyelvére, a középkori jogviszonyok hiányos ismeretében és a XIX–XX. század szemléletében született” (Gy. 1: 15).

Megyéink vizsgált korszakának névanyagában 1396 önálló alakkal rendelkező (és kategorizálható), egymástól morfológiai tekintetben legalább egy morfémanyi eltérést mutató településnév különböztethető meg. Ezen belül 552 kétrészes településnév létezett az ómagyar kori Bihar vármegyében, s ez az összes név 39,54%-a (ez persze nem azt jelenti, hogy ennyi kétrészes nevű település létezett, hiszen viszonylag nagy az azonos alakú nevek száma [pl. *Újlak* nevű településből hat létezett a korban], ugyanakkor egy-egy településnek több neve is volt). A kérdéses nevek közel felében (244 település nevében) köznévi, mégpedig egyszerű földrajzi köznévi töltötte be a második névrész szerepét. Az ilyen nevek első névrésze lehet személynév, népnév, foglalkozásnév vagy valamilyen

melléknév. Vegyük sorra az Árpád-kori Bihar megyében előforduló települést jelölő földrajzi közneveket előfordulási gyakoriságuk szerint!

Az Árpád-kori Magyarország Bihar megyei részén a településnévi adatok szerint a *-falu/-falva* földrajzi köznévi volt a legkedveltebb. A birtokos személyraggal ellátott alak 92 falu nevében volt meg, a személyrag nélküli forma pedig 12 névben szerepel.

KÁZMÉR azzal magyarázza a típus életre hívását, hogy míg a pusztai személynévi településnevek a mozgó települések megjelölésére kiválóan alkalmasak voltak, addig a helyhez kötött falvak, állandó települések identifikálására egyre alkalmatlanabbá váltak. "A településforma megváltozása maga után vonhatta a névadási mód megváltozását" (KÁZMÉR 1970: 56). A település jellegének megjelölésére a *falu* köznevet használták, amely ősi örökség az ugor, esetleg a finnugor korból, az ugor (finnugor) alapalak **paly** lehetett. Jelentése a legkorábbi időktől fogva 'kisebb emberi település' volt (TESz. 2: 836). Az írásosságban fellelhető legkorábbi megjelenése: 1075/1124/1217: "In Saroufalu a superior parte dedi terram ad quatuor aratra" (MonStrig. 1: 55). Jelentéséről SZABÓ ISTVÁN is azt állapította meg, hogy "leginkább a XIII. században kialakuló egyetlen és kicsiny falut, vagy éppen csak házat, lakot, telket birtokló kismesek falvai kaptak ilyen összetételekkel neveket" (1966: 136).

KÁZMÉR kutatásai szerint a *-falu* első adatai a XIII. században jelentek meg, s e földrajzi köznévi legintenzívebben a XIV–XV. század névalkotásában kapott szerepet. A Bihar vármegye névanyagában jelenlévő 12 *-falu* utótagú település adatainak eloszlása alátámasztja ezeket a megállapításokat (ld. a fejezet végén álló táblázat adatait). E változat legkorábbi megyebeli megjelenése a XIII. század végére tehető: 1285/477: *Nova Villa* (Gy. 1: 679) latinul, majd magyarul először: 1374/550 k.: *Wyfalu* (Gy. 1: 679). Kronológiáját tekintve közel áll ehhez a birtokos személyragos *-falva*: legkorábbi megjelenése a XIII. század elején, esetleg a XII. század végén figyelhető meg, s használatának legvirágzóbb időszaka a XV–XVI. század. Bihar vármegyei legelső előfordulása azonban csak a XIV. század elejére tehető (1319: *Wozfolua* al. nom. Keykus (Cs. I, 612)), s azonos nagyságrendben jelenik meg a XV. és a XVI. században (43-43 település nevében).

E településnevek között döntő többségben (52 *-falva* és 2 *-falu* utótagú névben) szerepelnek az olyan típusú elnevezések, amelyeknek előtagja személynévi eredetű (ebbe a csoportba soroltam az egyszerűség kedvéért a patrocíniumi előtagú neveket is), s ezek túlnyomó többségében nagy valószínűséggel valódi birtoklás lehetett az elnevezés alapja. (Közöttük azonban több bizonytalan eredetű is található.) Az e csoportba sorolható

szintagmatikus szerkesztéssel született elnevezések közé tartozik például: Belényestől DK-re *Bontafalva* (1374: *Bonafalva* (ComBih. 63)), *Bácsfalva* pontos lokalizálását nem ismerjük, a sólyomkői uradalom része (1435: *Bachfalwa* (J: 341)), Margittától DK-re a Berettyó bal partján *Barbijánosfalva* (1406: *Barby Janusfalwa* (ZsO. II/1: 537, 635, J: 207)), Belényestől DK-re *Benkefalva* (1552: *Benkefalwa* (J: 210)), Sólyomkő mellett ÉNy-ra a Gyepes-patak bal partján *Bogdánfalva* (1469: *Bogdanfalwa* (J: 215)), Belényestől DK-re, a Fekete-Körös jobb partján *Csomafalva* (1588: *Chiomafalwa* (J: 229)), Margittától D-re, a Bisztra-patak bal partján *Hontfalva* (1406: *Honthfalua* (ZsO. II/1: 537, J: 254) ~ *Honthfalwa* (ZsO. II/1: 635)), Székelytelektől K-DK-re, a Gyepes- és a Hodos-patak közén *Illyefalva* (1411: *Elyefalwa* (J: 263)), két *Jánosfalva*, amelyek közül az egyik ismeretlen lokalizálású (1406: *Janusfalwa* (J: 341)), a másik Belényes mellett Ny-ra, a Fekete-Körös bal partján feküdt (1422: *Janosfalwa* (Cs. I, 611) ~ *Janasfalwa* (J: 265) ~ *Jánosfalwa* (ComBih. 162)) stb.

Ilyen felépítésű településnevek szerkezeti változással is születhettek: kiegészüléssel létrejött településnév például *György* > *Györgytelke*, *Ivánka* > *Ivánkafalva*, *Kasza* > *Kaszafalva*, *Kozma* > *Kozmafalva*, *Egyed* > *Egyedfalva*⁷¹ stb.

A *-falu* földrajzi köznévi formákat tartalmazó településnevek között névanyagunkban csupán kettő olyan szerepel, amelyek első névrésze személynévi eredetre vezethető vissza: szintagmatikus szerkesztéssel jött létre Kölesértől DNy-ra a Gyepes patak jobb partján található *Martonfalu* (1511: *Marthonfalu* (ComBih. 171)) neve, s redukcióval született meg a Fekete- és a Petrósz-Körös összefolyásánál fekvő *Tatárfalu* (1598: *Tatorfalu*, p. (ComBih. 336)) elnevezése a korábbi *Tatárfalva* (1580: *Totorfalua* (J: 364)) alakból.

A fennmaradó településnevek közül nyolcban foglalkozás- vagy

⁷¹ **György** > **Györgytelke** (Debrecentől K-DK-re) 1292/407: *Georgy*, t. (Gy. 1: 623, J: 253) > 1327/469: *Gyorgteluky*, p. (Gy. 1: 623, J: 253, Cs. I, 609, AO. XI, 157: 332); **Ivánka** > **Ivánkafalva** (Bihartól ÉK-re az Ér bal partján) [1291–4]: *Ivance*, v. (Gy. 1: 627, J: 264, MNy. 1926. 222) ~ *Ivanka*, v. (Gy. 1: 627, MNy. 1926. 299, Cs. I, 611 [XIII. sz.-i dátummal]) > 1383, 1393: *Iwankafalva*, de (ComBih. 159); **Kasza** > **Kaszafalva** (Bihartól É-ra az Ér és a Berettyó között) 1336: *Kazaa*, p. (Gy. 1: 630, J: 269, A. III, 261 [3a]) > 1490: *Kazafalwa* (Cs. I, 612, J: 269); **Kozma** > **Kozmafalva** (Bihartól ÉK-re a Berettyó és az Ér közén) [1291–4]: *Cosme* [2a], v. (Gy. 1: 636, J: 284, MNy. 1926. 222, 299) > 1421: *Kozmafaluua*, poss. wolachalis (Cs. I, 614); **Egyed** > **Egyedfalva** (az Ér patak jobb partján, Diószeg mellett) 1214/550, 1275, [1278 k.], 1438: *Igged* (Gy. 1: 614, Cs. I, 607, J: 236, VR. 80: 288) > 1570: *Eggiedfalwa* (ComBih. 111)

méltóságnév áll az első névrészben: *Dékánfalva* Székelytelektől K-re, a Hodos és a Gyepes-patak között (1508: *Dekanfalwa* (J: 233)), *Kerekesfalva* Széplaktól ÉK-re a Topa és a Hollódi patak között (1508: *Kerekesfalwa* (J: 332)), két *Krajnikfalva* Élesdtől DK-re, a Sebes-Körös bal partján (1406: *Kraynokfalwa* ~ *Kraynokfalua* (ZsO. II/1: 537, 635)) és Széplaktól ÉK-re (1508: *Kraynikfalwa* (J: 288)), *Papfalva* Sólyomkötől É-ra (1435: *Papfalwa* (J: 315)), két *Vajdafalva* Belényes mellett ÉK-re (1552: *Vajdafalva* (J: 307)) és Béltől K-re (1599: *Vajdafalva* (J: 388)), *Vásznasfalva* Széplaktól ÉK-re (1508: *Wasnosfalwa* (J: 235)).

Öt településnévben népnév található ebben a szerepben: négy *Tótfalu* Székelyhídtől É-ra (1349: *Thotfalw* (J: 369)), Bihartól ÉNy-ra a Berettyó jobb partján (1366–1405, 1460, 1463, 1471: *Thothfalw* (Cs. I, 626)), Váradtól ÉK-re (1443: *Tothfalu*, p. (ComBih. 298)) és az Ér patak jobb partján, Diószeg mellett (1439: *Thotfalw* (ComBih. 111)), *Szászfalva* Élesdtől DK-re a Sebes-Körös bal partján (1552: *Zazfalwa* (J: 348)) nevében. A többi *-falu/-falva* utótagú településnév előtagjában a másutt már tárgyalt korra és méretre utaló jelzők szerepelnek.

Figyelemre méltó, hogy a *-falu* földrajzi köznévi előtt a két személynévi eredetű névrészen kívül mindössze a *kis-*, *nagy-*, *tót-* és *új-* jelzők szerepelnek a következő településnevekben: a fentebb idézett négy *Tótfalu* névben, a Pércs és Köteles helységekkel együtt említett *Kisfalva* (1440: *Kisfalva* (Cs. I, 613)), *Nagyfalva* Cséffától É-ra (1338, 1354: *Nogfolu*, p. (Gy. 1: 646, J: 305, A. VI, 158)), négy *Újfalva* Váradtól K-re (1285/477: *Nova Villa* (Gy. 1: 679, J: 383 [itt *villa nova* alakban])), Bihartól ÉNy-ra a Berettyó jobb partján ([1291–4]: v. Nyc-i bani *nova* (Gy. 1: 679, J: 373, MNy. 1926. 299 [itt *villa Nýcolai bani noua*]), 1373: *Wyfalva* (J: 373)), Bihartól É–ÉK-re (1421: *Ujfalva* (Cs. I, 627)) és Váradtól ÉK-re a Sebes-Körös jobb partján (1463: *Wyfalw* (J: 261)).

“A *-falva* típusú helynevek az Alföldön, Észak-Dunántúl és általában a Duna mellékén alig vannak képviselve, ellenben annál több ilyen típusú név van a Felvidéken, Nyugat-Magyarországon, Déldunántúl, a Szerémségben, a Bánátban és Erdélyben, vagyis az ősi magyar települési terület szegélyein” — írja MOÓR a típus névföldrajzi vonatkozásával is foglalkozva (1936: 115), s ezt a megállapítást KÁZMÉR a kutatásai nyomán készített térképanyaggal is alátámasztotta. Vizsgálata szerint a történeti Magyarország területén a *-falva* előfordulására, megterheltségére nézve Bihar megye az előkelő 10. helyet foglalja el 85 településnévvel (KÁZMÉR 1970: 63). Ezeket a területi különbségeket egyértelműen nem tudjuk megmagyarázni, csak feltevésekre hagyatkozhatunk. Az azonban kétségtelen, hogy a XVIII–XIX. századra a *-falva* utótaggal álló településnevek száma jelentősen csökkent egyrészt a nagymértékű

pusztásodás jelensége miatt, másrészt pedig a párhuzamos szlovák, román, délszláv nevek megszületése miatt (vö. SZABÓ 1966: 139–53, KÁZMÉR 1970: 61). A korábban nagy megterheltségű Biharban a fenti okok miatt az ilyen típusú nevek száma 57-re esett vissza (vö. KÁZMÉR i. m. 61). A megmaradt nevek kisebb része változatlan alakban élt tovább (legnagyobb tömbje Zemplén, Abaúj, Szabolcs, Bihar és Arad megyékben kezdődik, s kelet felé egyre sűrűsödik), ám nagyobb részük valamilyen változáson ment át (*-falva* > *-fa*, *-falva* > *-falu*, *-falva* > *-fala*, *-falva* > *-ř*). E változásformák azonban már az ómagyar korban is jelentkeznek a névtípusban. A továbbiakban ezeket tekintjük át.

Az alaprész jóval ritkábban, mint a *-falu/-falva -falud* formában is előfordul országszerte. A *-falud* forma Árpád-kori, az ország legkorábbi adatolású előfordulása megyénk egyetlen ilyen névrészt tartalmazó településének, *Kisfalud*-nak a nevében fordul elő: +1214/334: *Cusfoloud* (Gy. 1: 634). KERTÉSZ MANÓ volt az első, aki vizsgálata alá vonta a *-falud* típusú neveket (1939: 68), s foglalkozott a *Kis*- jelzői névrész és a *-d* névelem funkciójának problémájával. Az ő nyomdokain járva, kérdésfeltevéseire választ keresve az ilyen típusú neveket is vizsgálta alapmunkájában KÁZMÉR, és megállapította (1970: 49–51), hogy a kérdéses képző elenyésző kivételtől eltekintve mindig a *Kisfalu* névalakhoz kapcsolódik. Magam azon a véleményen vagyok, hogy a képzőelem szerepe ebben a névcsoportban nem helynévképző, hanem kicsinyítő képzői: *falu* + *d* 'falucska', s így ennek logikus jelzője a *Kis*-, amely a *falud* jelentését megerősíti. Ugyanakkor az is meggondolható vélemény lehet, hogy talán létezett a magyar nyelvben egy önálló *-falud* alakú földrajzi köznévi név, amelynek 'falucska' jelentése volt, s nevünk létrehozásában is ez a köznévi név játszott szerepet.

A *-falva* utótagú településnevek egyharmada, 29 település neve az idők során típusváltás ment keresztül. Megyénk falvai között tíz olyan település található, amelynek a vizsgált utótaggal való megszületése kiegészülés eredménye volt, tehát a korábbi névváltozat ezekben az esetekben egyrészes helynév volt: *Ábrány* > *Ábrányfalva*⁷², *Boldogasszony* > *Boldogasszonyfalva*⁷³, *Bragyet* > *Bragyefalva*⁷⁴,

⁷² **Ábrány** 1234 k./XV.: *Abraham*, mon. (Gy. 1: 590) > **Ábrányfalva** 1436: *Abranfalva* (J: 199)

⁷³ **Boldogasszony** 1282>405: villa *Beate Virginis* (Gy. 1: 605) > **Boldogasszonyfalva** 1443: *Bodogazonfalwa* (J: 218) (itt a latin nyelvű alak esetleg a *falu* fordítását is tartalmazhatja)

⁷⁴ **Bragyet** 1587: *Bradeth* (J: 220) > **Bregyefalva** 1600: *Bredel falua* (J: 220)

Toplica > *Forrófalva*⁷⁵, *Margitta* > *Margittafalva*⁷⁶, *Mező* > *Mezőfalva*⁷⁷, *Nagymihály* > *Nagymihályfalva*⁷⁸, *Szentmárton* > *Szentmártonfalva*⁷⁹ — a korábbi névalak egyetlen esetben kétrészes helynév: *Újlak* > *Újlakfalva*⁸⁰. Párhuzamosan élt a XIV. század elejéről való *Barbi és Barbijánosfalva*⁸¹ település kétféle alakja. Láthatjuk, hogy a típusváltásnak a *Ř* > *-falva* csoportjában olyan településnevek szerepelnek, amelyek eredeti névformája (két kivételtől eltekintve) a XIII. századból való (5 név), s kiegészült alakja nagyjából azonos arányban a XV–XVI. században (42, illetve 43 elnevezés) született meg.

Öt település esetében a *-háza* földrajzi köznevet váltja fel a *-falva*. Erről a névalakulásról SZABÓ ISTVÁN azt írta, hogy “ez a csere mintegy a valóságos fejlődés útját fejezte ki: a birtokosnak előbb talán valóban magános udvarháza körül az idők folyamán falu nőtt fel” (1966: 134). Három település esetében közvetlenül zajlott le ez a változás: *Benkeháza* > *Benkefalva*⁸², *Kozmaháza* > *Kozmafalva*⁸³, *Szászháza* > *Szászfalva*⁸⁴. Két falunévben köztes alakváltozatokkal is találkozhatunk: *Dobracsényháza* > *Dobricsony* > *Dobricsonyfalva*⁸⁵, *Ivánka* >

⁷⁵ **Toplica** 1374: *Toplicza* (ComBih. 125) > **Forrófalva** 1587: *Forrofalwa* (J: 236) [itt minden bizonyonnyal fordításról lehet szó!]

⁷⁶ **Margitta** 1216: *Margneta* (J: 294) > **Margittafalva** 1422: *Margythafalwa*, p., opp. (Cs. 1: 616, J: 294 [itt *Margithafalwa*])

⁷⁷ **Mező** [1291–4]: *Mezeu*, v. (Gy. 1: 643, J: 299, MNy. 1926. 300) > **Mezőfalva** 1421: *Mezewfoluua*, poss. hungaricalis (Cs. 1: 616, J: 299 [itt *Mezewfalwa*])

⁷⁸ **Nagymihály** 1284: *Nogmihal*, v., de (Gy. 1: 644, J: 302, MNy. 1926. 222, 298, ComBih. 347) > **Nagymihályfalva** 1434: *Nagh Myhalfalwa* (Cs. 1: 599, J: 302 [itt *Nagmyhalfalua*])

⁷⁹ **Szentmárton** 1213/550: *S. Martini*, v. (Gy. 1: 669, J: 351, VR. 121: 503) > **Szentmártonfalva** 1388: *Zenthmartonfalua* (J: 351)

⁸⁰ **Újlak** [1291–4]: *Vylak*, v. (Gy. 1: 680, J: 374, MNy. 1926. 300) > **Újlakfalva** 1588: *Ujlakfalua* (J: 374)

⁸¹ **Barbi** 1406: *Barby* (J: 207) > **Barbijánosfalva** 1406: *Barby Janusfalwa* (ZsO. II/1: 537, 635, J: 207)

⁸² **Benke** 1307: *domus Benke* (Gy. 1: 599, J: 210, AO. II, 430: 994), 1357: *Benkehaza* (J: 210, A. VI, 582) > **Benkefalva** 1475: *Benkefalva* (J: 210, Cs. 1: 604 [itt *Benkefalwa*]) (a latin alak esetleg nem helynévi említés is lehet)

⁸³ **Kozma** 1323: *Cosmahaza* (AO. VII, 284: 615) > **Kozmafalva** 1421: *Kozmafaluua*, poss. wolachalis (Cs. 1: 614)

⁸⁴ **Szászháza** 1508: *Zazhaza* (J: 348) > **Szászfalva** 1552: *Zazfalwa* (J: 348)

⁸⁵ **Dobracsényháza** 1360: *Dobrachenhaza* (Cs. 1: 606, J: 236 [itt *Dobrochonhaza*]) > **Dobricsony** > 1389: *Doborzan*, t. (ComBih. 105) > **Dobricsonyfalva** 1508:

Ivankabánháza > *Ivankaháza* ~ *Bánháza* > *Ivankafalva*⁸⁶. Ezekből az adatokból (és SZABÓ magyarázatából is) úgy tűnik, hogy a *-falva* utótagnál korábbi megjelenésünek tarthatjuk a *-háza* földrajzi köznevet: az ezzel alakult névalakok a XIII. század végén és a XIV. század folyamán voltak használatban, majd — a legkorábbi, XIV. század végi *-falva* utótagú új névváltozat kivételével — a XV–XVI. században jöttek létre adatokkal igazolhatóan az új névalakok. Fordított irányú változás is lezajlott korszakunkban, de az kisebb arányúnak látszik (ld. később).

A *-telek (-telke)* köznevet is felválthatta a *-falu*, ahogyan azt az 1320-as *Martontelke* > 1511-es *Martonfalu*⁸⁷ alakja, és az 1329-ből származó Székelyhídtól É-ra fekvő *Tóttelek*, illetve ennek 1349-es *Tótfalu*⁸⁸ névformája mutatja.

Előfordul, hogy az egyrészes képzett településnevek képzője az idők során úgy tűnt el, hogy helyette földrajzi köznévvé jelent meg a névben: ez figyelhető meg a *Kaszád* > *Kaszafalva*⁸⁹ névváltozatok egymásutániségében. Ugyanakkor fordított irányú fejlődésre is láthatunk példát: esetleg képző(bokor) és földrajzi köznévvé váltja egymást, mint a *Pokolest* > *Pokolafalva*⁹⁰, illetve *Dragánfalva* > *Dragenyese*⁹¹.

Az egyéb változások között meg kell említenünk azt a lehetőséget is, amelynek eredményeként a *-falva* utótaggal álló névváltozatot olyan új névalak váltja fel, amelyben az első névrész változott meg: *Cigánymiklósfalva* > *Cigányfalva*⁹², *Szitányfalva* > *Turbolyafalva*⁹³,

---

Dobrychonfalva (J: 236)

⁸⁶ **Ivánka** [1291–4]: villa *Ivance* (Gy. 1: 627, J: 264, MNy. 1926. 222) ~ villa *Ivanka* (Gy. 1: 627, MNy. 1926. 299) > **Ivankabánháza** 1321: *Joankabanhaza*, p. (Gy. 1: 597, J: 206) > **Ivankaháza** ~ **Bánháza** 1332–7/Pp. Reg: *Yohankahaza* (Gy. 1: 627) ~ 1375: *Banhaza* (J: 206, Cs. 1: 603) > **Ivankafalva** 1383: *Iwankafalva*, de (ComBih. 159)

⁸⁷ **Martontelke** 1320: *Mortunteleke* que al. nom. Botkemene [2a], p. (Gy. 1: 631, Cs. 1: 616, J: 297, AO. V, 281: 729, 281: 730) > **Martonfalu** 1511: *Marthonfalu* (ComBih. 171)

⁸⁸ **Tóttelek** 1329/358: *Tohtteluk*, v. (Gy. 1: 678, Cs. 1: 626, J: 369) > **Tótfalu** 1349: *Thotfalw* (J: 369)

⁸⁹ **Kaszád** 1350: *Kassad* (Cs. 1: 612, J: 269, A. V, 384) > **Kaszafalva** 1490: *Kazafalwa* (Cs. 1: 612, J: 269)

⁹⁰ **Pokolest** 1580: *Pakaliest* (J: 326) > **Pokolafalva** 1588: *Pakalafalwa* (J: 326)

⁹¹ **Dragánfalva** 1552: *Draghanfalwa* (J: 235) > **Dragenyese** 1580: *Dregenest* (J: 235)

⁹² **Cigánymiklósfalva** 1406: *Chykanmyklosfalua* (ZsO. II/1: 537, J: 223 [itt *Chikanmyklosfalua*]), 1406: *Chykanmyklosfalwa* (ZsO. II/1: 635) > **Cigányfalva** 1435: *Chyganfalwa* (J: 223)

Veresjánosfalva > *Veresfalva*⁹⁴, illetve megszülethettek olyan névalakok is, amelyekben a *-falva* névrészt felváltó elemet ily módon nem tudjuk egyértelmű kategóriába sorolni: *Bokorfalva* > *Bokorványa*⁹⁵, *Tatárfalva* > *Tatárján*⁹⁶, *Kozmafalva* > *Kozmaalmás*⁹⁷. Adataink alapján tehát a *-falva* ilyen típusú eltűnése a XV. század végétől figyelhető meg.

Az 1580-ban megjelenő *Pantosfalva*⁹⁸ és *Talpfalva*⁹⁹ néhány évvel később (1600-ban, illetve 1588-ban) köznévi utótag nélkül szerepel adataink között, ám itt az alakváltozatok közötti csekély időintervallumok miatt nem lehet egyértelmű, biztos fejlődési irányt megállapítani.

12.4. *-telek/-telke*

A *-telek, -tel(e)ke* 'földterület, jószág, birtok, faluhely' (TESz. 3: 880) jelentésű földrajzi köznévi utótagként 55 településnévben fordul elő. Származékszó, amely a nomenverbum *tel-* alapszóból jött létre a *-k* névszóképzővel. A *telek* eredetileg valamivel (trágyával) tele lévő, telített földet jelentett, jelentéseiben tehát a földterületre vonatkozó jelentés elsődlegesebb lehetett a birtoklásra utalóknál. A köznévi legkorábbi előfordulása a XII. század elejéről adatható: 1130–40/12–13. sz.: "a quo per medium ruris, quod dicitur *theluch*" (PRT. 8: 267).

Vizsgált földrajzi köznevünknek az alapalakjával álló változata mutat nagyobb gyakoriságot: 40 elnevezésben szerepel (*Ároktelek, Kávástelek, Székelytelek* stb.)¹⁰⁰, s legkorábbi előfordulása *Poklostelek* nevében a XIII. század elejéről származik¹⁰¹. A birtokos személyranggal ellátott alak 15 alkalommal jelenik meg névanyagunkban (*Györgytelke, Martontelke, Tárnoktelke* stb.)¹⁰². Szembetűnő különbség figyelhető meg a birtokos

---

⁹³ **Szitányfalva** 1508: *Zythaanfalwa* (J: 357) > **Turbolyafalva** 1508: *Thwrbolyafalwa* (J: 357)

⁹⁴ **Veresjánosfalva** 1406: *WerusJanusfalwa* ~ *Werusianusfalwa* (ZsO. II/1: 537, 635) ~ *Werusianusfalua* (J: 341) > **Veresfalva** 1508: *Weresfalwa* (J: 377)

⁹⁵ **Bokorfalva** 1445: *Bokorfalwa* (J: 217) > **Bokorványa** 1508: *Bokorvanya* (J: 221)

⁹⁶ **Tatárfalva** 1580: *Totorfalua* (J: 364) > **Tatárján** 1588: *Tateryan* (J: 364)

⁹⁷ **Kozmafalva** 1421: *Kozmafalwa* (J: 194) > **Kozmaalmás** 1489: *Cozmaalmas* ~ *Kozma Almas* (J: 194, Cs. 1: 602)

⁹⁸ **Pantosfalva** 1580: *Panthosfalwa* (J: 315) > **Pantos** 1600: *Pantos* (J: 315)

⁹⁹ **Talpfalva** 1580: *Talpfalwa* (J: 360) > **Talp** 1588: *Talph* (J: 360)

¹⁰⁰ 1347: *Aroktelek*, poss. (Cs. 1: 602, A. V, 50), 1316/382: *Kauastelek*, p. (AO. IV, 95: 240, Gy. 1: 630, J: 270), [1291–4]: *Zekulteluk* (Gy. 1: 666, J: 356, MNy. 1926. 358)

¹⁰¹ 1213/550: *Puklusteluk*, v. (Gy. 1: 654, J: 326, VR. 115: 470 [itt *Puclusteluk*])

¹⁰² 1327/469: *Gyorgteluky*, p. (Gy. 1: 623, J: 253, Cs. 1: 609, AO. XI, 157: 332), 1320: *Mortunteleke* que al. nom. Botkemene, p. (Gy. 1: 631, Cs. 1: 616, J: 297), 1352: *Tharnokteleke*, t. (Gy. 1: 674, J: 364 [itt *Tharnoktelek*])

személyragos és a személyrag nélküli földrajzi köznévi utótagú elnevezések között abban a tekintetben, hogy milyen elem tölti be az előtte álló első névrész szerepét: míg a *-telek* utótagot többnyire melléknévi vagy főnévi (növénynév, építménynév, foglalkozásnév, népnév) előtaghoz kapcsolták (mindössze 10 pusztaszemélynévi előtag jelent kivételt), addig a *-telke* változat fordított arányt mutat: zömmel személynévi első névrészhez kapcsolódott (mindössze 5 más jelentésű elem van közöttük).

Székely (1213/550), *Ónad?* (1284), *Keresztúr* (1311), *Hidas* (1326) és *Úz* (1376) települések későbbi adataiban jelenik meg a *-telek* földrajzi köznév: a XIII. század végén született meg a *Székelytelek*¹⁰³, az *Ónad?telek*¹⁰⁴ a XV. század elején jelent meg, s a pusztaszemélynévi előfordulásához képest csaknem egy évszázaddal később bukkant fel az *Úztelek*¹⁰⁵, a XVI. század második felében szerepel a *Hidastelek*¹⁰⁶, és a század végefelé a *Keresztúrtelek*¹⁰⁷. Láthatjuk, hogy itt nincs döntő szerepe a korábbi alakokban a személynévi alapnak. Ugyanez a változás megfigyelhető a *-telke* utótaggal álló településnevek egy részében is: a XIII. század elején az Érmihályfalvától É-re fekvő *Tárnok* a XIV. század közepén *Tárnoktelke*-ként jelent meg¹⁰⁸, a XIII. század végén még egyrészes névként szereplő *Bálint* a következő század közepén már *Bálinttelke*¹⁰⁹ alakban kerül elének, a XIV. századbéli *Szentgyörgy* két évtized múlva *Györgytelke*¹¹⁰, a XIV. század eleji datálású *Mikola* a XV. század kezdetén már *Mikolatelke*¹¹¹, s a Kölesértől D-re fekvő, 1401-es

---

¹⁰³ **Székely** 1213/550: *Scedul*, v. (Gy. 1: 666, J: 356, VR. 123: 516) > **Székelytelek** [1291–4]: *Zekulteluk* (Gy. 1: 666, J: 356 [itt *Zekultekek*], MNy. 1926. 358)

¹⁰⁴ **Ónad** 1284: *Anad* (ComBih. 237) > **Ónadtelek** 1417: *Onadthelek*, p. (ComBih. 237)

¹⁰⁵ **Úz** 1376: *Ws* (J:376) > **Úztelek** 1475: *Wzthelek* (J: 376)

¹⁰⁶ **Hidas** 1326: *Hydus*, p. (Gy. 1: 625, J: 259) > **Hidastelek** 1552: *Hydastelek* (J: 259)

¹⁰⁷ **Keresztúr** 1311/318: *Kereztwr* (AO. III, 13: 11, Gy. 1: 633) > **Keresztúrtelek** 1582: *Kerezturtelek* (J: 274)

¹⁰⁸ **Tárnok** 1215: *Tauarnuc* (VR. 137: 585) > **Tárnoktelke** 1352: *Tharnokteleke*, t. (Gy. 1: 674, J: 364 [itt *Tharnoktelek*])

¹⁰⁹ **Bálint** [1291–4]: *Walenti*, v. (Gy. 1: 597, J: 205, MNy. 1926. 301) > **Bálinttelke** 1354: *Valinttheleke*, loco sessionali (Gy. 1: 597, J: 205, A. VI, 221)

¹¹⁰ **Szentgyörgy** 1307: *Sengurg* (AO. II, 77: 164) > **Györgytelke** 1327/469: *Gyorgteluky*, p. (Gy. 1: 623, J: 253, Cs. 1: 609, AO. XI, 157: 332)

¹¹¹ **Mikola** 1329: *Mykola* [2a], p. (Gy. 1: 645, A. II, 392) > **Mikolatelke** 1417: *Mykolatheleke* (Cs. 1: 616, J: 302)

adatolású *Száldobágy* pedig öt év múltán *Száldobágytelke*¹¹² alakban mutatkozik. Sajátos változásforma a jelölt birtokos jelzős szerkezetű *Várvize* név kiegészülése: *Várvíztelke*¹¹³.

Jellemző alakulási mód a korábbi birtokos személyranggal ellátott alakú utótag felváltása a ragtalan formával, a *-telke* > *-telek* változás. Ez zajlott le *Bibatelke* > *Bibatelekek*¹¹⁴, *Ladánytélke* > *Ladánytelek*¹¹⁵, *Nadálytelke* > *Nadálytelek*¹¹⁶ falvak neveiben. A változás azonban fordított irányban is végbemehet: *-telek* > *-telke* fejlődés figyelhető meg *Poklostelek* XIII. század eleji elnevezésének és XIV. század végi *Poklostelke*¹¹⁷ névalakjának alakulásában csakúgy, mint a XIII. század végén élő *Oláhtelek* és XIV. század elején megjelenő *Oláhtelke*¹¹⁸ alakváltozat esetében.

A *-telek* utótag eltűnését figyelhetjük meg két település névváltozásában: *Dióstelek* (1330) és *Kávastelek* (1316/382) század közepi megnevezéseként már az ellipszissel megváltozott *Diós* (1342)¹¹⁹ és *Kávás* (1355)¹²⁰ szerepelt.

Helynévképző helyébe is léphetett a *-telek* utótag. Ez figyelhető meg a megye Ny-i részén, a Sebes-Körös jobb partján fekvő *Csehi* és a Körös-szegtől Komádiba vezető út mentén található *Csőszi* települések

---

¹¹² **Száldobágy** 1401: *Zaldobag*, p. (ComBih. 364) > **Száldobágytelke** 1406: *Zaldobachtheleke* (ZsO. II/1: 537, 635, J: 341 [itt *Zaldubachtheleke*])

¹¹³ **Várvize** 1327/469: *Warvysy*, p. (Gy. 1: 690, Cs. 1: 627, AO. XI, 157: 332) ~ *Warvyzy* [2a], p. (Gy. 1: 690, J: 384, AO. XI, 157: 332) > **Várvíztelke** 1406: *Waruiztheleke* (ZsO. II/1: 537, J: 384 [itt *Warviztheleke*]) ~ *Warwyztheleke* (ZsO. II/1: 635)

¹¹⁴ **Bibatelke** 1400: *Bibatheleke* (J: 213) > **Bibatelekek** 1429: *Bybathelek* (J: 213, Cs. 1: 604 [itt *Bybatelek*])

¹¹⁵ **Ladánytélke** 1461: *Ladantheleke* (J: 304) > **Ladánytelek** 1534: *Ladanthelek* (J: 304)

¹¹⁶ **Nadálytelke** 1400: *Nadaltheleke* (ZsO. II/1: 70) > **Nadálytelek** 1421: *Nadanthelek* (Cs. 1: 617, J: 304 [itt *Nadantelek*])

¹¹⁷ **Poklostelek** 1213/550: *Puklusteluc*, v. (Gy. 1: 654, J: 326, VR. 115: 470 [itt *Puchlusteluc*]) > **Poklostelke** 1389: *Pokloustelke*, p. (ComBih. 255)

¹¹⁸ **Oláhtelek** +1283: *Olahteluk*, p. (Gy. 1: 647, Cs. 1: 618, J: 309) > **Oláhtelke** 1324: *Olahteluke*, p. (Gy. 1: 647, AO. VIII, 115: 219)

¹¹⁹ **Dióstelek** 1330: *Gyosteluk*, p. (Gy. 1: 613, A. II, 463) > **Diós** 1342: *Gyoos*, p. (ComBih. 144)

¹²⁰ **Kávastelek** 1316/382: *Kauastelek*, p. (AO. IV, 95: 240, Gy. 1: 630, J: 270) > **Kávás** 1355: *Kavas*, poss. (J: 270, A. VI, 356)

*Csehtelek*¹²¹ és *Csősztetek*¹²² névváltozataiban. Településneveinkben fordított irányú változás is végbemehetett: a birtokos személyragos *-telke* utótag váltotta fel a képzői névelemet a *Várvize* településnévben, s így született meg a későbbi *Várvíztelke* alak.

A *-falva* > *-telek* változást korszakunkban *Kaszafalva* képviseli, amelynek a XV. század kezdetén jött létre *Kaszatelek*¹²³ alakja.

12.5. *-háza*

A 'lakóhely, otthon, tartózkodási hely, település' (TESz. 2: 76) jelentésű *ház* földrajzi köznévként döntően a birtokos személyragos *-háza* alakja élt a korabeli bihari részen, s a legkorábbról¹²⁴ adatolható *Ivánkabánháza*-tól¹²⁵ a legkésőbbi első előfordulású *Gálosháza*¹²⁶ és *Józsefháza*¹²⁷ elnevezésig 40 névadata van, amely a települést jelentő földrajzi nevek között a második leggyakoribbnak mutatkozik. Ezzel szemben a birtokos személyrag nélküli *-ház* csupán *Hadház*¹²⁸ elnevezésében jelent meg. Vizsgált típusunk minden egyes képviselőjében (a fenti egyetlen kivétellel) a név megkülönböztető jelzői előtagjának szerepét személynév tölti be. Maga a földrajzi köznév finnugor eredetű. Földrajzi köznevekben való megjelenését és megerősödését az 'épület' → 'település' jelentésfejlődés is megerősíthette.

A *-háza* utótagú nevek típusváltásait vizsgálva azt látjuk, hogy négy névváltozatnak élt korai, pusztán személyneves adata is, amelyhez később, kiegészüléssel járult a kérdéses köznévi utótag: a XIII. század végi *Ivánká*-ból a pápai tizedlajstrom idejére *Ivánkaháza* lett. Szintén a XIII.

¹²¹ **Csehi** 1284/410: *Chehy*, t. (Gy. 1: 608, J: 226) > **Csehtelek** 1351: *Csehtelek* (J: 226)

¹²² **Csőszi** 1214/550: *Cheusci*, v. (Gy. 1: 609, J: 231, VR. 48: 116) > **Csősztetek** 1351: *Cheustelek* [2a], p., t. (Gy. 1: 609, Cs. 1: 606, J: 231, A. V, 424) ~ *Cheusthelek* (A. V, 425)

¹²³ **Kaszafalva** 1490: *Kazafalwa* (Cs. 1: 612, J: 269) > **Kaszatelek** 1507: *Kazathelek* (J: 269)

¹²⁴ Itt kell megjegyeznünk, hogy — mint már erről korábban szoltunk — a 1307-es *domus Benke* (AO. II, 430: 994, Gy. 1: 599, J: 210), és az 1319/414/XVI.-i datálású *domus Philippi* (Gy. 1: 618, J: 243, AO. V, 193: 488 [itt 1319/414/581])-típusú névalakokat nem sorolhatjuk egyértelműen ebbe a csoportba, de teljes bizonyossággal nem is zárhatjuk ki innen, hiszen elképzelhető, hogy a fenti latin névalakok a magyar elnevezések fordításaiként állnak előttünk.

¹²⁵ 1321: *Joankabanhaza*, p. (Gy. 1: 597, J: 206, Cs. 1: 603)

¹²⁶ 1552: *Galoshaza* (J: 244)

¹²⁷ 1552: *Jozephaza* (J: 266)

¹²⁸ 1312/XVIII: *Hothaz* (AO. III, 101: 213, 230: 512)

század végi adataink között találjuk *Benke*¹²⁹, *Gyak*¹³⁰ és *Kozma*¹³¹ nevét, amelyek a XIV. század elejére *Benkeháza*, *Gyakháza*, illetve *Kozmaháza* alakúvá váltak.

A fenti folyamat ellentétes irányban is végbemehetett: az 1406-os *Topaháza* több, mint fél évszázad múlva puszta személynévi alakban, a köznévi utótag nélküli *Topa*¹³² formában áll előttünk.

A *-falva* > *-háza* utótagváltozás zajlott le két településünk nevében: a XV. század elején *Illyefalva* alakban előforduló névváltozatot a XVI. század első harmadában már az *Illyeháza*¹³³ váltotta fel, s ugyanez a módosulás figyelhető meg a XIV. század elején *Úzfalva* néven megjelenő, majd a XV. század közepén *Úzháza*-ként¹³⁴ szereplő települések esetében is. Az 1342-ből való *Henchida* és *Hencháza*¹³⁵ névanyagunkban egymással párhuzamosan élő, ám eltérő utótagú névalakokként szerepelnek.

Figyelemre méltó a XIV. század első harmadában megjelenő *Újanda* és a XV. század elején felbukkanó *Andaháza*¹³⁶ névalakok viszonya. Itt a *háza* utótag a korábbi névváltozat megkülönböztető jelzőjét látszik felváltani. (E település névalakjainak sajátossága az — ahogyan azt már JAKÓ is feltételezte —, hogy az *Újanda* elnevezés nem lehet első, eredeti névadás eredménye. Véleménye szerint is lennie kellett korábban egy *Anda* puszta személynévi alapú alaknak is, ám ezt az alaposnak látszó feltevést nem támasztják alá fennmaradt névadatok. Ez esetben *Anda* > *Andaháza* változás is feltehető.)

12.6. *-lak(a)*

A *-lak* (*-laka*) 'szálláshely, udvarhely, lakóhely, település' (TESz. 2: 708) jelentésű köznévpár közül 13 alkalommal a birtokos személyragos

---

¹²⁹ [1291–4], 1475: *Benke*, v. (Gy. 1: 599, J: 210, Cs. 1: 604, MNy. 1926. 221, 298)

¹³⁰ **Gyak** [1291–4]: *Gok* (Gy. 1: 620, MNy. 1926. 301) > **Gyakháza** 1347: *Gakhaza* (Gy. 1: 620, J: 247)

¹³¹ **Kozma** [1291–4]: *Cosme* [2a], v. (Gy. 1: 636, J: 284, MNy. 1926. 222, 299) > **Kozmaháza** 1323: *Cosmahaza* (AO. VII, 284: 615)

¹³² **Topaháza** 1406: *Thophazhaza* (ZsO. II/1: 537, J: 368 [itt *Thopazhaza*]) ~ *Topazhaza* (ZsO. II/1: 635) > **Topa** 1470: *Thopa* (J: 368)

¹³³ **Illyefalva** 1411: *Elyefalwa* (J: 263) > **Illyeháza** 1533: *Ilyehaza* (J: 263)

¹³⁴ **Úzfalva** 1319: *Wozfolua* al. nom. Keykus (Cs. 1: 612) > **Úzháza** 1451: poss. Kekes et pred. *Vzhaza* (Cs. 1: 612, J: 277)

¹³⁵ **Henchida** 1342: *Henchyda* (J: 256) ~ **Hencháza** 1342: *Hechhaza* (A. IV, 226)

¹³⁶ **Újanda** 1333: *Vyanda* (J: 195) > **Andaháza** 1418: *Andahaza*, p. (J: 195, Cs. 1: 602, ComBih. 23)

változat (*Bánlaka, Felsőlaka, Izsólaka* stb.)¹³⁷, 8 alkalommal pedig az alapalak áll előttünk. A finnugor eredetű köznévi *ház*-hoz hasonló jelentésfejlődésen ment keresztül: 'épület' → 'település'. Az alapalak legkorábbi előfordulása¹³⁸ a XIII. század elejéről való, míg a birtokos személyraggal ellátott forma legelső Bihar vármegyei megjelenése¹³⁹ a XIII. század végéről datálható. Ez utóbbi forma nem hozott létre változatos neveket, hiszen két különböző *Széplak*¹⁴⁰ (a későbbi Berettyószéplak és Tenkeszéplak), illetve hat egymástól független *Újlak*¹⁴¹ település elnevezésében volt szerepe, tehát vidékünkön csak a *szép* és az *új* névrészhez kapcsolódott.¹⁴² Ezeken kívül — amennyiben valóban erről a földrajzi köznévről van szó (vö. BENKŐ 1948a) — egy *Alsólok* és egy *Felsőlok*¹⁴³ adat bukkant fel előttünk, s ezeket antonim nevekként, *Lok* (*Lak?*) település részeiként említették. Két olyan településünk létezett, amely *-lak* és *-laka* földrajzi köznévvvel egyaránt előfordult. Az egyik a már említett *Felsőlok*, amelynek nevét egy fél évszázaddal korábban még *Felsőloka*¹⁴⁴ formában jegyezték le, a másik település a már szintén idézett, Telegdtől ÉK-re fekvő *Újlak*, amelynek *Újlaka* alakváltozata is élt, ám itt a ragos és ragtalan névrészes alak egyidőből adatolható.¹⁴⁵

A *-lak/-laka* földrajzi köznévi utótag eltűnését (*-lak/-laka* > $\emptyset$)

¹³⁷ **Bánlaka** 1406 [3a]: *Banlaka*, p., v. (J: 206, ZsO. II/1: 537, 635), **Felsőlaka** 1406: *Felsewlaka* (ZsO. II/1: 537, 636, J: 341), **Izsólaka** 1322/338: *Ysowlaka*, p. (Gy. 1: 692, Cs. 1: 628, J: 390)

¹³⁸ 1213/550: *Viloc*, v. (Gy. 1: 679, J: 375, VR. 148: 646)

¹³⁹ 1283: *Vylaka* (Cs. 1: 627)

¹⁴⁰ **Széplak** (Margittától D-re) [1291–4]: *Zeplok* (Gy. 1: 671, MNy. 1926. 358) **Széplak** (Fenestől ÉNy-ra) [1291–4]: *Zeplak* (Gy. 1: 671, J: 357, MNy. 1926. 358, ComBih. 307)

¹⁴¹ **Újlak** (Bihartól ÉNy-ra) 1213/550: *Viloc*, v. (Gy. 1: 679, J: 375, VR. 148: 646), **Újlak** (Debrecentől K–DK-re) 1219/550: *Vylok* (Gy. 1: 679, VR. 148: 648), **Újlak** (Telegdtől ÉK-re) +1283: *Wylak*, p. (Gy. 1: 679, J: 374, ComBih. 339), **Újlak** (Váradtól ÉK-re) [1291–4]: *Vylak*, v. (Gy. 1: 680, J: 374, MNy. 1926. 300), **Újlak** (azonosítása bizonytalan) [1291–4]: *Vylak*, v. (Gy. 1: 680, MNy. 1926. 301) ~ *Wylak* (Gy. 1: 680, MNy. 1926. 223), **Újlak** (Fenestől ÉNy-ra) 1332–7/Pp. Reg: *Vilak* ~ *Vilok* ~ *Vylak* [2a] ~ *Vylok* ~ *Wylok* (Gy. 1: 680, Cs. 1: 627)

¹⁴² SZABÓ ISTVÁN említett munkájában jegyzi meg (1966: 138), hogy a *-lak(a)* köznevet tartalmazó nevek leginkább Magyarország déli megyéit jellemezték.

¹⁴³ 1472: *Alsolok* (J: 291), illetve 1472: *Felsewlok* (J: 291)

¹⁴⁴ 1406: *Felsewlaka* (ZsO. II/1: 537, 636, J: 341)

¹⁴⁵ 1283: *Vylaka* (Cs. 1: 627)

egyetlen település nevében láthatjuk: az [1291–4]-es említésű, Váradtól D-re fekvő *Pósalaka* 1319-ben a puszta személynévi *Pósa*¹⁴⁶ formában jelenik meg. Amennyiben *Marót* és *Marótlaka*¹⁴⁷ ugyanannak az objektumnak a megnevezése (bár GYÖRFFY szerint nem lehet megnyugtatóan azonosítani őket), ez az egy település mutatja az előbb mondott névalakulás fordított irányú útját ($\emptyset > -lak/-laka$). Érdekes itt megemlíteni a legkorábban 1322-ben említett *Izsólaka* névfejlődését, ugyanis látszólag a köznévi eltűnését mutatja a pápai tizedlajstrom *Izsáka* alakja, ám itt sokkal inkább összerántódásról (KISS 1995: 27) lehet szó, amit az 1407-es *Zsáka* változat is alátámaszthat¹⁴⁸.

12.7. -ülés(e)

Az Árpád-kori Biharban előforduló egyéb földrajzi köznevek között 8 településnévben szerepel az *-ülés*, *-ülése* (*Bálintülése*¹⁴⁹, *Battyánülése*¹⁵⁰, *Gyarmánülése*¹⁵¹, *Mártonülése*¹⁵², *Péntekülése*¹⁵³, *Péterülése*¹⁵⁴, *Szólátülése*¹⁵⁵, *Harápsülés*¹⁵⁶). A köznévi az ismeretlen eredetű *ül* igének *-és* névszóképzővel ellátott származéka (TESz. 3: 1051), első írásos adata helynévben fordul elő, s a XII. század elejéről származik (1145/1443: *Budichhwlese* hn. [Fejér: CD. 2: 124]). Az *-ülés(e)* legkorábbi Bihar vármegyei előfordulása 1277-ből, legkésőbbi első megjelenése 1600-ból való, s minden esetben személynévi névrészhez kapcsolódik.

12.8. -sok

A *-sok* 'falu, település' (TESz. 3: 568) jelentésű földrajzi köznévi egyetlen település, *Belsok* nevének alakulásában kapott szerepet.¹⁵⁷ A köznévi a finnugor korból származik, ősi örökségnek tekinthető. A finnugor alapalakja ***ukk-* vagy ***okk-* lehetett. Eredeti jelentése 'sűrű' volt, s ez a jelentésárnyalat a korai helynevekben még élő lehetett. A

¹⁴⁶ [1291–4]: *Posalaka* (Gy. 1: 655, MNy. 1926. 358) > 1319: *Posa* (Cs. 1: 620)

¹⁴⁷ 1336: *Marouch* [2a], p. (Gy. 1: 642, J: 296, A. III, 286) > 1354: *Marouthlaka* (Cs. 1: 616)

¹⁴⁸ 1322/338: *Ysowlaka*, p. (Gy. 1: 692, Cs. 1: 628, J: 390) > 1332–7/Pp. Reg: *Isaca*, v. (Gy. 1: 692) > 1407: *Zaka*, de, p. (Cs. 1: 628, ZsO. II/2: 47, ComBih. 370)

¹⁴⁹ 1470: *Balyntwlese* (J: 205)

¹⁵⁰ 1353: *Bathanylisy* (J: 205) ~ *Bathanylysy*, p. (ComBih. 33)

¹⁵¹ 1472: *Gyarman Ilese* (Cs. 1: 609)

¹⁵² 1387: *Marthonulese* (ZsO. I, 26)

¹⁵³ 1301: *Pentuk Julese*, p. (Gy. 1: 653, AO. I, 64: 53), 1370: *Penthekylese* (J: 322)

¹⁵⁴ 1308/585: *Peterilese* (Gy. 1: 654, AO. II, 202: 466)

¹⁵⁵ 1277/282: *Zolathylusy* (Gy. 1: 672)

¹⁵⁶ 1471: *Harapsyles* (Cs. 1: 610, J: 255)

¹⁵⁷ 1399: *Beelsok* (J: 213, Cs. 1: 604, ZsO. I, 675)

helynévi összetételekben előforduló 'falu' jelentés a 'sokaság' jelentésen keresztül fejlődhetett. Legelső helynévi előfordulása a XIII. század közepéről adatható: 1266: ? Thovsoch (Cs. 3: 257).

12.9. -földe

Szintén egyetlen településnévben, *Györgyfölde* nevében jelenik meg a -földe 'megművelt mezőgazdasági terület' (TESz. 1: 964) jelentésű főnév, amelyeket a névalakítás szempontjából szintén földrajzi köznévként foghatunk fel.

12.10. Áttekintés

Elemzésünkben világosan kitűnik, hogy a korszakban használatos földrajzi köznévi utótagok szinte mindegyike megjelenik Bihar megyében is, ám nem azonos gyakorisággal. Legtöbb névadatunkban a -falva, -telek, -háza fordul elő, s gyakoriságukat tekintve ezeket követi a -telke, -laka, -lak, -falu, -ülése, ugyanakkor egyedi előfordulásúnak tekinthetjük a -falud, -sok, -földe közneveket. A földrajzi köznevek időbeli megjelenését az első előfordulások szerint a következő táblázattal szemléltetjük. (A fejlécben szereplő /1. és a /2. az adott század első, illetve második felére utal.)

	XIII /1.	XIII /2.	XIV /1.	XIV /2.	XV /1.	XV /2.	XVI /1.	XVI /2.	Összesen
-falva		2/-	2/1	1/5	4/32	1/10	1/17	1/27	12/92=104
-háza		1	9	15	6	3	3	3	40
-telek(e)	1/-	7/1	12/4	5/6	6/3	3/1	1/	5/-	40/15=55
-lak(a)	2/-	5/4	1/2	-/1	-/4	-/1	-/1		8/13=21
-ülése		1	2	2		2		1	8
-szeg(e)		2/1	2/-		1/-	1/-		1/-	7/1=8
-földe					1				1
-hely				1	1			1	3
-parlaga							1		1
-falud	1								1
-sok				1					1
Össz.:	4	24	35	37	58	22	24	39	243

A táblázatunk által felvázolt kép megfelel a szakirodalom által megállapított, az egész Magyarország területén érvényesnek tekinthető datálásnak, nevezetesen annak, hogy az ilyen típusú nevek a XIII. században jelentek meg. Legnagyobb arányban Biharban is a XIV–XV. század folyamán születtek e csoportba tartozó neveink, ám valójában a XIV. századtól folyamatosan elég erőteljesen jelen van ez a névalkotási mód. A köznevek közül Biharban a -falu/-falva látszik a

legnépszerűbbnek. Nagyjából fele ekkora arányú a *-telek/-tel(e)ke* használata, s ettől nem sokkal marad el a *-háza* földrajzi köznévi helyneveinkben való jelenléte. A *-laka/-lak* már jóval kevesebb településnévben képviselteti magát, s az összes többi köznévi utótag csupán szórványos előfordulásúnak tekinthető.

13. Megnevező funkciójú névrészek

A helynevek névrészeinek funkciói között számon tarthatók azok, amelyek megnevezik magát a helyet. E kategória felvételére annak figyelembevételével van szükség, hogy a meglévő helynevek az új névadás alapjául is szolgálnak. (E funkcióhoz ld. HOFFMANN 1993: 47–8.)

Ebben a funkcióban mindig valódi helynév áll: az egyrészes településnevek közül ide sorolhatók az átvett nevek, amelyek valamely idegen néptől kerültek a magyar névrendszerbe. Ezek száma Biharban elég magas, 72 név tartozik ide: *Konyár*, *Terebes*, *Valkó*, *Velence*¹⁵⁸ stb. Az átvétel útján névrendszerünkbe jutott településnevek lexikális szerkezetét valójában nem tekintjük elemzésünk céljának, hisz a magyar névrendszer elemzése áll vizsgálódásunk középpontjában. Annyit azonban érdemes megjegyeznünk, hogy az átvett elnevezésekből 53 román eredetű, 19 pedig a szláv nyelvekből került a magyar névrendszerbe. (Ezeket a keletkezéstörténeti részben taglalom részletesebben.)

Magas azoknak a kétrészes településeknek a száma (302), amelyekben a második névrész helyet megnevező funkciót lát el, vagyis valójában élő, vagy korábban élt településnév látja el e névrész szerepét. Adataink zömmel a XIII–XIV. századból valók. A fenti funkciót ellátó eredeti településnév szerkezete nem áll megfelelésben a kétrészes névben betöltött szerepével. Az eredeti név lehet pusztán egyrészes (*Alkér*, *Érpályi*, *Kétbolcs*, *Nagybaj*, *Mezőtarcsa*¹⁵⁹, *Nagyléta*¹⁶⁰, *Újmarja*¹⁶¹, *Kisdedbaj*¹⁶²

¹⁵⁸ **Konyár**: *1213/550: *Kanar* (Gy. 1: 635, J: 282, VR. 84: 314), **Terebes**: 1219: *Terebus* (J: 366), **Valkó**: 1213: *Vulchoi* (VR. 154: 679), [1291–4]: *Wolkou* (Gy. 1: 681, MNy. 1926. 300), **Velence**: [1291–4], 1344, 1351, 1390: *Venecia*, de (Gy. 1: 691, MNy. 1926. 360, ComBih. 354)

¹⁵⁹ 1278, 1400: *Mezeutarcha*. t. (Gy. 1: 674, ZsO. II/1: 33, J: 362 [itt 1275-ös adattal]), 1407: *Mezewtharcha*. poss. (Cs. 1: 625)

¹⁶⁰ 1332–7/Pp. Reg: *Nagletha*, v. (Gy. 1: 639), 1363: *Nogletha*, de (ComBih. 225), 1397: *Nogletha* (ZsO. I, 529, J: 291), 1400, 1401: *Nagletha*. poss. (ZsO. II/1: 42, 122), 1452: *Naghletha* (Cs. 1: 615)

¹⁶¹ [1291–4]: *Maria noua* (Gy. 1: 641, J: 296 [itt *Maria nova*], MNy. 1926. 299 [itt *Moria noua*]), 1332–7/Pp. Reg [4a], 1335: *Vymaria* (Gy. 1: 641, J: 296)

stb.) vagy egyrészes képzett helynév (*Alsópestes*¹⁶³, *Egyházasharsány*¹⁶⁴, *Rikácsiártánd*¹⁶⁵ stb.), de akár lehet eredetileg is kétrészes helynév (két *Újlak* Bihartól ÉNy-ra és Telegdtől ÉK-re, amely később *Mezőújlak*¹⁶⁶ és *Pusztaiújlak*¹⁶⁷ formában is kétrészes név maradt).

Ezek a kétrészes elnevezések általában a települések osztódásakor, birtokmegosztások alkalmával születtek meg, amikor is az eredeti településnév adja a második, alapnévrészt.

A differenciálódás fogalmát INCZEFI — az összes helynévfajtára, tehát nemcsak a településnevekre vonatkozóan — a következőképpen határozta meg: “Differenciálódásnak nevezzük a földrajzi neveknek újabb elemmel való bővülését abból a célból, hogy azonos nevű helyet (települést) egymástól megkülönböztessünk, és így a nevek egyértelmű identifikációját távolabbi lakosság számára is biztosítsuk, továbbá egy nagyobb tájegység eddig külön megnevezetlen részterületét az egészhez való tartozás igényével megjelöljük” (1965: 75, ld. még SZABÓ 1966: 135). A szakirodalomban *differenciált nevek*ként számontartott településelnevezések kétféle névadási szituációban keletkezhetnek. Ezek a nevek valamilyen új elemmel, megkülönböztető jelzői előtaggal egy addig nem létező, ú j o n n a n k i a l a k u l t település egyértelmű identifikációját fejezheték ki, vagy új névelemükkel a már addig is létező település életében beállt valamilyen v á l t o z á s t jelezheték (például a birtokos személyének megváltozását, templom megépülését stb.), vagy éppen egy a településhez kapcsolható jellegzetesség, egyedi sajátosság névbéli kinyilvánításával más azonos nevű településtől való egyértelmű k ü l ö n v a l ó s á g á t, különbözőségét igyekeztek kifejezni (például a lakosság nemzetiségét, valamilyen földrajzi objektumhoz való viszonyt stb.). Ez utóbbi mozzanatnak akkor lesz jelentősége, amikor a társadalom

---

¹⁶² 1283/311: *Kysdedboy* (Gy. 1: 597, J: 202)

¹⁶³ 1325: *Inferior Pestus* (AO. IX, 129: 219), 1552: *Alsopesthes* (J: 319)

¹⁶⁴ 1234–1336: *Eghazasharsan* (Cs. 1: 610), 1332–7/Pp. Reg: *Eghasazhan*, v. ~ *Eghazan*, v. ~ *Eghazashasa*, v. (Gy. 1: 624), 1332–7/Pp. Reg, 1334: *Eghasasharsan* (Gy. 1: 624)

¹⁶⁵ +1075/+124/+217: *Rikachi Artand*, v. (Gy. 1: 595, J: 201)

¹⁶⁶ **Újlak** 1213/550: *Viloc*, v. (Gy. 1: 679, J: 375, VR. 148: 646) > **Mezőújlak** 1599: *Mezeo Uylak* (ComBih. 341)

¹⁶⁷ **Újlak** +1283, 1324, 1336, 1366, 1388 [5a]: *Wylak*, p. (Gy. 1: 679, 680, ZsO. I, 38: 396, 38: 397, 61: 616, 72: 711, J: 374, ComBih. 339, AO. VIII, 115: 219 [a ComBih. 340 az 1388-as adatot Újlak 4.-gyel azonosítja]) > **Pusztaiújlak** 1561: *Pwztha Wylak* (J: 374)

névismerete — valós mozgásterével, kapcsolatrendszerével összefüggésben — kibővül, szélesedik, s más, távolabb fekvő, azonos települések neve kerül a névtudatban egymás mellé.

INCZEFI a differenciálódást kiváltó okok alapján — definíciójának megfelelően — két típust állapít meg. Az elsőt külső differenciáció névvel illeti: az egymástól távol eső, azonos alapnévvel rendelkező települések jellemző sajátosságuk alapján kapnak megkülönböztető jelzőt. A másik típus az ún. belső differenciáció, amely az egy nagyobb terület részeinek megnevezésére a régi név jelzővel való bővülését használja fel. Ez utóbbi nála ugyan elsősorban a területelnevezések jellegzetes megnyilvánulási formája, de jól értelmezhető a településnevek körében a faluosztódások, a települések differenciálódásának jelenségére is. A szerző emellett bevezeti az elsődleges differenciáció fogalmát, amelyen az alapnév első megkülönböztető névelemmel való ellátását érti. Ha egy már differenciált névvel jelölt hely új részletét nevezik meg a fenti módon, azt másodlagos differenciációnak mondja. Az utóbbi folyamat a településnevek körében azonban nem jellegzetes.

Az ómagyar korban igen jelentős számban születtek e típusba tartozó nevek, hiszen a településeknek új falura vagy falvakra való bomlása a középkorban természetes folyamat volt. Ennek leggyakoribb oka az volt, hogy a birtok tulajdonosai, a birtokos család tagjai megosztottak rajta. Így két vagy több új falu is létrejöhetett. A falvak kettős vagy hármas, esetleg többszörös nevei jórészt így alakulhattak ki. A másik lehetőség az, hogy a falu egy részét eladományozták, eladták vagy elcserélték. Ekkor nem zárható ki az sem, hogy — bár a falu birtokosa más személy lett, mint addig volt (s ez a jelzői névelemben is megnyilvánult) — a falu a valóságban továbbra is települési egységet jelentett. Általánosnak mondható az olyan elhatárolás, amellyel a falut földrajzilag két vagy több részre osztották valamilyen megállapított határvonal mentén, de a település képe, valódi egysége megmaradt. Ezt a formát akkor tarthatjuk legvalószínűbbnek, ha a történelem folyamán a birtokviszonyok ismételt megváltozása, alakulása után a falut újra egyetlen — az eredeti — alapnévvel jelölték meg.

14. Elemezhetetlen nevek

Viszonylag magas a száma (70) azoknak a neveknek, amelyek funkcionális-szemantikai, illetve lexikális-morfológiai szerkezete nem világos, ezért elemezni sem tudjuk őket (*Ebej, Jofa, Künej ? , Septely*). E

nevek természetesen keletkezésükkor valamelyik előző csoportba besorolhatók voltak, a névadás szemantikai hátterét, mozgatórugóit azonban ma már gazdagabb történeti adatok és egyéb ismeretek híján nem tudjuk föltárni.

15. Áttekintés

A névanyag funkcionális tárgyalásmódjának az egyes szemantikai csoportokon belül végig kísérő szempontja volt a nevek szerkezeti jellege. Ilyen szempontból áttekintve névanyagunkat, a következőket mondhatjuk.

Bihar megye középkori településnevei között 844 egyrészes (60,45%) és 552 kétrészes (39,54%) helységnév található, tehát az egyrészes nevek másfélszer nagyobb arányban vannak jelen. Érdekes lehet az első előfordulásuk idejének elemzése is:

Időpont	Egyrészes név	Kétrészes név	Összesen
895–1100	3	2	5
1101–1150	4	–	4
1151–1200	10	–	10
1201–1250	176	12	188
1251–1300	168	39	207
1301–1350	168	70	238
1351–1400	61	68	129
1401–1450	81	117	198
1451–1500	38	55	93
1501–1550	16	59	75
1551–1600	116	128	244
XII. sz.	1	–	1
XIII. sz.	–	2	2
XIV. sz.	1	–	1
XV. sz.	1	–	1
Összesen:	844 (60,45%)	552 (39,54%)	1396

Táblázatunkból láthatjuk, hogy a középkori bihari településnevek legnagyobb része a XIII. század eleje és a XV. század közepe közötti időszakból adatható, s egy újabb fellendülés a XVI. század második felében mutatkozott. Ha a kétféle szerkezetű településnévcsoportot külön-külön vesszük vizsgálat alá, azt láthatjuk, hogy az egyrészes településnevek zöme az 1200 és 1300 közötti évekből való, egyfajta kiegyenlítettség mutatkozik 1351 és 1400 között, míg a kétrészes nevek

számának szembeszökő emelkedése 1401-től figyelhető meg. Persze ezek az adatok nem lehetnek abszolút értékűek, ám az arányok változását jól mutatják.

Az egyrészes településnevek a névrészfunkciókat vizsgálva alapvetően az alaprész szerepét töltik be. Funkcionális-szemantikai szerepe mint láttuk, nagyon sokféle lehet.

A kétrészes településnevek egy alaprész és egy bővítményrész összekapcsolásával születtek meg. E nevek alapnévrésze (a második névrész) a funkcionális-szemantikai elemzés szintjén kétféle szerepet tölthet be: megnevezheti a hely fajtáját, de megnevezheti magát a helyet is. Ez a névrész kizárólagosan a fenti két szemantikai funkciót láthatja el, más viszony, szemantikai jegy nem jelenik meg bennük. A hely fajtáját megnevező funkcionális kategória az első névrészben nem fordulhat elő. A fajtamegjelölés feladatát (amennyiben az megjelenik) a magyar névszerkezetben minden esetben a második névrész látja el, s e funkció kifejezésére földrajzi köznevet használunk. Azt is mondhatjuk, hogy a második névrész a kétrészes nevek minden csoportjában lehet helyfajtát megjelölő vagy magát a helyet megnevező funkciójú, ám kivételt jelentenek a hely viszonyított helyzetét kifejező névalakok, amelyekben szinte kizárólagosan a helyet magát megnevező névrész áll.

A továbbiakban összesítő táblázatban tekintem át a névrészfunkcióknak az egyes névformákban való kifejeződési arányát. Az egyes névrészfunkciók előfordulási arányát mindig az összes névformához (tehát 1453 névhez) viszonyítom. Ebből adódóan az egyes csoportok százaléértékeinek összege jóval többet mutat 100%-nál. Ez természetesen abból következik, hogy a kétrészes nevekben két szemantikai funkció is kifejeződik egyidejűleg. A viszonyítás azonban így is reális, mind az összes névalakhoz, mind az egyes szemantikai típusok között. (Az áttekintés adatait a korábbi tárgyalási sorrendnek megfelelően adom meg.)

törzsnév	27	1,93%
-----------------	----	-------

népnév	71	5,08%
foglalkozás, méltóságnév, szolgáltatás	86	6,16%
személynév	492	35,24%
patrocíniumi név	73	5,23%
épület/építménynév	80	5,73%
vásártartásra utaló név	4	0,28%
növény- és állatnév	52	3,72%
általános helymegnevezés	75	5,37%
konkrét helymegnevezés	445	31,87%
viszonyított helymegnevezés	68	4,87%
méret kifejezése	101	7,23%
alak megjelölése	10	0,71%
kor megjelölése	46	3,29%
helyfajta kifejezése	252	18,05%

Táblázatunk jól mutatja, hogy településneveink legjelentősebb részében a személynevek, a konkrét helymegnevezések és a helyfajta kifejezése jut a legnagyobb szerephez, s e csoportok után jelentősen elmaradva következik a települések méretének kifejezése, illetve az összes többi névcsoport. Ha nagyon le akarjuk egyszerűsíteni e vizsgálat tanulságát azt mondhatjuk, hogy vizsgált névanyagunk alapján a településnévadásban igen nagy szerepet kapott a tulajdonos (nevezetes lakó) megnevezése, a már meglévő helynevek (településnevek, víznevek vagy egyéb mikrotoponimák) névalakító tulajdonsága, az új nevekben való megjelenése valamelyik részben, de sokszor az egyrészes nevekben is, illetve a falvak "település jellegének" névbeli jelzése. A vásártartásra és a falvak alakjára utaló településnevek aránya a legkisebb, s nem sokkal több településnévben jelenik meg törzsnév.

16. A kétrészes nevek bővítményrészei

A kétrészes neveket az alaprészek jellege szerint, mint láttuk, két típusba sorolhatjuk. Az egyik csoportban a névrész a hely 'település, lakott hely' mivoltára utal, vagyis megnevezi a hely fajtáját földrajzi köznévi lexémával (*falu, háza, telek, lak* stb.). E szavak — érthető okokból — önállóan csak a legritkábban szerepelnek önállóan is, névként, szükségképpen valamilyen sajátosságjelölő bővítményrészsel együtt állnak.

A másik típusba olyan településneveket sorolhatunk, amelyekben az alapnévrész önmagában is megállná a helyét mint településnév — sőt igen gyakran korábban önállóan használták is ilyen szerepben —, de

valamilyen más lexéma (ezek többnyire valamilyen jelzői szerepű szavak) mégis járul hozzá (*kis, nagy, al(só), fel(ső), egyházas* stb.). Az összetett nevek típusán belül e neveket differenciált neveknek szokás mondani. Az ilyen településnevek vizsgálatakor nem a mindig megnevező funkciót betöltő utótag, hanem az előtag áll az érdeklődés középpontjában. A bővítményrészek e kétrészes elnevezésekben igen változatos szemantikai szerepet tölthetnek be, ezért az alábbiakban ennek megfelelően tárgyalom a névtípust. Az ilyen nevek létrejötte tehát másodlagos névalkotási folyamat eredménye, így áttekintésük szintén érdekes tanulságokkal járhat.

A településnevek differenciálódását sokféle körülmény motiválhatta, s ezeknek megfelelően az új, megkülönböztető névrész is sokféle lehetett.

a.) A település tulajdonosának megváltozása természetes módon hozta magával a falu nevének megváltozását is, hiszen az ősi magyar településnévadás alapvető jellegzetessége a tulajdonos nevének használata birtoka megnevezésére: ez a korai időkben a már tárgyalt puszta személynévként jelent meg (*Bojt, Egyed, Inke, Kalocsa, Salamon, Gáborján* stb.), utóbb földrajzi köznévi utótaggal együtt fordult elő leginkább (*Bálinttelke, Jánosfalva, Lászlótelek, Martontelke, Moróháza, Pósalaka* stb.). A tulajdonos személyneve mellett igen gyakran jelent meg differenciáló elemként a birtokos világi vagy egyházi méltóságneve: *kenéz (Kelemenkezépeste), vajda (Vajdabesenyő, Vajdafalva), barát (Barátapeste, Barátpüspöki), pap (Papbeznye), apáca (Apácasomogy), prépost (Prépostósi)* stb.

b.) A falunevek jelentékeny számú csoportjában önálló földrajzi nevek jelennek meg jelzői funkcióban, amelyek nagyban segíthetik a település pontos lokalizálását: megjelenhet bennük például közelben lévő folyó vagy patak neve (*Éradony, Körösbesenyő* stb.), s ehhez hasonlóan alkalmas lehetett jelzői funkció betöltésére

c.) valamely egyéb önálló településnév, például annak a neve, ahonnan korábban a kérdéses falu lakosai érkeztek (*Engolaszi*) vagy amely közelében települt (*Sarkadósi*)

d.) a földrajzi környezet felszíni, természeti viszonyait kifejező lexikai elemek (*Kövesdrév, Mezőatyás, Mezőbesenyő* stb.).

e.) A település lakosainak nemzetiségi hovatartozása (*Oláhbáród, Oláhcsatár, Szászfalva, Tótmás* stb.),

f.) a rendi állapot, a kötelező szolgáltatás (*Nemesgyanta, Szabadgyán*),

g.) a templom megléte vagy hiánya (*Egyházasgeszt, Egyházasgyanta, Egyházasharsány, Egyházatlanpércs* stb.), védőszentje (*Szentjánosugra*),

h.) és helyzetviszonyító elemek: *al(só)/fel(ső)*:- *Alsóbottyán, Alsóderna, Alsóesküllő, Alsófenes* stb., *Felsőbottyán, Felsőderna*,

Felsőesküllő, Felsőfenes stb., illetve más gyakori jelzők: *kis-/nagy-: Kisbagos, Kisbaj, Kisbajom, Kisbáród* stb., *Nagybagos, Nagybaj, Nagybagom, Nagybáród* stb., *ó-/új-: Ócsalános, Ómarja, Ótóti* stb., *Újanda, Újmarja, Újtóti* stb., *közép-: Középvényes, Középsud, Középugra*, *bel-: Belhoró, Belpércs, Bélfenyér* stb. is megjelenhetnek e funkcióban.

A következő táblázat a differenciált nevek (302) differenciáló névrészeinek megjelenését mutatja.

A táblázat felső, kiemelt részén található elemek szerepelnek a differenciált neveink 76,5%-ában. E funkcióban a fenti adatok alapján leggyakrabban a település méretére, birtokosára (nevezetes lakójára), viszonyított helyzetére, lakóinak népi hovatartozására, a településen álló építményre, illetve a pontos elhelyezkedésére utaló elemek látszanak a leggyakoribb használatúnak.

<i>kis-, kised-</i>	47	15,56%
<i>nagy-</i>	44	14,56%
személynév	34	11,25%
<i>fél(só)-</i>	30	9,93%
<i>al(só)-</i>	27	8,94%
népnév	24	7,94%
építménynév	24	7,94%
földrajzi köznév	14	4,63%
önálló földrajzi név	11	3,64%
foglalkozás-, méltóságnév	9	2,98%
<i>új-</i>	6	1,98%
<i>ó-</i>	4	1,32%
rendi állapot, kiváltság	4	1,32%
növénynév	3	0,99%
<i>hosszú-</i>	3	0,99%
<i>közép-</i>	3	0,99%
<i>bel-</i>	2	0,66%
<i>két-</i>	2	0,66%
<i>kurta-</i>	1	0,33%
egyéb differenciáló elemek	10	3,31%

Nem lesz haszontalan ugyanakkor az sem, ha a differenciált nevek kronológiai megjelenését is szemügyre vesszük, szintén egy táblázat

segítségével. (A század után álló /1., /2. az adott század első vagy második felére utal.)

XI/1.	—	—
XI/2.	2	0,66%
XII/1.	—	—
XII/2.	—	—
XIII/1.	8	2,64%
XIII/2.	17	5,62%
XIV/1.	34	11,25%
XIV/2.	31	10,26%
XV/1.	58	19,2%
XV/2.	30	9,93%
XVI/1.	32	10,59%
XVI/2.	90	29,8%

Bihar megye középkori differenciált településnevei nagyobb számban a XIII. század második felében és a XIV. század elején jelennek meg. Bár az első előfordulások korábbiak, de csekély számúak. Adatainkból úgy látszik, hogy a differenciáció jelenségének csúcspontját a XV. századtól számíthatjuk. Ha ezeket a kronológiai megállapításokat a földrajzi köznévi utótaggal álló településnevek keletkezési korával hasonlítjuk össze azt látjuk, hogy a kétféle névtípus megjelenése és terjedése nagy vonalakban egybeesik.

VI. Bihar megye településneveinek keletkezéstörténeti elemzése

“A történeti helynévelemzés során azt vizsgáljuk, hogy milyen nyelvi szabályok szerint jönnek létre az új helynevek, miféle hatóerők irányítják a nyelvi elemeknek a nevekbe való beépülését” (HOFFMANN 1993: 67).

Mint tudjuk, az új nevek keletkezésében alapvetően meghatározó szerepük van a már meglévő helyneveknek, a maguk konkrétságában is, de főleg modellhatásuk révén. A nevek azonban nem örökéletűek abban a formában, ahogyan létrejöttek: a lexikális-morfológiai változás együtt jár a már meglévő nevek szerkezeti átalakulásával.

A történeti tipológia kategóriáiba ezért mindig az utolsó névalakító mozzanat alapján soroljuk be a nevet. Keletkezési típusokba úgy osztjuk őket, hogy azt a névélettani pillanatot vizsgáljuk, amelyben az adott hangsor meghatározott jelentésben a magyar helynévrendszer elemévé válik.

Településneveink létrejöttének utolsó névalakítási mozzanatát vizsgálva, vagyis a nevek változását nyomon követve azt láthatjuk, hogy a helynevek keletkezéstörténetének valójában ugyanolyan szabályai lehetnek, mint a közszavak kialakításának és változásának. Ezt persze teljesen természetesnek tekinthetjük, hiszen a településnevek ugyanolyan alkotóelemei egy nyelvnek, mint a közszavak. Ennek megfelelően első szinten a külső és belső névalkotás módjait tudjuk elkülöníteni, majd ezeken belül állapítjuk meg a keletkezés-tipológiai csoportokat. A külső névalkotás kategóriáit az átvett nevek különböző származási csoportjai jelentik, míg a belső keletkezésű nevek nagy kategóriái a következők: 1. a szintagmatikus szerkesztéssel, 2. a morfematikai szerkesztéssel, 3. a jelentésbeli névadással, 4. a szerkezeti változással létrehozott elnevezések. Az alábbiakban a rendelkezésünkre álló névanyagot a keletkezés itt felsorolt módozatai szerint fogjuk áttekinteni.

A történeti kategóriák némelyike az egy-, másik része a kétrészes helynévtípusra jellemző. A vizsgálat alkalmával megállapíthatjuk, hogy a jelentésbeli névalkotás (metonimikus, metaforikus névadás) és a névátvétel mindig egyrészes nevet hoz létre. A szerkezeti változással létrejött nevek közül az ellipszis mindig kétrészes névből hoz létre egyrészeset. A szintagmatikus szerkesztéssel és a kiegészüléssel alakult nevek viszont minden esetben kétrészesek. A többi névalakítási mód az egy- és kétrészes nevet egyaránt érintheti.

Amennyiben a változásokhoz a lexikális elemek felől közelítünk, azt vehetjük észre, hogy a szintagmatikus és morfematikai szerkesztés során a nyelv bármely eleme részt vehet a névalkotás folyamatában. A jelentésbeli névalkotás egyes típusai közül megyénk

településnévanyagában csupán metonimikus és morfematikus szerkesztéssel született neveket találunk, s ezek létrehozásában szintén minden szórétegre támaszkodhat a névalkotó. Ezekről eltérően a szerkezeti változás alapjaként viszont mindig helynevek szerepelnek, s természetesen a névátvétel is csak már létező helynevekre vonatkozhat.

Ebben a fejezetben azt szeretném megvizsgálni, hogy az ómagyar korban szokásos névadási módok milyen szerepet játszottak a Bihar vármegyei névanyag kialakításában. A fejezet végén található táblázat összefoglaló számadatokkal mutatja a megyét jellemző korabeli névadói szokásokat. (A táblázat természetesen nem tartalmazza az elemezhetetlen településneveket!)

1. A névátvétel

Bármilyen nyelv településnévrendszerének kialakulásában szerepe lehet a névátvételnek, s így van ez a magyar helynévkincs esetében is. Csak azokat a neveket tekinthetjük átvett neveknek, amelyek már mint földrajzi nevek kerültek át nyelvünkbe. Az átvett neveket azért kell külön kategóriába sorolnunk, mert idegen eredetűek lévén a magyar helynévrendszerben végső keletkezéstörténetüket vizsgálni nem célszerű, s nem is lehet, hiszen a magyar névhasználók számára sem funkcionális, sem lexikális közszói jelentést nem hordoztak.

A fejezet végén lévő táblázatból levonható egyik (magától értetődő) tanulság, hogy a belső keletkezésű elnevezések és az idegen nyelvi eredetű, átvett nevek aránya egyértelműen a belső keletkezésű nevek javára tolódott el. Ezzel a megállapítással szoros kapcsolatban áll az a kérdés, hogy mennyiben lehet beszélni a Kárpát-medence neveinek kontinuitásáról, illetve hogy milyen népek mekkora névkincset hagyhattak hátra a honfoglaló magyarok számára (erről a dolgozat elején már szóltunk). Az írott forrásokban fellelhető idegen eredetű nevek más vonatkozásban már szintén szóba kerültek. Az adott névanyagban 74 átvett név található (*Konyár, Zomlin, Valkó, Terebes* stb.), s jelentőségük főleg abban áll, hogy belőlük a megye korabeli lakosságának etnikai viszonyaira is hitelesen fény derülhet.

Ezért érdemes áttekinteni, hogy a különböző idegen népektől átvett nevek aránya hogyan alakul, földrajzilag hol figyelhető meg jelentősebb számban, s végül de nem utolsó sorban, hogy mely nép is volt az átadó. Ennek eldöntése gyakran igen nehéz kérdés, megválaszolásához néha a szóföldrajzi elvet kell segítségül hívnunk, s figyelembe kell vennünk esetenként az adott népek érintkezési lehetőségeit is. Mindez igen fontos lehet egy-egy terület, esetünkben Bihar vármegye névkincsének pontos feltérképezésében, s ugyanakkor népiségtörténeti következtetésekre is

lehetőséget nyújt.

A középkori “Biharország” a legnagyobb területű megyénk volt, amelynek népessége — mint azt a megfelelő fejezetben láthattuk — nem mondható egységesen magyarnak. A névkinccs legjelentősebb része természetesen magyar eredetű, ám a jelentős román népesség miatt egyáltalán nem elhanyagolható mennyiségű a román eredetű nevek száma, s gyakoriságukat tekintve harmadik helyen a szláv eredetre visszavezethető településnevek állnak.

A névanyagban belüli arányuk nem jelentős (74 település neve), s ha származásukat tekintjük azt láthatjuk, hogy zömmel román eredetre vezethetők vissza. A nem magyar etimológiájú átvett településnévből 53 román eredetűnek látszik, s csupán 19 településnév származik a szláv nyelvből. Az idegen nevek megléte csupán a XIII. század elejétől adatolható, s viszonylag jelentősebb mennyiséggel a XVI. században jelentkeznek, főleg a román nyelvből kerülve át. E jelenségnek ismerjük a történeti okait, tisztában vagyunk azzal, hogy a románok Bihar megyei megtelepedésének egyik nagy hulláma éppen erre az időszakra esett, s ez hagyott nyomot a településnévanyagban is. A szláv nevek gyér számban ugyan, de a XIII. századtól folyamatosan jelen voltak, s mennyiségük az idők során számottevően nem változott.

A XIII. században kilenc átvett név jelenik meg a megye névanyagában, s ezek kivétel nélkül a szláv nyelvből származnak: *Babonya* Váradtól D-re (1291, *1317: *Babna*, de (Gy. 1: 596, AO. IV, 148: 386)), *Bertény* a Sebes-Körös bal partján, Sebesvártól ÉNy-ra (1213/550: *Berceu* [f: *Berten*], v. (Gy. 1: 599, J: 215 [itt *Bercen*], VR. 31: 41)), *Déter* (Berettyó)Újfalutól D-re a Berettyó bal oldalán (1252, 1354 [2a]: *Dehter*, p. (J: 233, A. VI, 221)), *Kágya* Székelyhídtól D-re az Ér patak bal partján (1270, 127[8], 127[8]/309, [1285. k.], [1291–4] [5a], 1321, 1332–7/Pp. Reg [6a]: *Kaga*, v. (Gy. 1: 629, J: 269, 270, A. I, 623, MNy. 1926. 222, 298, 359)), *Konyár* Debrecentől D-re a Kékkálló patak bal partján (*1213/550: *Kanar* (Gy. 1: 635, J: 282, VR. 84: 314)), *Rikács* Bihartól DNy-ra (1209 Pp: *Richaz*, v. (Gy. 1: 595)), *Terebes* Székelyhídtől K–DK-re (1219: *Terebus* (J: 366)), *Valkó* Hunyadtól D-re a Kalota-patak jobb partján ([1291–4]: *Wolkou* (Gy. 1: 6811 MNy. 1926. 300)), két *Zomlin* Bihartól Ny-ra (*1215/550, 1332–7/Pp. Reg [2a]: *Zomlun*, v. (Gy. 1: 691, J: 389, VR. 158: 698)) és *Körösszegtől* Ny-ra a Kutas-patak bal partján (1333: Bosoud al. nom. *Zomlyn*, v., p. (Gy. 1: 606, J: 219, A. III. 39)).

A XIV. században hat idegen eredetű településnév figyelhető meg. Ebben a században jelentek meg az első román településnevek: *Dombrovica* Széplaktól D-re a Fekete-Körös bal partján (1374:

Dombrawytza (J: 235)), *Kornice(l)* Sonkolyostól ÉK-re a Báródi-patak bal partján (1392: *Chormel* (J: 282), 1406: *Chornyce* (ZsO. II/1: 636)), *Rogoz* pontos helye ismeretlen (1332: *Rogos* (J: 331)), s szláv eredetű az Érmihályfalvától ÉK-re fekvő *Piskolt* (1329–58, 1449, 1454, 1469, 1481: *Piskolch*, v. (Cs. I, 620, J: 324)) neve is.

A XV. századi Biharban négy román: *Rósa* Belényestől É-ra a Remete-patak forrásvidékénél (1445: *Rossa* (J: 332)), *Kocsuba* Széplaktól Ny-ra (1445: *Kochuba* (J: 280)), *Kopacsel* Váradtól DK-re a Medes-patak bal partján (1489: *Kopach*, t. (ComBih. 89)), *Vércsorog* Telegdtől D–DK-re (1492: *Verchelogh* (J: 388)) és egy szláv nyelvből való településnév, a Kalotával és Kövesddel együtt említett *Szucsák* (1475: *Zwchak* (Cs. I, 625)) név élt.

A XVI. század a leggazdagabb az idegen eredetű nevek megjelenésében (55 településnév). A román nevek száma ekkor nő meg ugrásszerűen: 48 ilyen eredetű elnevezés jelenik meg: *Bucson* Telegdtől D-re (1508: *Bwchon* (J: 221)), *Grósz Bél* mellett K-re (1580: *Grooss* (J: 246)), *Kalugyer* Vaskóhtól D-re a Fekete-Körös bal oldalán (1588: *Kaluger* (J: 267)), két *Lázur* Belényestől É–ÉK-re a Remete-patak bal partján (1552: *Lazwr* (J: 290)) és Belényestől D-re, a Fekete-Körös bal partján (1587, 1588: *Lazur* (J: 290, ComBih. 197)), *Lonka* Kisbányától ÉNy-ra a Fekete-Körös jobb partján (1588: *Lonka* (J: 293)), két *Rogoz*, az egyik pontos helye ismeretlen (1332: *Rogos* (J: 331)), a másik Széplaktól D–DNy-ra (1552: *Rogoz* (J: 331)), *Stej* Kisbányától ÉNy-ra, a Fekete-Körös jobb partján (1580: *Skeey* (J: 359)) stb. Az e századból való szláv nevek a következők: *Posga* Széplaktól É–ÉK-re a Topa-patak jobb oldalán (1508: *Posga* (J: 327)), *Bakonya* Belényestől DNy-ra (1552: *Bokonya* (J: 217)), *Malicsán* Széplaktól ÉK-re a Hollodi- és a Remete-patak között (1580: *Maliczan* (J: 293)), *Rasztoka* Kisbányától É-ra a Petrósz-Körös forrásvidékénél (1587: *Reztoka* (J: 328)), *Szohodol* a vármegye D-i határánál a Fekete-Körös partján (1588: *Zohodol* (J: 358)).

2. A jelentésbeli névalkotás

2.1. A belső keletkezésű településnevek létrehozásának módjai között a jelentésbeli névalkotás volt a legkedveltebb névadási eljárás, amely szinte kizárólag metonimikus névadás formájában jelent meg: 510 név született meg így, az összes névadat 37% százaléka. A metonímia — fogalmának legegyszerűbb, a stilisztikában is használatos meghatározása szerint — névátvitel két fogalom vagy dolog nyilvánvaló vagy rejtett hasonlósága alapján (vö. FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI 1958: 108). E folyamat nyelvi vetületeként egy adott hangsor újabb

jelentés hordozójává válik. A névátvitelnek három formája lehetséges: a szinekdoché, a metonimikus és a metaforikus névátvitel. Ezek közül a szinekdoché a helynevek alkotásában egyáltalán nem játszik szerepet, a metaforikus névátvitelre az általam vizsgált ómagyar kori anyagban nem találtam példát. Ez utóbbi névalkotási mód nyilvánvalóan az újabb időszakokban és főleg a mikrotoponimák körében jutott inkább szerephez.

Mivel a metonímia jelenségét településnévi anyagon tanulmányozzuk, sajátos típusokat, valójában szemantikai funkciók szerinti csoportokat állapíthatunk meg. A településnevek esetében a névátvitel alapjául igen sokféle jegy szolgálhatott: a település alakja, nagysága, a talaj színe, a település elhelyezkedése, jellegzetes épülete stb. A metonímiával született településneveket vizsgálva azt láthatjuk, hogy az így létrejött nevek kizárólag egyrészes elnevezések, amelyek a fentebb említett valamely tulajdonság leírásán alapulhatnak.

E névkeletkezési módok áttekintése előtt szólnunk kell egy sajátos megítélési problémáról. A névanyagban előforduló képzők szerepét nagyító alá véve egy olyan gonddal találjuk szembe magunkat, amelynek megoldása nem könnyű. Bizonyos — főleg *-s* — képzős helynevekről nem könnyű megállapítani, hogy az adott településnév a képző révén vált-e településnévvé (tehát morfematikus úton jött létre), vagy egy eredetileg valamivel való ellátottságot kifejező melléknévképzővel létrehozott mikrotoponima vált a vizsgált település nevévé, s ebben az esetben az utolsó névalakító mozzanat figyelembevételével metonimikus névadásról beszélhetünk. A két névalakulási mód közötti határok meghúzása igen nehéz. A metonimikus átvitelben csak akkor lehetünk biztosak, ha az adott névre településnévi használatát megelőzően mikronévi adataink is vannak. Esetenként a metonímia gyakori iránya (pl. víznév > településnév) alapján valószínűsíthető a településnév metonimikus eredete, mint például a Bihar megyei *Hodos* település esetében. Általában azonban ilyen bizonyítékok csak ritkán állnak rendelkezésünkre, ezért e névtípust az alaki jegy egésze alapján a képzett nevek típusán belül tekintem át.

2.1.1. A metonimikus névadással született településneveket lexikális szinten vizsgálva azt látjuk, hogy a név alapját adhatják egyszerű, minden toldalékmorféma nélkül álló földrajzi köznevek (*Láz, Sziget, Szék* stb.), amelyek a hely, ahol a település található jelentésösszefüggést mutatják. Eredetileg a földrajzi terület fajtáját fejezték ki: a *Láz* településnév korszakunkban a magyar nyelvterületen egyáltalán nem volt ritka, Bihar vármegyében Székelyhídtól DK-re feküdt, s arra utalt, hogy a terület korábban 'tisztás, szénatermő hely, rét, irtvány' (TESz. 2: 730, FNESz. *Vámosláz*, KNIEZSA 1943b: 193) volt, s itt

született meg a későbbi település. (Csupán zárójelben jegyzem meg, hogy ez a névadási motiváció nem pusztán a magyar névrendszerben figyelhető meg: a fent említett szemantikai tartalom mutatkozik meg a megye két *Lázur* falujának román eredetű elnevezésében is Belényestől D-re és É–ÉK-re.) Váradtól DNy-ra fekszik az a település, amelynek a vízjárta vidéken nem ritkán létrejött kis szigetecskék egyike lehetett a névadója, illetve valószínűleg ilyen területen épült fel *Sziget*. A megye D-i határrészén a Bélhez tartozó falvak között tartották számon azt a *Szék* nevű települést, amely nevét bizonyára a *szék* ~ *szik* 'időszakos vízállás, esőtlen nyaranta kiszáradó tó' (TESz. 3: 750) jelentésű földrajzi köznévből eredeztethetjük. Megfigyelhetjük, hogy a földrajzi köznevek közül azok, amelyekben a 'lakott település' szemantikai tartalom fogalmazódik meg, önállóan nemigen alkotnak településnevet. Ez érthető is, hiszen éppen jelentésénél fogva — mivel az túl általános — nem rendelkeznek az egyértelmű identifikáláshoz, a világos azonosításhoz szükséges tartalommal. Éppen ezért figyelemre méltó, hogy a *lak* 'szálláshely, udvarhely, lakóhely, település' (TESz. 2: 708) önállóan is előfordul településnévi minőségben is (vö. FNESz. *Lak*). Megyénkben valahol a K–ÉK-i határnál állhatott *Lak* település, ám mivel egyetlen névadat áll róla rendelkezésünkre, s annak sem ismerjük pontos lokalizálását, nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy a név azonos lehet a *Lakság* (a Gyepes-menti kis román településcsírából a XV. század első felében kialakult, már önálló életet élő községek közös jelölésére szolgáló új, összefoglaló név) elnevezésének korábban használatos *Lak* alakjával.

Ebbe a vizsgálati csoportba sorolhatjuk a két *Telek* nevű településünket is Cséffától É-ra és Belényestől K-re. A *telek* földrajzi köznév eredetileg nem lakott helyet jelölt. Maga a szó a *tel-* nomenverbum tövel áll kapcsolatban (vö. *telik*, *tele*, *teljes* szavakkal), s a *telek* a valamivel tele lévő földet jelölhette. Ez a telítettség valószínűleg a trágyával való telítettséget jelenthette, tehát tulajdonképpen 'szántásra alkalmas, trágyázott föld' (TESz. 3: 880) jelentéstartalma volt. Minden bizonnyal ezért válhatott jelzői névrész nélkül is önállóan településnévvé (ezzel szemben viszont például **Falu* településnevet nem ismerünk!).

2.1.2. A metonimikus névadásban a legtöbb névben (271) puszta személynév szerepel abban a szemantikai összefüggésben, amelyben a személy → a hely, ami a tulajdona (ahol lakik) jelentés fejeződik ki: *Bátor*, *Inke*, *Fancsal*. E névtípust a leírásrészben már kellő alaposággal megtárgyaltuk, így itt nem szükséges részletezni.

2.1.3. Egy helynév metonímiával népnévből (8), törzsnévből (15) vagy foglalkozást, címet (22) jelölő lexémából is létrejöhet, s ebben az esetben az elnevezés a lakosság → a hely, ahol

laknak jelentéstartalmat hordozza. Az ilyen típusú metonimikus nevek alapja a fentieknek megfelelően lehet népnév (*Székely, Orosz, Besenyő*), törzsnév (*Nyék, Jenő, Keszi*), foglalkozásnév (*Vajda, Csatár, Dusnok*).

2.1.4. KÁROLY SÁNDOR pars pro toto metonímiának mondja az olyan jelenséget, amelynek során egy feltűnő terepalakulat válik egy nagyobb terület, akár a település névadójává: 31 elnevezésben egy a településen lévő, valamilyen szempontból fontos épület vagy építmény jelenthette (malom, templom, monostor, híd, rév stb.) a névadás motivációját. Az előző fejezetben bővebben szóltunk ezekről az elnevezésekről, amelyekben tehát az épület → a hely, ahol ez található a közöttük lévő jelentésösszefüggés. Ez a szemantikai mozzanat az eredeti egyrészes és kétrészes építménynévi alapú mikronevekből született településnevek esetében egyaránt megfigyelhető: *Monostor, Rév, Palota, Csépanhida, Derzspalotája* stb.

Szintén ebbe a vizsgálati csoportba kell sorolnunk a patrocíniumi neveket is, hiszen a településnév lexikai alapját adó szentnév végsősoron a templom (védőszentjének) neve: *Szentmárton, Szentlázár, Szentpál*.

2.1.5. A vizek: tavak, folyók vagy patakok és kutak, források mindig nagyon fontos szerepet játszottak az emberek életében, nem kell csodálkoznunk azon, hogy a mellettük elterülő települések közül (legalább) egy-egy elnevezésében megjelenhetett a víznév is (41), utalva ezzel a pontos elhelyezkedésre is. Ezért kaptak e nevek igen nagy jelentőséget a településnévadásban is. Gyakori, hogy egy települést a mellette álló tóról, a határában kanyargó patakról neveztek el, tehát forrás, patak, tó → hely, ahol található a jelentésösszefüggésük. A nagyobb folyók neve önmagában nemigen fordul elő településnévként (éppen nagyságuk miatt), csupán megkülönböztető jelzői funkcióban kapnak szerepet. Egy- és kétrészes eredeti mikronévből lett településnevek e csoportban egyaránt előfordulhatnak.

Váradtól ÉK-re és Kölesértől K-re két *Hosszúaszó* nevű település élt Biharban. A név valószínűleg egy időszakosan ki-kiszáradó pataknak lehetett a neve, s később vált magának a településnek a nevévé metonimikus névadással. *Feketepatak* neve szintén kétrészes mikrotoponimából eredeztethető, alapját egy **Fekete-patak* nevű vízfolyás adhatta.

Ilyen név *Som* települése is Váradtól D–DNy-ra, hiszen a leleszi konvent 1214-es birtokösszeírása a Hájó körüli erdőkből egy ilyen nevű patakot említ, amely a település névadója lett, s a mi szempontunkból ez a névadási motívum a döntő (vö. JAKÓ 1940: 341): végső soron tehát nem közvetlenül a növényi környezet a településnévadás motiválója:

növénynév → víznév → településnév az e néven végbement névfejlődési folyamat. Hasonló kétszeres áttétellel született meg a Berettyó bal oldali *Almás* nevű mellékvízéről elnevezett *Almás* településnév is Váradtól ÉK-re. Már a településnévből világosan látszik a víznévi eredet a Székelyhídtól DK-re fekvő *Várvize* falu esetében: eredetileg pataknev volt.

Feltételezhetően *Buzgó* település is — Bihartól K-re — egy olyan forrásról kaphatta nevét, amelynek jellemzője volt, hogy buzogva, bugyborékolva tört felszínre. Ugyanígy csak feltehetjük azt, hogy a Bihartól ÉNy-ra fekvő *Kékes* is egy patak nevéből született metonímiával.

2.1.6. Az ember életében nem csak a víz, de a növények (12) és állatok (6) is fontos szerepet játszottak. A növény- és állatnevek használata igen gyakori a mikrotoponimák körében (hiszen az egyes számú növénynevek gyűjtő értelemben való használata természetes volt), s ugyanakkor az a jelenség sem egyedülálló, hogy a metonimikusan született mikronevekből szintén metonímiával egy-egy település neve jött létre. Településnévadók is lehettek gazdag tenyésztük, vagy éppen tenyésztésük, természetük miatt: növény, állat → hely, ahol teremnek/tenyésznek (*Barmó*).

Megyükben a fenti példán kívül talán egyetlen adatban szerepel nominativusban állatnév, mégpedig *Sas* település elnevezésében Körösszegtől ÉNy-ra. Amennyiben a név nem személynévi eredetű, a névadás indítéka az adott területen élő, valószínűleg feltűnően sok sas lehetett.

2.1.7. A metonimikus névadás legvirágzóbb időszaka Biharban névadataink alapján a XIII. század kezdetétől a XIV. század közepéig tartott, amikorról az összes középkori metonimikus eredetű településnevünk kétharmada adatolható. A metonimikus úton alakult településnevek az összes elemezhető név tekintélyes hányadát, 37%-át adják.

E másfélszáz év alatt egyenletesen magas számarányban alakultak ki a nevek. A metonimikus névadás az említett időszakon belül legproduktívabbnak a pusztá személynévből létrejövő, a birtoklás szemantikai jegyét kifejező településnevek létrehozásában bizonyult (271). Ezt az arányt bár nem közelíti meg, de gyakoriságát tekintve a második legnagyobb mennyiségben metonímiával született helynevek csoportját azok az elnevezések jelentik, amelyek alapját a kérdéses névalakulási folyamatunk lezajlásáig is élő, önálló földrajzi nevek adják (96). Az ilyen településnevek a helység pontos elhelyezkedésére utaltak, s eredetileg akár kétrészes mikronevek is lehettek. Az épület vagy építménynevek lexikális csoportjából 31 vált metonimikus úton

településnévvé, ez a harmadik leggyakoribb metonimikus névalap. A foglalkozás- és méltóságnevek (22), valamint a földrajzi köznevek (18) csoportja nagyjából azonos mennyiségben jelentették a bihari településnevek létrejöttének kiindulási pontját.

2.2. A névköltöztetés

Szintén a jelentésbeli névalkotás körét gyarapítják a névköltöztetéssel a magyar névkincsbe került településnevek. Bihar vármegyében egyetlen egy ilyen település, *Velence* elnevezésének keletkezéstörténete tartozik e kategóriába. A névköltöztetés az a névadási mód, “amelynek során a más, távolabbi lakóhelyre áttelepülő lakosság az általa ismert helyneveket felhasználja az újonnan birtokba vett helyek megnevezésére” (vö. HOFFMANN 1993: 212, illetve KÁLMÁN 1970: 42–4). Tulajdonképpen ugyanerről a csoportról szól J. SOLTÉSZ is akkor, amikor munkájában emlékeztető szándékú névátvitelről beszél (1959: 87–8). Ez a névadási forma általában igen ritka (felfedezni sem könnyű az ilyen neveket), korpuszunkban is csupán ez az egy névadat képviseli e sajátos névtani csoportot.

A jelenség példaként kutatóink a hazánkból elvándorolt, Amerikában vagy Ausztráliában letelepedett magyarság jólismert névadási gyakorlatának eredményeit szokták említeni. Ez azonban nem csupán erre a földrajzi területre, s erre a mai korszakhoz viszonylag közeli időpontra korlátozható. A névalakítási mód régiségére MOLLAY KÁROLY hívta fel a figyelmet (MOLLAY 1982: 453–6), s hogy már az ómagyar korban is használatos volt, arra a Bihar vármegyebeli *Velence* neve is példa. Bár KISS LAJOS véleménye szerint nem teljesen bizonyos (FNESZ. *Váradvelence*), mégis feltehető, hogy az elnevezést olasz telepesek hozták magukkal betelepedésük alkalmával. Ezt a véleményt alátámaszthatjuk több bihari településnév tanúságával, amelyek egyértelműen bizonyítják viszonylag nagy számú olasz, vallon telepes érkezését. Településeiket a környező magyar lakóközösség éppen nemzeti hovatartozásukat alapul véve nevezte el: így születtek meg a már korábban más vonatkozásban említett *Olasz*, *Olaszi* helynevek.

3. A morfematikus szerkesztés

A harmadik leggyakoribb névadási mód a középkori Biharban a morfematikus névadás volt: 162 településnév létrehozása kapcsolódik hozzá, az összes névkincs 11,7%-a. Képzettnek azokat a neveket tekintem, amelyek képző hozzátétele útján váltak földrajzi

tulajdonnevekké, bennük a képző szerepe a helynév létrehozása. A képzés a névalkotásnak az a módja, amelynek során “az adott jelsor helynévi, tulajdonnévi státusa azáltal teremődik meg, hogy egy tömorfémához (morfémakapcsolathoz) helynévképzőt illesztünk” (vö. HOFFMANN 1993: 75) “A helynévképzés mint funkció megjelenését valószínűleg az ősmagyar korra tehetjük, bár bizonyára jóval kisebb teret kapott a helyjelölésben, mint a későbbi időszakokban” (TNyt. I, 253). A névalkotásnak ez a módja minden esetben egyrészes elnevezést eredményez. Itt kell azonban felhívni a figyelmet arra, hogy ez nem jelenti azt, hogy képzőelemekkel ne találkoznánk egyes kétrészes nevekben is. Természetesen ott is megjelenhetnek, de az ilyen településnevek létrejöttüket nem pusztán a képzők megjelenésének köszönhetik.

A következőkben azt tekintjük át, hogy az egyes képzők milyen arányban és milyen előfordulási sajátosságokkal rendelkezve képeztek az ómagyar kori Bihar megyében településnevet. Az adott kor jellemző képzői szinte mind képviseltetik magukat megyénkben, s előfordulási gyakoriságuk is megfelel az Árpád-kori névképzésről kialakult általános képnek.

A névformáns általában közsői és tulajdonnévi (személynévi és helynévi) szótőhöz egyaránt kapcsolódhat. A közszó lexikális szinten lehet egyszerű földrajzi köznévi (*Lázd, Telkesd, Szigeti*), méltóság- vagy foglalkozásnévi (*Báród, Püspöki, Vadászó*), kisebb számban népnév (*Olaszi, Csehi, Németi*), növénynév (*Halyagd*), állatnév (*Tulogd, Hodosd, Ártánd*), építménynév (*Várad*), egyrészes helynév (*Ürögd, Éri, Homorogd*). A legjelentősebb azonban az olyan településnevek csoportja, amelyben a név alapjául személynév szolgált (*Marcelli, Jánosd, Ósi, Vasand*). A képzéssel létrehozott nevek tehát funkcionális-szemantikai szinten általában a település valamely tulajdonságát jelölik meg, egyrészes elnevezések. A képző bizonyos tekintetben a ’hely’ jelentést hordozza, s így ezek a helynevek ennyiben közel állnak a kétrészes nevekhez. Az analógia szerepét fontos tényezőnek kell tartanunk a helynévképzővel alakult nevek esetében is. A közszavakban más funkcióban előforduló képző könnyen magára veheti a ’hely’ jelentést, és néha akkor is felhasználja ezt a névalkotó ember, amikor az adott képző közszóval összekapcsolva köznévként egyébként nem használatos.

3.1. Az -i képző

Az -é birtokjeltől párhuzamos alak- és jelentéshasadással különült el, s vált önállóvá az ómagyar korban az -i formáns helynévképző funkcióban. Ez a funkcióváltás a személynévből alakult településnevek körében indulhatott meg (vö. TNyt. I, 254). Az ezzel a formánssal alakult

településnevek megszületését nagy általánosságban a társadalmi, gazdasági változásokkal kapcsolták össze. Ám KRISTÓ mutatott rá arra, hogy ez a változás sokkal szorosabb kapcsolatban van “a szuverén nyelvfejlődési tendenciákkal, a nyelvi divat körében bekövetkezett változásokkal” (1976: 57). A tulajdonosra való utalás (vö. KÁZMÉR 1970: 57, MAKKAI 1947: 113) ezzel az elemmel bizonyára általánossá lett. A fentiek alapján az *-i* képzős helynevek legkorábbi csoportjának a személyre utaló (személynév, foglalkozás-, illetve tisztségnév, nemzeti hovatartozást jelölő) alapszavakból létrejöttet tarthatjuk (*Álcsi, Olaszi, Püspöki*). Itt kell megjegyeznünk, hogy a népnevek közül a *kazár, besenyő, marót, lengyel* névből alakult településnevek sohasem veszik fel az *-i* képzőt.

Az *-i* képzővel alakult településnevek kronológiájának ügyében nagyon fontos megállapítanunk azt, hogy mivel a képző viszonylag rövid ideig volt eleven, ezért kormeghatározó értékkel bír. KNEIÉZSA álláspontja szerint ez a névtípus a XII–XIII. század határán túl már nem keletkezett, ám a XI. század előtt sem jöhetett létre. Véleményét arra alapozta, hogy “sem a kétségtelenül XI. század közepéig beköltözött népek (böszörmények, kálizok, besenyők) nevéből, sem pedig pogány kori magyar személynevekből ilyen típusú nevek nem alakultak. Az *-i* képzős helynevek tehát a XI–XII. század folyamán keletkeztek” (KNEIÉZSA 1943b: 124–5). Később úgy módosítja álláspontját, hogy “meg kell engednünk, hogy ilyen típusú nevek e koron túl is alakulhattak, kétségtelen, hogy zömük a XIII. század közepe előtt keletkezett” (KNEIÉZSA 1949: 100, 107, 1960: 20).

Kniezsához képest továbblépést jelentett a BÁRCZI által húzott kronológiai határ: a XI. század vége a nyitó, a XIII. század közepe a záró korszakhatár (1958a: 149, 157, 160).

Még korábbra, a XI. század legelejére, illetve a X. század legvégére helyezi az első *-i* képzős településnév kialakulását KRISTÓ. Kétkedik a névtípus XII. századi csúcspontjával kapcsolatban is, hiszen “Az a körülmény, hogy *-i* nomen possessi képzős helynévre sem az 1055. évi tihanyi, sem az 1121. évi almádi, sem pedig az 1138. évi dömösi oklevélben nincs biztos példánk, nemcsak ezt igazolja, hanem elgondolkozásra int abban a vonatkozásban is, hogy az *-i* képzős helynevek divatjának fénykora a XII. század volt-e” (KRISTÓ 1976: 51–2). Településtörténeti szempontokat figyelembe véve, példákkal bizonyítva a képző legproduktívabb időszakának ő a XIII–XIV. századot tartja, s keletkezésük időszakának tekinthető szerinte még a XV. század is. “... aligha lehet kétséges: a pusztá és az *-i* képzővel alakult foglalkozásnévi helynevek a X–XI. század fordulójától kezdődően

egészen addig keletkeztek, ameddig formáns nélküli és *-i* képzős helynevek egyáltalán létrejöhetnek, vagyis nagyobb számban legalább a XIV–XV. századig” (1976: 77).

A típus elterjedése azonban nem mehetett végbe egy csapásra, amit az is jelez, hogy a Kristó által összegyűjtött példák jelentős részében a képző nélküli névalak átváltása képzős alakká hosszabb időszak eredménye volt, sőt olykor évszázadokat ölelt át.

Kristó fenti állításait maradéktalanul alátámasztják megyénk adatai: a 65 *-i* képzővel létrehozott településnév legnagyobb része, 57 névalak a XIII–XV. század folyamán született meg.

Ugyanakkor Kristó véleményéhez csatlakozik a TNyt. is: “Az *-i* helynévképzőként a XIV. század végéig eleven, de a XV. században még felbukkannak újabb származékszavak a meglévők analógiájára” (TNyt. I, 255).

Bihar megye névanyagában e nevek gyakran váltakoznak képző nélküli alternánsokkal (17 névpár). Az e csoportba vonható neveket lexikai szempontból számbavéve láthatjuk, hogy az elnevezések alapszava lehet személynév: *Bölcs* ~ *Bölcsi*¹⁶⁸, *Márkos* ~ *Márkosi*¹⁶⁹ stb., foglalkozásnév: *Peszér* ~ *Peszere*¹⁷⁰, *Tárnok* ~ *Tárnoki*¹⁷¹ stb., népnév megnevezése: *Orosz* ~ *Oroszi*¹⁷², *Tót* ~ *Tóti*¹⁷³ stb., vagy földrajzi köznévként: *Ér* ~ *Éri*¹⁷⁴, *Kerek* ~ *Kereki* (Bihartól ÉNy-ra)¹⁷⁵ stb. Az egyes

¹⁶⁸ **Bölcs** 1387: *Beulch* (ZsO. I, 23) — **Bölcsi** 1249: *Belchyeo*, t. (Gy. 1: 606, J: 220 [itt *Belcheo*], 1329/371, 1370: *Bulchy*, p. (Gy. 1: 606, J: 220, ComBih. 52), 1348: *Bulch de* (ComBih. 52), 1426: *Belchy* (J: 220), 1494, 1517: *Bewlchy* (Cs. 1: 605, J: 220)

¹⁶⁹ **Márkos** [1163–73]>520k.: *Markus*, v. (Gy. 1: 642), 1304.VI.6: *Marcus* (AO. I, 306: 623) — **Márkosi** 1219/550: *Marcusy*, v. (Gy. 1: 642, VR. 92: 359)

¹⁷⁰ **Peszér** 1400: *Pezer* (J: 319) — **Peszere** 1220/550 [2a]: *Pescera*, v. (Gy. 1: 654, Cs. I, 620, J: 319, VR. 111: 445), 1407, 1429, 1485 k., 1587: *Pezere* (Cs. I, 620, ZsO. II/2: 47, J: 319, ComBih. 250)

¹⁷¹ **Tárnok** 1310 [2a], 1335 [2a], 1355 [3a]: *Tarnuk*, p. (J: 364, A. III, 171, A. VI, 362, AO. II, 434: 1001), 1342: *Tauarnuk*, p. (Gy. 1: 674, J: 364 [itt *Tavarnuk*], A. IV, 229) — **Tárnoki** 1301: *Tarnuky* (Gy. 1: 674, AO. I, 73: 74)

¹⁷² **Orosz** 1220/550, 1221: *Vruz*, v. (Gy. 1: 649, J: 310, VR. 153: 675), 1279, 1343: *Vrws*, t. (J: 310, ComBih. 239) — **Oroszi** 1282: *Vrusi* (J: 310), 1398, 1462, 1476, 1485 k.: *Orozy* (Cs. 1: 618, J: 310, ZsO. I, 578)

¹⁷³ **Tót** 1355: *Toth*, poss. (A. VI, 356), 1552: *Thooth* (J: 369) — **Tóti** 1316/382: *Toty* (AO. IV, 95: 240, Gy. 1: 677, J: 369), 1405: *Thoty* (J: 369)

¹⁷⁴ **Ér** *1214/550: *Her*, pr. (Gy. 1: 615, VR. 75: 261), 1219/550: *Er* (Gy. 1: 615) — **Éri** 1326: *Eery*, p. ~ *Ery* (Gy. 1: 615)

¹⁷⁵ **Kerek** [1291–4]: *Kerek*, v. (Gy. 1: 632, MNy. 1926. 301) — **Kereki** 1214/550:

alakváltozatok datálását vizsgálva azt látjuk, hogy anyagunk 17 alakváltozatpárja közül 12-ben az *-i* képzővel ellátott a korábbi, s ez a kronológiai differencia a legtöbb esetben nem néhány évre szűkül csupán. Igaz, hogy Bihar megye területe önmagában az Árpád-kori Magyarország területének csak kis részét tette ki (és ebből az anyagból nem lehet feltétlenül általános érvényű következtetéseket levonnunk a korszak egészére), mégis, a fentebb mondott szerkezeti sajátosság újra azt látszik alátámasztani, hogy a képzős–képzetlen nevek egyértelmű időbeli egymásutániségét, elsőbbségét, vagy másodlagosságát nem lehet kimondani. A képző utólagos kapcsolódása, vagy éppen késői eltűnése egyaránt tapasztalható nyelvi jelenség.

Jelentős azoknak az alakpároknak a száma, amelyekben a képzős név olyan alakokkal váltakozik, amelyekben a képző megmaradása mellett még valamilyen egyéb, új, differenciáló névelem is szerepel. Ezek vizsgálata azért érdekes, mert rámutathat az *-i* képző korabeli funkciójára, értékére. Ezek a változatok elsőként gyakran azonos korból adathatók, ami esetleg arra is utalhat, hogy megszülethettek és élhettek együtt párhuzamosan, mint pl. a *Kovácsi* (Bihartól Ny–ÉNy-ra) ~ *Apakovácsi*¹⁷⁶, *Olaszi* ~ *Engolaszi*¹⁷⁷, de természetesen gyakoribb, hogy később jöttek létre a differenciálódott, jelzővel bővült változatok: pl. *Apáti* (Margittától Ny-ra) ~ *Felapáti*¹⁷⁸, *Komádi* ~ *Nagykomádi*¹⁷⁹, *Petri* (Székelyhídtól K-

---

Kerecu, v. (Gy. 1: 632, J: 273, VR. 86: 323), 1226, 1470, 1520, 1589: *Kereky*, castr. (Cs. I, 613, J: 273, ComBih. 224), 1563, 1570, 1588: *Kereki* (ComBih. 224)

¹⁷⁶ **Kovácsi** [1291–4]: *Kuachy* (Gy. 1: 635, MNy. 1926. 223), [1321]>381>448/XV., 1349, 1433, 1447, 1479: *Kowachy*, p. (Gy. 1: 635, Cs. 1: 614), 1332–7/Pp. Reg: *Koachi*, v. ~ *Kuachi* [2a] (Gy. 1: 635), 1349, 1433, 1447, 1479: *Koachy* (Cs. 1: 614, J: 283) ~ *Kowaczy* (Cs. 1: 614) — **Apakovácsi** [1291–4]: *Apa Kuachy*, v. (Gy. 1: 635, J: 283, MNy. 1926. 298)

¹⁷⁷ **Olaszi** [1291–4]: *Olozy*, v. (Gy. 1: 648, MNy. 1926. 299), 1325 [4a], 1354, 1392, 1395, 1446, 1483: *Olazy*, v., de (Gy. 1: 648, Cs. 1: 618, J: 308, A. II, 216, 217 [2a], 218, 219, ComBih. 236, AO. IX, 248: 456, 248: 458), 1332–7/Pp. Reg: *Olassi*, v. (Gy. 1: 648) ~ *Olazi* [5a] (Gy. 1: 648) — **Engolaszi** [1291–4]: *Engolozy* (Gy. 1: 648, J: 308, MNy. 1926. 222)

¹⁷⁸ **Apáti** 1319, 1332–7/Pp. Reg: *Apathi*, v. (Gy. 1: 594, Cs. 1: 602), 1332–7/Pp. Reg: *Apati* [2a] (Gy. 1: 594), 1354: *Apaty* (Cs. 1: 602), 1385: *Appathi* (J: 196) — **Felapáti** 1486: *Felapathy* (J: 196)

¹⁷⁹ **Komádi** 1351: *Kumady* (J: 281), 1393, 1405: *Komady*, poss., de (ZsO. I, 324, ComBih. 187), 1421: *Komadi* ~ *Komady* (Cs. 1: 614) — **Nagykomádi** 1516: *Naghkomady* (J: 281)

re) ~ *Molnospetri*¹⁸⁰, *Petri* (Székelyhídtól ÉK-re) ~ *Gálospetri*¹⁸¹, *Püspöki* (Körösszegtől DNy-ra) ~ *Piski* ~ *Egyházaspüspöki*¹⁸², *Püspöki* (Debrecentől D–DK-re) ~ *Barátpüspöki*¹⁸³. Több szempontból is figyelemre méltó *Pályi* (Debrecentől D–DK-re)¹⁸⁴ alaktörténete, hiszen viszonylag nagy számú szinonima-alakkal rendelkezik: *Nyírpályi*¹⁸⁵ ~ *Ernefia-istvánpályija*¹⁸⁶ ~ *Majspályija*¹⁸⁷ ~ *Hosszúpályi*¹⁸⁸ ~ *Monostorospályi*¹⁸⁹. A két legkorábbi névváltozat datálása az első említésre méltó dolog: az egyszerű képzős alak és a *Nyír*- előtaggal bővült változat között egyetlen év a különbség, de nem a névadási szokásnak megfelelően. Ez a különbség annyira csekély, hogy bizonyosan a véletlen művének tulajdonítható, hogy az együtt élő változatok közül éppen a jelzöst jegyezték le hamarabb. A másik érdekesség, hogy a XIV. század

¹⁸⁰ **Petri** 1215: *Petri* (J: 322), 1270: *Petury* (J: 322), 1358, 1438: *Petry* (Cs. 1: 620, A. VII, 71) — **Molnospetri** 1332: *Malnospetri* (J: 322), 1453: *Molnospetri* (Cs. 1: 620), 1535: *Molnaspetry* (J: 322)

¹⁸¹ **Petri** [1291–4]: *Petri*, v. (Gy. 1: 654, J: 321, MNy. 1926. 299), 1338: *Peturi* (Cs. 1: 620), 1482: *Pethry* (Cs. 1: 620) — **Gálospetri** 1321: *Galuspetury*, p. (Gy. 1: 654, J: 321), 1322/323: *Galuspetri*, t. (Gy. 1: 654), 1336, 1471: *Galospetri*, p. (Cs. 1: 620, ComBih. 129), 1342: *Galuspetry*, p. (ComBih. 129)

¹⁸² **Püspöki** 1329, 1332–1426, 1332–7/Pp. Reg, 1429: *Pyspuky*, p., v. (Gy. 1: 656, Cs. 1: 620, J: 324 [itt *Pyspuki*]), 1332–7/Pp. Reg: *Pyspuki* [2a] ~ *Pyskupy*, v. (Gy. 1: 656), 1476: *Pisky*, p. (ComBih. 261) — **Piski** 1332–1426, 1406, 1429: *Pysky* (Cs. 1: 620, J: 324), 1552: *Pewsky* (J: 324) — **Egyházaspüspöki** 1426: *Eghazaspysky* (J: 324)

¹⁸³ **Püspöki** 1336: Geus al. nom. *Pyspuky*, p. (Gy. 1: 620) — **Barátpüspöki** 1281: *Baratpyspuky* ~ *Barathpyspuky*, v. (Gy. 1: 655), 1282: *Baratpispuki*, v. (Gy. 1: 655, J: 204 [itt *Baratpispuk*]), 1339: *Baratpuspuky* (J: 204), 1400: *Barthapyspeky* (ZsO. II/1: 83), 1416: *Barat Pyspeki* ~ *Warathpyspuki* (Cs. 1: 599, J: 204), 1449: *Barathpiskeky* (J: 204)

¹⁸⁴ 1220/550: *Paul*, v. (Gy. 1: 650, 109: 435), 1220/550, *1222/550, 1234 k./XV. [2a], [1291–4] [3a], 1294/Cod. [2a], 1294/458: *Pauli*, eccl., mon. (Gy. 1: 650, J: 317, MNy. 1926. 298, VR. 109: 435), [1270 k.]: *Pauly* (Gy. 1: 650), 1404: *Paly*, poss. (ZsO. II/1: 365)

¹⁸⁵ 1219/550: Jo-is de v. *Pauli de Nyr* (Gy. 1: 650, J: 317, VR. 109: 435), [1291–4]: *Nyrypaul* (Gy. 1: 650, J: 317, MNy. 1926. 359), 1332–7/Pp. Reg: *Nirpali* [4a], v. ~ *Nirpasi*, v. ~ *Nyrypali* [2a], v. ~ *Nyrypauk* (Gy. 1: 651)

¹⁸⁶ 1322: *Ernefyastephanpaulia*, p. (Gy. 1: 650, J: 317, A. II, 45)

¹⁸⁷ 1322: *Moyspaulia*, p. (Gy. 1: 650, J: 317, A. II, 45)

¹⁸⁸ 1415: *Monostorospaly* (Cs. 1: 619, J: 317)

¹⁸⁹ 1404: *Hwzypali* ~ (*Hwzywpali*) (ZsO. II/1: 365 J: 317 [itt *Howzypali*]), 1415: *Hwzypaly* (Cs. 1: 619) ~ *Hwzywpaly*, p. (ComBih. 155), 1479: *Hozzopaly* (Cs. 1: 619)

elején történt birtokmegosztás után született két névalak (*Majspályija*, *Ernefiaistvánpályija*) nem csupán a birtokos nevével bővült településnév, de a birtoklás tényének hangsúlyozására a név végére került még egy birtokos személyrag is, ami azt mutatja, hogy erre az időre a *Pályi* végén lévő *-i* eredeti, birtokjel funkciója már a korabeli beszélők névtudatában teljesen elhalványult, egyértelmű volt a helynévképzői szerepe.

Általános tendenciának szokás minősíteni a nyelvtudományban azt a folyamatot, amelynek során egy nyelv fejlődése az egyszerűtől a bonyolultabb felé halad. Ez a tendencia a névkeletkezésre is igaz: a képzős neveket igen gyakran váltják fel az összetett, kétrészes nevek. A szókincs általános bővítésének módozataira is jellemző, hogy az ómagyar korban viszonylag gyakori szóképzést egyre inkább felváltja, háttérbe szorítja a szóösszetétel eszköze. A helynevekben ez úgy is megjelenik, hogy a képző helyére valamilyen földrajzi köznévi névrész kerül. A Bihar megyei *Bálinti*¹⁹⁰ esetében is ez történt: a névadat XIV. század végi megjelenése után több, mint fél évszázaddal a képzőt felváltotta a *-telke* névrész, majd egy újabb bő évszázad múlva az *-ülése* személyragos földrajzi köznév jelenik meg a település elnevezésében¹⁹¹. A Körösszegről Komádiba vezető úton fekvő *Csőszi* nevének ilyen megváltozása az első, XIII. század eleji említéséhez képest több, mint egy évszázad múlva következett be: a képző helyére a *-telek* földrajzi köznév került, s megszületett a *Csősztelek*¹⁹² alak. A *-háza* földrajzi köznév váltotta fel a képzőt megyénk *Marcelli* nevű falujának elnevezésében a XIV. század közepén¹⁹³. A Körösszegtől Ny–DNy-ra fekvő *Csehi* egyik névváltozatában a képző helyén szintén földrajzi köznév állt: a *-kerek*i birtokos személyragos formában, egy másik névalakja pedig a *Csehtelek*¹⁹⁴ volt. Megjegyzendő, hogy a *Csehkerek*i névváltozat a képzős alakkal azonos időből, a XIII. század végéről származik.

---

¹⁹⁰ [1291–4]: *Walenti*, v. (Gy. 1: 597, J: 205, MNy. 1926. 301)

¹⁹¹ **Bálinttelke** 1354: *Valinttheleke*, loco sessionali (Gy. 1: 597, J: 205, A. VI, 221) — **Bálintülése** 1470: *Balyntwlese* (J: 205), 1477: *Balyntilese* (J: 205)

¹⁹² **Csőszi** 1214/550: *Cheusci*, v. (Gy. 1: 609, J: 231, VR. 48: 116) — **Csősztelek** 1351: *Cheustelek* [2a], p., t. (Gy. 1: 609, Cs. I, 606, J: 231, A. V, 424) ~ *Cheusthelek* (A. V, 425), 1410: *Cheztelek* (J: 231), 1415: *Chewsthelek* (J: 231, Cs. I, 606 [itt *Chewzthelek*])

¹⁹³ **Marcelli** [1291–4]: *Marcelli*, v. (Gy. 1: 641, J: 294, MNy. 1926. 358) — **Marcelháza** 1341: *Marcilhaza* (Gy. 1: 641, J: 294), 1412: *Marchelhaza* (Cs. 1: 615), 1458, 1470: *Marcelhaza* (Cs. 1: 615, J: 294)

¹⁹⁴ **Csehi** 1284/410: *Cehy*, t. (Gy. 1: 608, J: 226) — **Csehkerek**i 1284/410: *Csehkerek*y (Gy. 1: 608) — **Csehtelek** 1351: *Csehtelek* (J: 226)

Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy korszakunk négy településnevében az *-i* helynévképző korai alakváltozatai szerepelnek. A korábbi *-e/-é* alak fordul elő a XII. század elejéről való *Reszege*, a XIII. század kezdetéről adatolt *Gyanté* és *Peszere* nevében. Talán a XV. század elején megjelenő *Bozsaj* településnévben is a helynévképző egy alakváltozatával, az *-i* képző magánhangzó után álló *-j* formájával állunk szemben.

Az *-i* helynévképző legkorábbi megjelenése megyénkben *Fugyi* település nevében figyelhető meg 1141-ben, s a fellelhető legkésőbbi első előfordulása a megye É-i részén Hosszúpályi, Konyár, Pocsaj, Álmosd vidékén feltűnő *Ősi* település nevében szerepel 1479-ben.

3.2. A *-d* képző

A *-d* eredetileg kicsinyítő, becéző képzőnk, s belőle fejlődött, vagy már vele párhuzamosan kialakult a valamivel való ellátottság jelentése is. Viszonylag korán jellegzetes helynévképzővé vált, s a kapcsolódásával alakult helynevek a X. századtól adatolhatók (vö. TNYt. I, 253). Túlnyomó többségében lexikailag növény- vagy állatnévi alapszóhoz kapcsolódva jelent meg, s jelentéstanilag a vidék adott növényben vagy állatban való gazdagságát fejezte ki. A *-d* képző nagyon gyakran kapcsolódott tulajdonnévi alapszóhoz is (*Inánd, Jánosd, Kaszád* stb.). E képzőnkkel rokon morfémának szokták tekinteni a *-gy* helynévképzőt is, ám mivel ennek használati köre szűkebb (növénynevekhez kapcsolódik), célszerű külön tárgyalni.

KNIEZSA a *-d* képzővel született településnevek kronológiai határának megállapításakor kiindulási alapnak tekintette azt a megfigyelését, hogy e formáns “A magyarság XII. század utáni településterületein ... egyáltalán nem fordul elő... E képző elterjedésének kérdése azonban behatóbb vizsgálatot igényel” (1943b: 127).

Öt követve vallja BÁRCZI is, hogy “...ilyen alkotású nevek a XIV. századnál régebbiek, többnyire XII. századiak (ugyane képzővel személynévből, népnévből stb. alkotott nevek kissé régebbiek) ... Meg kell azonban jegyeznünk, hogy e korhatárt nem szabad túlságosan mereven értelmezni” (1958a: 155).

KRISTÓ GYULA ezt az időhatárt is felülvizsgálta, s vitatkozott KNIEZSA állításával is. Nem tartja kizártnak, hogy a vizsgált képzővel alakult földrajzi neveink — mint általában egy-egy helynévtípus — elterjedése földrajzi területenként eltérő lehet, de ez nem jelenti feltétlenül azt is, hogy ez az eltérés kronológiailag direkt módon értelmezhető. Ilyenfajta következtetésre csak akkor juthatunk, “ha szisztematikus anyaggyűjtés eredményeképpen térképre visszük a középkori magyar állam területén előforduló összes *-d* képzős helynevet, s megállapítjuk, hogy a *-d* képzős

helynevek hiánya csak a Kniezsa által említett északi területeken áll-e fenn (Nyitra megye északi részén, Túróc, Liptó és Szepes megyében), vagy pedig más, hasonlóan kései megszállású vidékeken is” (KRISTÓ 1976: 86). Ilyen feldolgozás azonban napjainkig nem született.

A szakirodalomban tehát általános vélemény, hogy a *-d* képző a XIII–XIV. században volt a legtermékenyebb, s a helynevek képzésében a korai ómagyar kor végéig vett részt, azután már csak analogikusan születtek ilyen típusú nevek. Természetesen itt is számolnunk kell a másodlagos névalakulás lehetőségével. BÁRCZI egyértelműen analogikus alakulásúnak mond minden olyan településnevet, amely a XVI–XVII. századig *-d* képző nélkül állt, s ekkor felbukkant *-d-s* változata is. “Jelenlegi tudásunk szerint ebből a *-d* képző folytatólagos elevenségére nem szabad következtetni, de a kérdés mindenesetre alaposabb vizsgálatot igényel” (BÁRCZI 1958a: 155).

KRISTÓ a képző elevenségét egészen a XV. századig elképzelhetőnek tartja, analogikus úton véleménye szerint azokban a nevekben bukkan fel a *-d*, amelyek ilyen alakban csak a XV. század után jelennek meg (vö. 1976: 88). A névfejlődési változások e századokban mindenesetre olyan irányúak, hogy a *-d* képzős alakok számát növelték (vö. KISS 1995: 39–40).

Bihar vármegye *-d* képzővel létrehozott településneveinek kronológiai vizsgálata a szakirodalom általános véleményét látszik alátámasztani. Az e csoportba sorolható 50 elnevezés közül magasan a legtöbb, 39 a XIII–XIV. századból adatható. Elszórtan a korábbi és a későbbi időszakokban is születhettek ilyen nevek, még a XVI. század folyamán is.

A *-d* képző általános kronológiai jellemzőit vizsgáló korábbi tudományos véleményeket a Bihar vármegyei adatok alátámasztják. A legkorábbi ilyen képzőmorfémát tartalmazó településnév az 1138/329-es datálású *Sarkad* neve.

A morfológiai úton született településneveink második legnagyobb csoportja a *-d* képzős neveké: *Bozsód* (1220/550: *Bosold*, v. (Gy. 1: 606, J: 219, VR. 40: 78)), *Csegőd* Kölesértől D-re (1290/422, 1332, 1417, 1454, 1493, 1488: *Cheged*, t., de (Gy. 1: 607, Cs. 1: 605, J: 225, ComBih. 94)), *Csegőd* Bihar vm. Ny-i részén (1418: *Chegeed* (Cs. 1: 605)), *Halyagd* (*1221/550, *1222/550: *Hologd*, v. (Gy. 1: 623, VR. 77: 273)) stb. neveinkben. Ebből a néhány példából is láthatjuk, hogy ez a képzőmorféma személynévhez vagy köznévhöz egyaránt kapcsolódhatott a bihari névanyagban is.

Érdekes megfigyelni, hogy 12 olyan *-d* képzős településnév szerepel a korabeli Bihar vármegyében, amelyeknek *-d* nélküli szinonim változata is

élt: *Álmos* (1261) ~ *Álmosd* (+?1261>810)¹⁹⁵, *Árpa* (*+1214/334) ~ *Árpád* (1326)¹⁹⁶, *Gégény* (1360) ~ *Gégényd* (1552)¹⁹⁷, a Bihartól É–ÉK-re fekvő *Hodos* ([1291–4]) ~ *Hodosd* (1310/338)¹⁹⁸, *Kasza* (1336) ~ *Kaszád* (1350)¹⁹⁹, *Kávás* (1355) ~ *Kávásd* (1425)²⁰⁰, *Kemény* (1327/589) ~ *Keményd* (1323)²⁰¹, a (Berettyó)Újfalutól Ny-ra lévő *Kengyel* (1417) ~ *Kengyeld* (1373)²⁰², *Lugas* ([1291–4]) ~ *Lugasd* (1406)²⁰³, *Tárkány* (1332–7/Pp. Reg.) ~ *Tárkánd* (1406)²⁰⁴, a Cséffától DNy-ra található *Ürög* (+1214/334) ~ *Ürögd* (1273/392/477)²⁰⁵, a Körösszegtől DNy-ra

¹⁹⁵ **Álmos** 1261, 1281, [1292 k.], 1292/407, 1300, 1332, 1332–7/Pp. Reg [2a], 1388 [2a], 1389, 1400 [5a], 1401, 1402, 1404: *Almus*, poss., v. (Gy. 1: 593, J: 200, Cs. 1: 602, ZsO. I, 74, 90, ZsO. II/1: 4, 42, 43, 122, 201, 365), 1261, 1406 [3a], 1416: *Almos* (Cs. 1: 602, ZsO. II/1: 587, J: 200), 1281: *Almas* (J: 200), 1332–7/Pp. Reg, 1402: *Almuz*, v., de (Gy. 1: 593, ZsO. II/1: 238, ComBih. 20) **Álmosd** +?1261>810: *Almusd* (Gy. 1: 593), 1409, 1461, 1479: *Almosd* (ZsO. II/2: 303, J: 200, Cs. 1: 602)

¹⁹⁶ **Árpa** *+1214/334: *Arpa*, v. (Gy. 1: 595) **Árpád** 1326, 1332–7/Pp. Reg [2a], 1397, 1424, 1489: *Arpad*, p., v. (Gy. 1: 595, J: 200, Cs. 1: 602), 1417: *Arpaad*, p. (ComBih. 25)

¹⁹⁷ **Gégény** 1360, 1406: *Gegen*, de (J: 245, ZsO. II/1: 537, 636, ComBih. 134) **Gégényd** 1552: *Gheghendh* (J: 245)

¹⁹⁸ **Hodos** [1291–4] [2a], 1301, 1321, 1323 [2a], 1325 [2a], 1329, 1332–7/Pp. Reg, 1334: *Hudus*, v. (Gy. 1: 625, J: 259, A. II, 217, MNy. 1926. 221, 298, 358, AO. I, 73: 74, AO. VII, 213: 459, 284: 615, AO. IX, 248: 456, 248: 457, 248: 458), 1329: *Hodus* (J: 259), 1332, 1448: *Hodos* (Gy. 1: 625, J: 259), 1332–7/Pp. Reg: *Choedos*, v. (Gy. 1: 625), 1447: *Hodws* [2a], p. ~ *Hodows* (ComBih. 153) **Hodosd** 1310/338: *Hudust*, t. (Gy. 1: 625, AO. II, 430: 994)

¹⁹⁹ **Kasza** 1336: *Kazaa*, p. (Gy. 1: 630, J: 269, A. III, 261 [3a]) **Kaszád** 1350: *Kassad* (Cs. 1: 612, J: 269, A. V, 384), 1353: *Kazad*, poss. (J: 269, A. VI, 62, 63)

²⁰⁰ **Kávás** 1355: *Kavas*, poss. (J: 270, A. VI, 356) **Kávásd** 1425: *Kavasd* (J: 270)

²⁰¹ **Kemény** 1327/589: *Kewyu* [f: *Kemyn*], p. (Gy. 1: 631, AO. XI, 95: 198), 1341: *Kemen* et alia *Kemen* (J: 271, A. IV, 143), 1466: *Kemyn* (Cs. 1: 612) **Keményd** 1323: *Kemend* (Gy. 1: 631, AO. VII, 213: 459)

²⁰² **Kengyel** 1417, 1418: *Kengel*, poss. (Cs. 1: 612, J: 271), 1425: *Kengyel*, poss. (Cs. 1: 612) **Kengyeld** 1373: *Kengeld* (J: 271)

²⁰³ **Lugas** [1291–4]: *Lugas*, v. (Gy. 1: 640, J: 292, MNy. 1926. 300) **Lugasd** 1406: *Lugasd* (ZsO. II/1: 537, 635, J: 292)

²⁰⁴ **Tárkány** 1332–7/Pp. Reg: *Tarkan* ~ *Tarkun* (Gy. 1: 674), 1332–7/Pp. Reg [2a], 1422: *Tharkan* (Gy. 1: 674, Cs. 1: 625, J: 364 [itt *Tarkan*]) **Tárkánd** 1332–7/Pp. Reg: *Tarkand*, v. (Gy. 1: 674, J: 364) ~ *Tharkand*, v. (Gy. 1: 674)

²⁰⁵ **Ürög** +1214/334: *Yrug*, foss. (Gy. 1: 680, J: 376) **Ürögd** 1273/392/477: *Irgud* (Gy. 1: 680, J: 376), 1319: *Irenugd* (J: 376)

lévő *Ürög* (1229) ~ *Ürögd* (1273/392/477)²⁰⁶, a Váradtól D-re fekvő *Ürög* (1273/392/477) ~ *Ürögd* (?=1220)²⁰⁷, *Vernel* (XV.) ~ *Verneld* (1332–7/Pp. Reg)²⁰⁸. E névpárok nagyobb hányadában a képző nélküli alak a korábbi datálású, s bár pusztán létükkel bizonyítják, hogy alkalmasak voltak a “névszerep” ellátására, minden bizonnyal az analógia hatására, a modellhatás eredményeként kapták meg utóbb a *-d* morfémát (vö. BENKŐ 1949: 317–8). A legkorábbi *-d*-s pár az *Álmosd* névben a XIII. században jelent meg, s egyidejűleg élt a képző nélküli változattal. A legkésőbbi képzőmegjelenés a XV. század elején *Kávásd* nevében adatható. A nevek kisebb hányadában a képző eltűnése figyelhető meg (4 névpár), s ez a kutatók által már megfigyelt hasonló típusú, ám ritkább alakulások sorába illik. A kérdéssel foglalkozók többsége általában azon a véleményen van, hogy a képzős–képzőtlen névpárok közül többnyire a képzőtlen változat tekinthető korábbinak, s ehhez az alakhoz később járult a képzőmorféma. Ez azonban nem kivétel nélküli, s a váltakozásban nem lehet egyedül érvényes névfejlődési irányt megállapítani.

A fentiekben vizsgált települések közül azok, amelyek az idők során nem tűntek el, vagy képzős alakjukban maradtak meg napjainkra (*Álmosd*, *Árpád*, *Kávásd*), vagy a “képzőt helyettesíteni látszó” jelzői névelemmel gyarapodva láthatjuk viszont őket. Ez a folyamat már korszakunkban megindult, s megfigyelhető például a *Lugasd* ~ *Magyarlugas* (1458: *Magyarlugas* (Cs. 1: 615)) névpár történeti alakulásában.

Ugyanakkor olyan névfejlődési vonal is megfigyelhető — a föntinél érthetően jóval gyakrabban —, amelynek során nem tűnt el a korábbi képzős névváltozat képzője, hanem ez az alak egészül ki jelzői névrésszel: ilyen a *Nagyürögd* névalak, s *Peterd* (Bihartól Ny-ra)²⁰⁹ XIV. század végi kettéválásakor is hasonló változás zajlott le, amikor is

²⁰⁶ **Ürög** 1229: *Irug* (J: 264) **Ürögd** 1273/392/477, Páp.tiz.l.: *Irugd*, t. (Gy. 1: 680, Cs. 1: 627), 1329/371: *Vregd*, p. ~ *Vrgd* (Gy. 1: 680)

²⁰⁷ **Ürög** 1273/392/477: *Ireg*, t. (Gy. 1: 680) **Ürögd** ?=1220: *Yrund*, v. ~ *Irund*, v. (ComBih. 230, VR. 82: 303), [1291–4], 1332–7/Pp. Reg: *Irugd*, v. (Gy. 1: 680, MNy. 1926. 358), 1319/414/XVI.: *Ireuugd* ~ *Ireuügd* (Gy. 1: 680, AO. V, 193: 488 [itt 1319/414/581])

²⁰⁸ **Vernel** XV.: *Vernel* (J: 386) **Verneld** 1332–7/Pp. Reg: *Vened* [2a], v. (Gy. 1: 691) ~ *Verneds* (Gy. 1: 691) ~ *Verneld* [2a], v. (Gy. 1: 691, J: 386), 1504: *Wernelth* (J: 386), 1552: *Wernylth* (J: 386)

²⁰⁹ **Peterd** [1291–4], 1365: *Peturd*, v., de (Gy. 1: 654, J: 320, MNy. 1926. 301, ComBih. 213), 1332–7/Pp. Reg: *Peterd* [2a] (Gy. 1: 654) ~ *Petred*, v. (Gy. 1: 654) ~ *Petresd* (Gy. 1: 654), 1332–7/Pp. Reg [2a], 1374: *Peterd*, de (Gy. 1: 654, ComBih. 213)

Fegyvernekpeterd és *Mezőpeterd*²¹⁰ született meg. A Sebesvártól ÉNy-ra fekvő *Báród* település kettéosztódásakor jött létre a XIV. század végén *Magyarbáród*²¹¹ és *Oláhbáród*²¹², amelyek a XVI. század elején már a *Nagybáród* és *Kisbáród* nevet viselték. Bonyolultabb, de kronológiailag szépen végigvezethető névalakulási folyamatot mutat a Cséffától Ny-ra található *Ürög* ~ *Ürögd* ~ *Pántürögd*²¹³, illetve a Váradtól D-re elterülő *Ürög* ~ *Nagyürögd* és *Kisürögd*²¹⁴ falvak nevének változása. Az első példában a legkorábbi, a XIII. század elején felbukkanó képzőmorféma nélkül álló névalakot a XIII. század utolsó negyedében felváltja a képzős alak, illetve talán egy birtokosváltás eredménye a *Pántürögd* forma. A második említett település kettészakadásakor a képzővel ellátott alapnévhez kapcsolódott a XV. század kezdetén a *kis* és a XVI. század közepéről adatható *nagy* méretre utaló jelzői névrész.

Fel kell hívnunk a figyelmet a *Kasza* ~ *Kaszád* település későbbi, XVI. századi *Kaszatelek* ~ *Kaszafalva*²¹⁵ névváltozataira. Ebben az esetben a név úgy ment át típusváltáson, hogy a képzőelem helyét egy-egy földrajzi köznévvé vette át. Felvetődik a kérdés, hogy levonhatjuk-e az ilyen típusú nevek alapján azt a következtetést, hogy az elnevezés “névségi voltát” illetően a képző és a földrajzi köznévi névrész azonos szerepet tölt be.

3.2.1. A *-d* képzőelem az alapszó lexikai jellege szerint leggyakrabban, félszáz *-d* képzős név közül 26 esetben személynévhez kapcsolódik: *Álmosd*²¹⁶, *Bagd*²¹⁷, *Báránd*²¹⁸, *Báród*²¹⁹, *Bozsód* (adatait ld. korábban),

²¹⁰ **Fegyvernekpeterd** 1382: *Feghuernepeturd* (Cs. 1: 620, J: 320 [itt *Feghuernepeterd*]) ~ **Mezőpeterd** 1382: *Mezewpetherd* (Cs. 1: 620, J: 320), 1485 k.: *Mezewpeterd* (Cs. 1: 620)

²¹¹ **Magyarbáród** 1392: *Magyarbarod* (J: 207), 1406 [2a]: *Magyarbarod*, p. (ZsO. II/1: 537, 635) ~ **Nagybáród** 1525: *Nagharod* (J: 207)

²¹² **Oláhbáród** 1392: *Olahbarod* (J: 207) ~ **Kisbáród** 1510: *Kysbarwd* (J: 207)

²¹³ **Ürög** +1214/334: *Yrug*, foss. (Gy. 1: 680, J: 376) ~ **Ürögd** 1273/392/477: *Irgud* (Gy. 1: 680, J: 376) ~ **Pántürögd** 1273/392/477: *Panchyrgay*, v. (Gy. 1: 680, J: 376 [itt *Panchyrgdy*])

²¹⁴ **Nagyürögd** 1552: *Nagyh Iregdh* (J: 376) **Kisürögd** 1403: *Kys Irugd* (J: 376), 1552: *Kysewrogd* (J: 376)

²¹⁵ **Kaszafalva** 1490: *Kazafalwa* (Cs. 1: 612, J: 269) ~ **Kaszatelek** 1507: *Kazathelek* (J: 269)

²¹⁶ +?1261>810: *Almusd* (Gy. 1: 593)

²¹⁷ *1290/422: *Bwgud* [vagy *Bwgus*], t. (Gy. 1: 596, ComBih. 28), 1290: *Bwgod* (J: 202), 1435, 1448, 1468: *Bagd* (J: 202, Cs. 1: 602)

²¹⁸ [1272–90]: *Barand*, v. (Gy. 1: 598)

²¹⁹ [1291–4]: *Baroud*, v. (Gy. 1: 598, J: 207, Cs. 1: 603, MNy. 1926. 300, 359), 1475:

Kölesértől D-re, illetve a Ny-i határnál fekvő *Csegőd*²²⁰, *Dögösd*²²¹, *Élesd*²²², a Hunyadtól É-ÉK-re, illetve Váradtól Ny-DNy-ra fekvő *Füld*²²³, a Cséffától DNy-ra, illetve Váradtól Ny-ra fekvő *Iklód*²²⁴, a Szalontától ÉK-re a Nyárér jobb partján fekvő *Inánd*²²⁵, a Szalontától ÉK-re fekvő *Jánosd*²²⁶ ~ *Jánosdi*²²⁷, a Cséffától DNy-ra fekvő *Kaland*²²⁸, a Széplaktól É-ÉNy-ra fekvő *Karánd*²²⁹, a Bihartól É-ra fekvő *Kaszád*²³⁰, a Kölesértől DNy-ra a Gyepes patak jobb partján fekvő *Keménd*²³¹, a Körösszegtől ÉNy-ra a Kutas patak jobb partján lévő *Körmösd*²³², a Széplaktól Ny-ra, a Fekete-Körös bal partján fekvő *Petegd*²³³, a Bihartól Ny-ra, illetve Körösszegtől DNy-ra fekvő *Peterd*²³⁴, a Körösszegtől Ny-

---

Barod (Cs. 1: 603)

²²⁰ (Kölesértől D-re a Gyepes patak jobb partján) 1290/422, 1332, 1417, 1454, 1493, 1488, 1588: *Cheged*, t., de (Gy. 1: 607, Cs. I, 605, J: 225, ComBih. 94), (a megye Ny-i részén fekvő) 1418: *Chegeed* (Cs. I, 605)

²²¹ [1163–73]>520 k.: *Degwsd*, v. (Gy. 1: 613), 1213/550: *Degust* [2a], v. (Gy. 1: 613, VR. 56: 153)

²²² [1291–4]: *Elusd*, v. (Gy. 1: 615, J: 238, MNy. 1926. 300), 1332–7/Pp. Reg, 1458, 1459: *Elesd*, v., p. (Gy. 1: 615, Cs. 1: 607, ComBih. 19), 1406: *Eleesd*, p. (J: 238, ZsO. II/1: 537, 635)

²²³ **1.** (Hunyadtól É-ÉK-re) 1249: *Fyld*, t. (Gy. 1: 618) **2.** (Váradtól Ny-DNy-ra) 1323/572: *Feold*, p. (Gy. 1: 618, AO. VII, 23: 28 [itt 1323/323/570/572-es dátummal])

²²⁴ **1.** (Cséffától DNy-ra) 1395, 1435: *Iklod* (Cs. 1: 611, J: 262) **2.** (Váradtól Ny-ra) 1329: *Icloud*, p. (Gy. 1: 626, J: 262)

²²⁵ 1396, 1411: *Inand* (J: 263, ComBih. 161) ~ *Innand*, p., v. (ComBih. 161)

²²⁶ 1203/342/356/477: *Janosd* (Gy. 1: 627, A. IV, 292), 1213: *Janust* (J: 264), 1213/550 [3a], 1219/550: *Ianust*, v. (Gy. 1: 627, VR. 79: 283), [1291–4], Páp.tiz.l., 1355, 1365, 1475: *Janusd*, de (Gy. 1: 627, Cs. 1: 611, J: 264, MNy. 1926. 358, A. VI, 359, 360, ComBih. 159), 1300>338, 1340: *Iwanusd*, p. (Gy. 1: 627, J: 264), 1332–7/Pp. Reg: *Iuansd* ~ *Iuanusi*, v. ~ *Ivanusd* [2a], v. ~ *Jouanusd* (Gy. 1: 627), Páp.tiz.l., 1355, 1475 *Jovanosd* (Cs. 1: 611)

²²⁷ 1409: *Janosdi* (ZsO. II/2: 258)

²²⁸ 1220/550, 1221/550: *Kolond*, v. (Gy. 1: 629, VR. 87: 331)

²²⁹ 1493: *Karand* (J: 268)

²³⁰ 1350: *Kassad* (Cs. I, 612, J: 269, A. V, 384)

²³¹ 1323: *Kemend* (Gy. 1: 631, AO. VII, 213: 459)

²³² 1213/550, 1235/550: *Cornust*, t. (Gy. 1: 637, J: 285, VR. 52: 134), 1214/550: *Curmusd* (Gy. 1: 637, J: 285, VR. 52: 134), 1411, 1421, 1489: *Kermesd* (Cs. 1: 613, J: 285), 1414: *Kwrmesd* (ComBih. 183), 1496, 1510: *Kewrmesd*, p. (J: 285, ComBih. 183)

²³³ 1374: *Peteghd* (J: 319) ~ *Petegd*, v. (ComBih. 251)

²³⁴ **1.** (Bihartól Ny-ra) [1291–4], 1365: *Peturd*, v., de (Gy. 1: 654, J: 320, MNy. 1926.

ÉNy-ra fekvő *Petlend*²³⁵, a Körösszegtől É-ra a Sebes-Körös jobb partján fekvő *Verneld*²³⁶.

3.2.2. Gyakoriságukat tekintve a *-d* képzős nevek második nagy csoportját azok a településnevek alkotják, amelyek alapszava állatnévre vezethető vissza (7 db): a Bihartól DNy-ra fekvő *Ártánd*²³⁷, a Bihartól ÉNy-ra fekvő *Nyüved*²³⁸, a pontosan nem lokalizált *Sasad*²³⁹, a Széplak mellett D-re lévő *Sólyomd*²⁴⁰, a vármegye K-i részén, a Sebes-Körös jobb partján fekvő *Tinód*²⁴¹, a Székelyhídtól ÉNy-ra az Ér jobb partján lévő *Tulogd*²⁴², a Csökmőtől K-re fekvő *Szekcsőd*²⁴³, a Margittától K–DK-re lévő *Szunyogd*²⁴⁴ stb.

3.2.3. Földrajzi köznévi lehet az alapja 18 bihari településnévnek: a Berettyó síkságán fekvő *Lázd* 'tisztás, szénatermő hely, rét, irtvány' (adatait ld. korábban), a Váradtól K–ÉK-re fekvő *Telegd*²⁴⁵ 'jóság,

---

301, ComBih. 213), 1332–7/Pp. Reg: *Peterd* [2a] (Gy. 1: 654) ~ *Petred*, v. (Gy. 1: 654) ~ *Petresd* (Gy. 1: 654), 1332–7/Pp. Reg [2a], 1374: *Peterd*, de (Gy. 1: 654, ComBih. 213) **2.** (Körösszegtől DNy-ra) 1332–7/Pp. Reg: *Peched*, v. ~ *Peturd* (Gy. 1: 654), 1332–7/Pp. Reg. [4a], 1389 [2a], 1426, 1488, 1587: *Peterd*, p. (Gy. 1: 654, ZsO. I, 141, J: 319, ComBih. 184)

²³⁵ [1275 k.], 1417: *Petlend*, t., de (Gy. 1: 654, ComBih. 251), 1327, 1351 [2a], 1393, 1409, 1431: *Pethlend*, de (Cs. 1: 620, J: 320, A. V, 424, ComBih. 251), 1488: *Pethlem*, de (ComBih. 251)

²³⁶ 1332–7/Pp. Reg: *Vened* [2a], v. (Gy. 1: 691, Cs. I, 628 [XIII. és XV. sz. dátummal]) ~ *Verneds* [romlott alak] (Gy. 1: 691) ~ *Verneld* [2a], v. (Gy. 1: 691, J: 386, Cs. I, 628 [XIII. és XV. sz. dátummal])

²³⁷ [1291–4], 1332–7/Pp. Reg [3a], 1587: *Artand* (Gy. 1: 595, J: 201, MNy. 1926. 301, 358)

²³⁸ *1208/550, 1213/550: *Neueg*, v. (Gy. 1: 647, J: 307, VR. 102: 403)

²³⁹ 1214/550: *Sashad*, v. (Gy. 1: 659, VR. 122: 510)

²⁴⁰ 1487: *Solyond* ~ *Sylyond* (J: 340), 1600: *Soliomd* (J: 340)

²⁴¹ 1406: *Thynod* (ZsO. II/1: 537, J: 367) ~ *Tynod* (ZsO. II/1: 636), 1466: *Thynold* (Cs. 1: 626)

²⁴² [1291–4]: *Tulukd* (Gy. 1: 678, J: 372, MNy. 1926. 222)

²⁴³ 1393: *Zegchud* (J: 358), 1398, 1430: *Zekchwd* (J: 358, ZsO. I, 578), 1409, 1430: *Zwkchwd* (J: 358, ZsO. II/2: 264), 1418: *Zekched* (Cs. 1: 623), 1524: *Zekchyed* (J: 358), 1552: *Zekkedh* (J: 358)

²⁴⁴ 1374: *Zywnyogd* (J: 360), 1421, 1422: *Zunyogd*, poss. volahalis (Cs. 1: 625, J: 360 [itt *Zvnyogd*]), 1422: *Zwnyogd* (ComBih. 305), 1454, 1489: *Zwnyogh* (Cs. 1: 625, J: 360), 1496: *Zwnyog*, p. (ComBih. 305)

²⁴⁵ 1256/283/284/294/572, 1283/284/572, 1283/572, 1284/572: *Theled* [romlott alak], t. seu p., p. (Gy. 1: 674, J: 364 [itt *Thelegd*]), 1256/284/294/572, 1271/283/572, 1294,

birtok, faluhely, szántásra alkalmas, trágyázott föld', a Bihartól DNy-ra fekvő *Told*²⁴⁶ 'a *tó* főnév m. N. *tól* alakváltozata' (MTSz., TESz. 3: 928) neveknek. Ez utóbbi alakváltozat kialakulása vagy egy *l* hiátustöltővel jöhetett létre azokban az esetekben, amikor olyan formánsok kapcsolódtak hozzá, amelyekhez a más szavakon meglévő tövéghangzó analogikusan hozzátapadt: pl. *tóak* > *tólak*, *tóat* > *tólat* (ABAFFY 1955: 126), vagy téves regresszió eredménye (NYIRKOS 1987: 130).

A lexikális vizsgálat szintjén ugyancsak földrajzi köznévvé jelenik meg a következő településnevekben: egy feltűnő *üreg* 'gödör' (TESz. 3: 1054) lehetett a három *Ürögd* (Cséffától DNy-ra, Körösszegtől DNy-ra, Váradtól D-re) településeink elnevezésének motiválója. A *sarok* < R. *surku* 'kiszögellés, szögletnél lévő' jelentésű (TESz. 3: 496, vö. SZABÓ D. 1954: 25) főnév az alapja *Sarkad* ~ *Sarkadi*²⁴⁷ településünk nevének, amely valamely vízfolyásnak, mocsárnak a kiszögellésével lehet kapcsolatos.

Az *örvény* főnévből való *Örvénd*²⁴⁸ település neve azért érdemel külön is figyelmet, mert azok közé a *-d* képzős nevek közé sorolható, amelyeknek *-s* képzős alakjuk is létrejött: *Örvényes* (Váradtól K-re)²⁴⁹.

1308/585 [2a], 1312/357/398/475 [2a], 1312/357/398/475>573, 1366, 1389, 1398 [2a], 1406, 1409, 1503, 1560: *Thelegd*, t., v., opp., de (Gy. 1: 674, Cs. I, 625, ZsO. I, 142: 1153, 578: 5247, ZsO. II/2: 263: 6936, A. I, 264, ComBih. 329, 330, AO. II, 202: 466, AO. III, 158: 346), [1291–4] [2a], 1332–7/Pp. Reg [3a], 1388 [3a], 1391, 1393, 1563: *Telegd*, v., castellum (Gy. 1: 674, ZsO. I, 38: 396, 53: 540, 61: 616, 249: 2260, 350: 3150, MNy. 1926. 300, 359, ComBih. 330), 1323: *Thilegd* (AO. VII, 162: 346), Chron. saec. XIV., 1329: *Telekd* [2a], p. (Gy. 1: 674), 1331 Pp/Pp. Reg: *Tilet* [romlott alak] (Gy. 1: 674), 1332–7/Pp. Reg: *Chelegin* [romlott alak], v. ~ *Teleg*, v. ~ *Theleg* ~ *Thelega* [romlott alak] (Gy. 1: 674), 1393: *Thelekd* (ZsO. I, 341: 3079), 1587: *Theleghd*, opp. (ComBih. 330)

²⁴⁶ [1275 k.], 1284/293, 1284/410, 1293, 1320, 1383, 1421, 1462: *Thold*, de (Gy. 1: 677, Cs. I: 626, J: 367, ComBih. 332), 1322, 1332–7/Pp. Reg [2a], 1353: *Told*, v., p. (Gy. 1: 677, A. II, 26, ComBih. 332), 1326: *Toldy* (Gy. 1: 677), 1332–7/Pp. Reg: *Tuld* (Gy. 1: 677), 1383: *Tholdy*, de (ComBih. 332)

²⁴⁷ 1138/329: *Surcudi*, v. (Gy. 1: 659, MNy. 1936. 133), 1226/550: *Surcud* (Gy. 1: 659, J: 333, VR. 136: 580), 1332–7/Pp. Reg [3a], 1453: *Sarkad*, v. (Gy. 1: 659, Cs. I: 621, J: 333), 1332–7/Pp. Reg: *Gargad* [2a] ~ *Garkad*, v. (Gy. 1: 659), 1487: *Sarkaad* (Cs. I: 621)

²⁴⁸ 1282: *Vluend*, t. (Gy. 1: 649, J: 312), 1409, 1468, 1475: *Erwend* (Cs. I: 599, ZsO. II/2: 262), 1388, 1389: *Wruend* (ZsO. I, 38, 142, J: 312), 1390: *Eorwend*, p. (ComBih. 342), 1478: *Ewrwend* ~ *Eorwind* (Cs. I: 599, J: 312)

²⁴⁹ 1360: *Ewruenes* ~ *Wruenyas* (Cs. I, 599), 1393: *Wruenes* (ZsO. I, 350: 3150)

Ebből a névpárból adataink tanúsága szerint a *-d-s* alak született korábban, a XIII. század végén, s a XIV. század közepétől a két alakváltozat párhuzamosan élt egymás mellett.

3.2.4. Előfordulhat, hogy a képzett nevek alapszava növénynév. Bihar megye anyagában csupán a Körösszegtől DNy-ra fekvő *Halyagd* település neve sorolható ide (*1221/550, *1222/550: *Hologd*, v. (Gy. 1: 623, VR. 77: 273)).

3.3. A *-di* képző

Sajátos csoportot alkotnak az olyan településnevek, amelyekben a XIII–XIV. század folyamán a *-d* vagy az *-i* képzővel együtt alkot helynevet, vagy a már meglévő *-i* képzős helynévbe, az *-i* elé ékelődve hozza létre a névalakot. Ennek a képzőnek a megítélése azonban nagy körültekintést és óvatosságot igényel, hiszen korai névadatainkban akár tövéghangzóként is értékelhető az *-i*. Megkönnyítheti e kérdés eldöntését több, későbbi *-i* végű névadat. Ugyanakkor tudjuk, hogy a helynévképző után álló magánhangzó tovább megmaradhat, mint a közszavak végén álló tövéghangzó, hiszen a név végén a névtudat ennek is funkciót tulajdonít (BÁRCZI 1951: 71, D. BARTHA 1958: 103).

Megyénkben az ilyen településnevek aránya kicsi. Nagy valószínűséggel ide sorolható a Bihartól DNy-ra fekvő *Ártándi* (+1214/334: *Artandi* (Gy. 1: 595)), és a talán a Szalontától ÉK-re fekvő *Jánosd* településsel azonosítható *Jánosdi* névadata (1409: *Janosdi* (ZsO. II/2: 258)).

Nem sorolhatjuk azonban ebbe a csoportba azokat a településneveket, amelyek személynévhez kapcsolva, a latin *de* előjárószóval együtt jelennek meg, hiszen ott melléknévi jelentéssel szerepelnek, az *-i* a név végén tehát csupán melléknévképző. Ilyen a Berettyó síkságán kereshető *Lázd* településnek egy XIII. századi adata (1213/550: *Lazdi*, de (Gy. 1: 639, VR. 89: 341)), a Kölesértől DNy-ra fekvő *Méhkerék* XV. század elejéről származó névformája (1400: *Mehkereky*, de (ZsO. II/1: 244)), a megye ÉK-i határánál, az Ér bal partján található *Szalacs* három adata ([1163–73]>520 k.: *Zolochy*, de (Gy. 1: 663), 1236 Pp/Pp. Reg: *Zolochi*, de (Gy. 1: 663), 1569: *Salaczy* (ComBih. 273)), a Bihartól DNy-ra fekvő *Szeben* XIV. századból való névadata (1332/XVIII: *Zebeni*, de (Gy. 1: 666)) stb.

3.4. Az *-sd* képző

Szintén külön csoportot alkotnak azok a településelnevezések, amelyekben az *-sd* képzőbokor tölti be a helynévalkotás szerepét. Névanyagunkban eredetileg valamivel való ellátottságot kifejező, ám a névben már helynévképző szerepben álló *-s* morfémával ellátott, így már önmagukban is helynévi szerepben álló névalak az alapja: Bihartól É–ÉK-

re *Hodos* ~ *Hodosd*²⁵⁰, *Kávás* ~ *Kávásd*²⁵¹, és *Buzás* ~ *Buzásd*²⁵² névpárok második tagjának. Ez utóbbi névpárnak külön érdekessége, hogy egy korábbi datálású, harmadik névalak is élt a település megnevezésére, a minden morféma nélküli, valószínűleg személynévi eredetű alapalak: *Buza*²⁵³. Ez a névhármas szembetűnő időbeli fejlődési vonalat rajzol elénk: *Buza* → *Buzás* → *Buzásd*. A *-d* megjelenését ezeken a neveken talán a településnév “névségének” túlbiztosításával magyarázhatjuk. Nincs korábról adatolt pusztá *-s* képzős változata, rögtön *-sd* morfémakapcsolattal képzett alakokkal jelenik meg az írásosságban a *Kövesd*²⁵⁴ és a *Telkesd*²⁵⁵ név.

Érdekes a Bihartól Ny-ra fekvő *Peterd* egy pápai regestrumbeli névadata: *Petresd* (Gy. 1: 654), amelyben úgy látszik, a *Péter* személynév egy *Petre-* töve jelenik meg. Amennyiben nem a tizedlajstromban gyakori névelírással állunk szemben (ezt támogathatja, hogy ugyanitt szerepel a fenti tőből képzett *Petred* változat is), ez a településnév is az *-sd* képzős csoport képviselője.

Talán az *-sd* képzőbokr megjelenését feltételezhetjük a megye D-i részén, a Petrósz- és a Fekete-Körös egybeömlésénél található *Dregenyese* nevében, amely viszonylag késői datálású, 1580-ból való.

3.5. Az *-s* képző

“Valószínűleg helytálló tehát az a feltevésünk, hogy a nyelvemlékeinkben tulajdonnévi minőségben adatható *-s* képzős származékszavakban a formánsnak névképző szerepe is van: [1165 k.]: *nadas* (MonStrig. 1: 118), 1218: *Egrus* (ÁÚO. 6: 393), († 1092) 1399: *Tetes* (tetős) (PRT. 10: 498), stb.” (TNYt. I, 255). A korai ómagyar kor településneveinek kialakításában jelentős szerepet töltött be az *-s* képző is. Helynévképző szerepe a valamivel való ellátottság és a gyűjtőképző funkcióból fejlődött ki. Az *-s* képzős településnevek és mikronevek alakilag teljesen azonosak is lehetnek, így sokszor okoz gondot az

²⁵⁰ **Hodos** [1291–4] [2a], 1301, 1321, 1323 [2a], 1325 [2a], 1329, 1332–7/Pp. Reg, 1334: *Hudus*, v. (Gy. 1: 625, J: 259, Cs. I, 610, A. II, 217, MNy. 1926. 221, 298, 358, AO. I, 73: 74, AO. VII, 213: 459, 284: 615, AO. IX, 248: 456, 248: 457, 248: 458) ~ **Hodosd** 1310/338: *Hudust*, t. (Gy. 1: 625, AO. II, 430: 994)

²⁵¹ **Kávás** 1355: *Kavas*, p. (J: 270, A. VI, 356) ~ **Kávásd** 1425: *Kavasd* (J: 270)

²⁵² **Buzás** 1493: *Buzas* (J: 222) ~ **Buzásd** 1552: *Bwzasdh* (J: 222)

²⁵³ **Buza** 1220: *Buza* (J: 222)

²⁵⁴ +1283, 1324: *Kuesd*, p. (Gy. 1: 638, Cs. 1: 615, J: 287, AO. VIII, 115: 219), 1283: *Kuest* (J: 287), 1336, 1360: *Kwesd*, p. (Cs. 1: 615, ComBih. 97), 1360: *Kwes*, p. (ComBih. 97), 1409, 1475: *Kewesd* (Cs. 1: 615, ZsO. II/2: 262, J: 287)

²⁵⁵ 1308/585: *Thelukusd* (Gy. 1: 676, AO. II, 202: 466), 1552: *Thelkesdh* (J: 365)

elválasztásuk keletkezéstörténeti tekintetben. A metonimikus névadás kapcsán már szoltunk arról, hogy a *Nyíres*, *Meggyes* típusú helynevek, amelyekben az -s képzőnek nincs helynévképző szerepe, a *nyíres*, *meggyes* gyűjtőnévképzős főnevek közvetlenül, a maguk egészében váltak bizonyára mikrotoponima felhasználáson keresztül településnévvé (vö. B. LÖRINCZY 1962: 88). Ezek az elnevezések metonimikus, s nem morfológikus névadással jöttek létre.

Bihar megye névanyagának képzős nevei között (az Árpád-kor általános képeinek megfelelően) a harmadik legjelentősebb csoportot azok a településnevek alkotják (21 név), amelyekben az -s morféma tölti be a képzőfunkciót.

Ennél a képzőnél is találhatunk képzős–képzőtlen alakváltozatokat: a más vonatkozásban már említett *Buza* ~ *Buzás* ~ *Buzásd* (ld. feljebb) név alapja valószínűleg személynévi eredetű, s a képző magához a településnévhez kapcsolódhatott hozzá. A *Közép* ~ *Közepes*²⁵⁶ település képzős alakja három évtized múlva jelenik meg okleveleinkben. Képzővesztéssel találkozhatunk a *Szilas* ~ *Szil*²⁵⁷ névpárban, aholis a képzőtlen névalak egy egész évszázaddal később volt használatban. A *Csáklyás* ~ *Csáklya* ~ *Csáklyapataka*²⁵⁸ névhármasában szintén a képzős változat a korábbi datálású, a képző eltűnése után pedig egy fél évszázaddal a képző helyét e névben is földrajzi köznév, a *-pataka* töltötte be.

Az -s valamely más névelemmel való közvetlen felcserélésére a bihari névanyagban egyetlen példát sem találtunk. Annál inkább jellemző névalkotási mód, hogy a képzett alak elé valamilyen megkülönböztető jelzői előtagot illesztnek, azzal “kiegészítik a nevet”. Ezt az eljárást az e típusba tartozó nevek gyakorisága is előidézheti, támogathatja. Az először a XIII. század végén említett személynévi alapú *Atyás* településnévnek a XV. század elején született meg az egyik, melléknévvvel bővült alakja, a *Kisatyás*, a század végén pedig egy a mezőségi talajra utaló másik jelző kerül a név élére, létrejön a *Mezőatyás*²⁵⁹ változat. A név mai alakja a

---

²⁵⁶ **Közép** 1406: *Kwzep* (ZsO. II/1: 537, 635, J: 288) — **Közepes** 1438, 1466, 1472: *Kezepes* (Cs. 1: 615, J: 288)

²⁵⁷ **Szilas** 1374: *Zylas* (J: 357) — **Szil** 1475: *Zyl* (Cs. 1: 624, J: 357)

²⁵⁸ **Csáklyás** 1392: *Chechyas* (J: 229), ?=1393: *Chachyas*, p. (ComBih. 73) — **Csáklya** 1406: *Chaklya*, p. (J: 229, ZsO. II/1: 537, 636), 1443: *Cheklye* (J: 229) — **Csáklyapataka** 1465: *Cheklye Pataka* (J: 229)

²⁵⁹ **Atyás** 1283/311, 1332–7/Pp. Reg: *Athas*, v., p. (Gy. 1: 596, J: 197), 1333: *Athaas*, p. (J: 197, A. III, 41), 1401 [5a], 1483: *Athyas*, p. (J: 197, ZsO. II/1: 154, 155, Cs. 1: 602) — **Kisatyás** 1410: *Kysataz* (J: 197) — **Mezőatyás** 1488: *Mezewatyas* (J: 197)

minden jelző nélküli puszta képzős alak.

Természetesen igen elterjedt névadási gyakorlat a régiségben csakúgy, mint ma, hogy az azonos nevű települések pontos identifikálásához — főleg, ha a települések “belátható” földrajzi közelségben vannak — a névalakhoz megkülönböztető szerepű névelemet (esetenként még egy képzőt) illesztettek. Ez történt Bihar megye három *Hodos* megnevezésű településével. A Bihartól É–ÉK-re fekvő *Hodos*²⁶⁰ első írásos megjelenése egybeesett a Kölesértől K-re lévő *Hodos*²⁶¹ első említésével. Ezután alig néhány évvel az első települést *Jákóhododsd* formában említi egy oklevél, s bár még a XV. század második feléből is adatolható az eredeti névváltozat, a jelzős alak mutatkozott később is tartósnak. Ezek mellé még egy harmadik névváltozat is kialakult, a *-d*-vel továbbképzett *Hodosd*²⁶². A Kölesér melletti másik település is kapott jelzői előtagot: *Pogányhodos*²⁶³. Így a harmadik azonos alapnevű *Hodos*²⁶⁴, a Kölesértől K-re, a Hodos-patak partján fekvő település névalakja korszakunkban megmaradhatott, hisz a három falu így világosan elkülöníthető volt.

Ha ennek az igen gyakori használatú képzőnek a kronológiai sajátosságát vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy a legelső megjelenése a megye egyik legkorábbi datálású településének, *Berkes*-nek nevében fedezhető fel az [1163–73]/XIII/1326>XVII.-es többszörösen átírt oklevél eredetijében. A képző legkésőbbi bihari megjelenésének pedig *Fenyéres* nevének 1580-as első előfordulását tekinthetjük. Bihar vármegyében 21 -s képzős településnevet találunk, amelyek több mint fele a XIV. században született meg, ugyanakkor a XII. századból egyetlen adat sincs erre a típusra.

3.6. A -gy képző

Amint már mondtuk, a -gy képző a *-d* képzővel rokon morféma, de annál csekélyebb mértékben, mindössze 10 névben vett rész az Árpád-kori Bihar megye településnévanyagának kialakításában. A -gy képző minden esetben növénynévhez kapcsolódott, eredetileg a település

---

²⁶⁰ [1291–4] [2a], 1301, 1321, 1323 [2a], 1325 [2a], 1329, 1332–7/Pp. Reg, 1334: *Hudus*, v. (Gy. 1: 625, J: 259, A. II, 217, MNy. 1926. 221, 298, 358, AO. I, 73: 74, AO. VII, 213: 459, 284: 615, AO. IX, 248: 456, 248: 457, 248: 458), 1329: *Hodus* (J: 259), 1332, 1448: *Hodos* (Gy. 1: 625, J: 259), 1332–7/Pp. Reg: *Choedos*, v. (Gy. 1: 625), 1447: *Hodws* [2a], p. ~ *Hodows* (ComBih. 153)

²⁶¹ 1300>338: *Hudus*, p. (Gy. 1: 625)

²⁶² **Jákóhododsd** 1301: *Jakow Hudust* (J: 259) — **Hodosd** 1310/338: *Hudust*, t. (Gy. 1: 625, AO. II, 430: 994)

²⁶³ 1580: *Poganhodos* (J: 260)

²⁶⁴ 1326: *Hudus*, p. ~ *Hydus*, p. (Gy. 1: 625)

környezeti sajátosságaira utalhatott: *Egregy*²⁶⁵, *Füzegey*²⁶⁶, a három Váradtól DNy-ra fekvő *Somogy*²⁶⁷, a három, Kölesértől D–DK-re, Váradtól ÉK-re, Margittától DK-re fekvő *Száldobágy*, és *Kórógy*²⁶⁸. Vizsgált korszakunkban ez a képző egyetlen esetben sem tűnik el a névből. A XV–XVI. század során bekövetkezett névalakváltozatokban is jelen van: az új alakok a régi névformához kapcsolt jelzői előtaggal, vagy földrajzi köznévi utótaggal gyarapodtak. A Váradtól DNy-ra fekvő *Somogy* birtokmegosztásakor született az *Apácasomogy*²⁶⁹ település, *Száldobágy* Margittától DK-re pedig a XV. század elején *Oláhszáldobágy* és *Száldobágytelke*²⁷⁰ névvel jelenik meg újra.

A -gy képzőmorféma anyagunkban fellelhető legkorábbi megjelenése 1226/550-ben figyelhető meg a Kölesértől D–DK-re található *Száldobágy* nevében, míg legkésőbb *Egregy* nevében találkozunk vele 1588-ban.

3.7. Az -g képző

A -g képzőmorféma két homonim névben jelent meg: az egyik a Körösszeg mellett fekvő *Homorog*, a másik a Cséffától D-re elhelyezkedő *Homorog*.²⁷¹ A XVI. század folyamán a két település nevének azonosítását, illetve az egymástól való elkülönítést jelzői előtag felvételével könnyítették meg. Az első település neve az említett század elején az -*egyház* utótaggal bővült, majd a század közepén a második település akkor már kialakult *Nagy-* melléknévi előtagjával ellentétes

---

²⁶⁵ 1588: *Egregy* (J: 199)

²⁶⁶ 1552: *Fyzegeh* (J: 244)

²⁶⁷ 1. 1319, 1319/414/XVI: *Somog* (AO. V, 190: 480, 193: 488 [itt 1319/414/581]), 1319/323/581/XVI: *Sumogy* (Gy. 1: 662, J: 341, AO. V, 190: 481), 1319/323/581/XVI, 1382, 1395, 1418: *Somogy*, de (Cs. 1: 622, ComBih. 302, AO. V, 190: 481) 2. 1552: *Somoghy* (J: 341) 3. 1552: *Somogy* (J: 341)

²⁶⁸ *1323: *Chorog* (Gy. 1: 635, J: 282, AO. VII, 213: 459), *1326/327/380: *Korug* (Gy. 1: 635), 1335: *Chorow* (J: 282), 1342: *Koroug* (J: 282, A. IV, 229 [itt *Korong*]), 1476: *Gorogh* (Cs. 1: 614), 1460, 1478, 1517: *Korogh* (Cs. 1: 614, J: 282, ComBih. 189), 1517: *Korogy*, de (ComBih. 189)

²⁶⁹ 1552: *Apacza Somogy* (J: 341)

²⁷⁰ 1401: *Volahaly Zaldobag*, p. (ZsO. II/1: 155: 1306), illetve 1406: *Zaldobachtheleke* (ZsO. II/1: 537: 4373, 635, J: 341 [itt *Zaldubachtheleke*])

²⁷¹ 1. 1214/550: *Humuroc* (Gy. 1: 626, J: 26, VR. 79: 280), 1322: *Humruk*, t. seu p. (Gy. 1: 626, A. II, 25), 1409, 1411, 1414, 1466, 1482: *Homrok* (Cs. 1: 610, J: 260) 2. *1273/392/477: *Homrok* (Gy. 1: 626), [1291–4]: *Humuruk* (Gy. 1: 626, J: 261, MNy. 1926. 358), 1332–7/Pp. Reg: *Homrus* ~ *Humrak* [2a] ~ *Humrugd*, v. ~ *Humruk* [11a] (Gy. 1: 626), 1421, 1470, 1489: *Homrok* (Cs. 1: 610, J: 261)

értelmű *Kis-* jelzővel bővítették eredeti képzős változatát.²⁷² Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a Cséffa mellett elhelyezkedő *Homorognak* egy pápai tizedlajstromban említett *Homorogd* alakja is szerepel. Az összeírás névalakokat illető hitelességére már utaltunk. Hogy ez a névalak valóban élt-e, nem tudhatjuk pontosan, azt viszont látjuk, hogy soha többé nem jelenik meg: az összeírásban 14 másik változat szerepel képző nélkül. Ha mégis elfogadjuk valóban élő névváltozatnak, a *-d* képzős nevek között kell számon tartanunk. A településnek újra a pápai összeírásban bukkan fel még egy, szintén egyszeri előfordulásként számontartható alakja, a *Hom(o)rús*, amelyre ugyanazok a megjegyzések vonatkoztathatók, mint amelyeket az előző példával kapcsolatban elmondtunk. Ha elfogadjuk önálló névalaknak, az *-s* képzős településnevek számát gyarapíthatja.

Vizsgált képzőnk bár nem túl gyakori névanyagunkban, kronológiai jellemzői mégis az általános tendenciához igazodnak. A legkorábban előforduló *-g* képző a Körösszegtől Ny-ra fekvő *Homorog* nevének kialakításába jutott szerephez, amelyet egy 1214/550-es oklevélben említenek. A képző megjelenésének legkésőbbi időpontja a másik, Cséffától D-re fekvő *Homorog* nevében figyelhető meg *1273/392/477-es időpontú megjelenéssel.

3.8. Az *-nd* képző

Egyetlen település nevében figyelhetjük meg az *-nd* képzőbokr névalkotó szerepét: a személynévi alapú, és viszonylag későn, először a pápai tizedlajstromban felbukkanó *Vasand* esetében²⁷³.

3.9. Az *-ny* képző

Úgy látszik, az *-ny* képző az országnak ebben a keleti részében kevésbé volt népszerű, hiszen egyetlen alkalommal, egy 1220/550-es keltezésű oklevélben említett *Harsány* település nevében van jelen. A képző általában növénynevekhez kapcsolódott, s eredetileg kicsinyítő funkciójú volt, később a valamivel való ellátottságot fejezte ki (FNESz. *Harsány*). A fenti településnév típusváltása után, azaz megkülönböztető jelzői előtaggal való kiegészülésekor (*Egyházasharsány*), sőt a település osztódása után is megmarad a név végén (*Kisharsány*, *Nagyharsány*)²⁷⁴.

²⁷² 1. 1516: *Homrokeghaz* (J: 260), 1552: *Kys Homrok* (J: 260) 2. 1518: *Nagyhomrok* (J: 261)

²⁷³ 1332–7/Pp. Reg: *Hasand* (Gy. 1: 690) ~ *Vasand* (Gy. 1: 690, Cs. 1: 628) ~ *Vosand* [3a] (Gy. 1: 690, J: 378) ~ *Wasand*, v. (Gy. 1: 690)

²⁷⁴ **Harsány** 1220/550, 1234–1336, 1273/392/477: *Harsan*, v. (Gy. 1: 624, Cs. 1: 610, J: 25, VR. 74: 253) **Egyházasharsány** 1234–1336: *Eghazasharsan* (Cs. 1: 610), 1332–7/Pp. Reg: *Eghasazhan*, v. ~ *Eghazan*, v. ~ *Eghazashasa*, v. (Gy. 1: 624), 1332–

3.10. Az -ó/-ő képző

Az -ó/-ő eredeti folyamatos melléknévi igenévi képzőnek sincs igazán jelentős szerepe helynévképzőként Bihar vármegye Árpád-kori névanyagában, pusztán két adatban fordul elő. Az eredetileg bizonyára valamilyen forrás, patak jellemzésére használt *buzog* ige -ó képzős alakjából származik *Buzgó*²⁷⁵ település neve 1327/469-es datálással (eszerint tehát a falunév közvetlenül metonímiával alakult ki). Az eredetileg a királyi vadászok lakhelyéül szolgáló *Vadászó* nevében is ez a képző jut szerephez egy +1214/334-ből származó oklevélben. A település neve több, mint egy évszázaddal később a képző nélküli alakjában jelenik meg, pusztá foglalkozásnévi névváltozatként²⁷⁶.

3.11. A -ka/-ke képző

Egyedi előfordulású megyénk településnevei között a -ka/-ke kicsinyítő képző a Sonkolyostól K-re fekvő, 1435-ös datálású *B(a)rátka* településnévben. Az elnevezés alapja valószínűleg a *barát* főnév, amelyhez képző kapcsolódott. E morféma a korszakban erőteljes területi korlátozottságot mutat: a magyar nyelvterület északi–északkeleti részéről, illetve a Dunántúlról adathozható. Minden bizonnyal a szomszédos szláv terület gyakori -ka/-ke végződésű helyneveinek hatását tükrözi a magyar helynévrendszerben. A nyelvérzék a magyarban élő -ka/-ke képzővel azonos alakú szláv elemnek is helynévképző szerepet tulajdonított, s ebben a szerepben elvonta, majd magyar helyneveket hozott vele létre (vö. -*ka* szl. képző (ŠMILAUER 1970: 28–9)). A TNyt. nem zárja ki a képző magyar eredetét sem (TNyt. II/1: 320).

3.12. Áttekintés

Az egyrészes képzős helynevekről összefoglalva azt állapíthatjuk meg, hogy az Árpád-kor településneveinek jelentős hányadát teszik ki. A képzők nagyon színes palettája jelenik meg a korszak Bihar megyei névanyagában is. A szakirodalomban igen gyakran feltett kérdésre — amelyet már mi is említettünk — ti. hogy a képzős–képzőtlen névpárok közül melyik tekinthető időben elsőnek, ez a névanyag sem ad egyértelmű választ, illetve meg kell állapítanunk, hogy a képzőtlen → képzős és a képzős → képzőtlen típusváltási irány egyaránt létezett az ómagyar korban.

7/Pp. Reg, 1334: *Eghasasharsan* (Gy. 1: 624) — **Kisharsány** 1374: *Harsan minor et maior* (J: 255), 1552: *Kys Harsan* (J: 255) **Nagyharsány** 1374: *Harsan minor et maior* (J: 255), 1552: *Nagyharsan* (J: 255)

²⁷⁵ 1327/469: *Bwzgow* (Gy. 1: 606 [itt *Buzgow*], AO. XI, 157: 3032)

²⁷⁶ **Vadászó** +1214/334: *Wodazow*, v. (Gy. 1: 681, J: 377 [itt *Wodazov*]) — **Vadász** 1335: *Vodaz* (J: 377), 1341: *Wodaz*, p. (Gy. 1: 681)

Az alábbi táblázattal a képzett helynevek születésének kronológiai jellemzőit mutatjuk be.

<i>Század</i>		<i>Adatok</i>	<i>Összesítés</i>
XII. sz.	1100–1149	2	3 (1,86%)
	1150–1199	1	
XIII. sz.	1200–1249	48	84 (51,55%)
	1250–1299	36	
XIV. sz.	1300–1349	30	42 (26,08%)
	1350–1399	12	
XV. sz.	1400–1449	14	19 (11,8%)
	1450–1499	5	
XVI. sz.	1500–1549	1	
	1550–1599	13	14 (8,7%)
			162 (100%)

Bihar megye képzett helyneveinek időbeli megoszlása

Táblázatunk azt mutatja, hogy a korabeli Bihar megye képzett helyneveinek időbeli megjelenése hűen tükrözi a nyelvtudomány–történettudomány eddigi kutatásai alapján megállapított időhatárokat. A legkorábbi, bizonyosan morfológiai szerkesztéssel született településnevünk az 1141-es datálású oklevélből származó *Fugyi* neve, a vizsgált névanyag legkésőbbi megjelenésű képzett helyneve a XVI. század végéről, 1588-ból származó *Egregy*. Mindez főleg a KRISTÓ által módosított (általa ugyan csupán a *-d* és *-i* képzőre vonatkoztatott) kronológiai határok létjogosultságát mutatja (vö. KRISTÓ 1976: 57, 88).

Az alábbi táblázat Bihar megye helynévképzőinek kronológia előfordulását mutatja az egyes képzők szerint elkülönítve.

	<i>-i</i>	<i>-d</i>	<i>-s</i>	<i>-gy</i>	<i>-sd</i>	<i>-di</i>	<i>-g</i>	<i>-nd</i>	<i>-ka</i>	<i>-ó</i>	<i>-ny</i>
XII. sz.	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
XIII. sz.	46	25	2	4	1	1	2	—	—	2	1
XIV. sz.	11	14	12	2	2	—	—	1	—	—	—
XV. sz.	7	5	3	—	2	1	—	—	1	—	—
XVI. sz.	—	4	4	4	2	—	—	—	—	—	—
Összes: 162	65	50	21	10	7	2	2	1	1	2	1

A fenti képzők produktivitása a XIV. század végére nagyon lecsökkent, s egyre nőtt az olyan településnevek aránya, amelyek már több elemből álltak, tehát összetettek voltak (vö. TNyt. II/1: 317–21).

Az előzőekben arról szoltunk, hogy képzett helynevekről abban az esetben szokás beszélni, ha az adott településnév legutolsó névalakítási mozzanata egy képző hozzákapcsolása, s a településnév ennek révén születik meg. Tágabb értelemben véve azonban a kétrészes nevekben is találkozunk helynévképzőkkel. Ha a birtokosztódások alkalmával létrejött kétrészes helynevek alapját adó névrész — amely korábban önálló névalak volt — képzett név, változatlan formában kerülhet be az új, kétrészes névbe. Így az elnevezés valójában tartalmaz egy képzőelemet az alapnévrészben, ám mivel ezekben az esetekben a megkülönböztető jelző hozzátétele jelenti a névadás utolsó mozzanatát, nem beszélhetünk képzett névről. Ezek figyelembevételével a képzőhasználat szempontjából mégis indokolt.

4. Szintagmatikus szerkesztés

A metonimikus névadás eredményeként született településnevek mögött számszerűleg nem sokkal marad el Biharban a szintagmatikus szerkesztéssel létrehozott helynevek száma: 501 településnév, az összes elemezhető név 36,3%-a. Szintagmatikus szerkesztés eredményének azokat az elnevezéseket tekintjük, amelyek létrejöttükkor ilyen szerkezetként születtek meg. Szintagmatikus szerkezetként egy településnév kivétel nélkül csak kétrészes lehet, hiszen mindkét tagja valamilyen információt közöl a denotátumáról. Ha a névrészek viszonyát grammatikai kapcsolatként értelmezzük, “a két névrész között létesített nyelvtani viszonyt tarthatjuk meghatározónak az adott jelsor névsége szempontjából” (HOFFMANN 1993: 70, vö. ZELLIGER 1991: 15–32 és TNyt. I, 540–52). Összességében tehát kicsit későbbi névalkotási mód ez, mint a metonimikus névadás és a névképzés. A szerkezeti tagok egymáshoz való viszonya megyénk névanyagában vagy minőségjelzős vagy birtokos jelzős viszony volt. A minőségjelzős összetételek aránya látszik jóval nagyobbak, 309 település nevében fejeződik ki ez a viszony, míg a birtoklás tényét birtokos jelzős szóösszetétellel 190 településnév mutatja, két település nevében pedig mindkét viszony elképzelhető. Lexikálisan a névrészek bármelyike lehet köznévi vagy tulajdonnévi, s maga is egy vagy kétrészes mikronév. Úgy látszik, hogy bár a névadásban kétrészes elnevezések kialakításakor előszeretettel használták első, megkülönböztető jelzői névrészként a tulajdonost jelölő lexémát (személynév, foglalkozásnév), mégis, a hely valamely jellemző tulajdonságának felmutatása erősebb névadási motívációt jelentett a

korabeli ember számára. A szintagmatikus szerkezetű településnevek első megjelenése a XII. században figyelhető meg, fellendülésük a XIV. század eleje és a XV. század közepe között zajlott le, s jelentősebb számbeli megugrással a XVI. század második felében szembesülünk. A kétféle szintagmatikus szerkezetből született településnevek közül korábbinak tűnnek a minőségjelzős összetételből létrejötték: a XIV. századig előforduló összes szintagmatikus szerkesztéssel született névből csupán 13-ban tükröződik birtokviszony. Ennek az lehet az oka, hogy a melléknév vagy főnév + földrajzi köznévi egyszerű grammatikai szintű összetételek egy jóval közvetlenebb, ősi szemléletmódot tükröznek, míg a személyraggal ellátott kifejezésmódnak a nyelvi fejlődés későbbi szintjén kellett megjelenie.

A kétrészes településnevek megyénkben egyszerű, igen homogén csoportot alkotnak: az ilyen településnevek legnagyobb, döntő része szintagmatikus szerkesztés útján jött létre jelzős szerkezetből.

Névanyagunk ide vonható része tehát kizárólag jelzős összetételből alakult ki. A jelzős szerkezet jelölheti az alaptagban kifejezett fogalom minőségét, mennyiségét, birtokosát.

Funkcionális-szemantikai szempontból ezek nagyrészt birtoklást fejeznek ki, és ebből következően jelöletlen (54 esetben, pl. Tót/*telek*, Derzs/*bócs*, Csohaj/*tora* stb.) vagy jelölt birtokos jelzős szerkezet az alapjuk (135 esetben többek között Pósa/*laka*, Úz/*falva*, Marton/*telke* nevekben). Az első névrész az ilyen összetételekben nagyon gyakran személynév (105 db), de nem ritka a népnévi, vagy éppen foglalkozásnévi megkülönböztető jelzői első névrész sem. A második névrész szerepét ezekben a névszerkezetekben döntően földrajzi köznevek töltik be, ám viszonylag gyakori a helynévi utótag is. Ez utóbbi településnevek általában a birtokostódások vagy birtokosváltások eredményei.

A jelzős szerkezet a birtokoson túlmenően jelölheti az alaptagban kifejezett fogalom minőségét is, tehát a név alapjául minőségjelzős szerkezet is szolgálhatott, sőt a leggyakrabban (312 esetben) ez figyelhető meg a kétrészes nevekben. Ezekben az első névrész melléknévi jellegű szó, az alaptagja pedig általában földrajzi köznévi, helyfajta megjelölő funkcióban. A bővítményrészben kifejeződik például a település viszonyított nagysága (*Nagy/macs*, *Kis/falud*, *Nagy/falu*), régi vagy új volta (*Ó/csalános*, *Új/marja*, *Új/semjén*), viszonyított helyzete (*Fel/pályi*, *Fel/pércs*, *Al/kér*), növényvilága (*Szili/telek*, *Füzes/telek*, *Diós/telek*).

Ha a második névrészt a két szerkezetet összehasonlítva vesszük vizsgálat alá, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a birtokos jelzős szerkezetekben általánosabb az egyszerű földrajzi köznévi jelenléte, amely a helyfajta megjelölő funkcióban áll, és vagy birtokos személyragos

vagy anélküli formában jelenik meg (-lak/a, -tel(e)k/e, -ház/a, -falu/-falva, -ülés/e stb.), míg a minőségjelzős szerkezetek második névrésze inkább magát a helyet nevezi meg (Nagy/macs, Új/marja stb.).

Településneveink között több olyan szerepel, amelyek első névrészenek megítélésében bizonytalanok vagyunk ugyan, de utótagjával kétségtelenül jelzős szerkezetet alkot. A *Bazracaháza*, *Kosgyánfalva*, *Diószánfalva*, *Bártfalva*, *Rebegefalva* stb. településnév utótagja fajtamegjelölő funkcióban szerepel, a *Jencbikács* esetében pedig megnevezi magát a helyet.

A kétrészes nevek tehát keletkezéstörténeti szempontból nem mutatnak olyan mértékű változatosságot sem, mint az egyrészes helynevek, sőt ebből a szempontból meglehetősen egyneműeknek tekinthetők.

5. Szerkezeti változás

Nem csekély azoknak a helyneveknek az aránya, amelyek valamilyen névszerkezeti változás eredményeként születtek meg: 111 helynevünk keletkezett így, ami az összes névanyag 8%-át teszi ki. A névalakulásnak ebben a formájában természetesen mindig valamilyen már meglévő névalak volt a változás kiindulási alapja. Ezek a névalakok fejlődésük során vagy "nagyobb terjedelműek" lettek, vagy éppen kisebbek. Mindkét irányú változás végbemehetett a névelemek és a névrészek szintjén is. A névelemnyi névcsökkenést redukciónak, a névrésznyi csökkenést ellipszisnek nevezzük. Az ellenkező irányú változásokat a névelemek szintjén bővülésnek, a névrészek szintjén kiegészülésnek mondjuk (HOFFMANN 1993, 122). A fenti két-két változásirány pontos meghatározása az egyes nevek esetében nem mindig egyszerű feladat. Ha a vizsgálandó kétféle alakú névpár adatainak első előfordulása nem esik egymástól túl távol, szinte lehetetlen eldönteni valamelyik alak elsőbbségét. A rövidülési és a vele ellentétes irányú változások névrendszerünkben egymástól függetlenül, időbeli megkötöttség nélkül, párhuzamosan mentek végbe. Nem jelenthetjük ki tehát sem a rövidebb, sem a hosszabb alak elsőbbségét valamilyen kronológiai meghatározottság következtében sem. Mindebből az következik, hogy abban az esetben, ha egy település neve nincs kellően adatolva, szinte lehetetlen rámutatni a fejlődés biztos irányára (vö. BENKŐ 1947a: 48).

A szerkezeti változásokkal létrehozott településnevek körébe sorolható a népetimológia és a deetimologizáció jelensége is. Az ilyen módon megváltozott helynevek tipikus alakulásmódját nem tudjuk szabályok szerint meghatározni, azok mindig egyediek.

5.1. A redukció

A fentiekben már említettük, hogy redukciós névszerkezeti változás során a településnévnek valamely nem névrészalkotó néveleme tűnik el. E folyamat során neveinkből valamilyen toldalékformája — a mi anyagunkban általában az egyes szám harmadik személyű birtokos személyrag, illetve egy-egy képző —, vagy nem névrész-szerepű lexéma marad el. A névalakok ilyenén változása ugyanúgy végbemehetett az egyrészes, mint a kétrészes helynevekben. A névelem eltűnése nincs pozícióhoz kötve: a név elejéről közepéről vagy végéről egyformán elmaradhatnak. A toldalékformák közül bármelyik erre a sorsra juthatott.

Névanyagunk 39 olyan településnevet tartalmaz (2,8%), amelyek esetében nagy valószínűséggel vagy bizonyosan megállapítható a redukció végbement. Ez a kis bizonytalanság azzal magyarázható, hogy a településnevekben lezajló változások irányára a ránkmaradt adatokból következtethetünk, s ha a vizsgált formák kronológiailag közel állnak egymáshoz a változási irányt — mint fent mondtuk — egyértelműen nem tudjuk megállapítani.

A képzőmorfémák közül legnagyobb számban, 11 névben az *-i* elmaradása figyelhető meg. Ezek között feltűnő az egyrészes településnevek kiugró aránya. Az ilyen elnevezéseknek az alapja lexikális szinten sokrétű lehet (foglalkozásnév, személynév, népnév, földrajzi köznévi stb.). E változás végbemenetelét minden bizonnyal segíthette a metonimikus névadás analógiája, hiszen a magyar névadási szabályoknak megfelelően a beszélők számára a *Bölcsi* ~ *Bölcs*, a *Csőszi* ~ *Csősz*, a *Kereki* ~ *Kerek*, a *Lesői* ~ *Les*, az *Ősi* ~ *Ős*, a *Szili* ~ *Szil*, a *Tamási* ~ *Tamás*, a *Tóti* ~ *Tót* és a *Vásári* ~ *Vásár* településnévpárok mindkét tagja egyformán névszerűnek tűnhetett.

Az egyes szám harmadik személyű *-a* ~ *-e/-ja* ~ *-je* birtokos személyrag szintén elmaradhatott a név végéről, ez a jelenség 9 helynévben zajlott le. Így születhettek meg a következő névalakpárok: *Derzspalotája* > *Derzspalota*, *Ladánytelve* > *Ladánytelek*, *Papmezeje* > *Papmező*, *Patafája* > *Patafa*, *Peszere* > *Peszér*, *Sályseptelye* > *Sályseptely*, *Simonkereke* > *Simonkerék*, *Szentpéterszege* > *Szentpéterszeg*, *Tatárfalva* > *Tatárfalu*. Talán ez a változás zajlott le a *Bibatelke* > *Bibatelek*, *Felsőloka* > *Felsőlok* települések nevében is.

A *-d* helynévképző tűnt el a névalakulás során hét névből a korábbi datálású, Debrecentől K-re fekvő *Kisbátord*, a Cséffától K–DK-re fekvő *Kistelegd*, a Margittától K–DK-re fekvő *Szunyogd*, a Fenestől K–DK-re fekvő *Tárkánd*, az Élesdtől ÉNy-ra fekvő *Kövesd*, a Váradtól D-re fekvő *Ürög*, s talán a Körösszegtől É-ra fekvő *Verneld* nevéből. Egyetlen település, *Vadászó* nevéből az *-ó* képző maradt el, s szintén egy

településnévben találunk példát az -s képző redukciójára a *Csáklyás* > *Csáklya* esetében.

Ahogy arra már fentebb is felhívtuk a figyelmet, a redukció elnevezéssel nem pusztán a toldalékmorfémák eltűnését jelöljük. Elmaradhatott a névből nem névrészalkotó lexéma is, s előfordulhat, hogy ilyen nem névrészalkotó névelem és toldalékmorféma együtt is kieshetett a név fejlődése során. Az ilyen jelenségek száma településneveinkben 12. A XIV. század elején felbukkanó *Ivánkabánháza* településnév a majd egy századdal később felbukkanó formájában a személynévi első névelem nélkül jelenik meg, s megszületik a *Bánháza* névalak.

Nem ritka az a jelenség sem, amelynek eredményeként az utolsó névelem vész el a korábbi névalakból. Mivel a *Bócsida* helynév és *Bócs* alakváltozatának megjelenése között a XIII. század végén pusztán két évtized telt el, ebben az esetben is feltehetjük az alakredukciót. Szintén nem névalkotó szerepű lexéma tűnt el a *Bánkegyház* > *Bánk*, a *Harangmező* > *Harang*, az *Örvényesligete* > *Örvényes*, a *Sárosbócsida* > *Sárosbócs* és a *Tatárospatakfő* > *Tatáros* településnév-párokban. E nevek ugyanis településnévként egyrészesnek minősülnek, mégpedig olyan egyrészesnek, amelyek többsége eredetileg kétrészes mikrotoponimából lett metonímiával településnévvé.

A harmadik típusú redukciós változást jól szemlélteti a Bihartól ÉK-re fekvő *Dorogegyháza* település nevének fejlődése, hiszen ebben a második (középső) névelem tűnt el. Érdemes felhívni a figyelmet erre a sajátos jelenségre, hiszen bár formailag igaz az eltűnt névelemre tett fenti megállapításunk, valójában azonban arról van szó, hogy a második névrész rövidült meg analógiás hatás alapján. Ahogy teljesen természetesen illik a magyar névrendszerbe a személynév + *-egyháza* utótagú településnév, ugyanúgy teljes értékű névnek tekinthető a személynév + *-háza* szerkezetű elnevezés is, a névtudat mindkét nevet elfogadja. A változás érdekessége abban rejlik, hogy ha az első, korábbi névváltozat nem maradt volna fenn, a településnév "jelentését" egészen másként értelmeznénk: a korai datálású forma egyértelműen mutatja a település templomos voltának névadási motivációját, míg a későbbi elnevezést önmagában egy birtoklásra utaló személynév + földrajzi köznévi szerkezeti felépítésű névnek tarthatnánk. Persze elméletileg az sem tartható kizártnak, hogy névrészcserevel állunk szemben, tehát az *-egyháza* utótagot valójában a *-háza* földrajzi köznévi váltotta fel, ám ez a változási forma nem mondható gyakorinak.

A településnév funkcionális-szemantikai elemzésekor ugyancsak megtevesztő lehet az 1435-ben megjelent *Cigányfalva* neve is. Önmagában népnévi előtag és földrajzi köznévi utótag összetételének

tarthatnánk, s ha nem lenne névelőzménye 1406-ból *Cigánymiklósfalva* alakban — s ha nem tudnánk emellett azt is, hogy a *cigány* népnév ebben az időben nemigen szerepelt a településnevekben —, el is fogadhatnánk ezt az álláspontot. A korábbi alak azonban egyértelművé teszi az eredeti személynévi előtag és földrajzi köznévi utótag összekapcsolódását.

Szintén egyedi névváltozásnak látszik a Debrecentől DNy-ra található, s 1443-ból adatolható *Boldogasszonyfalva* település neve, amelyet 1472-ben a *Boldogfalva* névforma váltott fel. Ebben az esetben a második névelem maradt el, amely tulajdonképpen az első névrész, Szűz Mária Boldogasszony megnevezésének második eleme.

Sajátos fejlődésképet mutat az először 1373-ban megjelenő *Szentkozmadamján* település elnevezése, amelyben két vértanú neve szerepel. Mintegy száz év múltán, 1463-ban *Szentkozma*, s 1479-ben *Szentdamján* néven szerepel. Az első névváltozatban a második névelem veszett el a névből, míg a második névalak az eredeti elnevezés harmadik néveleme nélkül fordul elő.

Névkincsünkben arra is találunk példát, hogy a korábbi településnév elejéről és végéről egyaránt elmaradt egy-egy névelem. A Váradtól Ny-ra fekvő, s 1279-ben felbukkanó *Derzspalotája* település neve egy fél évszázad múlva 1335-ben már a személynévi első névelem és a névvégi birtokos személyrag eltűnése után *Palota* formában tűnik fel. Igaz, hogy létezett egy köztes névforma is, a *Derzspalota* alak, ám ezt csupán a század végén, újabb ötven év elteltével vetették papírra, s ez túl sok idő ahhoz, hogy a névalakulás közbeeső formáját lássuk benne.

Rendhagyó, de mindenesetre szoktalan elnevezés *Jog* település neve, amely legkorábban egy 1326/XVIII-as datálású oklevélben jelent meg, s bár ez a forma látszik gyakoribb előfordulásúnak, 1405-ben — egyetlen rendelkezésünkre álló adatként a korszakból — az első névelem nélkül, *Jog* alakban mutatkozik (vö. a patrocíniumi nevek fejezetben mondottakkal).

5.2. A bővülés

A fenti névszerkezeti változással ellentétes irányú folyamat a bővülés, amelynek eredményeként egy településnév valamely nem névrész szerepű lexémával vagy toldalékmorfémával növekszik meg. Ez a névalakítási mód tehát az előzőekkel megegyező módon szintén nem hoz változást a helynevek névrészeinek számát tekintve, csupán az alak szerkezet módosulását eredményezi.

Bihar vármegye településnevei közül 32 alakváltozat született meg ezzel a szerkezeti változással. Legnagyobb számban (12) a *-d* képző kapcsolódott utólag egy már létező névalakhoz: többek között így jött létre az *Árpa* (növénynévi alapú) személynévből származó

településnévalakból az *Árpád* forma. E névalak kialakulását segíthették hasonló analógiák is, mint amilyen például a szintén megyénkben előforduló *Álmos* ~ *Álmosd* névpár. Mindemellett pedig az is hozzájárulhatott e névalak megszületéséhez, hogy a korban használatos volt az *Árpád* (1237–40: *Arpad*, ÁKSz. 35) személynév is (ld. még korábban a képzett nevek típusváltásáról mondottakat).

A birtokos személyrag új névelemként minden esetben (4) azokban a nevekben fordult elő, amelyek több névelemből álltak: az 1332-ben felbukkanó *Derzsbócs* település, amely (Berettyó)Újfalutól D-re állt, 1349-ben már a birtokos személyraggal gyarapodva, mint *Derzsbócsa* jelent meg. Viszonylag későn, az 1552-es dézsmajegyzékben jegyezték le *Libánpatak* települést, amelyet az oklevelek három évtized múltán *Libánpataka* alakban emlegettek. Hasonló módon született meg az újabb *Székelyhida* névalak a korábbi *Székelyhíd* település megnevezésére, a *Tölgykereke* településnév pedig öt évvel a *Tölgykerék* alakváltozat után jelent meg. A kétrészes településnevek közül kettőben figyelhető meg a birtokos személyrag utólagos hozzákapcsolása: a XIII. század legelején merült fel a Székelyhídtől DK-re elterülő *Poklostelek* település neve, s hogy a másik névváltozat kialakulásában valóban a bővülés folyamatának volt szerepe, annak biztosítéka lehet az a több mint másfélszáz év, amelynek eltelte után 1389-ben a *Poklostelke* névváltozat áll egy oklevélben. A másik kétrészes településnév a Bihartól ÉNy-ra fekvő *Tótfalu* neve, amelyet később birtokos személyraggal bővülve, *Tótfalva* formában látunk viszont.

Az *-i* képző 7 településnév alakváltozatát hozta létre a korábbi formához való utólagos hozzákapcsolódásával. Így született meg a *Bócs* > *Bócsi*, az *Écs* > *Écsi*, az *Ér* > *Éri*, a *Komád* > *Komádi*, a *Lomb* > *Lombi*, az *Oros* > *Orosi*, az *Orosz* > *Oroszi*, a *Pap* > *Papi* települések képzős névformái.

A bővüléssel szerkezeti változással megyénk névanyagában született településnevek közül egyetlenben játszott szerepet az *-s* képző. A Súlyomkőtől É-ra fekvő *Közép* településnév 1406-ban megjelent első névalakja után több, mint harminc évvel adatható a *Közepes* alakváltozat.

Néhány alkalommal az is előfordult, hogy nem toldalék-morfémával, hanem nem névrész értékű önálló lexémával bővült az eredeti névforma: *Almás* > *Almásmonostora*, *Diószeg* > *Diószeghídvége*, *Dorog* > *Dorog-egyháza*, *Pósa* > *Pósatövise*, *Homorog* > *Homorogegyház*, *Szólát* > *Szólátmonostora*, *Szerep* > *Szerepmonostora*.

Szembetűnő, hogy olyan településnevekhez, amelyek már korábbi alakjukban is képzettek voltak — tehát eredetileg morfológiai

szervezéssel születtek meg —, nem kapcsolódott bővüléssel újabb képzőmorféma.

5.3. Az ellipszis

Az ellipszis a névalakok névrésznyi rövidülését eredményezi. Gyakori jelenség, hogy a névből a földrajzi köznévi utótag vész el, ugyanakkor az olyan nevek sem mondhatók egyedi előfordulásúaknak, amelyekből valamilyen egyéb névrészalkotó lexéma maradt el. Ennek a változásnak a kiinduló névalakja minden esetben kétrészes helynév, s eredményeként kizárólag egyrészes településnevek születnek meg.

5.3.1. Bihar vármegye ómagyar kori névkincsében 6 (0,4%) bizonyosan ilyen szerkezeti változással alakult településnevet találhatunk (vö. a földrajzi köznevek típusváltásáról mondottakkal). Ezek kisebb hányadában a földrajzi köznévi második névrész tűnt el a névből: az 1360-ban megjelenő *Dobracsényháza* neve a század végén (1389) már *Dobracsény* alakban tűnik fel.

A Cséffától D–DK-re fekvő *Kávástelek* településnév későbbi alakulását nem pusztán e névfejlődés példajaként érdemes kiemelni, ugyanis a névalakulások sajátos fejlődését mutatja. Kronológiailag leghamarabb a *Kávástelek* névalak jött létre (1316/382) szintagmatikus szervezéssel. Fejlődésének következő lépcsőjén a *Kávás* névforma áll négy évtized múltán (1355), amely tehát ellipszis útján született meg a földrajzi köznévi utótag elmaradásának eredményeként. S a településnév még mindig nem ebben a formájában állandósult, hanem hét évtized múltán a *-d* helynévképzővel bővült alakjában jelenik meg, és ez a képzőmorfémaival ellátott névalak maradt meg napjainkra is, igaz, hivatalosan a román nyelvbe átkerült *C%uaşd* formában.

Hogy ez a névalakulási folyamat nem zárult le az ómagyar korban, arra szemléletes példa *Pantosfalva* település neve, amely viszonylag későn, a XVI. század végén (1580) jelent meg a forrásirodalomban, s mindössze két évtized múlt el addig, amikor is a földrajzi köznévi utótag nélkül álló *Pantos* forma megjelent (1600).

A többféleképpen elemezhető településnevek közül inkább az ellipszis által létrehozottak között lehet számon tartanunk a Váradtól D–DNy-ra fekvő *Pósalaka* település rövidebb, földrajzi köznévi utótag nélkül álló alakját. Kétrészes neve a XIII. század végén ([1291–4]) bukkant fel, ám mivel a rövidebb *Pósa* forma megjelenése 1319-ben figyelhető meg, nem zárható ki a metonimikus névkeletkezés lehetősége sem.

Hasonló kettős úton fejlődhetett ki a *Topa* településnév is 1470-re, hiszen eredeti *Topaháza* formájában már a század elején adatolható (1406).

5.3.2. A fent említett településnevekben kivétel nélkül a földrajzi

köznévi második névrész tűnt el. Az ellipszissel történő névalakváltozás azonban nem pusztán a földrajzi köznévi névrészre terjedt ki. Sőt, névanyagunkban éppen azoknak a településneveknek nagyobb az aránya, amelyekből valamilyen egyéb névrészalkotó szerepű elem vészett el.

Olyan településnevek is létrejöhetnek ezzel a változással, amelyekből az önálló helynévi névrész maradt el. Az ilyen esetekben minden alkalommal az első névrész maradt meg. Ebbe a csoportba tartozik a *Berekböszörmény* (1396) nevéből létrejött *Berek* településnév-forma (1552).

Ennél a névtörténeti szerkezetváltozásnál kell vizsgálnunk a mai *Berettyócsohaj* történetét is. A településnév legkorábbi alakja a *Tora* volt, amely a XII. század elején tűnt fel. Majd egy évszázad múltán (minden bizonnyal új tulajdonos felbukkanása nyomán) megjelenik az új neve *Csohajtora* formában, s így az eredeti egyrészes elnevezés kétrészesé vált. A név fejlődése azonban itt még nem zárult le, hiszen a XIII. század végén az ellipszis nyomán megszületik a már újból egyrészes *Csohaj* névalak.

Talán ellipszis tehető fel *Derzs* nevének (1406) létrehozásában is. Amennyiben a településnév nem közvetlenül pusztá személynévből metonimikus úton született meg, a kronológia alapján feltételezhető a *Derzsbócs* (1332) vagy *Derzsbócsa* (1349) névalakból való létrejötte.

Nem ritka az olyan névalakváltozás sem, amelynek eredményeként az első, többnyire megkülönböztető jelzői névrész tűnt el a névből. Az 1391-ből adatolható *Mezőpankóta* településnév első névrésze, amely a vidék mezőségi talajára utalhatott, a néhány évvel későbbi (1396) alakváltozattól már hiányzik. Ugyanakkor persze ezt a változást másképpen is értékelhetjük, aminek az adhat alapot, hogy a két alakváltozat közötti időbeli különbség nem akkora, hogy a változást egyértelműen így értelmezhetnénk. Feltételezhetjük esetleg azt is, hogy a két névalak párhuzamosan jöhetett létre.

Hasonlóan bizonytalan, ám ezzel együtt is besorolható e csoportba *Segesd* település nevének fejlődése. 1588-ból adatolható a falu *Nagysegese* névformája, s hogy nem vagyunk teljesen bizonyosak abban, hogy a *Segesd* névalak ebből jött létre ellipszissel, azt szintén a két elnevezés megjelenése közötti csekély időbeli eltéréssel magyarázhatjuk, hiszen ezt az egyrészes nevet 1600-ban jegyezték fel. A bizonytalansági tényezőt tovább növeli az a tény, hogy a településnek létezett egy még korábbi alakja is, amelyet 1580-ból *Segesként* adatolhatunk. E két tényező alapján azt is feltehetnénk, hogy a korai *Seges* névalak volt a névfejlődés kiindulópontja, amelyből a *-d* képző hozzákapcsolásával, morfosztatikus szerkesztéssel is létrejöhetett a kérdéses *Segesd* forma, s így a *Nagysegese*

csupán ennek kiegészüléssel született alakváltozata.

Az oklevélbeli datálás teszi nehezzé a *Középsusd* ~ *Susd* településnév alakulásmódjának egyértelmű megállapítását is. A két alak közötti eltérés mindössze két év: 1588-ból származik a kétrészes *Középsusd* névváltozat, s az 1600-as oklevél e település megnevezéseként már a (talán ellipszissel kialakult) *Susd* névformát tartalmazza. A kronológiai közelségből persze emellett párhuzamos névalakulásra is következtethetünk.

5.4. A kiegészülés

Kiegészülés eredményeként mindig egyrészes településnév alakul át kétrészesé, tehát névalkotó szerepű névrész kapcsolódik az eredeti névváltozathoz. Az újonnan létrejött helynév szerkezete minden esetben úgy alakul, hogy a névrészek a megnevezés és a hely fajtájának megjelölési funkcióját látják el.

A középkori Bihar vármegye általunk vizsgált névanyaga 34 (2,4%) ilyen módon született településnevet tartalmaz. A korábbi elnevezésekhez utólag illesztett földrajzi köznevek arányát tekintve a *-falva* látszik vezetőnek (14), s ez nem mondható meglepőnek. Korábbi, kétrészes településneveink elemzése során már megvizsgáltuk a névalkotásban szerepet játszó földrajzi közneveket, s ott is messze ez az utótag mutatkozott a legnépszerűbbnek.

Ezek között a településnevek között találhatjuk *Ábrány* > *Ábrányfalva*, *Boldogasszony* > *Boldogasszonyfalva*, *Egyed* > *Egyedfalva*, *Margitta* > *Margittafalva*, *Nagymihály* > *Nagymihályfalva*, *Szentkatalinasszony* > *Szentkatalinasszonyfalva*, *Szentmárton* > *Szentmártonfalva*, *Újlak* > *Újlakfalva* stb. változáson átment falvak neveit. A kronológiai jellemzőket figyelembe véve azt láthatjuk, hogy a legkorábban végbement kiegészülés megyénkben a XIV. század végén zajlott le *Szentmártonfalva* nevének létrejöttékor (1388), s a legkésőbbi ilyen szerkezetváltozást az 1588-ból adatolt, a Váradtól ÉK-re fekvő *Újlakfalva* neve mutatja. Ez utóbbi településnév egyébként is a legfigyelemreméltóbb ebből a névcsoportból. Érdekességét az adja, hogy már a kiegészülés előtt is olyan kétrészes névként élt, amelynek második, földrajzi köznévi névrésze a *-lak* volt. Érdekes lenne tudni, hogy mi indíthatta arra a névadókat, hogy az első, XIII. század végi ([1291–4]) adatolású eredetileg is kétrészes nevet kiegészítsék egy újabb földrajzi köznévi elemmel, mégpedig viszonylag későn, a XVI. század végén. Igaz ugyanis, hogy megyénkben ritkább volt a *-lak/-laka* köznévi használata, de semmiképpen nem mondható, hogy erre az időre már teljesen azonosíthatatlanná vált volna a helynevekben a névhasználók számára. Esetleg az lehet e kérdés megválaszolásában segítségünkre, hogy a korszak Bihar vármegyében hat *Újlak* település létezett. Ezek közül a Szentjóbttól K-re fekvőnek a

XV. században jött létre a *Baromlak*, majd a XVI. század végén a *Mezőújlak* névalakja. Telegdtől ÉK-re állt az a falu, amelynek *Újlaka* névformája egyidejűleg élt a birtokos személyrag nélküli alakkal, ugyanakkor ezek mellett létrehozták a még egy újabb jelzői előtaggal ellátott *Pusztaiújlak* formáját is. A Debrecentől K–DK-re, a Fenestől ENy-ra elterülő falvak és egy bizonyosan nem azonosítható *Újlak* települések azonos névalakúak. Kérdés, hogy nincsenek-e ezek földrajzilag egymástól olyan távol, ami már nem indokolhatná a települések egyértelmű azonosíthatóságának biztosítását egy új névrésszel történő kiegészítéssel. Minden bizonnyal nem szolgálhat magyarázatként a településnév névségének túlbiztosítása sem, más magyarázatot pedig az *Újlakfalva* névalak kialakulására nemigen találhatunk.

Ha az eredeti egyrészes nevek lexikális hovatartozását vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy minden esetben vagy személynévre vagy patrocíniumi névre vezethetők vissza, s ebben a tekintetben szintén az eredeti kétrészes, *-falva* utótagú nevek tulajdonságát láthatjuk viszont.

Az adatok gyakorisági jellemzői a továbbiakban is megfelelnek az eredetileg kétrészes nevekként létrejött település-elnevezésekben megfigyelhető földrajzi köznévi előfordulásoknak. Ez azt jelenti, hogy számszerű adataiban a következő, kiegészüléssel a nevekhez járuló földrajzi köznév a *-telek/-telke* (8/5). Az itt megjelenő elnevezések korábbi egyrészes alakjának lexikai alapja jóval szélesebb, mint az előző csoporté: növénynév, patrocíniumi név, népnév és személynév egyaránt megjelenhet benne. Ilyen szerkezeti változással alakultak ki az alábbi települések nevei: *Amberus* > *Amberustelek*, *Besenyő* > *Besenyőtelek*, *Hidas* > *Hidastelek*, *Ónad* > *Ónadtelek*, *Székely* > *Székelytelek*, *Úz* > *Úztelek*, *Szentpál* > *Szentpáltelke*, *Tárnok* > *Tárnoktelke*, *Várvíz* > *Várvíztelke* stb.

Egyetlen egyrészes település neve egészült ki az idők folyamán a birtokos személyragos *-háza* földrajzi köznévvvel: a Váradtól DNy-ra, a Sebes-Körös jobb partján fekvő *Gyak* falu nevéhez utólag kapcsolták a kérdéses köznevet, s ebben a formájában 1347-ből adatolható.

Talán ez a névszerkezeti változás zajlott le a megye egyik jelentősebb településének, *Bihar* nevének alakulásában is. Bár a *-vár* utótaggal ellátott forma esetleg magának az erősségnek a megnevezése is lehetett. Itt a lexikális alapot a *Bihar* (1211, ÁKSz. 53) pusztá személynév adta.

6. A népetimológia

A népetimológia jelenségével nem pusztán a köznevek körében találkozhatunk, hanem a legkorábbi időktől fogva megjelenik a településnevek fejlődési lehetőségei között is. E változás annak a nyelvi

ténynek a következménye, hogy a helynév egy idő után elveszítheti etimológiai áttetszőségét. Amikor a nyelvhasználó–névhasználó számára nem világos egy településnév etimológiai eredete, vagyis az elnevezés motiválatlanná válik, a névtudat igyekszik azt újra motiválttá tenni, etimológiai áttetszőséggel ellátni. Olyan lexémát “látnak bele” a településnévbe, amelynek eredetileg semmi köze sem volt a helynévhez. A településnevekben ez minden alkalommal olyan alakszerkezeti változást eredményezhet, amely semmilyen szabályszerűséggel nem adható meg.

Megyénkben nem jelentős a népetimológia által kialakított településnevek száma (5), s történetileg az eredeti névalakítási mozzanat szerint soroltam őket a megfelelő névkeletkezési kategóriába. Egyértelműen ebbe a csoportba tartozik *Szentelek* település elnevezése. Az első benyomás alapján ma is nyugodtan sorolhatnánk a patrocíniumi eredetű nevek közé, amelyben *Szent Elek* nevét vélénk felfedezni. A templomcím eredetű településnevek avatott kutatója, MEZŐ ANDRÁS ezen a véleményen van. Szerinte nincs elegendő ok arra, hogy a településnevet kirekesszük a patrocíniumi nevek köréből (vö. 1996: 71: 2). A személynévi alap ebben az esetben az egyházi latin *Alexius* magyarításának eredménye, amely hangrendi kiegyenlítődéssé, a mássalhangzó-torlódás feloldása és a kicsinyítő-becéző képzőnek felfogott névvég elvonása eredményeként jött létre. Az ellenvéleményt képviselők kiindulópontja a településnév elsődleges névváltozata, az *Eszentelek* volt, amelynek előtagja a m. R. *Ezen* (1278, SztP.KritJ: 2/2–3: 217, 1279, Urk Burg. 2: 136) személynév (tkp. ’kőrisfa’). Az előtagban a fentiek szerint KISS LAJOS (FNESz. *Biharszentelek*) személynévi alapot tesz fel, KÁLMÁN (1989: 177, 1967: 10) és KNEZSA (1941: 286) pedig a szláv *jesenb ~ jasenb* ’kőris’ növénynevet véli felfedezni benne. Amikor a szláv lakosság eltűnt vagy beolvadt, az *Eszentelek* szókezdő *e*-jét a nyelvérzék az *e* mutatónévmással azonosította és elhagyta, a maradék *Szenteleket* pedig *Szent Elek*-nek fogta fel: a névalakulást a népetimológia körében tarthatjuk számon, illetve a téves felbontás jelenségét figyelhetjük meg fejlődésében (vö. KISS 1995: 20–22, 33–4).

Néhányan ilyen változást tételeznek fel a Bihartól ÉNy-ra, a Berettyó bal partján fekvő *Nyüved* település nevében is. Az ezen az állásponton lévők véleménye szerint nem a *nyű* ’féreg, kukac’ (TESz. 2: 1061) főnév *-d* képzős származékából keletkezett (FNESz. *Nyüved*, KISS 1997b: 184) személynévi áttétellel: *Nue* személynév (1138/1329, ÁKSz. 253), *Neueg* személynév (VR. 332) (KNEZSA 1943b: 192), hanem a *nyű* ’<kendert, lent> szálanként gyökerestől kitép a földből, <erdőt> irt’ (TESz. 2: 1060) ige családjába sorolják, és ’kendernyűvő szolgálonépeknek’, illetve

'irtványföldnek' (*nyüveg) értelmezik. A későbbi *Nyüvedet* tehát csak utólagos, népetimológias fejleménynek tartják (MOLLAY 1982: 105–7).

Talán latinizáló tudálékos etimologizálással létrejött adatoknak vélhetjük a Várad környékén kereshető *Amberus* település XIV. század közepén megjelenő két névadatát is: 1335: *Vrbanus*, p. (A. III, 130), 1340: *Urbanus* [2a], p. (A. IV, 30). A településnév alapja az *Ambreus* ~ *Ombreus* (1202–3/1500 k. ~ 1211, ÁKSz. 30) pusztaszemélynév, s mivel hangalakja nagyon hasonlít a latin *urbanus* szóra, a névalak minden bizonnyal nem magyar nyelvű (vagy csak összezavarodott?) lejegyzője talán összemosta a kettőt.

A Széplaktól ÉNy-ra található, később *Kisháza* alakú településnév (FNESz. *Kisháza*) szintén népetimológia eredménye, s talán e folyamat első jele lehet az 1587-ből adatható *Keshaza* alak. A településnév első névrésze eredetileg a *Kese* (1211, ÁKSz. 190) pusztaszemélynév, amelyhez a *-háza* földrajzi köznévkapcsolódott. Az idő múlásával az eredeti *Kese* előtagot a *kis* melléknév hasonította magához.

A népetimológiának Bihar megye településneveinek későbbi alakulásában is volt szerepe. A későbbi *Vircsolog* > *Vércsorog* nevének kialakulása is téves névértelmezéssel született meg (KISS 1995: 21, KÁLMÁN 1967: 11): valójában román eredetre vezethető vissza, amelynek előzményeként ld. a rom. N. *vîrciolog* [< *vîrciorog] 'örvény, forgatag' (Petrovici: StDialTop. 221) (FNESz. *Vércsorog*, KISS 1982: 233). Ugyanígy későbbi népetimológia eredménye a mai *Hadház* neve is, amelyben eredetileg (s korszakunkban végig) a *hat* számnév szerepelt, ám a *had* 'nemzetség' jelentésű főnév hangalakjához való hasonlósága miatt ez utóbbi főnevet látták benne a névhasználók, s az elnevezés *Hadház* formában állandósult.

7. Kategorizálhatatlan nevek

Az ómagyar kori helynévanyag történeti elemzése sokszor okozhat komoly gondot, mert ezek a nevek szinkrón rendszerként állnak előttünk, így keletkezéstörténetüket nem tudjuk minden kétséget kizáróan bizonyítani. A keletkezéstörténeti elemzés gyakran csak akkor adhat meggyőző eredményeket, ha a vizsgált név kellően sűrűn adatható a vizsgált korban. Adatok híján azonban gyakran csak feltevésekre, illetve a meglévő ómagyar kori névrendszer nyilvánvaló analógiáira, rendszerszerűségének elemzésére hagyatkozhatunk.

A vizsgált Árpád-kori településneveink között Biharban 70 olyan névadat szerepel, amelynek kialakulásáról, keletkezéstörténetéről még ilyen módon sem tudunk semmi biztosat mondani. Ennek oka az, hogy funkcionális-szemantikai, illetve lexikális-morfológiai szerkezetük nem

világos. Az ilyen településneveket kategorizálhatatlanoknak kell tekintenünk: *Akjel, Kolt, Libő, Jofa* stb.

5. Áttekintés

Bihar vármegye településneveit vizsgálva igen sokszínű névanyaggal találkozunk. Keletkezéstörténeti szempontú elemzések megállapíthatjuk, hogy a megye névkincsében nem csupán belső keletkezésű elnevezéseket találunk, hanem idegen eredetű, névátvétellel bekerülő névgyedek is jelen vannak. Megjelenésük zömmel a vármegye déli–délkeleti felében figyelhető meg, ami a nemzetiségi betelepülések irányát, illetve a betelepülők népi hovatartozását tekintve érthető. E nevek a szláv és a román nyelvből kerültek a megye névkészletébe. Néhány településnél feltételezhető a párhuzamos névadás, hiszen a román és a magyar elnevezés együtt van jelen a névhasználatban. Nagyobb arányú megjelenésük az ómagyar kor vége felé figyelhető meg.

A jelentésbeli névalkotás egyik típusa, a metonimikus névadás adja a megye neveinek igen jelentős hányadát. A névadás alapja igen sokféle lehet: megjelenhet benne földrajzi köznévi formában a hely, ahol a település található; személynévvel kifejezve a tulajdonos; népnévvel, törzsnévvel, foglalkozás- vagy méltóságnévvel megjelölve a lakosság; feltűnhet benne már addig is önállóan élő mikrotoponima: épület, víz, kút, híd stb. neve. Településneveink között kevés az olyan funkcionális–szemantikai szerepű elnevezés, amelynek létrehozásában a vidék növény- vagy állatvilága jelenti a motivációt, ami érthető is, hiszen nagyobb arányban ezek a lexémák elsősorban mikronevek alkotásában jutnak szerephez. Talán azt is mondhatjuk, hogy a metonimikus névadás az egyik legősibb névalkotási mód. Biharban ez a XIV. század közepéig feltűnően nagy szerepet játszott a névrendszer létrehozásában.

A jelentésbeli névalkotás másik fajtája a névköltöztetés, ez egyetlen településnév keletkezésében játszott szerepet.

A morfológiai szerkesztéssel létrehozott nevek valamely helynévképző hozzáadásával jöttek létre, s bár számuk elmarad a legtöbb nevet létrehozó névalkotási módoktól (a metonimikus névadástól és a szintagmatikus szerkesztéstől), mégis a többi névalakítási eljárásnál jóval több településnév köszönheti neki létét. Az ily módon kialakult nevek lexikális alapja igen tág körben kereshető, s kronológiai határait vizsgálva a XIII. századtól folyamatosan jelen volt. Megyénk neveinek legsűrűbben használt képzőmorfémája az *-i* és a *-d* volt, de a korszakban általánosan használt más képzők szintén megfigyelhetők.

A kétrészes településnevek legjelentősebb része szintagmatikus

szerkesztés eredményeként jött létre földrajzi köznévi utótaggal vagy differenciáló szerepű első névrésszel. Grammatikailag e szerkezetek minőségjelzős vagy birtokos jelzős összetételek. A névtípus a XIII. században jelent meg, s a nyelvtörténet során végig produktív névalkotási módnak bizonyult. Bihar vármegye településneveinek második legnagyobb csoportját ezzel a névalkotási móddal hozták létre.

Tudjuk, hogy a településnevek nem valamiféle “nyelvi kövületek”: létrejönnek, módosulnak, esetleg teljesen át is alakulnak. Az ilyen szerkezeti változások a nevet terjedelmében növelhetik vagy csökkenthetik. Amennyiben egy névrésznyi csökkenés történik ellipszisről, ha névelemnyi csökkenés zajlik le redukcióról beszélünk. E két rövidülési folyamatot összevetve azt láthatjuk, hogy névanyagunkban a változás inkább a névelemnyi alkotóelemeket érintette. A név alakja ellenkező irányú változáson is átmehetett: a névrésszel való gyarapodást kiegészülésnek, a névelemmel való gyarapodást bővülésnek nevezzük. E két névváltozási lehetőség számarányai között településneveinkben egyensúly figyelhető meg, a különbség igen csekély. A szerkezeti változások a XIII. század közepétől indulnak meg, amikor már kialakultak az egyes névtípusok, s ezzel lehetővé vált a már meglévő nevek analógiájára nem csak új nevek létrehozása, hanem már meglévő elnevezések átalakítása is.

Története során minden nyelv változik: a nyelvrendszer különböző szintjei egyaránt átalakulhatnak. A szintek változása a településnevekben is megmutatkozhat, hiszen ezek is a nyelvrendszer szerves részei. Ha egy lexéma a beszélők számára elveszíti jelentését, annak a településnévnek is megszűnik etimológiai áttetszősége, amely a kérdéses lexémát tartalmazza. Az ilyen neveket a névhasználó úgy alakítja át, hogy számára valamiféle jelentése mégis legyen. E jelenséget népetimológiának nevezzük, s településneveink között ha nem is nagy számban, de találunk rá példát. A változás nem köthető kronológiai határokhoz, a nyelv változása minden korban magában hordja az ilyenfajta átalakulás lehetőségét.

Összefoglalásként a dolgozat végén egy táblázat segítségével számarányaiban is áttekinthetjük a bihari településnevek keletkezéstörténeti típusait.

	szintag.		morf.		jelentésbeli névadás		szerkezeti változás					átvétel		többf.	
					meton.	költözt.	ell.	kieg.	reduk.	böv.					
895 – 1050	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1051–1100	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1101–1150	—	—	2	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1151–1200	—	—	1	—	8	—	—	—	—	—	—	—	—	1	
1201–1250	12	48	—	—	120	—	—	—	—	—	—	—	5	3	
1251–1300	35	36	—	—	108	1	—	—	—	—	—	—	8	4	
1301–1350	63	30	—	—	104	—	—	—	—	—	—	—	11	3+1	
1351–1400	59	12	—	—	38	—	—	—	—	—	—	—	2	2	
1401–1450	100	14	—	—	53	—	—	—	—	—	—	—	5	1+1	
1451–1500	50	5	—	—	22	—	—	—	—	—	—	—	6	3	
1501–1550	56	1	—	—	10	—	—	—	—	—	—	—	1	32+1	
1551–1600	123	13	—	—	41	—	—	—	—	—	—	—	4	+21	
XII. sz.	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
XIII. sz.	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
XIV. sz.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
XV. sz.	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Összesen: 1396	501	162	35,9%	11,5%	510	1	6	34	39	32	74	37	2,3%	5,3%	2,65%
					36,5%	0,07%	0,43%	2,43%	2,8%	2,3%	5,3%	2,65%			

Felhasznált irodalom

- ABAFFY 1955 = ABAFFY ERZSÉBET, Az *l* hiátustöltőről. MNy. 51 (1955): 213–18.
- ÁKSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, Árpád-kori kis személynévtár. Bp. 1983.
- BAKOS 1970 = BAKOS JÓZSEF, A *szég* köznévi alak- és jelentésváltozatai hely- és személyneveinkben. NytudÉrt. 70. sz. (1970.) 50–55.
- BALÁSSY 1873 = BALÁSSY FERENC, Viszhang Botka Tivadar Tájékoztatására a vármegyék alakulása kérdésében. Századok VII (1873): 81–99, 153–171.
- BALÁZS 1939 = BALÁZS ÉVA, Kolozs megye kialakulása. Település- és népiségtörténeti értekezések 3. Bp. 1939.
- BALOGH 1973 = BALOGH LÁSZLÓ, Földrajzi neveink komplex vizsgálatáról. NyK. 75 (1973): 407–17.
- BÁRCZI 1938 = BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv francia jövevényszavai. Bp. 1938.
- BÁRCZI 1980 = BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv múltja és jelene. Bp. 1980.
- BÁRCZI 1947 = BÁRCZI GÉZA, A történeti nyelvjáráskutatás. MNy. 43 (1947): 81–91.
- BÁRCZI 1951 = BÁRCZI GÉZA, A Tihanyi Alapítólevél mint nyelvi emlék. Bp. 1951.
- BÁRCZI 1958a = BÁRCZI GÉZA, A magyar szókincs eredete. 2. kiadás Bp. 1958.
- BÁRCZI 1958b = BÁRCZI GÉZA, Magyar hangtörténet. Bp. 1958.
- BÁRCZI 1966 = BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv életrajza. Bp. 1966.
- BÁRCZI 1982 = BÁRCZI GÉZA, A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Bp. 1982.
- BÁTKY 1916 = BÁTKY ZSIGMOND, *Alföld*. MNy. 12 (1916): 333–4.
- BENKŐ 1947a = BENKŐ LORÁND, A Nyárádmente földrajzinevei. MNyTK. 74. sz. Bp. (1947)
- BENKŐ 1947b = BENKŐ LORÁND, Víz- és helységneveink viszonyához. MNy. 43 (1947): 259–63.
- BENKŐ 1948a = BENKŐ LORÁND, *Lok*. MNy. 44 (1948): 52.
- BENKŐ 1948b = BENKŐ LORÁND, A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez. MNy. 44 (1948): 95–101.
- BENKŐ 1949 = BENKŐ LORÁND, *Gerezd*. MNy. 45 (1949): 317–8.
- BENKŐ 1950a = BENKŐ LORÁND, Adalékok a székelyek korai történetéhez. In: Új Erdélyi Múzeum I, 109–22.
- BENKŐ 1950b = BENKŐ LORÁND, *-ka, -ke* képzős helységneveink

- kérdéséhez. MNy. 46 (1950): 143–5.
- BENKŐ 1957 = BENKŐ LORÁND, Magyar nyelvjárástörténet. Bp. 1957.
- BENKŐ 1967 = BENKŐ LORÁND, A magyar nyelv története. Bp. 1967.
- BENKŐ 1980 = BENKŐ LORÁND, Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Bp. 1980.
- BENKŐ 1991 = BENKŐ LORÁND, A “budapesti iskolá”-ról. MNy. 87 (1991): 1–14.
- BENKŐ 1993a = BENKŐ LORÁND, Az Árpád-ház szentjeinek szerepe a középkori magyar helynévadásban. MNy. 89 (1993): 10–9.
- BENKŐ 1993b = BENKŐ LORÁND, Megjegyzések víznevekről. NÉ. 15 (1993): 50–7.
- BENKŐ 1996a = BENKŐ LORÁND, Az Árpád-kori magyarság nyelvöldrajzi helyzete. MNy. 92 (1996): 399–403.
- BENKŐ 1996b = BENKŐ LORÁND, Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontjáról, különös tekintettel a település- és népeéstörténeti kutatásokra. NÉ. 18 (1996): 5–14.
- BENKŐ 1996c = BENKŐ LORÁND, Opponensi vélemény Mező Andrásnak “Magyarország patrocíniumi helynevei” című akadémiai doktori értekezéséről. NÉ. 18 (1996): 93–8.
- BENKŐ 1997 = BENKŐ LORÁND, A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ezekből következik. In: Honf.Nyelv. 163–76.
- BENKŐ 1998a = BENKŐ LORÁND, Adalékok a bihari székelység történetéhez. In: Név és történelem. Bp. 1998. 139–47.
- BENKŐ 1998b = BENKŐ LORÁND, A szlávok népnevei Anonymusnál és ómagyar nyelvi hátterük. In: Név és Történelem. Bp. 1998. 58–75.
- BENKŐ 1998c = BENKŐ LORÁND, Helynév–személynév–történes korrelációjának szerepe P. magiszter munkamódszerében. In: Név és történelem. Bp. 1998. 11–39
- BENKŐ 1998d = BENKŐ LORÁND, Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontja. In: Név és történelem. Bp. 1998. 111–21.
- Benkő-Eml. = Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Írták tisztelői, barátai és tanítványai. Szerk.: HAJDÚ MIHÁLY—KISS JENŐ. Bp. 1991.
- BERRÁR 1952 = BERRÁR JOLÁN, Női nevek 1400-ig. MNyTK. 80. sz. (1952)
- BERTA 1997 = BERTA ÁRPÁD, Elterő nézetek a magyar törzsnevek eredetéről. In: Honf.Nyelv. 211–21.
- B. LŐRINCZY 1962 = B. LŐRINCZY ÉVA, Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban. NytudÉrt. 33. sz. (1962).

BUNYITAY 1883–1884, 1935 = BUNYITAY VINCE, A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. I–III. Nagyvárad, 1883–1884. IV. Debrecen, 1935.

CHALOUPECKY 1923 = CHALOUPECKY VACLÁV, Staré Slovensko. Bratislava, 1923.

CSÁNKI 1906 = CSÁNKI DEZSŐ, Helynév-családok. MNy. 2 (1906): 385–95.

D. BARTHA 1958 = D. BARTHA KATALIN, Magyar történeti szóalaktan. II. A magyar szóképzés története. Bp. 1958.

DEME 1958 = DEME LÁSZLÓ, Gondolatok a helynévkutatásról. In: Névt. Vizsg. 1958. 72–5.

ETSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN—MELICH JÁNOS, Magyar etymológiai szótár. I. köt. Bp. 1914–1930. II. köt. 1934–1944.

FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI 1958 = FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI, A magyar stilisztika vázlata. Bp. 1958.

FEKETE NAGY 1937 = FEKETE NAGY ANTAL, Településtörténet és egyháztörténet. Századok LXXI (1937), 417–31.

FNESz. = KISS LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára. 1–2. Bp. 1988.⁴

FÖLDES 1971 = FÖLDES LÁSZLÓ, A *telek* ’földterület’ jelentéstörténete. MNy. 67 (1971): 418–31.

FUTAKY 1991 = FUTAKY ISTVÁN, Kérdések egy Árpád-kori helynév körül. In: Benkő-Eml. 192–6.

GALAMBOS 1942 = GOMBOS LÁSZLÓ, A szentírási eredetű személynevek a Váradi Regestrumban. MNyTK. 64. sz. (1942)

GALLASY 1989 = GALLASY MAGDOLNA, Növénynévi alapú régi településneveink. MNyTK. 183. Névtudomány és művelődéstörténet. (1989) 83–93.

GOMBOCZ 1915 = GOMBOCZ ZOLTÁN, Árpád-kori török személyneveink. MNyTK. 16. sz. (1915)

GOMBOS 1937–1938 = ALBINUS FRANCISCUS: Catalogus fontium historiae Hungaricae I–III. Budapestini 1937–1938.

GYÖRFFY GY. 1958 = GYÖRFFY GYÖRGY, A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig I. Századok XCII (1958), 12–87.

GYÖRFFY GY. 1959 = GYÖRFFY GYÖRGY, Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959.

GYÖRFFY GY. 1960 = GYÖRFFY GYÖRGY, A magyar törzsi helynevek. In: Névt. Vizsg. 27–34.

GYÖRFFY GY. 1961 = GYÖRFFY GYÖRGY, Emlékkönyv a túrkevei múzeum fennállásának 10. évfordulójára. Szerk.: GYÖRFFY LAJOS. Túrkeve, 1961.

GYÖRFFY GY. 1972 = GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. Történelmi Szemle. XV (1972), 261–321.

GYÖRFFY GY. 1977 = GYÖRFFY GYÖRGY, István király és műve. Bp. 1977.

GYÖRFFY GY. 1990a = GYÖRFFY GYÖRGY, A magyarság keleti elemei. Bp. 1990.

GYÖRFFY GY. 1990b = GYÖRFFY GYÖRGY, Besenyők és magyarok (1939, 1989. 123–69). In: A magyarság keleti elemei. Bp. 1990. 94–192.

GYÖRFFY GY. 1997 = GYÖRFFY GYÖRGY, A magyar törzsnevek és törzsi helynevek. In: Honf.Nyelv. 221–35.

GYÖRFFY I. 1913 = GYÖRFFY ISTVÁN, A feketekörös-völgyi magyarság települése. Az erdélyi magyarság eredete. 1913. In: MNMF. 265–357.

GYÖRFFY I. 1915 = GYÖRFFY ISTVÁN, Dél Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedfélszáz év óta. 1915. In: MNMF. 359–92.

GYÖRFFY I. 1942 = GYÖRFFY ISTVÁN, Magyar nép — magyar föld. Bp. 1942.

HADROVICS 1964 = HADROVICS LÁSZLÓ, Történelem és művelődés a földrajzi nevekben. Nyr. 88 (1964): 315–9.

HAJDÚ 1991 = HAJDÚ MIHÁLY, Középkori *-monostora* utótagú helyneveink tipológiájához. In: Benkő-Eml. 250–5.

HECKENAST 1970 = HECKENAST GUSZTÁV, Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970.

HEFTY 1911 = HEFTY GYULA ANDOR, A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben. Nyr. 40 (1911): 155–69.

HOFFMANN 1993 = HOFFMANN ISTVÁN, Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993.

HOFFMANN 1994 = HOFFMANN ISTVÁN, Válasz Mező András és Juhász Dezső opponensi véleményére. NÉ. 16 (1994): 118–9.

HOFFMANN 1984–85 = HOFFMANN ISTVÁN, A helynévrendszer változásai egy határrészre vált településen: MNyj. 26–27 (1984–85): 103–14.

HOFFMANN—KIS 1996 = HOFFMANN ISTVÁN és KIS TAMÁS, Bihar vármegye I. Pesty Frigyes kéziratot helynévtárából 1864. Debrecen, 1996.

HOFFMANN—KIS 1998 = HOFFMANN ISTVÁN és KIS TAMÁS, Bihar vármegye II. Pesty Frigyes kéziratot helynévtárából 1864. Debrecen, 1998.

Honf.Nyelv. = Honfoglalás és nyelvészet. Bp. 1997.

HORGER 1938 = HORGER ANTAL, Szőnyeg, szemöldök. MNy. 34 (1938): 247–9.

HUTTERER 1961 = HUTTERER MIKLÓS, Adalékok a *felföldizmus*

- kérdéséhez. MNy. 57 (1961): 213–4.
- INCZEFI 1960 = INCZEFI GÉZA, Szeged környékének földrajzi nevei. NytudÉrt. 22. sz. 1960.
- INCZEFI 1964 = INCZEFI GÉZA, A földrajzi nevek átvitelének néhány kérdése. MNy. 60 (1964): 80–6.
- INCZEFI 1965 = INCZEFI GÉZA, A földrajzi nevek differenciálódásáról. MNy. 61 (1965): 75–80.
- INCZEFI 1970a = INCZEFI GÉZA, A leggyakrabban használt képzők szerepe a földrajzi nevekben. MNy. 66 (1970): 312–23.
- INCZEFI 1970b = INCZEFI GÉZA, Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. /Makó környékének földrajzi nevei alapján/. Bp. 1970.
- INCZEFI 1972 = INCZEFI GÉZA, Az elliptikus földrajzi nevekről. MNy. 68 (1972): 310–15.
- J. SOLTÉSZ 1959 = J. SOLTÉSZ KATALIN, Az ősi magyar igekötők. Bp. 1959.
- JAKAB 1957 = JAKAB LÁSZLÓ, *Telek*. MNyj. 4 (1957): 81–6.
- JANITSEK 1999 = JANITSEK JENŐ, Egyes román eredetű földrajzi nevek osztályozásának problémái. NÉ. 21 (1999): 159–63.
- JANKÓ 1892 = JANKÓ JÁNOS, Kalotaszeg magyar népe. Bp. 1892.
- JANKÓ 1902 = JANKÓ JÁNOS, A Balaton melléki lakosság néprajza: A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. III. köt. II. rész. Bp. 1902. 33–89.
- JUHÁSZ 1980 = JUHÁSZ DEZSŐ, A *Harang* helyneveinkben. NÉ. 3 (1980): 3–11.
- JUHÁSZ 1988 = JUHÁSZ DEZSŐ, A magyar tájnévadás. NytudÉrt. 126. sz. Bp. 1988.
- JUHÁSZ 1994 = JUHÁSZ DEZSŐ, Opponensi vélemény Hoffmann István, A magyar helynevek rendszerének nyelvi elemzése (Egy lehetséges helynévvizsgálati modell) című kandidátusi értekezéséről. NÉ. 16 (1994): 108–14.
- KÁLMÁN 1967 = KÁLMÁN BÉLA, A népetimológia helységneveinkben. Nyr. 91 (1967): 1–11.
- KÁLMÁN 1970 = KÁLMÁN BÉLA, Amerikai magyar helynevek. NytudÉrt. 70. sz. (1970) 42–4.
- KÁLMÁN 1965 = KÁLMÁN BÉLA, Egyek. Furta. Váncsod. MNy. 61 (1965): 343–5.
- KÁLMÁN 1989 = KÁLMÁN BÉLA, *Nevek világa*⁴. Debrecen, 1989.
- KÁLMÁN 1994 = KÁLMÁN BÉLA, *Nyelvjárásaink*. 6. kiadás. Bp. 1994.
- KARÁCSONYI 1905 = KARÁCSONYI JÁNOS, *Albis*. MNy. 1 (1905): 274–5.
- KARÁCSONYI 1908 = KARÁCSONYI JÁNOS, *Helynévmagyarázatok*. MNy. 4 (1908): 125–8.

- KARÁCSONYI 1923 = KARÁCSONYI JÁNOS, *Gyán.* MNy. 19 (1923): 27–9.
- KARÁCSONYI 1925 = KARÁCSONYI JÁNOS, A magyar nemzet honalapítása 896–997. Nagyvárad 1925.
- KÁZMÉR 1956 = KÁZMÉR MIKLÓS, Földrajzinév-kutatásunk 1945 és 1955 között. MNy. 52 (1956): 238–55.
- KÁZMÉR 1957 = KÁZMÉR MIKLÓS, Alsó-Szigetköz földrajzinevei. MNyTK. 95. (1957)
- KÁZMÉR 1958 = KÁZMÉR MIKLÓS, A földrajzi nevek egyik elméleti kérdéséhez. In: Névt. Vizsg. 1958. 86–9.
- KÁZMÉR 1968 = KÁZMÉR MIKLÓS, Helynévkutatásunk 1956-tól 1966-ig. MNy. 64 (1968): 108–22, 245–55.
- KÁZMÉR 1970 = KÁZMÉR MIKLÓS, A »falu« a magyar helynevekben. Bp. 1970.
- KERTÉSZ 1938 = KERTÉSZ MANÓ, *Árokszállás.* Nyr. 67 (1938): 41–44.
- KERTÉSZ 1939 = KERTÉSZ MANÓ, A magyar helynévadás történetéből. Nyr. 68 (1939): 33–9, 67–77.
- KESZLER 1969 = KESZLER BORBÁLA, A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. NytudÉrt. 63. sz. (1969)
- KISS 1972 = KISS LAJOS, A földrajzi köznevek és a földrajzi nevek. Nyr. 96 (1972): 250–1. (Újabb kiadása in: Tört. Vizsg. 202–3.)
- KISS 1976 = KISS LAJOS, Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. NytudÉrt. 92. sz. 1976.
- KISS 1982 = KISS LAJOS, Különös földrajzi nevek. Nyr. 106 (1982): 219–33. (Újabb kiadása in: Tört. Vizsg. 7–21.)
- KISS 1984 = KISS LAJOS, Fenőkövel kapcsolatos földrajzi nevek. Nyr. 108 (1984): 238. (Újabb kiadása in: Tört. Vizsg. 30–4.)
- KISS 1990a = KISS LAJOS, *Kalugyer.* Nyr. 86 (1990): 455–7.
- KISS 1990b = KISS LAJOS, A középkori *Promontorium Varadiense* magyarul. MNy. 87 (1991): 327–330.
- KISS 1992 = KISS LAJOS, Erdély a helynevek tükrében. Nyr. 116 (1992): 90–4. (Újabb kiadása in: Tört. Vizsg. 50–5.)
- KISS 1994 = KISS LAJOS, A Felvidék víznevei. MNy. 90 (1994): 1–19. (Újabb kiadása in: Tört. Vizsg. 73–93.)
- KISS 1995 = KISS LAJOS, Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. NytudÉrt. 139. sz. 1995. (Részletek in: Tört. Vizsg. 207–26.)
- KISS 1996 = KISS LAJOS, A Kárpát-medence régi helynevei. Nyr. 120 (1996): 440–50. (Újabb kiadása in: Tört. Vizsg. 104–116.)
- KISS 1997a = KISS LAJOS, Erdély vízneveinek rétegződése. In: Honf. Nyelv. 199–210. (Újabb kiadása in: Tört. Vizsg. 149–59.)
- KISS 1997b = KISS LAJOS, Korai magyar helynévtípusok. In: Honf. Nyelv. 177–87. (Újabb kiadása in: Tört. Vizsg. 133–140.)

KISS 1997c = KISS LAJOS, Pannónia helyneveinek kontinuitása. In: Honf.Nyelv. 187–97.

KISS 1999a = KISS LAJOS, A Kárpát-medence régi helynevei. In: Tört. vizsg. 104–116.

KISS 1999b = KISS LAJOS, A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. In: Tört.vizsg. 96–103.

KNIEZSA 1908 = KNIEZSA ISTVÁN, Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. MNny. 4 (1908): 196–232.

KNIEZSA 1938 = KNIEZSA ISTVÁN, Magyarország népei a XI-ik században. In: SztIstván-Eml. II. Bp. 1938. 365–472.

KNIEZSA 1941 = KNIEZSA ISTVÁN, Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár. Bp. 1941. Ismertetés. MNy. 37 (1941): 283–6.

KNIEZSA 1942 = KNIEZSA ISTVÁN, Erdély víznevei. Kolozsvár, 1942.

KNIEZSA 1943a = KNIEZSA ISTVÁN, Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű víznevei. Debrecen, 1943.

KNIEZSA 1943b = KNIEZSA ISTVÁN, Keletmagyarország helynevei. MagyRom. I. Bp. 1943. 111–313.

KNIEZSA 1944 = KNIEZSA ISTVÁN, A párhuzamos helynévadás. Bp. 1944.

KNIEZSA 1948 = KNIEZSA ISTVÁN, Szláv eredetű víznevek a Székelyföldön. MNy. 44 (1948): 1–11.

KNIEZSA 1949 = KNIEZSA ISTVÁN, Az *-i* helynévképző a magyarban. MNy. 45 (1949): 100–7.

KNIEZSA 1960 = KNIEZSA ISTVÁN, A szlovák helynévtípusok kronológiája. In: Névt.Vizsg. 19–26.

KNIEZSA 1974 = KNIEZSA ISTVÁN, A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I–II. kötet. Bp. 1974.

KORDÉ 1993 = KORDÉ ZOLTÁN, A székely eredetkérdés az újabb kutatások tükrében. In: Aetas, 1993/3. sz. 21–39.

KRISTÓ 1970 = KRISTÓ GYULA, Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. Ethnographia LXXXI (1970), 113–35.

KRISTÓ 1973 = KRISTÓ GYULA, *Szentkirály*. MNy. 74 (1973): 475–80.

KRISTÓ 1976 = KRISTÓ GYULA, Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Szeged, 1976. Acta Historica Szegediensis Tomus LV.

KRISTÓ 1980 = KRISTÓ GYULA, A magyar névtudomány és az objektív kritika. Nyr. 104 (1980): 250–6.

KRISTÓ 1981a = KRISTÓ GYULA, Nyíregyháza kialakulástörténetének problémái. NÉ. 6 (1981): 27–39.

KRISTÓ 1981b = KRISTÓ GYULA, Puszta személyneves helynevek névadóinak kérdéséhez. MNyTK. 160. Név és társadalom. Bp. (1981)

101–4.

KRISTÓ 1983 = KRISTÓ GYULA, Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1983.

KRISTÓ 1985 = KRISTÓ GYULA, A Kárpát-medencei helynévanyag kontinuitásának kérdéséhez. In: Név és névkutatás. MNyTK. 170. sz. (1985) 15–22.

KRISTÓ 1988 = KRISTÓ GYULA, A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988.

KRISTÓ 1991 = KRISTÓ GYULA, Néhány erdélyi helynévről. In: Benkő-Eml. 386–94.

KRISTÓ 1993 = KRISTÓ GYULA, Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulóján. NÉ. 15 (1993). 200–5.

KRISTÓ 1996a = KRISTÓ GYULA, A székelyek eredete. Szeged, 1996.

KRISTÓ 1996b = KRISTÓ GYULA, Opponensi vélemény Mező András “Magyarország patrocíniumi helységnevei (11–15. század)” című doktori értekezéséről. NÉ. 18 (1996): 112–7.

KRISTÓ 2000 = KRISTÓ GYULA, Telepítés és államalapítás. In: Írások Szent Istvánról. Szeged, 2000. 137–49.

KRISTÓ—MAKK—SZEGFŰ 1973, 1974 = KRISTÓ—MAKK—SZEGFŰ, Adatok “korai” helyneveink ismeretéhez. I–II. Szeged, 1973, 1974.

K. SAL 1958 = K. SAL ÉVA, Magyar vonatkozású finnugor szófejtések. (1945–57). MNy. 54 (1958): 387–99.

KUBINYI 1889 = KUBINYI FERENC, Magyar keresztnevek. Nyr. 18 (1889): 86–9.

KUBINYI 1953 = KUBINYI FERENC, A *roh* színnév tulajdonneveinkben. MNy. 49 (1953): 409–19.

LÁNYI 1866 = LÁNYI KÁROLY Magyar egyháztörténelme. Átdolgozta KNAUZ NÁNDOR. I. Esztergom, 1866.

LŐRINCZE 1949 = LŐRINCZE LAJOS, Földrajzinév-gyűjtésünk múltja, jelen állása és feladatai. Bp. 1949.

LŐRINCZE 1967 = LŐRINCZE LAJOS, Földrajzineveink élete. MNyj. 13 (1967): 3–27.

MagyRom. = Magyarok és románok. Szerk.: DEÉR JÓZSEF és GÁLDI LÁSZLÓ. I–II. Bp. 1943–1944.

MAKKAI 1947 = MAKKAI LÁSZLÓ, A Csallóköz településtörténeti vázlata. Századok LXXXI (1947), 109–35.

MAKKAI 1979 = MAKKAI LÁSZLÓ, Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Nyr. 103 (1979): 97–106.

MELICH 1905 = MELICH JÁNOS, Szláv jövevényszavaink. I/1. Bp. 1902. I/2. Bp. 1905.

- MELICH 1906a = MELICH JÁNOS, Adatok hazánk honfoglaláskori s X–XI. századi helyneveinek értelmezéséhez. MNy. 2 (1906): 49–58, 97–106.
- MELICH 1906b = MELICH JÁNOS, *Velence*. MNy. 2 (1906): 212–4.
- MELICH 1915 = MELICH JÁNOS, *Lant*. MNy. 11 (1915): 200–2.
- MELICH 1915–1917 = MELICH JÁNOS, Egy fejezet a történeti magyar hangtanból. NyK. 44 (1915–1917): 117–72.
- MELICH 1916 = MELICH JÁNOS, Hely- és folyó-, pataknév. MNy. 12 (1916): 331–2.
- MELICH 1917 = MELICH JÁNOS, Adatok a történeti magyar nyelvtanhoz. MNy. 13 (1917): 1–6, 44–8, 108–15.
- MELICH 1923 = MELICH JÁNOS, A helyneveink egy csoportjáról. MNy. 19 (1923): 105–11, 137–42.
- MELICH 1925a = MELICH JÁNOS, *Keresztúr*. MNy. 21 (1925): 76.
- MELICH, 1925b = MELICH JÁNOS, A honfoglaláskori Magyarország. Bp. 1925–9.
- MELICH 1928 = MELICH JÁNOS, Erdély ősi földrajzi neveinek eredetéhez. MNy. 24 (1928): 161–4.
- MELICH 1940 = MELICH JÁNOS, Brünn nevéről. MNy. 36 (1940): 1–19.
- MELICH 1956 = MELICH JÁNOS, A *-da*, *-de* képzőről. In: Pais-Eml. 155–160.
- MEZŐ 1981 = MEZŐ ANDRÁS, Földrajzinév-kutatásunk helyzete és feladatai MNyTK. 160. Név és társadalom. (1981) 85–99.
- MEZŐ 1982 = MEZŐ ANDRÁS, A magyar hivatalos helységnévadás. Bp. 1982.
- MEZŐ 1985 = MEZŐ ANDRÁS, A helynevek vándorlása a középkorban. MNyTK. 170. sz. (1985) 23–8.
- MEZŐ 1989 = MEZŐ ANDRÁS, A típusváltás. MNyTK. 183. sz. (1989) 143–6.
- MEZŐ 1993a = MEZŐ ANDRÁS, A helynevek új kézikönyve. MNy. 89 (1993): 1–10.
- MEZŐ 1993b = MEZŐ ANDRÁS, Egyszeri helységnevek a középkorban. NÉ. 15 (1993): 232–5.
- MEZŐ 1994 = MEZŐ ANDRÁS, Opponensi vélemény Hoffmann István, A magyar helynevek rendszerének nyelvi elemzése (Egy lehetséges helynévvizsgálati modell) című kandidátusi értekezéséről. NÉ. 16 (1994): 104–8.
- MEZŐ 1996 = MEZŐ ANDRÁS, A templomcím a magyar helységnevekben. (11–15. század) Bp. 1996.
- MEZŐ—NÉMETH 1972 = MEZŐ ANDRÁS—NÉMETH PÉTER, Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza, 1972.

MEZŐSI 1943 = MEZŐSI KÁROLY, Bihar megye a török uralom megszűnése idejében (1692) Bp. 1943.

MIKESY 1940 = MIKESY SÁNDOR, Szabolcs vármegye középkori víznevei. MNyTK. 53. sz. Bp. (1940)

MIKESY 1948 = MIKESY SÁNDOR, Várad Regestrom-beli helyek meghatározásai. MNy. 44 (1948): 64–5.

MIKESY 1967 = MIKESY SÁNDOR, A “vallási” helynevekről. MNy. 63 (1967): 474–6.

MIKESY 1973 = MIKESY SÁNDOR, A magyar középkor kutatóinak nagyvászonyi találkozásán elhangzott előadások, hozzászólások. Veszprém, 1973. Szerk.: Érszegi Géza

Mo.tört. = Magyarország története. I/1–2, Bp. 1984.

MOLLAY 1982 = MOLLAY KÁROLY, Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp. 1982.

MOLLAY 1991 = MOLLAY KÁROLY, Importált földrajzi nevek. Benkő-Eml. 453–6.

MOÓR 1936 = MOÓR ELEMÉR, Magyar helynévtípusok. Népünk és nyelvünk 8 (1936): 110–7.

MOÓR 1944 = MOÓR ELEMÉR, A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete. Szeged, 1944.

MOÓR 1947 = MOÓR ELEMÉR, *Küüllő*. MNy. 43 (1947): 127–32.

MOÓR 1954 = MOÓR ELEMÉR, A magyar lótenyésztési és lovasterminológia szláv elemei szó-, nép- és művelődéstörténeti szempontból. MNy. 50 (1954): 67–76.

MOÓR 1964 = MOÓR ELEMÉR, Két erdőféleség régi neve: *haraszt* és *cserét*. MNy. 60 (1964): 97–99.

NAGY 1910 = NAGY GÉZA, A magyar nemzetségek. Turul. XXVIII (1910): 18–32, 52–65.

NÉMETH 1925 = NÉMETH GYULA, Debrecen nevének eredete. MNy. 21 (1925): 273–4.

NÉMETH 1931 = NÉMETH GYULA, Maklár. MNy. 27 (1931): 145–7.

NÉMETH 1939 = NÉMETH GYULA, A *magyar* népnév, a magyar törzsnevek, a *kazár* népnév. MNy. 35 (1939): 63–71.

NÉMETH 1991 = NÉMETH GYULA, A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1991².

NéNy. = Népünk és nyelvünk

Név és névkutatás = Név és névkutatás. MNyTK. 170. sz. Szeged, (1984)

Névt.Vizsg. = Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi konferenciája. 1958. Szerk.: PAIS DEZSŐ és MIKESY SÁNDOR. Bp. 1960.

NYIRKOS 1987 = NYIRKOS ISTVÁN, Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. Debrecen, 1987.

NyItK. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. Folyóirat. Kolozsvár.

ORTVAY 1882 = Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig. Bp. 1882. I–II.

ORTVAY 1891–1892 = ORTVAY TIVADAR, Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. Geographia ecclesiastica Hungariae ineunte saeculo XIV° e tabulis rationes collectorum pontificiorum a. 1281–1375. referentibus eruta digesta illustrata. A vatikáni okirattár-bizottság rendeletére szer.: ORTVAY TIVADAR. I/1–2. Bp. 1891–1892.

PAIS 1914 = PAIS DEZSŐ, “Sok” mint falunév-képző. MNy. 10 (1914): 255–9.

PAIS 1917 = PAIS DEZSŐ, *Ürgeteg*. MNy. 13 (1917): 230–1.

PAIS 1918 = PAIS DEZSŐ, *Sukoró és Homorog*. MNy. 14 (1918): 67–70.

PAIS 1939 = PAIS DEZSŐ, A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. MNyTK. 50. sz. (1939).

PAIS 1956 = PAIS DEZSŐ, A búcsú és a szabad. MNy. 52 (1956): 265–71.

PAIS 1962 = PAIS DEZSŐ, *Úr* volt-e valóban *Vrsuuru*? MNy. 58 (1962): 133–46.

Pais-Eml. = Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Szerk.: BÁRCZI GÉZA és BENKŐ LORÁND. Bp. 1956.

PAULER 1899 = PAULER GYULA, A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Bp. 1899.² (Reprint: 1984) I.

PESTI 1969 = PESTI JÁNOS, Földrajzi neveink *alsó-*, *felső-* (~ *al-*, *fel-*) helyzetviszonyító elemei. Nyr. 93 (1969): 229–31.

RÁSONYI NAGY 1927 = RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ, Török eredetű helynevek. NyK. 46 (1927): 464–9.

REUTER 1962 = REUTER CAMILLO, Feladatok és megoldások a helynévgyűjtés köréből. MNy. 58 (1962): 236–44.

REUTER 1965 = REUTER CAMILLO, *Tölgy és haraszt*. MNy. 61 (1965): 80–9.

REUTER 1972 = REUTER CAMILLO, A személynévi helynévadás egy esete a magyar névanyagban. Pécs, 1972.

REUTER 1973 = REUTER CAMILLO, *Cserke*. MNy. 69 (1973): 222–4.

SCHWARTZ 1933 = SCHWARTZ ELEMÉR, A patrocínium a helynévfejtés és telepítéstörténet szolgálatában. Századok LXVII (1933), 185–91.

SEBESTYÉN 1967 = SEBESTYÉN ÁRPÁD, Újabb eredmények és feladatok földrajzinév-kutatásunkban. MNyj. 13 (1967): 29–55.

SIMONYI 1911 = SIMONYI ZSIGMOND, A tövégi orrhangok történetéhez. Nyr. 40 (1911): 241–8.

SOLYMOSI 1972 = SOLYMOSI LÁSZLÓ, Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. MNy. 68 (1972): 179–90.

SZABÓ 1941 = SZABÓ ISTVÁN, A magyarság életrajza. Bp. 1941. Reprint: Az Akadémiai Kiadó Reprint Sorozata. Bp. 1990.

SZABÓ 1966 = SZABÓ ISTVÁN, A falurendszer kialakulása Magyarországon. (X–XV. század) Bp. 1966.

SZABÓ D. 1954 = SZABÓ DÉNES, A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. MNyTK. 85. sz. (1954)

SZABÓ G. 1998 = SZABÓ G. FERENC, A vásározás emlékei középkori helységneveinkben. Nyíregyháza, 1998.

SZABÓ T. 1934 = SZABÓ T. ATTILA, A helynévgyűjtés jelentősége és módszere. MNy. 30 (1934): 160–80.

SZABÓ T. 1940a = SZABÓ T. ATTILA, A magyar helynévadás történetéhez. MNy. 36 (1940): 127–9.

SZABÓ T. 1940b = SZABÓ T. ATTILA, A személynevek helyneveinkben. MNy. 2 (1940): 81–123.

SZABÓ T. 1942 = SZABÓ T. ATTILA, Kalotaszeg helynevei. I. Adatok. Kolozsvár, 1942.

SZABÓ T. 1958 = SZABÓ T. ATTILA, Az “Erdélyi helynévtörténeti adattár” és az erdélyi helynévkutatás néhány kérdése. MNy. 54 (1958): 503–9.

SZABÓ T. 1965 = SZABÓ T. ATTILA, A feudalizmus kori *karajnik* ~ *krajnik* tisztségnév szótörténetéhez. NyItK. 9 (1965): 61–77.

SZABÓ T. 1988 = SZABÓ T. ATTILA, A magyar helynévkutatás a XIX. században. In: Nyelv és település. Bp. 1988. 13–84.

Századok = Századok Folyóirat. Pest, Budapest. 1867–.

SzékOkl. = Székely Oklevéltár

SztIstván-Eml. = Szent István emlékkönyv. II. Bp. 1938.

TERESTYÉNI 1941 = TERESTYÉNI SZABÓ FERENC, Magyar közszoói eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban. MNyTK. 59. sz. (1941).

TESz. = A magyar nyelv történeti etimológiai szótára. 1–3. Bp. 1967–76.

TÓTH 1998 = TÓTH VALÉRIA, Ómagyar helyneveink és a névföldrajz. MNyj. 35 (1998): 119–32.

TNyt. = A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. 1991., II/1. 1992., II/2. 1995.

- TÖRÖK G. 1960 = TÖRÖK GÁBOR, Felföldizmus. MNy. 56 (1960): 216–9.
- TÖRÖK S. 1982 = TÖRÖK SÁNDOR, Mi volt a neve a három kabar törzsnek? Századok CXVI (1982): 988–1059.
- Tört.Vizsg. = KISS LAJOS, Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Bp. 1999.
- TörtSz. = Történelmi Szemle. Folyóirat. Bp. 1958–,
- ÚjMMúz. = Új Magyar Múzeum. Egyszersmind a Magyar Akadémia Közlönye. Kiadja TOLDY FERENCZ. I–X. Pest. 1850–1860.
- ÚjSzékOkl. = Új Székely Oklevéltár
- WAGNER 1884 = WAGNER LAJOS, Pozsony vármegye helyneveinek magyarázata. Pozsony, 1884.
- ZELLIGER 1991 = ZELLIGER ERZSÉBET, Szóösszetétellel keletkezett tulajdonnevek a korai ómagyar korban. NÉ. 13 (1991): 15–32.

Forráskiadványok és periodikák

A. = Anjoukori okmánytár. Codex diplom. Hungaricus Andegavensis. I–VI. Szerk.: NAGY IMRE, Bp. 1878–1891. VII. Szerk.: TASNÁDI NAGY GYULA. Bp. 1920.

AO. = Anjou-kori oklevéltár. Documenta Res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustranta. I–V., VII–IX., XI., XXIII. 1990–1999.

ComBih. = GEORG HELLER, Comitatus Bihariensis. München, 1986.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp. 1890–1913.

Fejér: CD. = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. (in 43. vol.). Budae, 1829–1844. [I.] Index. 1830. [II.] Index. 1835.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza. I. Bp. 1963., II. és III. Bp. 1987.

HA 1. = Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1. Abaúj–Csongrád vármegye. Debrecen, 1997. Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA, TÓTH VALÉRIA.

HA 2. = Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 2. Doboka–Győr vármegye. Debrecen, 1999. Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA, TÓTH VALÉRIA.

HASz. = Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. I–XXIII. Zagreb, 1880–1976.

MNy. = Magyar Nyelv. A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata. Bp. 1905–

MNy. 1926. = Nyelvtörténeti adatok. A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke. Kiadja: Jakubovich Emil. MNy. XXII (1926), 220–3, 298–301, 357–63.

MNyTK. = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai.

MonStrig. = Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Ordine chron. disposuit, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz. Strigonii. I. 1874. II. 1882. III. Collegit et edidit Ludovicus Crescens Dedek. 1924.

NyK. = Nyelvtudományi Közlemények. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvosztályának (utóbb: Nyelvtudományi) Bizottsága. Bp. 1962–.

Nyr. = Magyar Nyelvőr. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi (utóbb: Nyelvművelő) Bizottságának folyóirata. Bp. 1972–1940. 1945–.

- NyudÉrt. = Nyelvtudományi Értekezések.
- OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN—ZOLNAI GYULA, Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Bp. 1902–1906.
- Petrovici: StDialTop. = EMIL PETROVICI, Studiide dialectologie și toponimi. București, 1970.
- Profous = ANTONÍN PROFOUS, Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny. I–V. Praha, 1947–60. (A IV. köt. társszerzője JAN SVOBODA. Az V. kötetet JAN SVOBODA és VLADIMÍR ŠMILAUER írta.)
- PRT = A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. Szerk.: ERDÉLYI LÁSZLÓ (később) SÖRÖS PONGRÁC. I–V, VII–XII, Bp. 1902–1912. VI/1–2. Bp. 1916.
- SRH = Scriptorum rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I–II. Budapestini 1937–1938.
- Sztp.KritJ: = SZENTPÉTERY IMRE, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp. I. 1923. II/1. 1943. II/2–3. Szerk.: BORSA IVÁN. 1961. II/4. Szerk.: BORSA IVÁN. 1987.
- Turul. = Turul. A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye. Bp. 1883–1950.
- UrkBurg. = Urkunden des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I. Bearbeitet von Hans Wagner. Graz–Köln, 1955. II. Bearbeitet von Irmtraut Lindeck-Pozza. Graz–Köln, 1965. III. Bearbeitet von Irmtraut Lindeck-Pozza. Wien–Graz–Köln, 1979. IV. Bearbeitet von Irmtraut Lindeck-Pozza. Wien–Graz–Köln, 1985.
- VR. = K. FÁBIÁN ILONA, A Várad Regestrum helynevei. Szeged, 1997. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13.)
- ZONF. = Zeitschrift für Orstnamenforschung. Folyóirat. München – Berlin. I (1925/26)–XIII (1937).
- ZsO. = Zsigmondkori oklevéltár I–II. Összeállította: MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp. 1951–1958.

Tartalom

Előszó	1
I. Bihar vármegye településtörténete	3
1. Természeti viszonyok	3
2. A vármegye magyarsága	4
3. Székelyek	6
4. Törökségi népek	9
5. Szlávok	10
6. Románok	13
II. Névtelenség és elnevezés: névkontinuitás	15
III. A magyar névtudomány kutatástörténete	20
IV. Az ómagyar kori Bihar megye településneveinek hangtörténeti elemzése	34
A korai magyar nyelvjárások kérdése	34
1. Labiális-illabiális megfelelések	37
2. Zártsági fok szerinti megfelelések	42
3. Magánhangzók megléte vagy hiánya	46
3.1. Két nyílt szótagos törvény	46
3.2. Mássalhangzó-torlódás felodása	47
4. A nyíltabbá válás	48
5. Hangrendi megfelelések	49
6. A diftongusok helyzete	50
7. A zártszótagi / helyzet	52
8. A Ű helyzete	53
9. Tendenciaszerű mássalhangzóváltások	54
9.1. A depalatalizáció	54
9.2. Az affrikálódás	55
10. Szórványos mássalhangzóváltások	55
11. Mássalhangzó-kapcsolatok változása	58
11.1. A hasonulás	58
11.2. Az elhasonulás	58
11.3. A hangátvetés	58
12. Mássalhangzók megléte vagy hiánya	59
12.1. A mássalhangzó-vesztés	59
12.2. Inetimologikus hang betoldása	59
13. Szótagokat érintő változások	60
13.1. A haplológia	60
13.2. Az összerántódás	60
V. Bihar megye településneveinek leíró elemzése	62
1. Elméleti alapok	62

2. Törzsnévi településnevek	64
3. Népnévi településnevek	72
4. Foglalkozásra, méltóságra, szolgáltatásra utaló nevek	79
5. Személynevekből alakult településnevek	87
6. Patrocíniumi településnevek	103
7. Építménynévből alakult településnevek	116
8. Vásártartásra utaló településnevek	121
9. Növény- és állatvilágra utaló településnevek	122
10. Lokális viszonyt kifejező településnevek	126
10.1. Általános helymegnevezés	126
10.2. Konkrét helymegnevezés	131
10.3. Viszonyított helymegnevezés	136
11. Tulajdonságot kifejező településnevek	141
11.1. Méret megjelenése a településnevekben	141
11.2. Alak megjelölése	144
11.3. Kor megjelölése	145
12. A hely fajtáját kifejező névrészek	146
12.1. Az összetett nevek	147
12.2. A névtípus kronológiája	147
12.3. <i>-falu/-falva</i>	148
12.4. <i>-telek/tel(e)ke</i>	157
12.5. <i>-háza</i>	160
12.6. <i>-lak(a)</i>	162
12.7. <i>-ülés(e)</i>	163
12.8. <i>-sok</i>	164
12.9. <i>-földe</i>	164
12.10. Áttekintés	164
13. Megnevező funkciójú névrészek	165
14. Elemezhetetlen nevek	168
15. Áttekintés	168
16. A kétrészes nevek bővítményrészei	170
VI. Bihar megye településneveinek keletkezéstörténeti elemzése	174
1. A névátvétel	175
2. A jelentésbeli névalkotás	177
2.1. Metonimikus névalkotás	177
2.2. A névköltöztetés	182
3. A morfológiai szerkesztés	182
3.1. Az <i>-i</i> képző	183
3.2. A <i>-d</i> képző	188
3.3. A <i>-di</i> képző	196
3.4. Az <i>-sd</i> képző	197

3.5. Az <i>-s</i> képző	198
3.6. A <i>-gy</i> képző	200
3.7. A <i>-g</i> képző	201
3.8. Az <i>-nd</i> képző	202
3.9. Az <i>-ny</i> képző	202
3.10. A <i>-ó/-ő</i> képző	202
3.11. A <i>-ka/-ke</i> képző	202
3.12. Áttekintés	203
4. A szintagmatikus szerkesztés	204
5. A szerkezeti változás	206
5.1. A redukció	207
5.2. A bővülés	210
5.3. Az ellipszis	211
5.4. A kiegészülés	213
6. A népetimológia	215
7. Kategorizálhatatlan nevek	216
8. Áttekintés	217
Felhasznált irodalom	220
Forráskiadványok és periodikák	233